ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ

ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΤΟΜΟΣ 5.

1919

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ„
1922

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ

ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΤΟΜΟΣ 5.

1919

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ„
1922

Πᾶσα ἀποστολὴ πρὸς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον γίνεται ***πρὸς τὸν Διευθυντὴν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας.***

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ 5ου ΤΟΜΟΥ (1919) ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

Σελὶς

Α. Κ. Ὀρλάνδου Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης . . . . . 1 - 82

Ν. Κυπαρίσση Κεφαλληνιακὰ . . . . . 83 - 122

Κ. Α. Ρωμαίου Στήλη Ἐχενίκου ἐκ Θεσσαλίας . . . . . 123 - 132

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

Τὸ Ὠδεῖον τοῦ Περικλέους (Π. Καστριώτης) . . . . . 1 - 14

Ἔργα ἀναστηλώσεως (Α. Κ. Ὀρλάνδος) . . . . . 14 - 19

Ἔργα ἀναστηλώσεως Ἀκροπόλεως (Νικόλαος Μπαλάνος). Ἐργασίαι ἀναστηλώσεως Προπυλαίων κατὰ τὰ ἔτη 1915 - 1917 . . . . . 20 - 24

Β΄ Ἀρχαιολογικὴ περιφέρεια (Νικόλ. Γ. Παππαδάκις). Α΄ Ἀνασκαφαὶ 1917-19 Ἀνασκαφὴ τῆς «Πυρᾶς» τῆς Οἴτης . . . . . 25 - 34

Γ΄ Ἀρχαιολογικὴ περιφέρεια (Ἀλέξ. Φιλαδελφεύς). Ἀνόρυξις θαλαμοειδῶν τάφων ἐν Μυκήναις. — Ἑρμαϊκὴ στήλη Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ . . . 34 - 40

Η΄ Ἀρχαιολογικὴ περιφέρεια. Εἰδήσεις. 1919 (Κ. Α. Ρωμαῖος). Ἀλυξία τῆς Ἀκαρνανίας, Στράτος, Πάλαιρος, Λευκάς, Νικόπολις, Ἀμβρακία . . . 40 - 42

Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Ἀνάγλυφον ἐκ τοῦ Μουσείου Μυστρᾶ (Α. Ξυγγόπουλος) . . . . . 41 - 45

Νεκρολογίαι. Δημήτριος Σπ. Σταυρόπουλος (Γ. Ο.). Γεώργιος Α. Παπανικολάου (Π. Η. Πουλίτσας) . . . . . 46 - 47

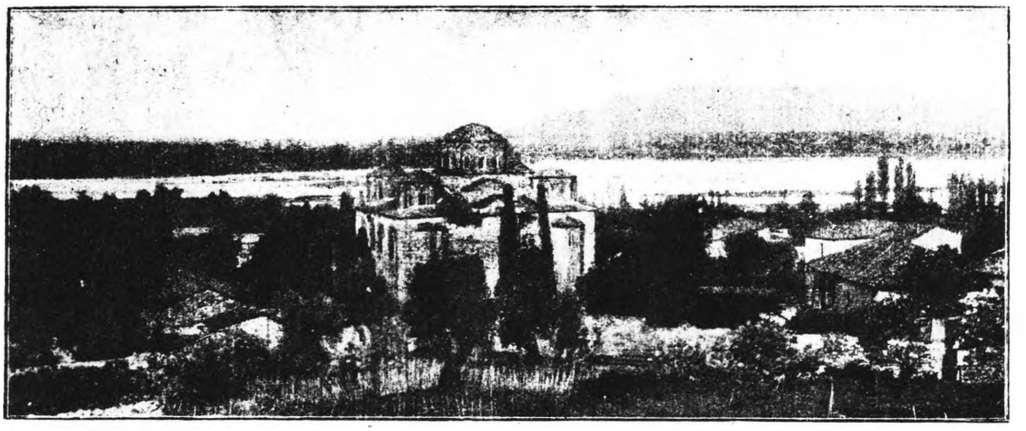

Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

Η ΠΑΡΗΓΟΡΗΤΙΣΣΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Λατίνων ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν ἐκ τοῦ θρόνου τοῦ Βυζαντίου ἐκδίωξιν τῆς βασιλευούσης οἰκογενείας τῶν Κομνηνῶν Ἀγγέλων, κλάδος αὐτῆς ὑπὸ ἀρχηγὸν τὸν Μιχαὴλ Α΄ Δούκαν ἔπηξεν ἐν τῇ Β.Δ. Ἑλλάδι νέον κράτος, δυτικὸν αὐτὸ προπύργιον τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τῆς Λατινοκρατίας, τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου.

Ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἱστορία τοῦ δεσποτάτου τούτου, ὅπερ τοσοῦτον ἔδρασε κατὰ τὸν ΙΓ΄ καὶ ΙΔ΄ μ. Χ. αἰῶνα, ἐσχάτως μόλις κατωρθώθη να διευκρινηθῇ κατόπιν τῶν λαμπρῶν ἐργασιῶν τοῦ Hopf καὶ τοῦ Ρωμανοῦ, τοῦ Μηλιαράκη καὶ τοῦ Λάμπρου. Μία μόνη ἄποψις, οὐχὶ δ' ἀσήμαντος, ὑπελείπετο πρὸς συμπλήρωσιν τῶν γνώσεων ἡμῶν περὶ μιᾶς τῶν ἐνδοξοτάτων ἐποχῶν τοῦ μεσοχρονίου ἡμῶν βίου. Εἶνε δ' ἡ ἄποψις αὕτη ἡ καθαρῶς ἀρχαιολογική. Μᾶς εἶνε ἀκόμη ἄγνωστα ἢ ἐλάχιστον γνωστὰ τὰ πλεῖστα τῶν μνημείων, ἅτινα κατέλιπεν ἡμῖν τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου. Καὶ δὲν εἶνε ὀλίγα τὰ μνημεῖα ταῦτα! Παρὰ τοὺς διηνεκεῖς ἀγῶνας, οὓς εἶχον νὰ πολαίωσι κατὰ ὁμοεθνῶν τε καὶ ἀλλοεθνῶν, εὗρον ἐν τούτοις οἱ δραστηριώτατοι δεσπόται τὸν καιρὸν νὰ στρέψωσι τὴν προσοχήν των καὶ περὶ τὴν οἰκοδομίαν ἔργων δημοσίας εὐποιΐας. Κάστρα καὶ βίγλαι, γέφυραι καὶ ὑδραγωγεῖα, μοναὶ καὶ μάλιστα ναοί, ὧν τὰ ἐγκαταλελειμμένα καὶ καταρρέοντα ἐρείπια συναντᾷ ἀνὰ πᾶν αὐτοῦ βῆμα ὁ διασχίζων τὴν ἀπὸ Ναυπάκτου μέχρι Δυρραχίου καὶ ἀπὸ Θεσσαλονίκης μέχρι

Πρεβέζης ἔκτασιν τοῦ δεσποτάτου, εὐγλώττως πάντα ὁμιλοῦσι περὶ τοῦ οἰκοδομικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ ζήλου, ὃν ἀνέπτυξαν κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα οἱ Κομνηνοδουκάδες.

Εἴπερ που ὅμως καὶ ἀλλαχοῦ πλούσια διετηρήθησαν τὰ οἰκοδομικὰ τοῦ δεσποτάτου λείψανα ἐν Ἄρτῃ, τῇ ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ δεσποτάτου πολιτικῇ πρωτευούσῃ ὕστερον δὲ καὶ θρησκευτικῇ μητροπόλει ἀποβάσῃ. Πλὴν τοῦ κάστρου καὶ τῆς ἐπαύλεως πέντε τοὐλάχιστον σῳζόμεναι πλούσιαι μοναὶ μετὰ τῶν ἐν αὐταῖς καλῶς διατηρηθέντων ναῶν καὶ πλῆθος μικροτέρων ἐκκλησιῶν, ὧν ἄλλαι μὲν ἠρειπώθησαν ἄλλαι δὲ διατηροῦνται σχεδὸν ἀλώβητοι, προβάλλουσαι τὴν μελαγχολικὴν φυσιογνωμίαν των διὰ μέσου τῶν μεταγενεστέρων οἰκιῶν τῆς πόλεως, συγκροτοῦσι μίαν τῶν πλουσιωτέρων καὶ ἀρτιώτερον διατηρουμένων μεσαιωνικῶν πόλεων καὶ ἀναδεικνύουσι τὴν Ἄρταν ἀληθὲς μουσεῖον βυζαντινῆς τέχνης καὶ μάλιστα ἀρχιτεκτονικῆς, ἐφάμιλλον ἐν πολλοῖς τοῦ Μυστρᾶ καὶ τῆς Θεσσαλονίκης.

Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι τὰ μνημεῖα τῆς Ἄρτης ἐφείλκυσαν ἤδη ἀπὸ μακροῦ τὴν προσοχὴν φιλοτέχνων καὶ ἀρχαιολόγων περιηγητῶν, δὲν ἔτυχον ὅμως μέχρι τοῦδε καὶ τῆς ἐπιθυμητῆς ἐπιστημονικῆς ἐξετάσεως. Τὸ περὶ Ἄρτης ἱστορικοθρησκευτικὸν δοκίμιον τοῦ μητροπολίτου Σεραφείμ [1], πολύτιμον ἄλλως διὰ τὸ ποικίλον ὑλικόν, ὅπερ μᾶς περιέσωσε, ὑστερεῖ πάμπολυ ἀπὸ ἀρχαιολογικῆς ἀπόψεως, αἱ δὲ ὀλίγαι σελίδες, ἃς ἀφιέρωσαν διὰ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄρτης ὁ Ρῶσος ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος [2] καὶ ὁ Λαμπάκης [3] πᾶν ἄλλο ἢ ἀρτίας καὶ συμφώνους πρὸς τὰς σημερινὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης μελέτας δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὅτι ἀπαρτίζουσιν. Ἔχοντες λοιπὸν ὑπ' ὄψιν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν σπουδαιότητα τῶν εἰρημένων λειψάνων ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἔλλειψιν ἐπιστημονικῶν πραγματειῶν περὶ αὐτῶν ἐνομίσαμεν ἐπιβεβλημένην τὴν λεπτομερῆ τῶν μνημείων τῆς Ἄρτης καταμέτρησιν καὶ δημοσίευσιν τόσον ἀπὸ ἱστορικῆς ὅσον καὶ ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ἐν γένει καλλιτεχνικῆς ἀπόψεως, ἧς νῦν καὶ ἀρχόμεθα διὰ τῆς δημοσιεύσεως τῆς Μητροπόλεως Παρηγορητίσσης [4].

---

[1] Σεραφεὶμ τοῦ Βυζαντίου: Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς Ἄρτης 1884.

[2] Iz Rumelij Πετρούπολις, 1886.

[3] Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ σελ. 73.

[4] Ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενόμενος ὀφείλω νὰ ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνην μου πρὸς τὸν τέως νομάρχην Ἄρτης κ. Π. Γεωργίτσην, τὸν δήμαρχον κ. Μ. Πατσαλιᾶν, τὸν γυμνασιάρχην κ. Κ. Μόραλην καὶ τὸν ἐνθουσιώδη φιλάρχαιον κ. Κ. Κατσάνον, τόσον διὰ τὸ ζωηρὸν ἐνδιαφέρον, ὅπερ ἐπέδειξαν ὑπὲρ τῶν ἐν Ἄρτῃ μελετῶν μου, ὅσον καὶ διὰ τὰς εὐκολίας, ἃς φιλοφρόνως μοὶ παρέσχον κατὰ τὰς ἐν Ἄρτῃ διατριβάς μου (1916. 1917 καὶ 1919) καὶ ἄνευ τῶν ὁποίων ἡ δημοσίευσις τῶν μνημείων θὰ καθίστατο σχεδὸν ἀδύνατος.

Ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς Παρηγορητίσσης κεῖται κατὰ τὸ νότιον ἄκρον τῆς σημερινῆς περιοχῆς τῆς πόλεως Ἄρτης καὶ παρὰ τοὺς τελευταίους πρόποδας τοῦ Πετροβουνίου, τῆς κατὰ Λίβιον (38,4) Περάνθης. Ὑψούμενος ἐπί τινος ἀμμοχώστου, ἐλαφροῦ ἐξάρματος ἐδάφους δεσπόζει διὰ τοῦ ὄγκου καὶ τῆς θέσεώς του τῆς εὐρείας πεδιάδος τοῦ Ἀράχθου καὶ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον μνημεῖον, ὅπερ, μετὰ τὸ ἱστορικὸν γεφύρι, συναντᾷ ὁ ἀπὸ Νικοπόλεως ἐρχόμενος ἐπισκέπτης.

Τὸ σεβάσμιον τοῦτο κτίσμα εἶχεν ἀπὸ καιροῦ ἐπισύρει τὴν προσοχὴν τῶν περιηγητῶν. Τὴν πρώτην περὶ αὐτοῦ εἴδησιν παρέσχεν εἰς ἡμᾶς ὁ Ἄγγλος ἐρευνητὴς Wheler [1], ὅστις ἐπισκεφθεὶς τὸ 1675 τὴν Πρέβεζαν μετὰ τοῦ ἐκ Λυῶνος φίλου του Spon ἐπληροφορήθη παρὰ τοῦ κατοίκου Ἄρτης Μάνου Μανέα, ὅτι ὑπῆρχεν ἐν Ἄρτῃ μεγάλη ἐκκλησία τιμωμένη εἰς μνήμην τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου, ἔχουσα τόσας θύρας καὶ παράθυρα ὅσας ἔχει τὸ ἔτος ἡμέρας καὶ στηριζομένη ἐπὶ περισσοτέρων τῶν 200 μαρμαρίνων κιόνων. Ὁ αὐτὸς δὲ Μανέας ἐπληροφόρησε τοὺς ὡς ἄνω ξένους, ὅτι ἐξ ἐπιγραφῆς εὑρισκομένης ὑπὲρ τὸ μέγα ἐσωτερικὸν θύρωμα προέκυπτε σαφῶς, ὅτι ὁ ναὸς ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Δούκα.

Ἕνα καὶ ἥμισυν περίπου αἰῶνα, ὑστερώτερον (1812 - 1813), ἄλλος Ἄγγλος περιηγητής, ὁ Holland [2], ἐπεσκέφθη τὴν Παρηγορήτισσαν ἀναφέρων περιέργως ὡς κτίτορα τοῦ ναοῦ τὸν ἄλλως ἀμαρτύρητον Ἀλέξανδρον Παλαιολόγον. Ὀλίγον δὲ ἀργότερον (1820) τρίτος Ἄγγλος ἐρευνητὴς ὁ Th. Smart Hughes [3] μνημονεύει τὸ 1820 τῆς Παρηγορητίσσης ὡς «περιέργου ἑλληνικοῦ ναοῦ τῶν μέσων χρόνων». Εἶνε δ' ὁ Hughes καὶ ὁ πρῶτος παρασχὼν πρόχειρον ξυλογραφίαν τῆς Παρηγορητίσσης (σελ. 434), ὡς καὶ κάτοψιν μετὰ τομῆς, τελείως ὅμως ἐσφαλμένας. Ἐκ τῆς ξυλογραφίας δὲ μανθάνομεν, ὅτι τὰ ἄνω παράθυρα τῆς Παρηγορητίσσης ἦσαν κατὰ τὸ 1820 πεφραγμένα διὰ τοιχοποιΐας ἕνεκα ἴσως τῆς χρησιμοποιήσεως τοῦ ναοῦ ὡς πολεμικοῦ ἀμυντηρίου ἢ καὶ λόγῳ ὑποστηρίξεως τῶν παραθύρων, ὧν οἱ κιονίσκοι εἶχον καταστραφῆ ὑπὸ τῶν σφαιρῶν κατὰ τοὺς ἑκάστοτε πολέμους. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς δὲ περίπου χρόνους ὁ πολὺς φιλέλλην Γάλλος ἱστορικὸς Pouqueville [4] ἐπισκεφθεὶς τὴν Ἄρταν διαθέτει δύο σελίδας τοῦ βιβλίου του ἵνα κατηγορήσῃ τὴν Παρηγορήτισσαν ὡς κτισθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Δούκα «μὲ τὴν ἀπειροκαλίαν τῆς ἐποχῆς του» ἀναφέρει δὲ καὶ οὗτος τὴν παράδοσιν πλέον καταστᾶσαν εἴδησιν, ὅτι ὁ ναὸς εἶχε ποτὲ διακοσίους κίονας ἁρπαγέντας ἀπὸ Νικοπόλεως, ἐπαγόμενος ἐν τέλει ὅτι ἡ Παρηγορήτισσα «καίπερ κακὴν ἔχουσα ἀρχιτεκτονικὴν εἶνε ἐν τοσούτῳ ἡ ὡραιοτέρα τῆς Ἄρτης ἐκκλησία».

---

[1] G. Wheler's Journey into Greece London 1682, 38· ἐν Γερμ. μεταφρ. Nürnberg 1713, 30.

[2] Henry Holland: Travels in the Jonian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia during the years 1812 and 1813 London 1815, 82.

[3] Travels in Sicily, Gréece and Albania 1820, 431.

[4] Voyage dans la Grèce 1820 τόμ. II κεφ. XXXVI, 95.

Πολὺ διαφορετικὰ ἔκρινε τὴν Παρηγορήτισσαν ὁ σοφὸς Ἄγγλος ἀρχαιολόγος Leake [1], ὅστις καὶ πρῶτος μετέγραψεν ὀρθῶς τὴν πολυθρύλητον ὑπὲρ τὸ ἐσωτερικὸν θύρωμα ἐπιγραφὴν ταυτίσας — κατ' εἰσήγησιν, ὡς λέγει, τοῦ συνοδεύοντος αὐτὸν ἐπισκόπου [2] — τὸν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναφερόμενον Κομνηνοδούκαν πρὸς Μιχαὴλ τὸν Α' (1204 - 1214).

Βραδύτερον ὁ τὸ 1856 τὴν χρονογραφίαν τῆς Ἠπείρου συγγράψας Ἀραβαντινὸς ἀναγνώσας ἐσφαλμένως τὰς ἐν τῷ ναῷ ἐπιγραφὰς ἀπεφάνθη, ὅτι ὁ ναὸς ἐκτίσθη μὲν κατὰ τὸ 819 μ. Χ. ἀνεκαινίσθη δὲ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ Δούκα [3]. Ἐκ τοῦ Ἀραβαντινοῦ δὲ παραλαβόντες τὸν αὐτὸν Ἰωάννην ἐθεώρησαν ὡς νέον κτίτορα τοῦ ναοῦ ὁ Hopf [4] καὶ ὁ Ρωμανός [5], ἐσχάτως δὲ ὁ Miller [6] καὶ ὁ Λάμπρος [7]. Ποῖος εἶνε πράγματι ὁ κτίτωρ τοῦ ναοῦ θὰ εἴπωμεν ὅταν ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ἐπιγραφῆς.

Πρώτη ἐπιστημονικὴ ὁπωσδήποτε δημοσίευσις τοῦ μνημείου ἐγένετο ρωσιστὶ τὸ 1886 ὑπὸ τοῦ Ρώσου ἀρχιμανδρίτου Ἀντωνίνου [8], ὅστις ἐπισκεφθεὶς τὴν Ρούμελην τὸ 1872 παρέσχεν ὑπὸ τύπον ἡμερολογίου ἱκανὰς πληροφορίας περί τε τοῦ κτιρίου καὶ τῶν μωσαϊκῶν αὐτοῦ καὶ δὴ καὶ περὶ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς ὑπὲρ τὴν ἐσωτερικὴν θύραν, ἧς ἐδημοσίευσε πρῶτος τὴν ὀρθὴν συμπλήρωσιν.

Μετὰ πάροδον δὲ ἱκανοῦ χρόνου ὁ Γ. Λαμπάκης ἐδημοσίευσε σύντομόν τινα περιγραφὴν τοῦ ναοῦ ἐν τῷ Γ' Δελτίῳ τῆς Χριστ. Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας σελ. 73 καὶ τῷ Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce σελ. 40. Πλὴν δὲ τῶν ἀνωτέρω, εἰδήσεις περὶ τοῦ ναοῦ εὑρηνται ἐγκατεσπαρμέναι εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Diehl [9], τοῦ Wulff [10] καὶ τοῦ Millet [11]. Τέλος θαυμασίας φωτογραφίας τοῦ τε ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ μνημείου παρέσχεν ἐσχάτως ἡ Messbildanstalt τοῦ Βερολίνου.

Καὶ αὐταὶ μὲν εἶνε αἱ πληροφορίαι τῶν νεωτέρων περιηγητῶν καὶ τῶν ἀρχαιολόγων. Ἔχομεν ὅμως καί τινα παλαιοτέραν μνείαν τοῦ ναοῦ, διασωθεῖσαν ἐν χειρογράφῳ τοῦ 16ου μ. Χ. αἰῶνος, δημοσιευθέντι ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου

---

[1] Travels in northern Greece 1835 I 204.

[2] Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Leake ἐπίσκοπος Ἄρτης ἦτο Ἰγνάτιος ὁ Β'. Ὅρα Σεραφείμ Δοκίμιον 123, Leake ἔ. ἀ. 202.

[3] Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου 1856 Α' 113, Β' 22.

[4] Geschichte Griechenlands ἐν Ersch und Gruber Encyklopädie 1867 τόμ. 85, 429.

[5] Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου 127, Γρατιανὸς Ζώρζης 1870, 231.

[6] The Latins in the Levant. London 1908 250, Ἑλλην. μετάφρ. Λάμπρου 1909, 358.

[7] Νέος Ἑλληνομνήμων 2, 297.

[8] Iz Rumelij Πετρούπολις 1886 464 ἑ.

[9] Manuel d'art byzantin 1910.

[10] Altchristliche und byzantinische Kunst. 1913. Das Katholikon von Hosios Lukas Baukunst II, 2.

[11] L'école grecque dans l'architecture byzantine 1916.

Κ. Σάθα [1]. Εἶνε δὲ τοῦτο σιγιλλιῶδες γράμμα τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β΄ πρός τινα ἐν Ἄρτῃ μονήν, τεκμήριον σπουδαῖον διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ναοῦ Τὸ πολύτιμον τοῦτο ἔγγραφον ἀναδημοσιεύω ὁλόκληρον ἐνταῦθα.

Γράμμα σιγιλλιῶδες εἰς μετόχιον ἐν Ἄρτῃ
Ἱερεμίου Πατριάρχου.

«Οὐ μόνον χρήσιμον ἀλλὰ καὶ ἀναγκαῖον, τὰ κρείττονα καὶ καλλίτερα προτιμᾶσθαι τῶν ἐλαττόνων, καὶ φροντίζειν εἴ δυνατόν ἐστι συνίστασθαι καὶ συντηρεῖσθαι ἑκάτερα· τοῦτο καὶ γὰρ ὑπὲρ ἅπαντας καὶ Θεὸς χαίρει καὶ ἀποδέχεται, πρὸς δὲ καὶ ἄνθρωποι ὑπερβαλλόντως ἐπαίνου ἄξιον κρίνουσι. Ἐπεὶ τοίνυν οἱ ἐν τῇ θείᾳ καὶ σεβασμιωτάτῃ καὶ βασιλικῇ καὶ πατριαρχικῇ μονῇ τῆς Παναγίας Μ. . . . τῇ κειμένῃ κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς Βρύσηςτῆς ἐν τῇ Ἄρτῃ πολιτείᾳ ἐνασκούμενοι ὁσιώτατοι ἱερομόναχοι καὶ γέροντες ὁρῶντες τὴν μὲν ἑαυτῶν ταύτην μονὴν αὐξανομένην θεοῦ χάριτι, καὶ κτήμασι καὶ πράγμασιν ὅτι πλείστοις πλουτοῦσαν καὶ δυναμένην ἐπαρκεῖν καὶ ἑτέροις πολλοῖς δεομένοις ἐλέους, τὴν δὲ Παρηγορήτισσαν καὶ αὐτὴν οὖσαν πατριαρχικὴν μονήν, δεομένην κηδεμονίας προσηκούσης, ἅτε τῇ καιρικῇ ἀνωμαλίᾳ εἰς ἐλάττωσιν παντελῆ καταντήσασαν, ἠξίωσαν ἐγγράφῳ τῇ ἡμῶν μετριότητι, ὥστε προσηλωθῆναι τῇ σεβασμίᾳ καὶ πατριαρχικῇ μονῇ τούτων τῆς Παναγίας Μ. . . . τὴν εἰρημένην Παρηγορήτισσαν καὶ εἶνε καὶ λέγεσθαι μετόχιον αὐτῆς καὶ διοικεῖσθαι καὶ διεξάγεσθαι διὰ παντὸς παρὰ τῶν κατὰ καιροὺς ἐκεῖσε ἐνασκουμένων εὐλαβεστάτων γερόντων καὶ μοναχῶν· τούτου χάριν καὶ ἡ μετριότης ἡμῶν τὴν τοιαύτην αἴτησιν ἀποδεξαμένη ὡς εὔλογον, ἀποφαίνεται καὶ παρακελεύεται ἐν ἁγίῳ πνεύματι διὰ τοῦ παρόντος αὐτῆς σιγιλλιώδους γράμματος, ἵνα τὸ εἰρημένον πατριαρχικὸν σταυροπήγιον τὸ λεγόμενον Παρηγορήτισσα εἴη ὑπὸ τὴν διοίκησιν καὶ σκέπην καὶ κυβέρνησιν τῆς πατριαρχικῆς μονῆς τῆς Παναγίας Μ. . . ., τῆς εὑρισκομένης κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς Βρύσης καὶ ὀνομάζηται μετόχιον αὐτῆς εἰς αἰῶνας τοὺς ἅπαντας ἔχοντος ἄδειαν τοῦ ἐκεῖσε ὁσιωτάτου ἡγουμένου ἱερέα ἀκατάγνωστον εἰσαγαγεῖν ἐν αὐτῇ, ὥστε ἱερουργεῖν καὶ ψάλλειν τῷ Θεῷ, οὐ μὴν δὲ διανυκτερεύειν ἐκεῖσε ἢ καθεύδειν ὅλως ἐν τοῖς ἔνδον κελλίοις ἐν οἷς μοναχαὶ εὑρίσκονται· τοῦτο γὰρ ἀπαίσιον καὶ παρὰ κανόνας κρίνομεν καὶ τὸν παραβαίνοντα ἀφορισμῷ ἀλύτῳ καὶ αἰωνίῳ καθυποβάλλομεν· ἔτι δὲ διορίζόμεθα μηδένα τῶν ἀπὸ μακρὰν καὶ τοῦ κατὰ τόπον ἀρχιερέως Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης τολμᾶν ὀψέποτε ἐναντιωθῆναι περὶ τούτου ἢ ἀκλήτως εἰσελθεῖν ἐν αὐτῇ καὶ θέλειν διακρίνειν ἀμετόχως ἢ ἁφαρπάζειν τι τῶν ἀφιερωμένων τῇ μονῇ ταύτῃ κτημάτων τε καὶ πραγμάτων, ἐν βάρει ἀργίας καὶ ἀφορισμῷ ἀπὸ Θεοῦ. Ὅθεν. . . . . .»

Ἐκ τοῦ ὡς ἄνω ἐγγράφου διδασκόμεθα, 1ον ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παρηγορητίσσης [2] ἀπετέλει τὸ καθολικὸν μονῆς καὶ δὴ σταυροπηγιακῆς, οἷαι εἶνε αἱ πλεῖσται τῶν μονῶν τῆς Ἄρτης, 2ον ὅτι ἡ μονὴ τῆς Παρηγορητίσσης ἦτο γυναι-

[1] Βιογραφικὸν σχεδίασμα Ἱερεμίου τοῦ Β΄, 1879, 187.

[2] Τὸ σιγίλλιον μᾶς διδάσκει ἐπίσης καὶ τὴν ὀρθὴν τοῦ ναοῦ προσωνυμίαν «Παρηγορήτισσα» καὶ οὐχὶ Παρηγορήτρια ἢ Παρηγορηθεῖσα (!) ὡς μετέφρασαν ἐπὶ τὸ ἑλληνικώτερον ἀμαθεῖς τινες «λόγιοι», θέλοντες ν' ἀγνοῶσι, ὅτι παρὰ τῷ λαῷ τῆς Ἄρτης ἡ ἐκκλησία φέρεται πάντοτε ὡς Παρηγορήτ'σα ἢ Παρjορήτ'σα, ἀλλ' οὐδέποτε Παρηγορήτρα. Ἄλλως τε καθ' αὐτὸ βυζαντινὴ εἶνε ἡ κατάληξις -ισσα καὶ οὐχὶ ἡ -τρια.

κεία, 3ον ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους καθ' οὓς ἐξαπελύθη τὸ σιγίλλιον (1572∼1594) ἡ Παρηγορήτισσα περιελθοῦσα εἰς ἐρήμωσιν καὶ πτωχείαν προσηρτήθη ὡς μετόχιον τῆς μονῆς τῆς Παναγίας Μ., «τῆς κατὰ την ὁδὸν τῆς Βρύσης» ἤτοι τῆς σήμερον γνωστῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα Κάτω Παναγιά.

Εἰς συμπλήρωσιν τῶν περὶ τοῦ μνημείου πληροφοριῶν παραθέτω ἐνταῦθα καὶ τὴν περὶ αὐτοῦ παρὰ τοῖς κατοίκοις ὑπάρχουσαν παράδοσιν, ἐρανιζόμενος αὐτὴν ἐκ τοῦ περὶ παραδόσεων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ συγγράμματος τοῦ καθηγ. Ν. Πολίτου (Ι, 119), ἔνθα κατεχωρίσθη ὡς ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ ἐν Ἄρτῃ καταγράψαντος αὐτὴν λογίου Α. Τραυλαντώνη [1].

«Τὴν ἐκκλησία τὴν Παρηγορίτ'σα τὴν εἶχε σχεδιάσῃ ἕνας μεγάλος τεχνίτης τοῦ καιροῦ ἐκείνου· ἐδῶ καὶ χίλια χρόνια σᾶς λέω τώρα. Τολοιπὸν αὐτὸς ὁ μηχανικὸς ἀφ' οὗ ἔδωκε τὸ σχέδιο, τὸν προσκάλεσαν 'σ ἄλλο μέρος νὰ φκειάσῃ κάτι ἄλλο, παλάτι, ἐκκλησία, σπίτι, φυλακή, ἄς εἶνε δὲν μᾶς μέλει. Ἐπῆγε λοιπὸν καὶ ἄφησε 'σ τὸ ποδάρι του τὸ μαθητή του, τὸν πρῶτο ψυχογιό του. Αὐτὸς ὁ ψυχογιός του ἦταν ἕνα ἔξυπνο παιδὶ καὶ καλό· ἐπῆρε τὸ σχέδιο τοῦ μάστορά του, μὰ ἔβαλε ἐπιμέλεια πολλὴ καὶ μὲ τὴν ἐξυπνάδα του κατώρθωσε νὰ φκειάσῃ τὴν ἐκκλησία καλύτερη ἀπὸ τὸ σχέδιο τοῦ μάστορά του. Ἔρχεται λοιπὸν ὁ μάστορας, σὰν ἐσκόλασε ἐκείνη τὴν ἄλλη δουλειά, καὶ τὸν βρίσκει «Τὴ σκόλασες, γιέ μου, τὴν Παρηγορίτ'σα; — Τὴ σκόλασα, μάστορα, καὶ τὴν ἔφκειασα καλύτερη ἀπὸ τὸ σχέδιο τῆς ἀφεντιᾶς σου, καυχήθηκε τὸ παιδί, καὶ πάμε νὰ τὴν ἰδῇς. — Πάμε, λέει κι' ὁ μάστορας. Ἔρχονται, τὴ βλέπουν. Ἀλήθεια ἦτανε καλύτερη ἀπὸ τὸ σχέδιο. Τότε ὁ παγκάκιστος ποῦ βάνει τὰ σκάνδαλα 'σ τὸν κόσμο καὶ τοῖς ἁμαρτίαις, ἐφτόνησε καὶ βάνει ζήλεια 'σ τὴν ψυχὴ τοῦ μάστορα. «Μπᾶ! εἶπε, μέσα του, πῶς αὐτὸ τὸ παιδὶ ἀπὸ τώρα νά με περάῃ ἐμένα! Τότες ἐγὼ τολοιπὸς δὲν εἶμαι τίποτε, κατάλαβες». Καὶ μιὰ σατανικὴ ἰδέα μπῆκε 'σ τὸ μυαλὸ τοῦ μάστορα.

«Ἀλήθεια, τοῦ λέει, παιδί μου, τὴν ἔφκειασες καλύτερη ἀπὸ μένα τὴν ἐκκλησία, καὶ ἂν ζήσῃς θὰ γίνῃς ἕνας μεγάλος τεχνίτης· μὰ τούτη ἐδῶ τὴν κώχη μοῦ φαίνεται πῶς δὲν τὴν ἔχεις τόσο ἴσια· σὰν νὰ στραβοφέρνῃ ψίχα. — Ποιά; λέει τὸ παιδί· πῶς στραβοφέρνει. — Γιὰ ἔλα δῶ ἀπάνω νὰ τὴν ἰδῇς καλύτερα». Ἀνεβαίνουν καὶ οἱ δυὸ ψηλὰ σὲ μιὰ κώχη. «Σκύψε, τοῦ λέει ὁ μάστορας, σκύψε νὰ ἰδῇς πῶς στραβοφέρνει». Σκύφτει τὸ παιδί. Μιὰ τῶχει ὁ μάστορας, τὸ ρήχνει· μὰ κύτταξε ὁ θεός, μεγάλη ἡ χάρι του, πῶς ἤθελε νὰ δώσῃ ἕνα παράδειγμα 'σ τὸν ἄνθρωπο, καθὼς γλύστρησε τὸ παιδί, ἁρπάχτηκε ἀπὸ τὸ μάστορα 'σ τὴ στιγμὴ καὶ 'σ τὴ στιγμὴ τὸν σέρνει μαζί του· καὶ πέφτουν μαζὶ καὶ οἱ δυὸ καὶ σπαρτάρουν καὶ σκοτώνουνται καὶ γίνονται ἐκεῖνα τὰ λιθάρια ποῦ φαίνονται κάτω σὰν καμπούραις· ἐκεῖνο τὸ μεγάλο εἶν' ὁ μάστορας καὶ τὸ μικρὸ εἶν' ὁ κάλφας του».

Τὰ λιθάρια τῆς παραδόσεως εὑρίσκονται πράγματι κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ. Ὡς πρὸς δὲ τὸν μῦθον τοῦ μάστορη καὶ τοῦ κάλφα του, οὗτος λέγεται μετ' ἐλαφρῶν παραλλαγῶν καὶ περὶ ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν ὡς π. χ. τοῦ

[1] «Ἑστία» 1895 σελ. 116.

Χώνικα, Μέρμπακα καὶ Ἁγ. Μονῆς (Λαμπρυνίδου Ναυπλία 1898, 53 ἑ., Struck AM 1909 234) κλπ. Ταῦτα εἶνε τὰ μόνα στοιχεῖα, ἅτινα γνωρίζομεν ἐκ πληροφοριῶν. Τὰ δὲ λοιπὰ θὰ προσπαθήσωμεν νὰ συναγάγωμεν ἐξ αὐτοῦ τοῦ μνημείου, εἰς οὗ τὴν ἐξέτασιν ἤδη μεταβαίνομεν.

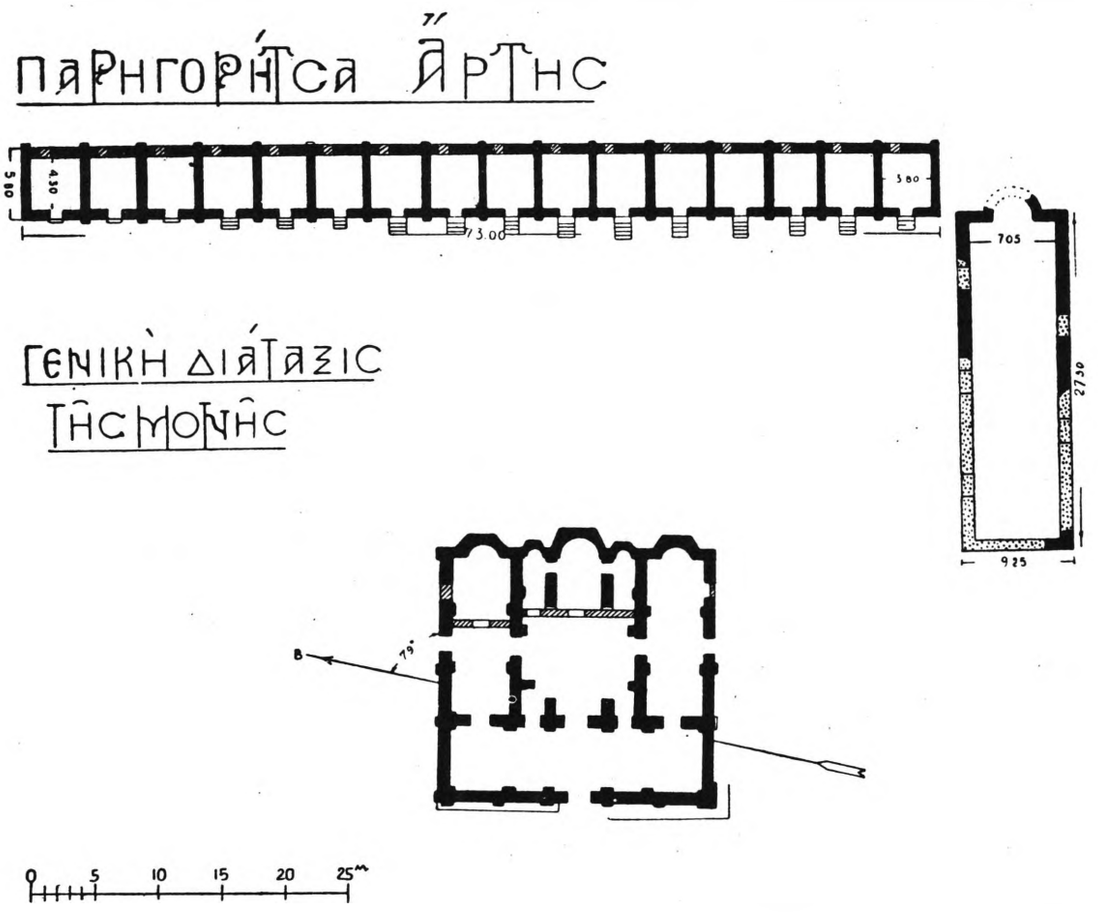

Εἰκ. 1.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΜΕΡΩΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

α') Τὰ κελλία.

Τῆς μονῆς τῆς Παρηγορητίσσης περισῴζονται σήμερον τὰ τρία οὐσιώδη στοιχεῖα: τὸ καθολικόν, τὰ κελλία καὶ ἡ τράπεζα ἢ ἑστιατόριον (Εἰκ. 1). Εἶνε δὲ καὶ ἐνταῦθα τὰ στοιχεῖα ταῦτα διατεταγμένα κατὰ τὸ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων ἐπικρατῆσαν σχέδιον [1], καθ' ὃ τὰ μὲν κελλία καὶ ἡ τράπεζα τοποθετοῦνται κατὰ τὰς πλευρὰς τετραγώνου περιοχῆς, ὁ δὲ ναός, τὸ

[1] Lenoir Architecture monastique I 46 - 47.

καθολικόν, ἱδρύεται ἐν τῷ μέσῳ, ἀποτελῶν οὕτω τὸ τοπικὸν ἅμα καὶ πνευματικὸν κέντρον τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος.

Κελλία ἐν τῇ μονῇ τῆς Παρηγορητίσσης διατηροῦνται κατὰ τὴν ἀνατολικὴν μόνον πλευρὰν τῆς περιοχῆς (Εἰκ. 1). Δὲν εἶνε ὅμως ἀπίθανος καὶ ἡ κατὰ τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν ὕπαρξις τοιούτων κατεδαφισθέντων ἀργότερον, ὅτε ἡ νέα πόλις ἐπεξετάθη μέχρι τῆς μονῆς. Κατὰ δὲ τὴν μεσημβρινὴν πλευράν, ἧς μέγα μέρος καταλαμβάνει, ὡς θὰ ἴδωμεν, τὸ ἑστιατόριον, δὲν ἠδυνήθην νὰ διακρίνω λείψανα κελλίων.

Ἡ εἴσοδος τῆς μονῆς δὲν φαίνεται σήμερον ποῦ ἔκειτο. Κατὰ πᾶσαν ὅμως πιθανότητα θὰ εὑρίσκετο ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς περιοχῆς, ἴσως ἐκεῖ ἔνθα σήμερον εὕρηται παρόδιον προσκυνητάριον. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο καταλήγω κατόπιν τῆς πληροφορίας ἣν μοι παρέσχον Ἀρταῖοι πρεσβῦται, καθ' ἣν ἐν τῇ εἰρημένῃ θέσει ὑπῆρχον πρὸ πεντηκονταετίας ἔτι «δύο πλίνθινοι ὀρθογώνιοι στῆλαι μετὰ στέγης».

Τὰ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς αὐλῆς σῳζόμενα κελλία κατοικούμενα σήμερον ὑπὸ ἀθλίων τινῶν καὶ πιναρῶν οἰκογενειῶν γύφτων καταλαμβάνουσι ἐπιμήκη ὀρθογώνιον χῶρον (73.00 × 5.80) καλυπτόμενον διὰ συνεχοῦς ἡμικυλινδρικῆς καμάρας διῃρημένης δι' ἐγκαρσίων παραλλήλων διαχωρισμάτων, πάχους 0.60, εἰς 16 ἐν ὅλῳ διαμερίσματα. Ἐξωτερικῶς οἱ μεσότοιχοι τῶν κελλίων ἐμφανίζονται ὑπὸ μορφὴν ἀντηρίδων πλάτους 0.50-0.60 ἐξεχουσῶν τοῦ τοίχου κατὰ 0.30. Τὸ μῆκος ἑκάστου τῶν ἰσοπλατῶν (4.30) κελλίων ποικίλλει ἀπὸ 3.75 μέχρι 4.25, τὸ δὲ ἀπὸ τοῦ δαπέδου μέχρι τῆς κλειδὸς ὕψος τῆς καμάρας των εἶνε 3.95. Ἕκαστον τῶν κελλίων φέρει κατὰ μὲν τὴν πρὸς τὴν αὐλὴν τῆς μονῆς βλέπουσαν πλευρὰν θύραν (πλάτ. 1.00, ὕψος 1.70) μεθ' ἡμικυκλικοῦ ὑπερθεν φωταγωγοῦ (ὕψος 1.20) καὶ πρὸ αὐτῆς κλίμακα ἐκ μιᾶς μέχρι πέντε βαθμίδων, δι' ὧν κατέρχεταί τις εἰς τὴν χαμηλότερον κειμένην αὐλήν. Κατὰ δὲ τὴν πρὸς τὰ ἔξω βλέπουσαν πλευρὰν (ἀνατολικὴν) εἶχον τὰ κελλία ὀρθογώνια παράθυρα (πλάτ. 0.82) ἅτινα εἶνε μὲν σήμερον πάντα πεφραγμένα, εἶχον δ' ὅμως κατασκευασθῆ ἀρχικῶς, ὡς ἐμφαίνει ἡ ἐπιμελὴς καὶ διὰ μεγάλων λίθων ἐκτέλεσις τοῦ περιθωρίου των. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῶν κελλίων συνίστανται ἐξ ὀρθογωνίων εὐμεγέθων ἀλλ' ἀνίσου μήκους λίθων (Εἰκ. 2) ἀμελῶς εἰργασμένων καὶ τοποθετημένων μετὰ πλίνθων παρεμβεβλημένων κατὰ τοὺς ἁρμούς. Οἱ δὲ ὑπερθεν τῶν θυρῶν τοξωτοὶ φωταγωγοὶ εἶνε πάντες πλινθόκτιστοι.

β') Ἡ Τράπεζα.

Κατὰ τὸ νότιον ἄκρον τῆς σειρᾶς τῶν κελλίων καὶ καθέτως πρὸς τὴν διεύθυνσιν αὐτῶν βαῖνον σῴζεται ἕτερον ἐπίμηκες οἰκοδόμημα (Εἰκ. 1) ὑψηλότερον αὐτὸ καὶ πολὺ ἐπιμελέστερον τῶν κελλίων ἐκτισμένον κατ' ἰσόδομον περί-

που σύστημα διὰ μεγάλων (μέχρι 1.15×0.45) λίθων μετὰ πλίνθων κατὰ τοὺς ἁρμοὺς πολλάκις εἰς πλείονας τῆς μιᾶς στρώσεως τεθειμένων. Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο, ἐκτεινόμενον ἄλλοτε ἀρκετὰ πρὸς νότον, κατεστράφη μὲν πάλαι κατὰ τὸ δυτικὸν αὐτοῦ ἥμισυ, συνεπληρώθη δ' ὅμως πάλιν ἐπὶ τοῦ παλαιοῦ του σχεδίου διὰ ξηρολιθοδομῆς κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα καὶ χρησιμοποιεῖται ἔκτοτε ὡς χορτοβολών. Ἐκ τοῦ καταστραφέντος δυτικοῦ αὐτοῦ μέρους περιεσώθη μόνον

Εἰκ. 2. Ὄψις τῶν κελλίων καὶ τῆς τραπέζης ἀπὸ ΒΔ

τμῆμά τι τῆς ΝΔ γωνίας, ὅπερ εἶνε εἰς ἡμᾶς λίαν χρήσιμον πρὸς ὁρισμὸν τοῦ μήκους τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου (27.30). Ἐκ δὲ τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν τοῦ σωζομένου ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τοῦ κτιρίου κάλλιον διατηρεῖται ἡ νοτία. Ἐπὶ τῆς πλευρᾶς μάλιστα ταύτης εὕρηται καὶ μεγάλη τοξωτὴ θύρα (πλάτ. 1.85, ὕψ. 2.45) ἧς ὁ ἄξων ἀπέχει τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ κτιρίου 9.10· ἐπειδὴ δ' ἡ ὑπόστασις αὕτη ἰσοῦται ἀκριβῶς πρὸς τὸ τρίτον τοῦ ὅλου μήκους τοῦ κτιρίου (27.30) εὔλογον εἶνε νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ σωζομένη θύρα ἐτέθη συμμετρικῶς πρὸς ἄλλην εὑρισκομένην κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ κτιρίου λίαν δὲ χρήσιμον οὖσαν πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ μακροῦ τούτου κτίσματος.

Ἴχνη τοξωτῆς θύρας φαίνονται καὶ ἐπὶ τῆς Β πλευρᾶς τοῦ κτιρίου, ἥτις βλέπει πρὸς τὴν αὐλήν. Ταῦτα ὅμως δὲν εἶνε τόσον σαφῆ, διότι ἡ παλαιὰ θύρα ἔχει νῦν ἐν μέρει καταρρεύσει καὶ ἐν μέρει ἀντικατασταθῆ ὑπὸ νεωτέρας. Πάντως ὅμως βέβαιον εἶνε ὅτι ἡ βόρειος θύρα δὲν ἀντεστοίχει κατ' ἄξονα πρὸς τὴν νοτίαν, διότι ἄρχεται ἀνατολικώτερον ἐκείνης. Φαίνεται δ' ὡς ἐκ τούτου πιθανωτέρα ἡ ὑπόθεσις ὑπάρξεως τριῶν θυρῶν κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν ἀντὶ τῶν δύο, ἃς θὰ εἶχε ἡ νοτία (ὅρα εἰκ. 1).

Τέλος κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ἐξεταζομένου κτιρίου, ἥτις συνέχεται σήμερον πρὸς νεώτερον οἰκίσκον, σῴζεται ἐν τῷ μέσῳ, λίαν εὐδιάκριτος ἔσωθεν, ἡ ἀρχὴ ἡμικυλινδρικῆς κόγχης διαμέτρου 3.60 καταληγούσης ἄνω εἰς τεταρτοσφαίριον. Τῆς κόγχης ταύτης ἀνεῦρον καὶ ἐξωτερικῶς σαφέστατα τὰ λείψανα τῶν κυκλοτερῶν θεμελίων, δι' ὧν συμπληροῦται τὸ ἡμικύκλιον. Τὸ ὅλον κτίριον ἐστεγάζετο διὰ μεγάλης ἡμικυλινδρικῆς καμάρας ἀνοίγματος 7.05 ἥτις ἔχει μὲν σήμερον καταπέσει, διασῴζει δ' ὅμως ἐνιαχοῦ τμήματα τῶν γεννήσεων αὐτῆς μαρτυροῦντα ἀσφαλῶς περὶ πάλαι ὑπάρξεώς της, ἣν ἄλλως θὰ ἠδυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν καὶ ἐκ τοῦ μεγάλου σχετικῶς πάχους (1.10) τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κτιρίου.

Τὸ ὑπ' ὄψει κτίσμα ἀναφέρει ἐν τῷ Δοκιμίῳ του (σελ. 146) χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὸ περιγράφῃ Σεραφεὶμ ὁ Βυζάντιος, ὑπολαμβάνων αὐτὸ ὡς παρεκκλήσιον. Ἡ ὑπόθεσις ὅμως αὕτη μοὶ φαίνεται ἀτυχής. Πρῶτον μὲν διότι τὸ ἐν λόγῳ κτίριον δὲν ἔχει παράθυρα, τουλάχιστον κατὰ τὸ σῳζόμενον ἀνατολικὸν αὐτοῦ ἥμισυ· δεύτερον διότι εἶνε ἐσωτερικῶς τελείως ἀκόσμητον καὶ τρίτον διότι οὐδεμία ἀνάγκη ὑπῆρχεν ἱδρύσεως τοσοῦτον μακροῦ παρεκκλησίου (μῆκ. 27.30) ἐντὸς μονῆς περιλαμβανούσης ναὸν εὐρυχωρότατον καὶ δὴ περιέχοντα ἐν ἑαυτῷ 4 ἄλλα παρεκκλήσια.

Πολὺ εὐλογώτερον εἶνε νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ ἐν λόγῳ κτίσμα ἐχρησίμευεν ὡς ἑστιατόριον τῶν μοναχῶν. Τὴν ὑπόθεσιν δὲ ταύτην ἐνισχύει οὐ μόνον τὸ σχῆμα τοῦ κτιρίου[1] ἀλλὰ καὶ αἱ διαστάσεις αὐτοῦ καὶ ἡ πρὸς ἀνατολὰς ὕπαρξις μιᾶς καὶ μόνης κόγχης, ἥτις, ὡς γνωστόν, χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τοῦ ἡγουμένου. Καὶ αὐτὴ δὲ τέλος ἡ ἀπουσία παραθύρων συντρέχει ὑπὲρ τῆς ὑποθέ-

[1] Τὸ δι' ἁπλῆς καμάρας στεγαζόμενον ἐπίμηκες ὀρθογώνιον σχῆμα ἑστιατορίου διετηρήθη ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων μέχρι τῶν ἐσχάτων βυζαντιακῶν χρόνων καὶ μέχρι σήμερον. Καὶ ὁτὲ μὲν τὸ ὀρθογώνιον εἶνε ἁπλοῦν, ὡς ἐνταῦθα καὶ ὁσίῳ Λουκᾶ (Schulz and Barnsley, The monastery of St Luke in Phocis 12), ὁτὲ δὲ φέρει ἐσωτερικὰς ἀντηρίδας ὑποβασταζούσας τὰ ἐσωτερικὰ ἐνισχυτικὰ τόξα τῆς καμάρας ὡς ἐν Δαφνίῳ (Millet, Daphni πίν. 2) καὶ Ἀθήναις (Ἀσκληπιεῖον Ξυγγόπουλος Ἀρχ. Ἐφ. 1915, 70), ἄλλοτε δὲ πάλιν, ἀλλὰ σπανιώτερον, ἐλάμβανε τὸ σχῆμα ἀντεστραμμένου ταῦ ὡς τὸ τῆς Λαύρας ἐν Ἁγίῳ Ὄρει (Brockhaus die Kunst in den Athos Klöstern σελ. 34, Général De Beylié L'habitation byzantine Grenoble - Paris 1902. 66).

σεως ἡμῶν καθόσον καὶ ἄλλαι τράπεζαι ἄνωθεν μόνον τὸν φωτισμὸν ἐλάμβανον διὰ μέσου ὀρθογωνίων φεγγιτῶν ἀνοιγομένων κατὰ τὰ πλάγια τῆς κυλινδρικῆς καμάρας ὡς π. χ. ἐν τῷ ἐστιατορίῳ τῆς τρίτης περιόδου τῆς ἐν Φωκίδι Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, τῷ τῆς Παναγίας τοῦ Βροντοχίου ἐν Μιστρᾷ [1] καὶ τῷ τῆς Νέας Μονῆς Χίου.

Κελλία καὶ ἐστιατόριον ἂν μὴ εἶνε σύγχρονα θὰ εἶνε ἴσως κατά τι μεταγενέστερα τῆς κτίσεως τοῦ καθολικοῦ εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ὁποίου καὶ ἐρχόμεθα.

γ) Τὸ καθολικόν.

Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς κείμενον, ὡς ἐλέχθη, ἐν τῷ κέντρῳ τῆς τετραγώνου περιοχῆς, ἔχει ἐν συνόλῳ τὸ σχῆμα ὀγκώδους ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου φέροντος προσκεκολλημένας κατὰ μὲν τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευρὰν πέντε τριπλεύρους ὑψηλὰς κόγχας, κατὰ δὲ τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν ἓξ ἐν ὅλῳ τρούλλους — ἕνα μέγαν ὑψηλὰ ἐν τῷ κέντρῳ, τέσσαρας μικροτέρους δορυφόρους του κατὰ τὰς γωνίας καὶ ἕνα ἐλαφρὸν κιονοστήρικτον οὐρανίσκον ὑπὲρ τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

Τὸ βαρὺ κυβικὸν σῶμα τοῦ κτιρίου χωρίζεται ἐξωτερικῶς εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας: Μίαν κατωτάτην (ὕψος 5.00) ἀμελῶς δι' ἀργῶν λίθων καὶ πλινθίων ἐκτισμένην καὶ δύο ἄλλας ἐπαλλήλους κανονικῶς κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίβλητον σύστημα ᾠκοδομημένας καὶ διακοπτομένας ἑκατέραν ὑπὸ 13 ἐν ὅλῳ τοξωτῶν, διλόβων παραθύρων.

Τὸ κυβικὸν σχῆμα τοῦ κτιρίου, ὁ ἄξεστος τρόπος κατασκευῆς τῆς κατωτάτης αὐτοῦ ζώνης, ἀποτελούσης οἱονεὶ τὸ βάθρον του, ἡ ἐπιμελημένη τοιχοδομία τῶν δύο ἀνωτέρων ζωνῶν, αἱ μονότονοι σειραὶ τῶν τοξωτῶν παραθύρων, ἅτινα περιθέουσι τὸ κτίριον κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευράς, ἀνακαλοῦσιν ἐκ πρώτης ὄψεως εἰς τὴν μνήμην τοῦ παρατηρητοῦ συγγενῆ τινα τῆς πρωίμου ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως ἀνάκτορα. Πράγματι ἂν ἀφαιρέσῃ τις ἀπὸ τὴν Παρηγορήτισσαν τὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ καὶ τοὺς τρούλλους, ἐκτείνῃ δὲ ἀρκούντως πρὸς τὰ ἔξω τὸ γεῖσον τοῦ κτιρίου, ἔχει ἐν βυζαντινῇ τεχνοτροπίᾳ αὐτὸ σχεδὸν τοῦτο τὸ σχέδιον τῶν ἐν Φλωρεντίᾳ παλατίων Medici (νῦν Riccardi) καὶ Strozzi [2].

Ἀλλ' ἡ ῥηθεῖσα ὁμοιότης εἶνε μᾶλλον συμπτωματική, ἀφ' οὗ ἰσχύει διὰ τὴν παροῦσαν μορφὴν τοῦ κτιρίου, ἥτις ὅμως δὲν ἦτο καὶ τὸ πάλαι κατὰ πάντα ἡ αὐτή. Πράγματι προσεκτικωτέρα ἐξέτασις τοῦ οἰκοδομήματος πείθει ὅτι ἡ βάσις τοῦ ναοῦ δὲν ἦτο, ὅπως σήμερον, ἀπ' εὐθείας ὁρατή. Κτίσμα τι προτεθειμένον

[1] Millet, Monuments byz. de Mistra πίν. XVI, 2 XXVII, 4 ∾ 7.

[2] Ὅρα εἰκόνα ἐν Handbuch der Architektur IV, 1 σελ. 177.

ἀπέκρυπτε τὴν ἀσχημίαν τῆς κατασκευῆς της. Τοῦτο πιστοποιεῖται ὄχι βεβαίως μόνον ἐκ τοῦ εὐτελεστέρου τρόπου οἰκοδομίας τῆς κάτω ζώνης διότι καὶ ἄλλα

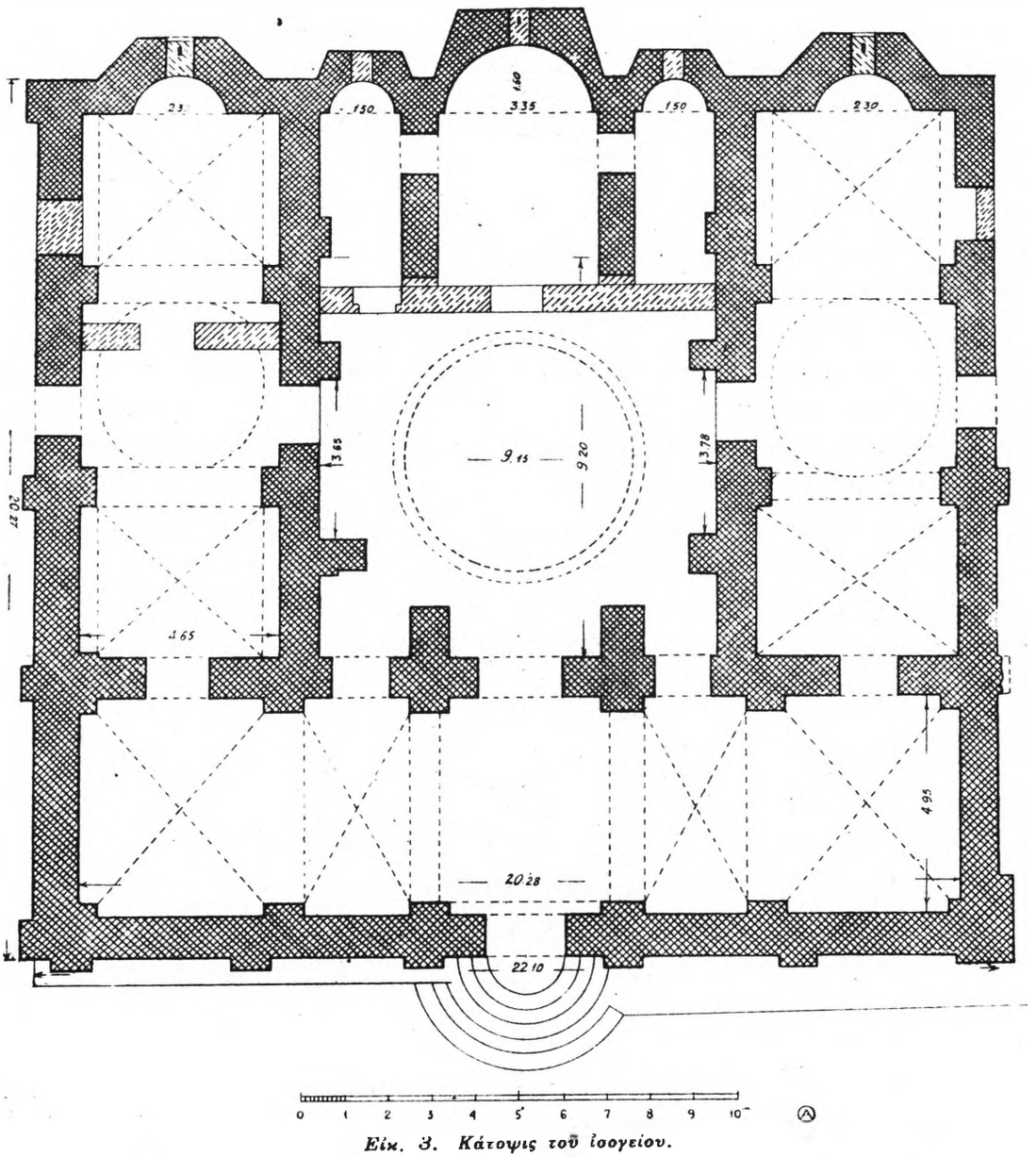

Εἰκ. 3. Κάτοψις τοῦ ἰσογείου.

τῆς αὐτῆς περιόδου κτίρια ἔχουσι τὸ κάτω αὐτῶν μέρος δι' ἀργῶν λίθων καὶ πλίνθων ᾠκοδομημένον [1], ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς κατὰ τὴν βόρειον, τὴν δυτικὴν καὶ

[1] Π. χ. οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι τοῦ Λεονταρίου, ἡ Ὁμορφη Ἐκκλησιά, ἡ Παλαιὰ Ἐπισκοπὴ Τεγέας, ὁ Ἅγιος Σώζων Γερακίου, τὸ Βροντόχιον τοῦ Μιστρᾶ κλπ.

μέρος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ὑπάρξεως 12 ἐν ὅλῳ παραστάδων ὀργανικῶς πρὸς τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ συνδεδεμένων πλάτους 0.80 - 0.90, ἐξοχῆς 0.25 καὶ ὕψους διήκοντος μέχρι 1.50 μ. κάτωθεν τῆς ποδιᾶς τῶν κάτω παραθύρων.

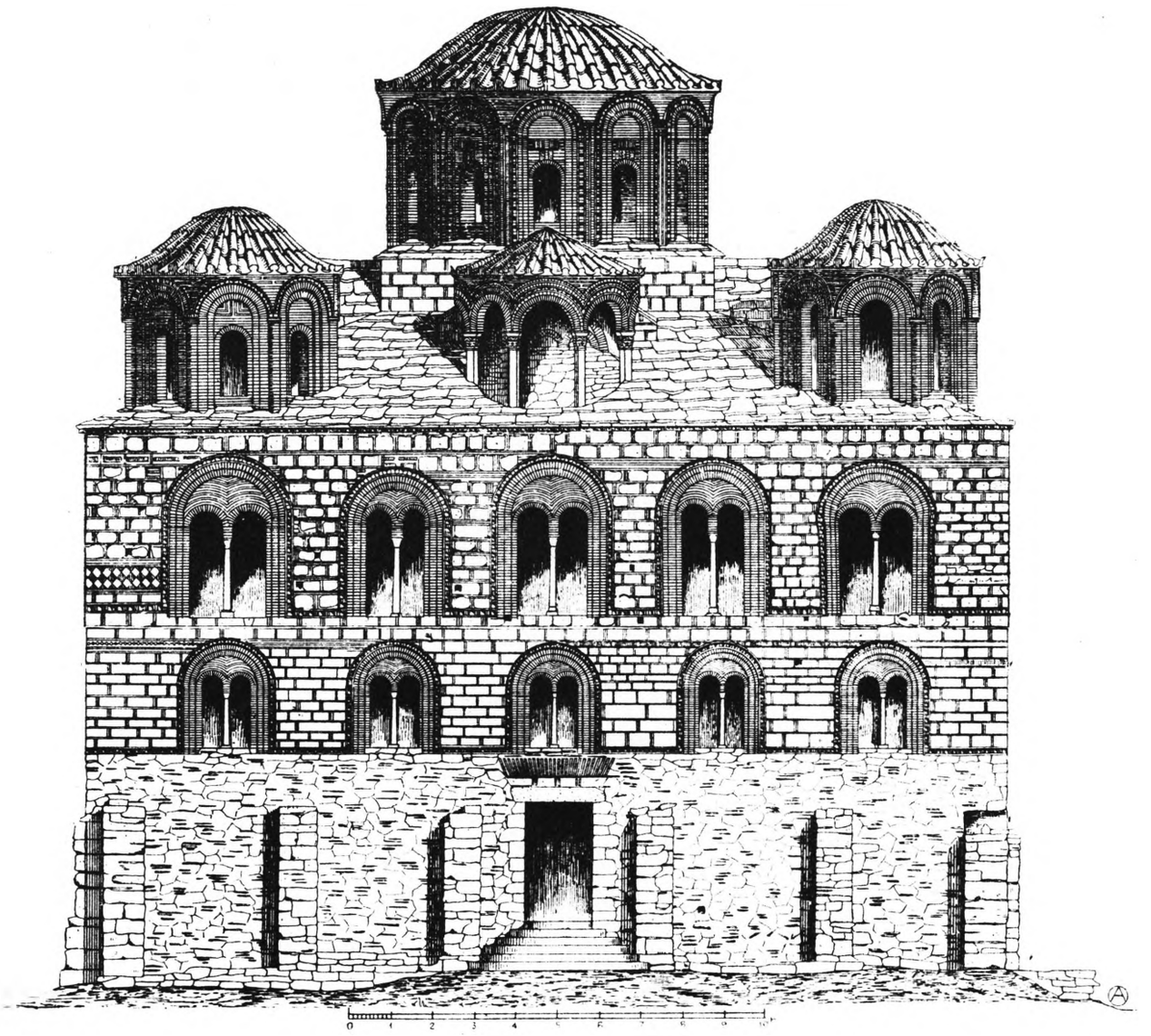

Εἰκ. 4. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ.

Ποῖος ἦτο ὁ σκοπὸς τῶν παραστάδων τούτων; Ἀντηρίδες πρὸς ἐξουδετέρωσιν ὠθήσεων τῶν ἐσωτερικῶν θόλων δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἦσαν ἐπειδὴ οἱ βυζαντινοὶ κρύπτουσιν, ὡς γνωστόν, τὰς ἀντηρίδας ἐν τῷ ὄγκῳ τοῦ κτιρίου καὶ ἐπειδὴ ὄχι μόνον ἐλλείπουσι ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ,

ἀλλὰ καὶ δύο ἐξ αὐτῶν δὲν ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ σημεῖα ἐφαρμογῆς τῆς ὠθήσεως τῶν θόλων (ὅρα κάτοψιν εἰκ. 3). Ἐπειδὴ δ' ἀφ' ἑτέρου αἱ ἐν λόγῳ παραστάδες εἶνε συμμετρικῶς καὶ εἰς κανονικὰς ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις τοποθετημέναι, εὔλογον εἶνε νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐχρησίμευον ὡς στῆλαι ἐδράσεως τῶν ζευκτῶν μονοκλινοῦς στέγης, ἥτις θὰ ἐκάλυπτε στοὰν φερομένην ὑπὸ ξυλίνων πιθανῶς κιόνων. Τὴν ὑπόθεσιν τῆς ὑπάρξεως στοᾶς καθιστάνει βεβαιότητα τὸ γεγονὸς τῆς εἰς τὸ μέγα ὕψος τῶν 4.50 τοποθετήσεως τῆς κάτω σειρᾶς τῶν παραθύρων, ἅτινα, ἂν ἡ κάτω ζώνη προώριστο νὰ εἶνε ἐξωτερικῶς ἐλευθέρα, δὲν θὰ ἠνοίγοντο βεβαίως οὕτως ὥστε ἡ ἄντυξ των νὰ ἐγγίζῃ σχεδὸν ἐσωτερικῶς τὴν ὀροφὴν τοῦ νάρθηκος (ὅρα εἰκ. 23). Μόνος λοιπὸν λόγος τῆς εἰς τοσοῦτον ὕψος τοποθετήσεως τῶν παραθύρων ἦτο ἡ ἀνάγκη λήψεως φωτὸς ἀμέσου, οὗ τὴν εἴσοδον θὰ ἠμπόδιζε ἡ προτεθειμένη στοά.

Ὡς δ' ἐκ τῆς κατόψεως ἐμφαίνεται ἀντηρίδες ὑπάρχουσι μόνον κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ καὶ τὸ δυτικὸν ἥμισυ τῆς βορείου καὶ νοτίας· τούτου δ' ἕνεκα συμπεραίνομεν ὅτι ἡ στοὰ περιέβαλε τὸν ναὸν μόνον κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ τῆς βάσεώς του ἀρχομένη ἀπὸ τῶν πλευρικῶν θυρῶν, ἃς ἄφηνεν ἐλευθέρας.

Ποῖον ἦτο τὸ πλάτος τῆς στοᾶς ἀγνοοῦμεν, διότι ἄλλα λείψανά της πλὴν τῶν ἀντηρίδων δὲν περιεσώθησαν. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως καὶ ἡ πιθανότης νὰ προεβλέφθη μὲν ἡ στοὰ νὰ μὴ προέλαβε δὲ ν' ἀχθῇ εἰς πέρας, ὡς συνέβη διὰ τόσα ἄλλα σπουδαῖα τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν ναοῦ μέρη (γυναικωνίτης, ἐπιχρίσματα, κλῖμαξ ἀνόδου κλπ.).

Σημειωτέον ἐν τέλει, ὅτι καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ σῴζεται χαμηλὸν κτιστὸν βάθρον, πεζούλι, χρησιμεῦον ἀναμφιβόλως πρὸς ἀνάπαυσιν τοῦ ἐκκλησιάσματος.

Στοαὶ ξύλιναι ἢ λίθιναι περιβάλλουσαι μίαν ἢ πλείονας πλευρὰς τῶν ναῶν παραλληλιζόμεναι δὲ κατά τε τὴν μορφὴν καὶ τὸν σκοπὸν πρὸς τὴν περίστασιν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ναῶν φαίνεται ὅτι ἐφηρμόσθησαν τὸ πρῶτον ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ Θεσσαλονίκῃ [1], ὅθεν ἡ χρῆσίς των μετεδόθη ἀνὰ σύμπαντα τὸν βυζαντινὸν κόσμον, εὐχρηστοῦσι δ' αὗται μέχρι καὶ τῆς σήμερον εἰς τὰ βορειότερα τῆς Ἑλλάδος μέρη. Ἐν αὐτῇ τῇ Ἄρτῃ διατηρεῖται εἰσέτι παλαιὸν ξύλινον περιστύλιον ἐν τῷ ἐκεῖθεν τοῦ Ἀράχθου βυζαντινῷ ναῷ τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν [2].

Λιὰ τῆς προσθήκης χαμηλῆς στοᾶς ἐμετριάζετο ὁπωσοῦν ἡ βαρύτης τῆς

[1] Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine 132.

[2] Περὶ τοῦ ναοῦ τούτου θὰ πραγματευθῶμεν προσεχῶς ἐν λεπτομερείᾳ.

ἐμφανίσεως τοῦ κτιρίου, ὅπερ ἐκέρδιζε δι' αὐτῆς οἱονεὶ πλατεῖαν τινὰ βάσιν καὶ ἐπλησίαζε περισσότερον τὴν πυραμιδοειδῆ μορφήν.

Ἐν τῇ κάτω ζώνῃ τοῦ ναοῦ εὑρίσκοντο πέντε ἐν ὅλῳ θύραι (ὅρα κάτοψιν εἰκ. 3)· μία — ἡ καὶ κυρία εἴσοδος τοῦ ναοῦ — κατὰ τὴν δυτικὴν ὡς συνήθως πλευρὰν καὶ ἀνὰ δύο πλευρικαὶ ἐπὶ τῆς βορείου καὶ νοτίας. Ἐκ τῶν πλευρικῶν δὲ τούτων θυρῶν μία εἶνε σήμερον ἐν ἑκατέρᾳ τῶν πλευρῶν πεφραγμένη. Αἱ θύραι φέρουσιν ὡς ὑπέρθυρα ὄγκους μαρμαρίνους ὑποβαστάζοντας ἄνευ τῆς μεσολαβήσεως ἀνακουφιστικῶν τόξων, τὴν ὕπερθεν λιθοδομήν, ἐξαιρέσει τοῦ τῆς κυρίας εἰσόδου, ὅπερ ὅμως λόγῳ ἐλλείψεως χώρου ἀνακουφίζεται οὐχὶ δι' ἡμικυκλικοῦ ἀλλὰ διὰ τοῦ τόσον ἀγαπητοῦ εἰς τοὺς Ρωμαίους καὶ χῶρον οἰκονομοῦντος ὁριζοντίου θόλου [1] (Εἰκ. 4). Τοιοῦτον εἶδος θόλου δὲν ἔτυχε νὰ παρατηρήσω μέχρι τοῦδε ἐν ἄλλῳ βυζαντινῷ κτιρίῳ εἰ μὴ μόνον διὰ πλίνθων μὲν ἐν τῇ παλαιοχριστιανικῇ βασιλικῇ τοῦ Μαξεντίου [2], διὰ λίθων δ' ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγ. Τίτου τῆς Κρητικῆς Γόρτυνος [3]. Ὁ ἐπίπεδος δὲ θόλος δὲν ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Choisy [4] μεταξὺ τῶν ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν χρησιμοποιηθέντων εἰδῶν θόλων.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κάτω ζώνην τοῦ ναοῦ ἐκτισμένην, ὡς εἴπομεν, διὰ κοινῶν λίθων καὶ ἀτάκτως ἐν ἀφθόνῳ κονιάματι παρεμβεβλημένων τεμαχίων πλίνθων, αἱ δύο ἄνω ζῶναι τοῦ κτιρίου ᾠκοδομήθησαν ἰσοδομικῶς κατὰ τὸν ἀπὸ τοῦ 10ου μ. Χ. αἰῶνος ἐν κοινῇ χρήσει ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι οἰκοδομικὸν τρόπον, καθ' ὃν ἕκαστος τῶν ὀρθογωνίων πωρολίθων περιβάλλεται ὑπὸ πλαισίου ἐκ πλίνθων δομουμένων διὰ παχέος κονιάματος [5].

Τὸ ὕψος τῶν δόμων τῆς Παρηγορητίσσης δὲν εἶνε πανταχοῦ τὸ αὐτό, οὔτε δὲ καὶ ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῆς τοιχοδομίας ἄμεμπτος ὡς συμβαίνει εἰς ναοὺς τοῦ ΙΑ΄ μ. Χ. αἰῶνος (Καισαριανή, Δαφνί, Χριστιάνου, Ὄμορφη Ἐκκλησιά). Οὐ μόνον δὲ μεταξὺ τῶν διαφόρων δόμων παρατηροῦνται διαφοραὶ ὕψους ἀλλὰ καὶ ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ ἐνίοτε σειρᾷ τὸ ὕψος τῶν λίθων μεταβάλλεται, μάλιστα ὅταν τοῦτο διακόπτεται ὑπὸ παραθύρων (βόρειος πλευρὰ εἰκ. 5). Τὰ ἐν τοιαύτῃ

[1] Ὅρα διὰ τὰ ρωμαϊκὰ παραδείγματα Durm Baukunst der Etrusker und Römer² 1905 τὰς εἰκόνας 234 - 243. Ἐπίπεδος θόλος εὑρηται καὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς Παρηγορητίσσης ὄπισθεν τῶν γοτθικῶν τοξυλλίων, περὶ ὧν κατωτέρω θὰ εἴπομεν. (Ὅρα εἰκ. 34).

[2] Durm, Baukunst der Etrusker und Römer² 1905 εἰκ. 244.

[3] Fyfe ἐν Architectural review 1907, 63.

[4] L'Art de bâtir chez les Byzantins Paris 1883.

[5] Ἡ ἰδέα τῆς διὰ πλαισίου περιβολῆς ἑκάστου λίθου δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς ἀποκλειστικῶς βυζαντινὴ ἐφεύρεσις ἀφ' οὗ τὴν βλέπομεν, ἐν σπέρματι βεβαίως, εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν καὶ ρωμαϊκὴν περιτένειαν καὶ τὰς πομπηϊανὰς ἀπομιμήσεις ἰσοδόμου τοιχοποιΐας. Ἡ διαφορὰ εἶνε μόνον ὅτι τὸ πλαίσιον κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἶνε πάντοτε διαφόρου χρώματος καὶ διαφόρου ὕλης τοῦ λίθου ὃν περιβάλλει, ἐν ᾧ παρ' Ἕλλησι καὶ Ρωμαίοις τὸ περιθώριον ἀποτελεῖ τμῆμα ἀναπόσπαστον τοῦ ἐνεργουμένου λίθου.

περιπτώσει γεννώμενα κενὰ συμπληροῦνται τότε διὰ μιᾶς ἢ πλειόνων σειρῶν ὁριζοντίων πλίνθων. Ἴδιον δὲ χαρακτηριστικὸν ἐνταῦθα εἶνε ὅτι ἐν ᾧ κατὰ τοὺς

Εἰκ. 5. Βόρειος πλευρά.

ὁριζοντίους ἁρμοὺς τίθεται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μία μόνον σειρὰ πλίνθων, κατὰ τοὺς κατακορύφους αἱ πλίνθοι τοποθετοῦνται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ ζεύγη.

Εἰς ἀντιστάθμισμα τῆς ὑστερούσης κάπως τεχνικῆς τῶν τοίχων τῆς Παρηγορητίσσης παρουσιάζουσιν αἱ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων της ποικιλίαν ἐν τῷ χρωματισμῷ καὶ τῇ διακοσμήσει, ἣν δὲν ἔχουσι τὰ πλεῖστα τῶν ἀμέμπτως μὲν ἀλλὰ κάπως μονοτόνως ἐκτισμένων κτιρίων τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος. Οὕτω ἐνταῦθα ἐκτὸς τῶν συνήθων ὀδοντωτῶν ταινιῶν, δι' ὧν χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων αἱ ζῶναι καὶ στεφανοῦται τὸ ὅλον κτίριον, παρεμβάλλονται μεταξὺ τῶν δόμων καὶ ἄλλαι τινὲς ταινίαι ἀποτελούμεναι εἴτε ἐκ μικρῶν ρομβοσχήμων πλινθίων—κομβολογίων—ἢ ἐκ πλίνθων μεγάλων διαστάσεων 0.08 × 0.28 ἔναντι τῶν κοινῶν πάχους 0.035. Τὴν ὡραιοτέραν ὅμως διακόσμησιν τῶν τοίχων ἀποτελεῖ πλατεῖα ζωοφόρος ὕψους 0.70 εὑρισκομένη εἰς τὸ ὕψος τῶν ἄνω παραθύρων (Εἰκ. 5) καὶ ἐκτεινομένη καθ' ὅλην τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ, κατὰ μικρὸν τμῆμα τῆς δυτικῆς καὶ κατὰ δύο ἑκατέρωθεν τῆς μέσης κόγχης τμήματα τοῦ ἱεροῦ. Τὴν ἐν λόγῳ ζωοφόρον ἀπαρτίζουσι πλακίδια ἐξ ὀπτῆς γῆς τετράγωνα, πλευρᾶς 0.12, χρώματος ἐναλλὰξ κεραμίνου καὶ φαιοκυάνου, προσκεκολλημένα ἐπὶ τοῦ κονιάματος καὶ τοποθετημένα οὕτως, ὥστε ἡ μία τῶν διαγώνιος νὰ ἵσταται κατακόρυφος, ἡ δὲ ἑτέρα νὰ βαίνῃ ὁριζοντίως.

Τοιαῦται διακοσμητικαὶ ζωοφόροι ἦσαν φαίνεται πολὺ ἀγαπηταὶ εἰς τοὺς ἀρχιτέκτονας τοῦ δεσποτάτου· διότι ἀπαντῶσιν ὅμοιαι καὶ εἰς δύο ἄλλους ναούς: τὸν ἐν τῇ πόλει Ἄρτης Ἅγ. Βασίλειον [1] καὶ τὴν σύγχρονον πρὸς τὴν Παρηγορήτισσαν Παναγίαν Βελλᾶ παρὰ τὸ Βουργαρέλι [2]. Κατὰ τὸν Millet [3] ὁ τύπος τοῦ ζατρικιοειδοῦς κοσμήματος ἦλθεν ἀπὸ βορρᾶ, διότι ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος εἰς τοὺς Ταξιάρχας καὶ τὴν Κουμπελίδικην τῆς Καστοριᾶς, ὑστερώτερον δὲ καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Κλήμεντα καὶ τὴν Ἁγ. Σοφίαν τῆς Ἀχρίδος.

Ἀπαράλλακτοι ζωοφόροι σῳζόμεναι μέχρι σήμερον ἐχρησιμοποιήθησαν ἤδη ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἀπαρτισθεῖσαι κατ' ἀρχὰς μὲν ἐκ λίθων εἰσχωρούντων εἰς τὸ σῶμα τοῦ τοίχου (τὸ opus reticulatum τοῦ Βιτρουβίου II, 8) σπανιώτερον δὲ καὶ ἐκ πλίνθων διακοσμητικῶς μόνων ἐπικεκολλημένων ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων αὐτοκρατορικῶν ἰδίᾳ ἐπαύλεων [4]. Βραδύτερον τὴν χρῆσιν τοιούτων ζωοφόρων παρέλαβον παρὰ τῶν Ρωμαίων καὶ οἱ λαοὶ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης· διότι τὰς ἐπανευρίσκομεν κατὰ μὲν τὸν Ζ΄ αἰῶνα ἐν πύργῳ

[1] Lampakis Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce 49. Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' 80 Millet École Grecque εἰκ. 120.

[2] Ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Δούκα τῷ 1281 Σπυρ. Π. Λάμπρος ἐν Ν. Ἑλληνομνήμονι τόμ. 2 σελ. 297.

[3] École Grecque 260.

[4] Παραδείγματα. Ρώμη: Αὐτοκρατορικὰ ἀνάκτορα, ἔπαυλις Γορδιανοῦ, ἔπαυλις Ἀδριανοῦ. Ὀλυμπία: Ἔπαυλις Νέρωνος.

τινὶ τῆς Κολωνίας [1] κατὰ δὲ τὸν Η΄ ἐν Cravant [2] τῆς Γαλλίας καὶ ἐν Lorsch τῆς Γερμανίας [3], καὶ τέλος κατὰ τὸν ΙΑ΄ ἐν τῷ πύργῳ τοῦ κωδωνοστασίου τοῦ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe [4] παρὰ τὴν Ραβένναν. Ἐκ τῆς Δύσεως δὲ ἀργότερον διεδόθη ἡ χρῆσίς των καὶ εἰς τὴν Βαλκανικήν [5]. Ὡραῖον δὲ παράδειγμα τοιαύτης ζωφόρου ἔχομεν, πλὴν τῶν μνημονευθέντων τῆς Καστοριᾶς καὶ τῆς Ἀχρίδος, ἐν τῷ λεγομένῳ ἀνακτόρῳ τοῦ Πορφυρογεννήτου ἐν Κωνσταντινουπόλει [6] (Tekfour Sarai) καὶ τῇ Παλαιᾷ Ἐπισκοπῇ Τεγέας.

Πολὺ πλουσιωτέρα τῶν λοιπῶν πλευρῶν καὶ εἰς κίνησιν καὶ εἰς διακόσμησιν εἶνε ἡ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ. Δὲν ὑπάρχουσιν ἐνταῦθα ὀδοντωταὶ σειραὶ χωρίζουσαι τὸ κτίριον εἰς ζώνας. Ἁπλῆ μόνον ταινία μαρμαρίνη τοῦ γνωστοῦ λοξοτμή του τύπου χωρίζει χαμηλήν τινα βάσιν ἀπὸ τοῦ ὑπερθεν κτιρίου (Εἰκ. 6). Πέντε ἀνισοπλατεῖς καὶ ἀνισοϋψεῖς [7] καὶ ἄνισον ἐξέχουσαι τοῦ τοίχου κόγχαι κοσμούμεναι διὰ ποικίλων πλινθίνων κοσμημάτων, διακοπτόντων τὴν ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μέχρι τῆς στέγης ἰσόδομον τοιχοποιΐαν, προσδίδουσι διὰ τῶν ἀνομοίως φωτιζομένων παρειῶν των καὶ διὰ τῶν σκιῶν, ἃς ῥίπτουσι ἐπὶ τῶν μεταξὺ καταλειπομένων στενῶν λωρίδων μεγάλην κίνησιν καὶ γραφικότητα. Μόνον δ' ἴσως ποιά τις ἀσυμμετρία περὶ τὴν τοποθέτησιν ἐνίων μελῶν καὶ κοσμημάτων μετριάζει κατά τι τὴν ἐντύπωσιν ἁρμονίας τοῦ συνόλου. Ἀτυχὴς ἐν παραδείγματι πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ τοποθέτησις τῶν ἄνω παραθύρων τῶν ἄκρων κογχῶν καὶ τῆς ζατρικιοειδοῦς ζωφόρου εἰς διάφορα ἑκατέρωθεν τῆς μεσαίας κόγχης ὕψη [8].

Ἐκ τῶν πλινθίνων κοσμημάτων τοῦ ἱεροῦ, ῥόμβων, ζητοειδῶν, πριονωτῶν [9] καὶ ἄλλων ἄξιος ἰδιαιτέρας μνείας εἶνε διπλοῦς μαίανδρος σχηματίζων οἱονεὶ σειρὰν σταυρῶν. Τὸ θρησκευτικὸν τοῦτο κόσμημα εὕρηται διπλοῦν μὲν πάλιν ἐν Ἄρτῃ ἐν τῇ ἁψῖδι τοῦ ἐν Κιρκιζάταις ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Ροδιᾶς, ἁπλοῦν δὲ πολλαχοῦ.

---

[1] Essenwein, Die Ausgänge der klassischen Baukunst Darmstadt 1886. H. A II, 3.

[2] A. de Caumont, Bulletin monumental.

[3] Jackson Byzantine and romanesque architecture II, σελ. 6 εἰκ. 6ᾱ.

[4] Holzinger Altchristliche und byzantinische Baukunst 1909 εἰκ. 84.

[5] Κατὰ τὸν Strzygowski (Ztschr. f. Gesch. d. Arch. 1907, 6) αἱ πήλιναι ἐπενδύσεις τοίχων εἶνε Ἀσιατικῆς καταγωγῆς.

[6] Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst πίν. XXVI.

[7] Ἐκ τῶν πέντε κογχῶν αἱ μὲν τρεῖς διήκουσι καθ' ὅλον σχεδὸν τὸ ὕψος τοῦ κτιρίου, δύο δὲ — αἱ ἑκατέρωθεν τῆς μέσης — εἶνε πολὺ χαμηλότεραι τῶν λοιπῶν (ὕψος ὑπὲρ τὴν ζώνην 5.10 μ.).

[8] Ἡ λίαν αἰσθητὴ αὕτη ἀκανονιστία (διαφορὰ ὕψους 0.85 μ.) διέφυγε μετ' ἄλλων τὸν ζωγραφήσαντα τὸ ἱερὸν καλλιτέχνην ἀρχιτέκτονα P. Guidetti, ὅστις ἐν τῇ εἰκόνι του ἁπλοποιήσας τὰ πράγματα ἐτοποθέτησε παράθυρα καὶ κοσμήματα (προσέθηκε μάλιστα καὶ ἀνύπαρκτα) συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος. Ὅρα Salons d'Architecture 1910 σελ. 71.

[9] Κατὰ λάθος γράφει ὁ κ. Millet ὅτι τὸ κόσμημα τοῦτο δὲν ἀπαντᾷ ἐν τῇ Παρηγορητίσσῃ (École 260) ἐν ᾧ κοσμεῖ σειρὰν ὅλην ὑπὸ τὴν ζώνην τῆς μεσαίας κόγχης καὶ τῶν δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς. Ὅρα εἰκ. 7.

Ἰδιάζουσαν διακόσμησιν τοῦ ἱεροῦ ἀποτελοῦσι 18 ἡμικυκλικοὶ ἐν τομῇ σηκοὶ τεταγμένοι, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ναῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς ἐπί τε τῶν κογχῶν καὶ τῶν μεταξὺ τούτων στενῶν λω-

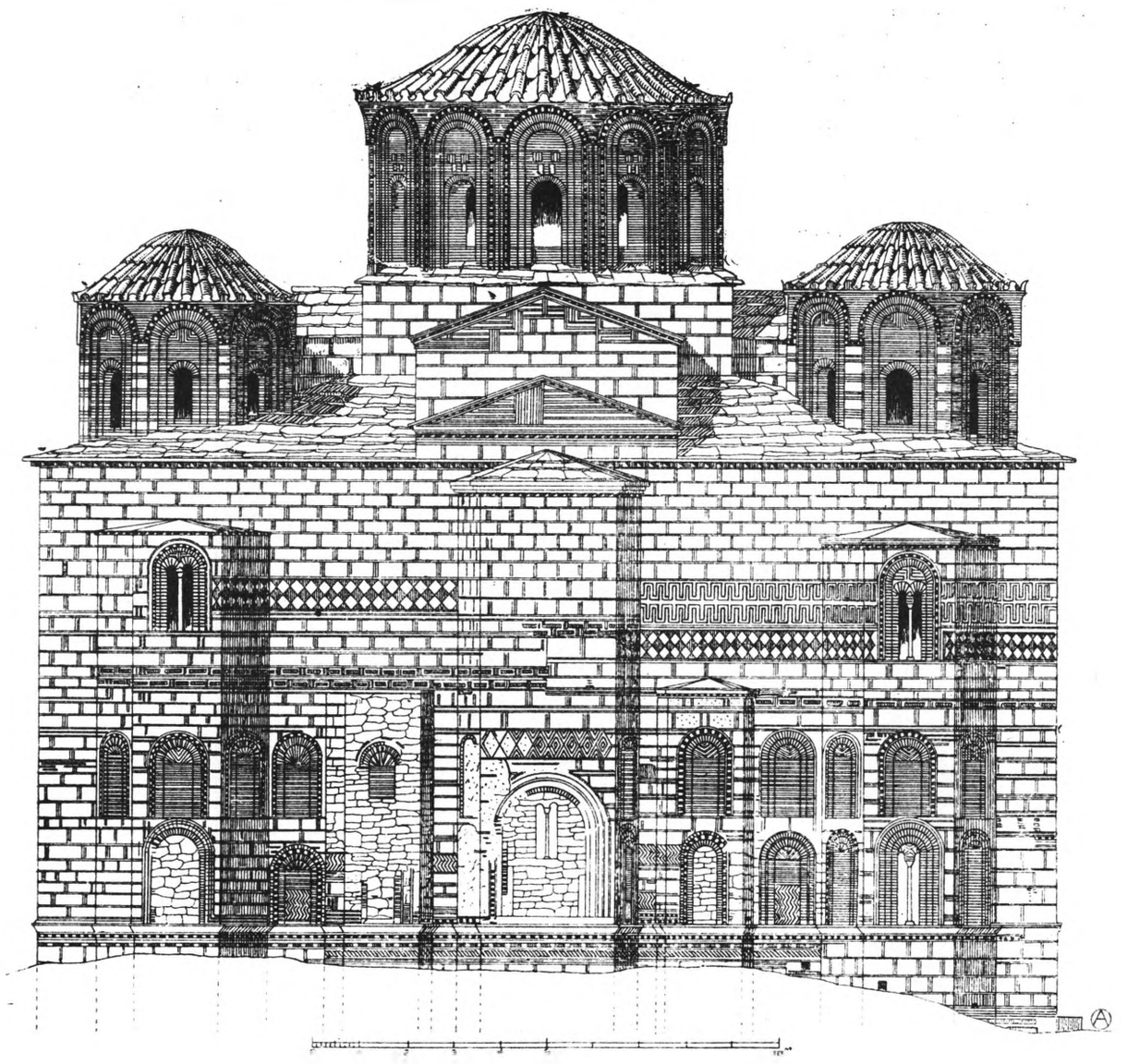

Εἰκ. 6. Τὸ ἱερόν.

ρίδων. Ἕκαστος τῶν σηκῶν τούτων ἐξωτερικῶς μὲν περιβάλλεται ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἐσωτερικῶς δὲ κοσμεῖται διὰ ποικίλων πλινθίνων κοσμημάτων, διπλῶν σταυρῶν, τεθλασμένων γραμμῶν κτλ. Τὴν ὅλην διακόσμησιν τοῦ ἱεροῦ συνεπλήρουν τὰ κατὰ τὰς κόγχας εὑρισκόμενα παράθυρα, ὧν ὅμως δυστυχῶς τὰ

πλεῖστα πάλαι καταστραφέντα ἐφράχθησαν δι' ἀργολιθοδομῆς (Εἰκ. 6). Προσεκτικὴ ἐν τούτοις παρατήρησις τοῦ ἐρειπίου ἀποδεικνύει, ὅτι αἱ μὲν δύο ἄκραι κόγχαι ἔφερον ἑκάστη ἀνὰ δύο δίλοβα — ἓν κάτω καὶ ἓν ἄνω — παράθυρα, ἀνὰ ἓν δὲ (σήμερον πεφραγμένον) τὰ ἑκατέρωθεν τῆς μεγάλης ἁψῖδος κογχίδια, ὡς σαφῶς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν σῳζομένων μαρμαρίνων λοξοτμήτων κατωφλίων των. Ἡ δὲ μεγάλη ἁψὶς ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ ἓν μέγα τρίλοβον πιθανώτατα παράθυρον, οὗτινος σήμερον διατηροῦνται μόνον τὰ πολλαπλᾶ πλίνθινα περιθώρια. Ὁ δ' ἐν τῷ μέσῳ τοῦ παραθύρου τούτου εἰκονιζόμενος ἐν τῷ σχεδίῳ (Εἰκ. 6) κιονίσκος δὲν εὑρίσκετο ἀρχικῶς αὐτόθι ἀλλ' ἐτέθη κατά τινα πρόσφατον τοῦ ναοῦ ἐπισκευήν· διότι οὔτε τὸ μέγεθος οὔτε ἡ θέσις του συμβιβάζονται πρὸς τὰ σῳζόμενα περιθώρια. Ἀναπαράστασιν τοῦ παραθύρου παρέχει ἡ εἰκὼν 7, ἐν ᾗ φανταστικὴ εἶνε μόνον ἡ εἰς τρεῖς λοβοὺς διὰ δύο μαρμαρίνων κιονίσκων ἐσωτερικὴ διαίρεσις τοῦ παραθύρου.

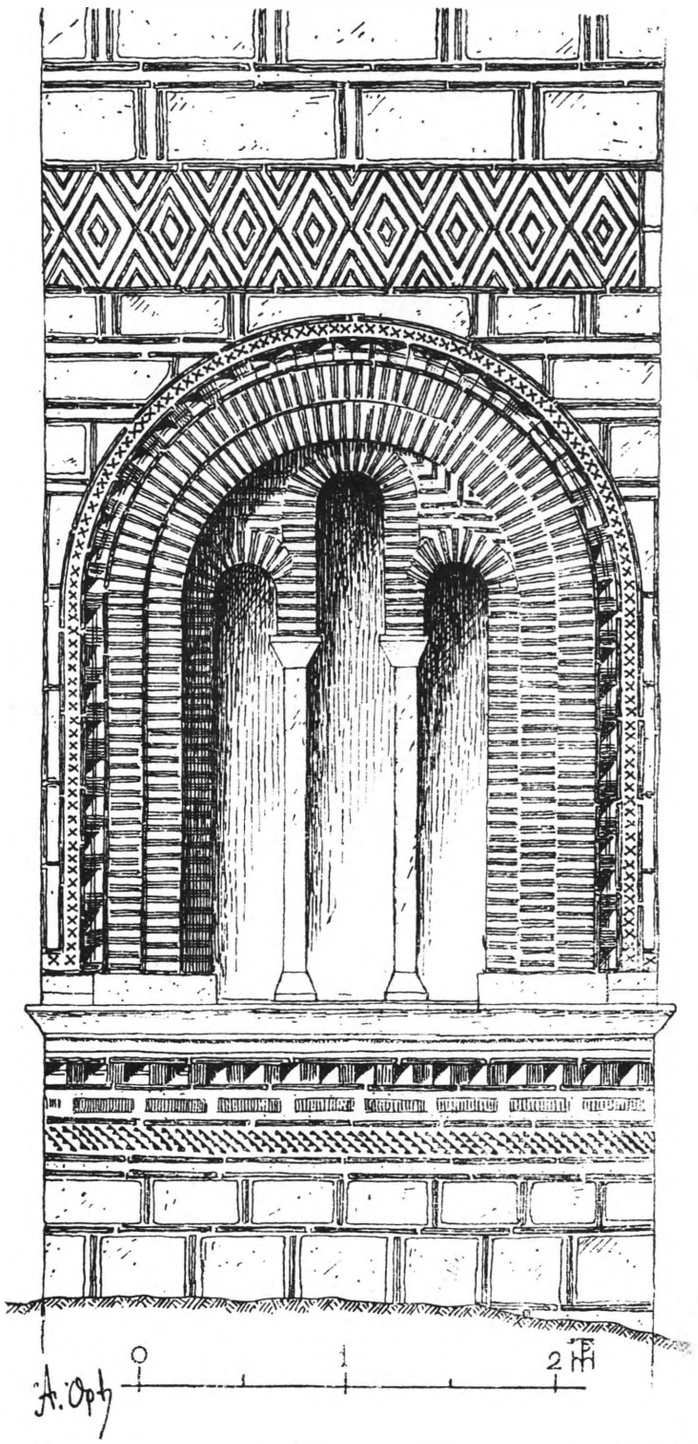

Εἰκ. 7. Ἀναπαράστασις τοῦ παραθ. τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Ἀξία ἰδιαιτέρας παρατηρήσεως εἶνε ἐνταῦθα ται-

νία διακοσμητικὴ ἀπαρτιζομένη ἐκ βερνικωμένων τετραφύλλων στομίων πηλίνων ἀγγείων (Εἰκ. 8) καὶ περιβάλλουσα ἐξωτερικῶς τὴν ἐξ ὀδόντων ζώνην τοῦ τε παραθύρου τῆς μέσης κόγχης καὶ τῶν ἑκατέρωθεν αὐτοῦ σηκῶν. Τοιαῦτα φιαλοστόμια ἦσαν μέχρι τοῦδε γνωστὰ ἐκ μνημείων τῆς βυζαντινῆς Σερβίας, τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ Μυστρᾶ [1].

Οἱ κιονίσκοι τῶν διλόβων παραθύρων τῶν κογχῶν ἦσαν, ὡς καὶ πάντων τῶν λοιπῶν παραθύρων, ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ἀπετελοῦντο δέ, ὡς συνήθως, ἐξ ὀρθογωνίου κορμοῦ (0.16 × 0.084) καὶ λοξοτμήτου ἐπιθήματος (ὕψος 0.12) ἄνευ ἰδίου κιονοκράνου, ὡς ἐν Ἀττικῇ [2] καὶ ἀλλαχοῦ. Πολυτελέστερον τῶν λοιπῶν διεκοσμήθη ὁ κιονίσκος τῆς κόγχης τοῦ νοτίου παρεκκλησίου τῶν κατηχουμένων (Εἰκ. 9) ὅστις ἔχει τὰς μὲν ἔξω γωνίας ἡμικυκλικῶς, τὰς δ' ἐσωτερικὰς εὐθέως ἀποκομμένας καὶ κεκοσμημένας ἄνω καὶ κάτω διὰ βαλανομόρφων ἀποφύσεων (Εἰκ. 10). Ὁ αὐτὸς δὲ κιονίσκος φέρει πρὸς τούτοις κατὰ μὲν τὰς πλαγίας αὐτοῦ ὄψεις κατακόρυφον, κατὰ δὲ τὴν ἔξω ὄψιν ὁριζόντιον μωσαϊκὴν ταινίαν συνισταμένην ἐκ κανονικῶν μαρμαρίνων τετραγωνιδίων καὶ τριγωνιδίων ἐναλλὰξ ἐρυθρῶν καὶ κυανῶν ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους, ἐντεθειμένων διὰ κονιάματος ἐντὸς ὀρθογωνίου αὐλακος λαξευθείσης ἐν τῷ μαρμάρῳ τοῦ κορμοῦ.

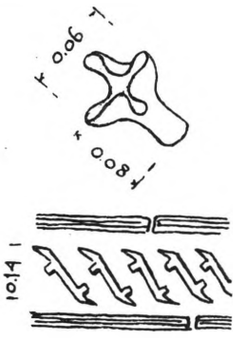

Εἰκ. 8. Λεπτομέρεια φιαλοστομίων καὶ πριονωτοῦ κοσμήματος.

Τῶν δὲ λοιπῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ τὰ παράθυρα τεταγμένα, ὡς ἐλέχθη, εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς ἀνὰ 13 κατεσκευάσθησαν δίλοβα μετὰ διπλοῦ ἐκ πλίνθων περιθωρίου περιβαλλομένου καὶ αὐτοῦ ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις ἄνευ τινος διακοπῆς συνεχίζεται κατὰ τὰ μεταξὺ τῶν παραθύρων τμήματα τοῦ τοίχου, δίκην ἁλύσεως συνδεούσης εἰς ἓν ὅλον τὰ παράθυρα τῆς αὐτῆς σειρᾶς.

Τὰ ὑπὲρ τοὺς λοβοὺς τύμπανα τῶν παραθύρων ἐσχηματίσθησαν διὰ σειρῶν πλίνθων τεταγμένων καθ' ὁμοκέντρους πρὸς τὰ τόξα τῶν λοβῶν κύκλους οἵτινες προσδίδουσι μεγάλην ἐλαφρότητα καὶ χάριν εἰς τὴν ὅλην ὄψιν τοῦ παραθύρου. Ἐξαίρεσιν ποιοῦσι δύο μόνον κάτω παράθυρα τῆς βορείου πλευρᾶς ἔνθα τὰς πλίνθους ἀντικαθιστῶσι τὰ καὶ ἐν τῷ ἱερῷ ἀπαντηθέντα διακοσμητικὰ φιαλοστόμια (Εἰκ. 5).

Οἱ χωρίζοντες τοὺς λοβοὺς τῶν παραθύρων κιονίσκοι ἦσαν ἐκ λευκοῦ μαρ-

---

[1] Millet École Grecque 283, Monuments byzantins de Mistra 29_{11}, 30_{6}, 37_{1}. Εἰς τὰ ἄνω παραδείγματα προσθετέον καὶ τὸ τῆς χιακῆς Κρήνας ΑΔ 1916 πίν. 6 εἰκ. 21.

[2] Strzygowski Ἀρχ. Ἐφημ. 1902 στ. 66.

μάρου· ἐξ αὐτῶν ὅμως περιεσώθησαν μόνον οἱ ἡμίσεις [1] τῶν λοιπῶν καταστραφέντων ὑπὸ ἐχθρικῶν βλημάτων κατὰ τὰς ἑκάστοτε πολιορκίας τῆς Ἄρτης, καθ' ἃς ἡ Παρηγορήτισσα ἐχρησίμευεν ὡς πολεμικὸν τῶν Ἀρταίων ἀμυντήριον, καθὼς ἀποδεικνύουσι τὰ πολλαχοῦ τοῦ μνημείου ἁπαντῶντα τραύματα [2]. Εἶνε δὲ ὁ χρόνος τῆς καταστροφῆς τῶν εἰρημένων κιονίσκων πάντως προγενέστερος τοῦ 1820, ὅτε τὸ πρῶτον ἐδημοσιεύθη ἡ συντετελεσμένην ἤδη τὴν καταστροφὴν δεικνύουσα παλαιὰ εἰκὼν 10 τοῦ συγγράμματος τοῦ Hughes [3]. Βραδύτερον — πιθανώτατα τὸ 1864, ὅτε ἐγένοντο αἱ μεγάλαι τοῦ ναοῦ ἐπισκευαὶ — οἱ καταστραφέντες κιονίσκοι ἀνεπληρώθησαν διὰ νέων ἐξ ἐγχωρίου λίθου.

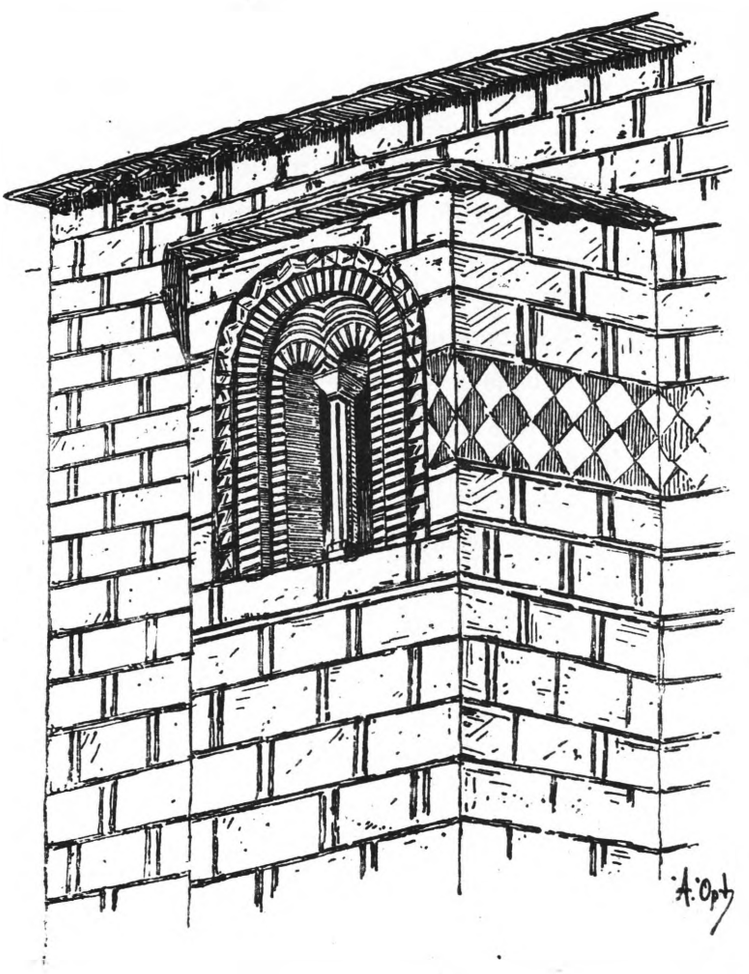

Εἰκ. 9. Τὸ παράθυρον τοῦ νοτίου ἄνω κατηχουμένου.

Οἱ κιονίσκοι τῶν κάτω παραθύρων ἀποτελοῦνται ἐξ ὀρθογωνίου κορμοῦ βαίνοντος ἐπὶ λοξοτμήτου βάσεως καὶ στεφομένου ὑπὸ ὁμοίου τῇ βάσει ἐπιθήματος τοποθετημένου ἀντιστρόφως. Δύο μόνον τῆς νοτίας πλευρᾶς κιονίσκοι (Εἰκ. 11) διαφέρουσι τῶν λοιπῶν ἀπομιμούμενοι τοὺς τῆς ἄνω ζώνης, οἵτινες ἔχουσι τύπον παλαιότερον

[1] Τὰ ἐξῆς παράθυρα τῆς ἄνω σειρᾶς διατηροῦσι εἰσέτι τοὺς ἀρχαίους κιονίσκους. Βόρειος πλευρά: 1ον 2ον καὶ 4ον ἀπ' Ἀνατολῶν. Δυτικὴ πλευρά: 2ον καὶ 5ον ἀπὸ Βορρᾶ. Νοτία πλευρά: 1ον καὶ 3ον ἀπ' Ἀνατολῶν.

[2] Ὅρα π. χ. τὸν κιονίσκον τοῦ πρώτου ἀπὸ Δ. παραθύρου τῆς Β. πλευρᾶς, τοὺς κιονίσκους τοῦ οὐρανίσκου (Εἰκ. 15) κλπ.

[3] Ἡ εἰκὼν αὕτη ἀνεδημοσιεύθη καὶ ἐν τῇ 6' ἐκδόσει τοῦ συγγράμματος τοῦ Pouqueville Voyage dans la Grèce 1826, 278.

ἤτοι βάσιν ἰωνίζουσαν, κορμὸν κυλινδρικὸν ἢ ὀκτάγωνον (Εἰκ. 12) καὶ κιονόκρανον καλαθοειδὲς μετὰ τετραγώνου ἄβακος. Τὰ κιονόκρανα δὲ ταῦτα εἶνε ἁπλούστατα, οὐδὲν ἄλλο φέροντα κόσμημα πλὴν τεσσάρων κατὰ τὰς γωνίας ἀμυγδαλοειδῶν ἀποφύσεων. Μόνον δ' ἐπὶ τοῦ ἄβακος ἑνὸς τῶν εἰρημένων κάτω παραθύρων τῆς νοτίας πλευρᾶς εὕρηται ἀτέχνως λαξευμένη κεφαλὴ ζῴου (κριοῦ;).

Ὡς πρὸς δὲ τὸ μέγεθος τὰ μὲν τῆς κάτω σειρᾶς παράθυρα εἶνε πάντα ἴσα καὶ εἰς κανονικὰς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀποστάσεις ἀπ' ἀλλήλων τοποθετημένα. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὰ παράθυρα τῆς ἄνω ζώνης, ἅτινα καὶ ἄνισα εἶνε καὶ ἀτακτότερον τοποθετημένα. Οὕτω π. χ. ἐκ τῶν 13 ἄνω παραθύρων 9 μὲν ἔχουσι πλάτος ποικίλλον ἀπὸ 1.72 μέχρι 1.90, τὰ δὲ λοιπὰ τέσσαρα ἔχουσιν ἄνοιγμα 1.42 ∼ 1.53.

Καὶ κατὰ μὲν τὴν πρόσοψιν ἡ διάταξις τῶν παραθύρων εἶνε ὁπωσοῦν κανονική, καθόσον τὰ ἐν αὐτῇ δύο μικρὰ παράθυρα κεῖνται συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν τοῦ μέσου· ἐν τῇ βορείῳ ὅμως πλευρᾷ, ἔνθα τὰ παράθυρα εἶνε 4, ἐξ ὧν πάλιν τὰ 3 μεγάλα, τὸ μικρὸν τέταρτον ἔχει τοποθετηθῆ μεταξὺ δύο μεγάλων καὶ δὴ οὕτως ὥστε ἀπὸ μὲν τοῦ ἑνὸς ν' ἀπέχῃ 0.72, ἀπὸ δὲ τοῦ ἑτέρου 1.55! Χαρακτηριστικὴ τέλος εἶνε ἡ ἀσυμμετρία τῆς τοποθετήσεως τῶν παραθύρων τῆς μιᾶς σειρᾶς ἐν σχέσει πρὸς τὰ τῆς ἄλλης, αἰσθητὴ οὐχὶ τόσον ἐν τῇ προσόψει ὅσον ἐν τῇ βορείῳ πλευρᾷ τοῦ ναοῦ ἔνθα ἐκ 4 ζευγῶν παραθύρων μόνον τοῦ παρὰ τὴν ΒΔ γωνίαν ζεύγους οἱ ἄξονες συμπίπτουσι, τῶν δὲ λοιπῶν ὁλονὲν ἀποκλίνουσι μέχρι διαφορᾶς 1.30 κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν. Τὸν λόγον τῆς τοιαύτης τοποθετήσεως θὰ ἐξηγήσωμεν βραδύτερον.

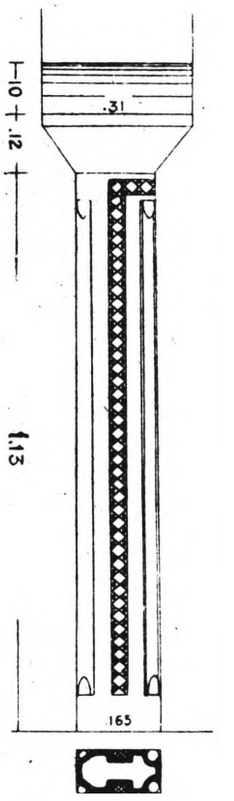

Εἰκ. 10. Πλαγία ὄψις καὶ τομὴ ὁριζοντία τοῦ κιονίσκου τῆς εἰκ. 9.

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς περιγραφῆς τοῦ ἐξωτερικοῦ ὑπολείπεται ἡμῖν ἡ ἐξέτασις τῆς στέγης. Αὕτη καλυπτομένη σήμερον δι' ὠχροπρασίνων σχιστολιθικῶν πλακῶν ὑψοῦται πυραμιδοειδῶς ἀπὸ τῶν τεσσάρων γωνιῶν πρὸς τὸ κέντρον τοῦ κτιρίου διακοπτομένη κατὰ μὲν τὴν κορυφὴν ὑπὸ τῆς μεγάλης (8.00 × 8.00 × 1.68), ἰσοδομικῶς ἐκτισμένης βάσεως τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου καὶ τῶν ἀπ' αὐτῆς ἐν σχήματι σταυροῦ ἐκφυομένων τεσσάρων σκελῶν (ἐξοχὴ ἀπὸ 1.43 ∼ 2.88) κατὰ δὲ τὰς 4 γωνίας ὑπὸ ἰσαρίθμων ὑψηλῶν κεραμοσκεπῶν τρουλλίσκων (ἐσωτ. διαμ. 4.00) συμφώνως πρὸς τὸ ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως ὁρμηθὲν σχέδιον, εἰς ὃ προσετέθη ἐνταῦθα ὁ ὑπὲρ τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς προβάλλων εὐπετής, κιονοστήρικτος οὐρανίσκος (ὅρα εἰκ. 4).

Χάριν ἐλαφρότητος ἅμα καὶ κομψότητος οἱ τροῦλλοι κατεσκευάσθησαν πάν-

τες ἐξ ὁλοκλήρου πλίνθινοι, πλὴν τῶν δύο ὀπισθίων, οἵτινες ἔχουσι τὰς γωνίας των ἐνισχυμένας διὰ πωρολίθων (Εἰκ. 6). Καὶ ὁ μὲν κεντρικὸς τροῦλλος εἶνε δωδεκάπλευρος (πλευρὰ 1.95), ὡς ὁ τῆς Ἁγ. Σοφίας Τραπεζοῦντος[1], οἱ δὲ γωνιαῖοι ὀκτάπλευροι (πλευρὰ 2.12) φέροντες ἕκαστος ἰσάριθμα πρὸς τὰς πλευρὰς χαμηλὰ τοξωτὰ παράθυρα (κ. τρούλλου 0.57 × 2.87· τρουλλίσκων 0.59 × 1.55) μεθ' ὑψηλῶν ὑπερθεν τυμπάνων. Παράθυρα καὶ τύμπανα περιβάλλονται ὑπὸ διπλοῦ προέχοντος πλινθίνου τοξωτοῦ πλαισίου καὶ τῆς παρομαρτούσης ἀτέρμονος ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις εἰς μὲν τοὺς γωνιαίους τρούλλους κατέρχεται μέχρι ὀλίγον κατωτέρω τῆς ὁριζοντίας τῶν τόξων διαμέτρου, εἰς δὲ τὸν κεντρικὸν φθάνει κάτω μέχρι τῆς τετραγώνου βάσεως. Διὰ τῶν ἀλλεπαλλήλων τούτων κατακορύφων καὶ τοξοειδῶν γραμμῶν τῶν πλαισίων κατωρθώθη νὰ προσδοθῇ εἰς τοὺς βαρεῖς ἄλλως κορμοὺς τῶν τρούλλων (κεντρ. ἐξωτ. διάμ. 7.38, ὕψος 3.50, γων. διάμ. 5.00, ὕψος 3.00) κάποια ἐλαστικότης, εἰς παλμὸς ζωῆς, ἐνισχυόμενος εἰς τοὺς δύο τρουλλίσκους τῆς προσόψεως διὰ τῆς κατὰ τὰς γωνίας των τοποθετήσεως ἡμικιονίων ἐσχηματισμένων διὰ στρογγύλων πλίνθων (Εἰκ. 4, 5, 6 καὶ 27). Τὸ γεῖσον πάντων τῶν τρούλλων εἶνε ὁριζόντιον.

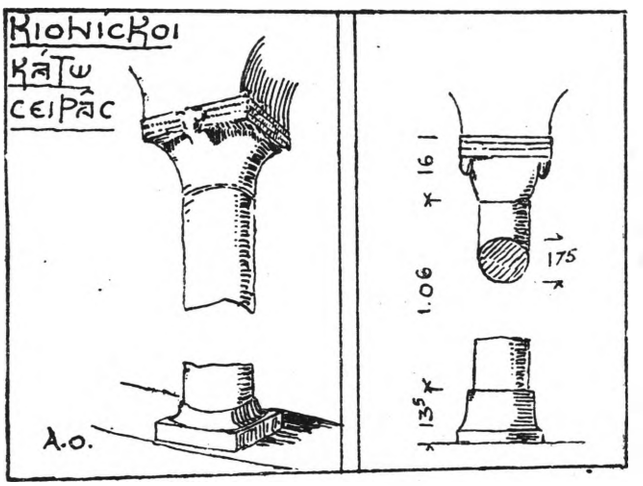

Εἰκ. 11. Δύο τῶν κιονίσκων τῆς κάτω σειρᾶς τῶν παραθύρων.

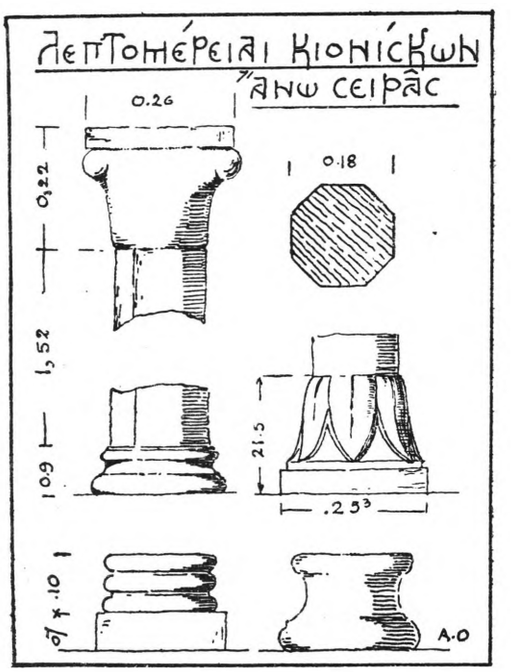

Εἰκ. 12. Κιον. τῆς ἄνω σειρᾶς τῶν παραθύρων.

Τελευταία δέ τις διακόσμησις τῆς στέγης εὕρηται ἐπὶ τῶν πρὸς τὰ ἔξω βλεπουσῶν πλευρῶν τῶν ἐκ τῆς βορείου, δυτικῆς καὶ νοτίας πλευρᾶς τῆς βάσεως

[1] Bachmann Kirchen und Moscheen Leipzig 1913 πίν. 12.

τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου ἐκφυομένων σκελῶν, ἅτινα φέρουσι δύο ἐπάλληλα πλίνθινα τόξα καὶ ὀδοντωτὴν ταινίαν (Εἰκ. 13), ἀντιπροσωπεύοντα ἐξωτερικῶς τὰς κατὰ τὰς θέσεις ταύτας ἀντιστοιχούσας ἐσωτερικὰς καμάρας.

Τὰ τόξα ταῦτα προωρίζοντο, κατὰ τὸν συνήθη τύπον τῶν ἁπλῶν σταυροειδῶν ναῶν νὰ περιβάλλωσι τρίλοβον παράθυρον μετὰ μαρμαρίνων κιονίσκων. Τοιαῦτα παράθυρα κατεσκευάσθησαν πράγματι καὶ ἐνταῦθα κατά τε τὴν νοτίαν καὶ τὴν δυτικὴν πλευράν, ἀλλ' εἶνε ὁρατὰ μόνον ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ, διότι ἔξωθεν ἡ στέγη τῶν κατηχουμένων ἀνελθοῦσα κατεκάλυψεν αὐτὰ κατὰ τὰ

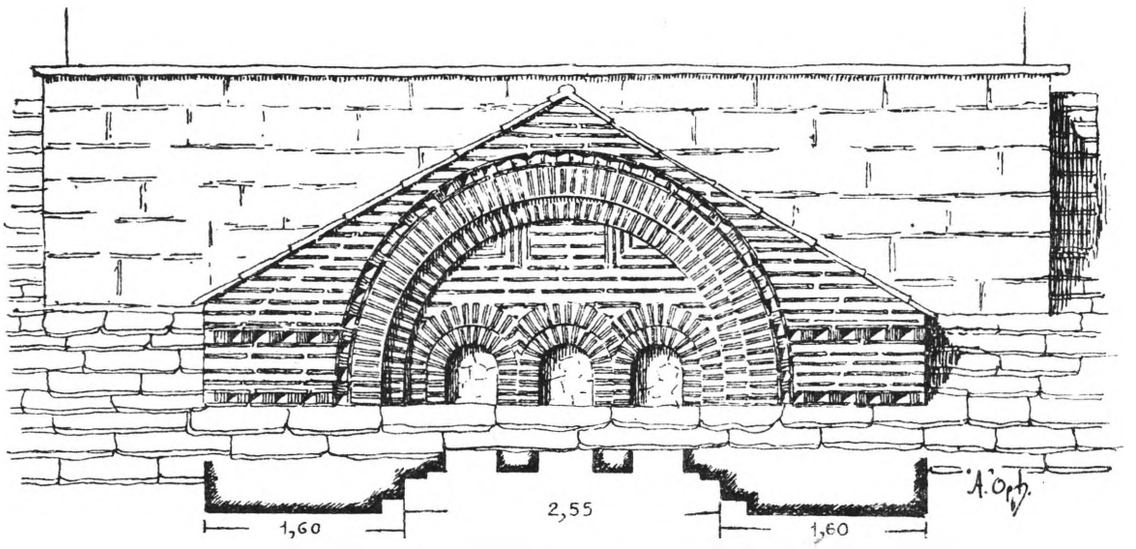

Εἰκ. 13. Τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ τῆς στέγης.

τρία τέταρτα τοῦ ὕψους των καὶ κατέστησεν αὐτὰ λίαν ἐκ τῶν ἔξω δυσδιάκριτα. Τὸ ἄσκοπον δ' ἄλλως τῆς ἐν τῇ θέσει ταύτῃ τοποθετήσεως παραθύρων κατενοήθη φαίνεται ὀψέ ποτε, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς βορείου πλευρᾶς ἔνθα τὸ ἀρχικῶς καὶ ἐνταῦθα ἀφεθὲν χάριν παραθύρου κενὸν ἐφράχθη ὕστερον διὰ κοινῆς τοιχοποιΐας [ὅρα βόρειον ὄψιν τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 5), καὶ κατὰ πλάτος τομὴν (Εἰκ. 24)].

Ἀλλὰ τὸ μᾶλλον τὴν προσοχὴν τοῦ θεατοῦ ἑλκῦον ἐξωτερικὸν σημεῖον εἶνε ὁ πλινθόδμητος, κεραμοσκεπής, ὀξυκόρυφος οὐρανίσκος, ὅστις φερόμενος ἐπὶ ὀκτὼ λευκομαρμάρων κιονίσκων αἰωρεῖται κομψὸς καὶ ἐλαφρὸς ὑπὲρ τὸ μέσον τῆς προσόψεως.

Τοιούτους οὐρανίσκους συνήθιζον οἱ Βυζαντινοὶ νὰ τοποθετῶσι οὐχὶ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιῶν των, ὡς κατ' ἐξαίρεσιν [1] συμβαίνει ἐν τῇ Παρηγορητίσσῃ, ἀλλὰ

[1] Ὀλίγον τι ἀργότερον κιονοστήρικτοι οὐρανίσκοι ἐφηρμόσθησαν συνηθέστατα εἰς ναοὺς τῆς Ἀρμε-

ὑπεράνω ἐξεδρῶν, φιαλῶν ἢ κιβωρίων καὶ τέλος ἐπὶ τῶν ἰδιωτικῶν των οἰκιῶν ἰδίᾳ δὲ ὡς ἐπιστέψεις πύργων, καθὰ διδάσκουσι τρεῖς μικρογραφίαι τοῦ ἱστορημένου μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ, χρονολογουμένου, ὡς γνωστόν, ἀπὸ τοῦ XI μ. Χ. αἰῶνος [1]. Τοὐναντίον λίαν συχνὴ ἦτο ἡ χρῆσις οὐρανίσκων εἰς τὰ κωδωνοστάσια τῶν ρωμανικῶν καὶ γοτθικῶν ἐκκλησιῶν.

Λόγῳ τῆς κλίσεως τῆς στέγης οἱ ὀπίσθιοι κιονίσκοι τοῦ οὐρανίσκου εἶνε κατὰ τὰ $^3/_4$ αὐτῶν ἐντετοιχισμένοι (Εἰκ. 23). Ἡ τοιαύτη δ' ἐντοίχισις ὡς καὶ ἡ ὑπὸ τῆς στέγης ἀπόκρυψις τῶν τριλόβων παραθύρων τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, περὶ ἧς εἴπομεν, παρέχει τὴν ὑπόνοιαν περὶ ἀρχικῶς προβλεφθείσης ὁριζοντίας στέγης, εἰς ἣν ἔπειτα, πιθανῶς λόγῳ διαρροῆς, ἐδόθη κλίσις πρὸς ἀπομάκρυνσιν τῶν ὑδάτων. Οὐ μόνον δὲ τοῦ οὐρανίσκου ἀλλὰ καὶ τῶν γωνιαίων τρουλλίσκων μέγα μέρος καλύπτεται ὑπὸ τῆς στέγης.

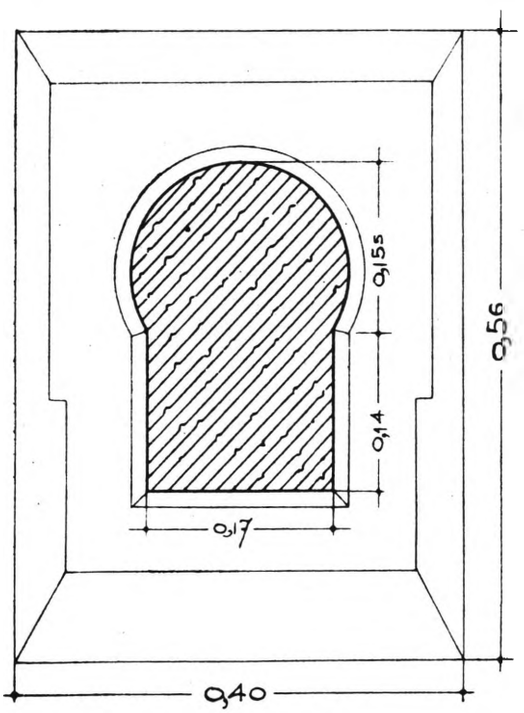

Εἰκ. 14. Ὁριζοντία τομὴ τῶν κιόνων τοῦ οὐρανίσκου.

Οἱ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κίονες τοῦ οὐρανίσκου ὕψους ἐν ὅλῳ 2.18, ἔχουσιν ἐν τομῇ ὁριζοντίᾳ τὸ σχῆμα τριῶν τετάρτων κύκλου προσκεκολλημένων εἰς ὀρθογώνιον οὐρὰν μήκους 0.14. Εἶνε δὲ τοποθετημένοι οὕτως, ὥστε ὁ κύκλος νὰ βλέπῃ πρὸς τὰ ἔξω (Εἰκ. 14).

Ἕκαστος κιονίσκος ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων ἐν ὅλῳ μερῶν ἤτοι τῆς ἐλαφρῶς κωνικῆς βάσεως ὕψους 0.22, κορμοῦ ὁλοσώμου ἀρραβδώτου ὕψους 1.54, κιονοκράνου τύπου βυζαντινοῦ ὕψους 0.26 καὶ τέλος ἐπιμήκους ἐπιθήματος τοῦ γνωστοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τύπου ὕψους 0.16. Καὶ ἡ μὲν βάσις ἀποτελεῖται ἐκ δύο ἐπιπέδων ταινιῶν μετὰ παρεμβεβλημένου κυματίου, τὸ δὲ κιονόκρανον ἀπαρτίζεται ἐξ ἐπιπέδου ἄβακος, σώματος κωνικοῦ καὶ χονδρᾶς στρογγύλης ὁριζοντίας ράβδου (ἀστραγάλου) συνδεούσης τὸ κιονόκρανον πρὸς τὸν κορμὸν τοῦ κίονος. Τῶν κιονίσκων ἐκοσμήθη

νίας ὡς ἐπιστέψεις κωδωνοστασίων· ὅρα εἰκόνας παρὰ Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa εἰκ. 271, 273, 379, 380 καὶ Rivoira, Architettura Musulmana εἰκ. 177 ~ 181.

[1] De Beylié L'habitation byzantine 79 καὶ 83.

μόνον τὸ κιονόκρανον διὰ λαμπρῶν ἀναγλύπτων κοσμημάτων κατὰ πάντα τὰ μέρη του. Εἶνε δ' ἡ διακόσμησις αὕτη ἐνδιαφέρουσα καὶ διὰ τὸν τρόπον καὶ διὰ τὸ σχέδιον. Δύο εἶνε τὰ κυριαρχοῦντα σχέδια (Εἰκ. 15, 16). Κατὰ τὸ πρῶτον ὁ ἄβαξ τοῦ κιονοκράνου κοσμεῖται διὰ φύλλων δάφνης ἐπικαλυπτόντων ἄλληλα καὶ τεταγμένων εἰς δύο παραλλήλους στοίχους· κατὰ δὲ τὸ δεύτερον ὁ

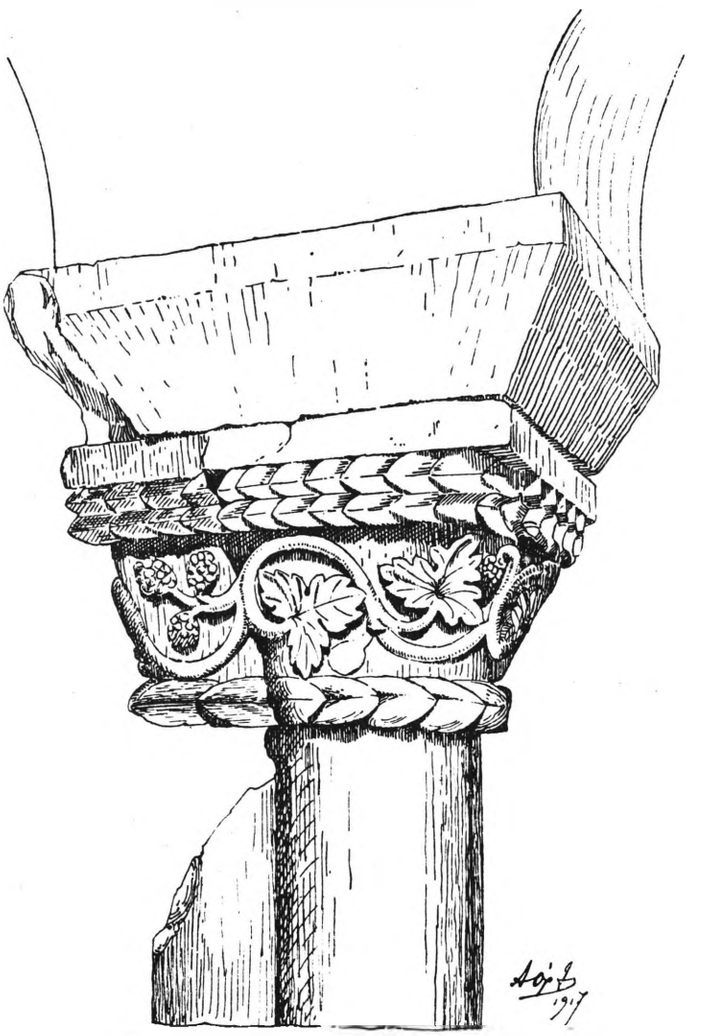

Εἰκ. 15. Κιονόκρανον ἐκ τοῦ οὐρανίσκου.

ἄβαξ κοσμεῖται δι' ἑλικοειδῶν πλοκάμων ἀφ' ὧν ἐκφύονται ἐναλλὰξ φύλλα ἀμπέλου καὶ βότρυες. Ὁ δὲ κάλαθος εἰς μὲν τὸν πρῶτον τύπον κοσμεῖται πάλιν διὰ φύλλων ἀμπέλου καὶ βοτρύων, εἰς δὲ τὸν δεύτερον διὰ σειρᾶς ὀρθίων τριφύλλων κρινανθέμων ἀναπηδώντων κάπως ἀνοργάνως ἐκ συνεχοῦς τινος καὶ πολλάκις ἀνακυκλουμένου παχέος κυλινδρικοῦ βλαστοῦ.

Τέλος ἡ στρογγύλη ράβδος, ἡ συνδέουσα τὸ κιονόκρανον πρὸς τὸν κορμὸν τοῦ κίονος, εἰς μὲν τὸν ἕνα τύπον ἀπομιμεῖται σχοινίον πεπλεγμένον, ἐν ᾧ εἰς τὸν ἄλλον καλύπτεται ὑπὸ ἁπλῆς σειρᾶς ἐπικαλυπτομένων φύλλων δάφνης [1]. Πλὴν ὅμως τῶν ἀνωτέρω δύο τύπων ἐχρησιμοποιήθη καὶ τρίτον τι εἶδος κιονοκράνου διά τινας τῶν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ οὐρανίσκου εὑρισκομένων κιο-

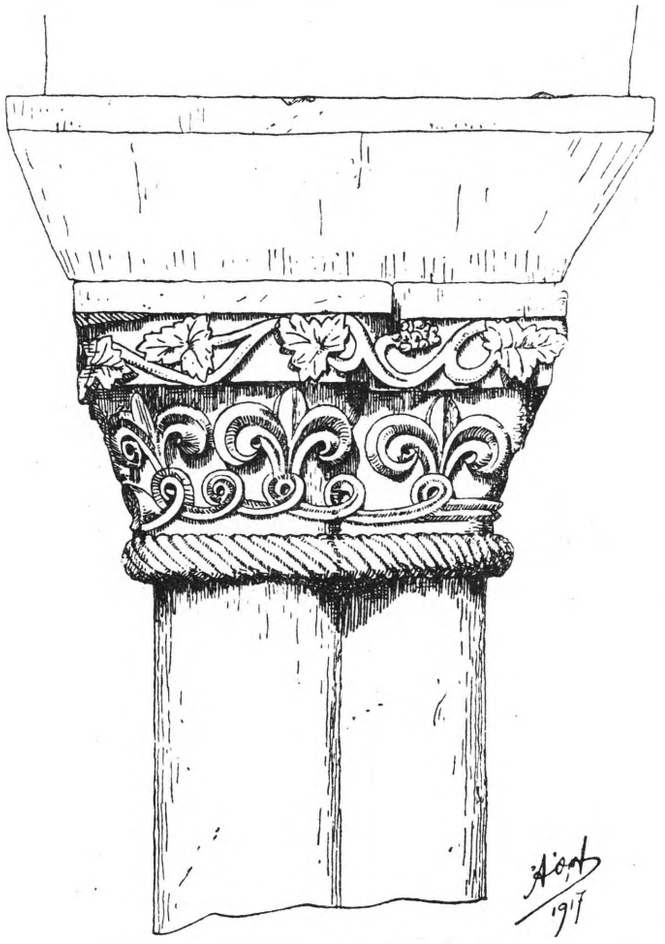

Εἰκ. 16. Κιονόκρανον ἐκ τοῦ οὐρανίσκου.

νίσκων, οἵτινες φέρουσι κατὰ τὸν κάλαθον τοῦ κιονοκράνου των τὸ εἰς παλαιοχριστιανικὰ κιονόκρανα συχνάκις ἁπαντῶν φύλλωμα ὑδροχαρῶν φυτῶν (feuilles d'eau) (Εἰκ. 17).

Τὸ ζωηρῶς ἔξεργον τῶν ἀναγλύφων διακοσμήσεων, ἡ ἐλευθερία τοῦ σχε-

[1] Ὅμοιον φύλλωμα εὑρηται καὶ εἰς κιονόκρανον τοῦ Ε΄ μ. Χ. αἰῶνος τοῦ μουσείου τοῦ Καΐρου Dalton Byz. Art. εἰκ. σελ. 33.

δίου καὶ μάλιστα ἡ κατὰ φύσιν ἀπόδοσις τῶν φύλλων τῆς ἀμπέλου, τέλος δὲ ἡ παράστασις κρινανθέμων, συνδυαζόμενα πρὸς τὸ παρὰ Βυζαντίνοις ἀσύνηθες σχῆμα τῶν κιόνων παρέχουσι ἀσφαλῆ λαβὴν εἰς ὑπόνοιαν περὶ ξενικῆς, φραγκικῆς βεβαίως, ἐπιδράσεως.

Β' ΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Διερχόμενός τις τὴν στοάν, ἥτις περιέβαλλέ ποτε τὸν ναὸν εἰσέρχεται διὰ τῆς μιᾶς καὶ μόνης κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ὑπαρχούσης θύρας εἰς ἐπιμήκη νάρθηκα πλάτους 4.95, καταλαμβάνοντα ὁλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ (20.28 μ). Τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ νάρθηκος τούτου, διαρθροῦσιν ἀνὰ τέσσαρες ὁλόκληροι καὶ δύο κατὰ τὰς γωνίας ἡμίσειαι παραστάδες, ἐξοχῆς 0.35, κείμεναι εἰς ἀντιστοίχους περίπου θέσεις πρὸς τὰς περιγραφείσας ἐξωτερικὰς ἀντηρίδας καὶ χρησιμεύουσαι ὡς βάθρα διὰ τὰ τόξα, ἐφ' ὧν βαίνουσι τὰ σχηματίζοντα τὴν ὀροφὴν τοῦ νάρθηκος 4 σταυροθόλια καὶ τὸ σφαιρικὸν ἐν τῷ μέσῳ τμῆμα (ὅρα κάτοψιν εἰκ. 3). Διὰ τοῦ τρόπου τούτου τὸ μέγα καὶ μονότονον ἄλλως μῆκος τοῦ νάρθηκος κατετμήθη εἰς πέντε ἐν ὅλῳ τμήματα, τρία μεγάλα κατὰ τὰς γωνίας καὶ δύο μικρότερα μεταξὺ καὶ ἀπέκτησεν ὁ νάρθηξ κίνησιν ἅμα καὶ μεγαλοπρέπειαν. Εἰς ἕκαστον τῶν εἰρημένων τμημάτων ἠνοίχθη κατὰ μὲν τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἀνὰ μία ὀρθογώνιος θύρα συγκοινωνίας πρὸς τὰ ἄλλα τοῦ ναοῦ διαμερίσματα, κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν ἀνὰ ἓν δίλοβον παράθυρον, τοποθετηθέν, δι' οὓς λόγους ἐξηγήσαμεν, τόσον δυσαναλόγως ὑψηλά, ὥστε ἡ ἄντυξ του νὰ ἐφάπτηται σχεδὸν τῆς ὀροφῆς (Εἰκ. 23). Τὰ δ' ἄκρα τμήματα ἐφωτίσθησαν προσθέτως καὶ διὰ δευτέρου παραθύρου ἀνοιχθέντος κατὰ τὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος.

Εἰκ. 17. Ἐσωτερικὸς κιονίσκος τοῦ οὐρανίσκου.

Ἐκ τῶν πέντε ἐσωτερικῶν θυρῶν τοῦ νάρθηκος, αἱ μὲν τρεῖς μέσαι ἄγουσιν εἰς τὴν σολέαν, αἱ δὲ δύο ἄκραι εἰς τὰ ἑκατέρωθεν αὐτῆς κείμενα παρεκκλήσια. Τούτων τὸ μὲν βόρειον τιμᾶται εἰς μνήμην τῶν ἀρχαγγέλων Ταξιαρχῶν, προστατῶν τοῦ οἴκου τῶν Ἀγγέλων καὶ φερωνύμων τοῦ ἱδρυτοῦ τοῦ δεσποτάτου Μιχαήλ, τὸ δὲ νότιον εἰς μνήμην τοῦ Προδρόμου Ἁγ. Ἰωάννου. Ἑκάτερον τῶν παρεκκλησίων καταλῆγον ἀνατολικῶς εἰς κόγχην ἔχει μῆκος μὲν 12,50, πλάτος δὲ 4,65 καὶ κατατέμνεται ὑπὸ ζευγῶν παραστάδων, καθ' ὃν τρόπον καὶ ὁ νάρθηξ, εἰς τρία ἴσα τμήματα, ὧν τὰ μὲν ἄκρα καλύπτονται ὑπὸ σταυροθολίων, τὸ δὲ μέσον ὑπὸ σφαιρικοῦ τμήματος (ἀσπίδος, calotte). Εἰς ἕκαστον δὲ

πάλιν τμῆμα ἀνοίγεται καὶ ἐνταῦθα ἐν τῷ μέσῳ ἀνὰ ἓν τῶν τῆς κάτω σειρᾶ διλόβων παραθύρων. Τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ μέσον τμῆμα ἑκατέρου τῶν παρεκκλησίων φέρουσι πρὸς τούτοις καὶ θύραν [1], δι' ἧς ἐξήρχετό τις εἰς τὴν αὐλήν· τὸ δὲ μέσον ἐπεκοινώνει προσθέτως διὰ θύρας, φερούσης παραδόξως πλίνθινον τοξωτὸν πλαίσιον καὶ ὀδοντωτὴν ταινίαν, πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ἤτοι τὴν τετράγωνον σολέαν. Οὕτω, ὡς βλέπει τις καὶ ἐκ τῆς κατόψεως, τέσσαρες τὸν ἀριθμὸν θύραι, τεταγμέναι ἐπ' εὐθείας, διασχίζουσι κατὰ πλάτος τὸν ναὸν διενεργοῦσαι ρεῦμα ἐναλλακτικὸν ἀέρος. Ἐν τῷ μέσῳ τμήματι τοῦ βορείου παρεκκλησίου εὕρηται καί τις τοῖχος ἢ μᾶλλον κτιστὸν εἰκονοστάσιον προστεθὲν ἐκεῖ βεβαίως ὑστερώτερον, ὡς δεικνύει ἡ ἀσύμμετρος θέσις του καὶ ἡ ἀνόργανος μετὰ τοῦ λοιποῦ κτιρίου σύνδεσις.

Εἰκ. 18. Νότιον ἄνω κατηχούμενον.

[1] Ἡ τῶν ἀνατολικῶν διαμερισμάτων θύρα εἶνε σήμερον πεφραγμένη λόγῳ διαρρήξεως τοῦ μαρμαρίνου ὑπερθύρου.

Ὑπὲρ τὸν νάρθηκα καὶ τὰ παρεκκλήσια ἐκτείνεται συνεχὴς γυναικωνίτης (τὰ ἄνω κατηχούμενα) διήκων ἄνευ διαχωρίσματος ἀπὸ τῆς ΒΑ μέχρι τῆς ΝΑ

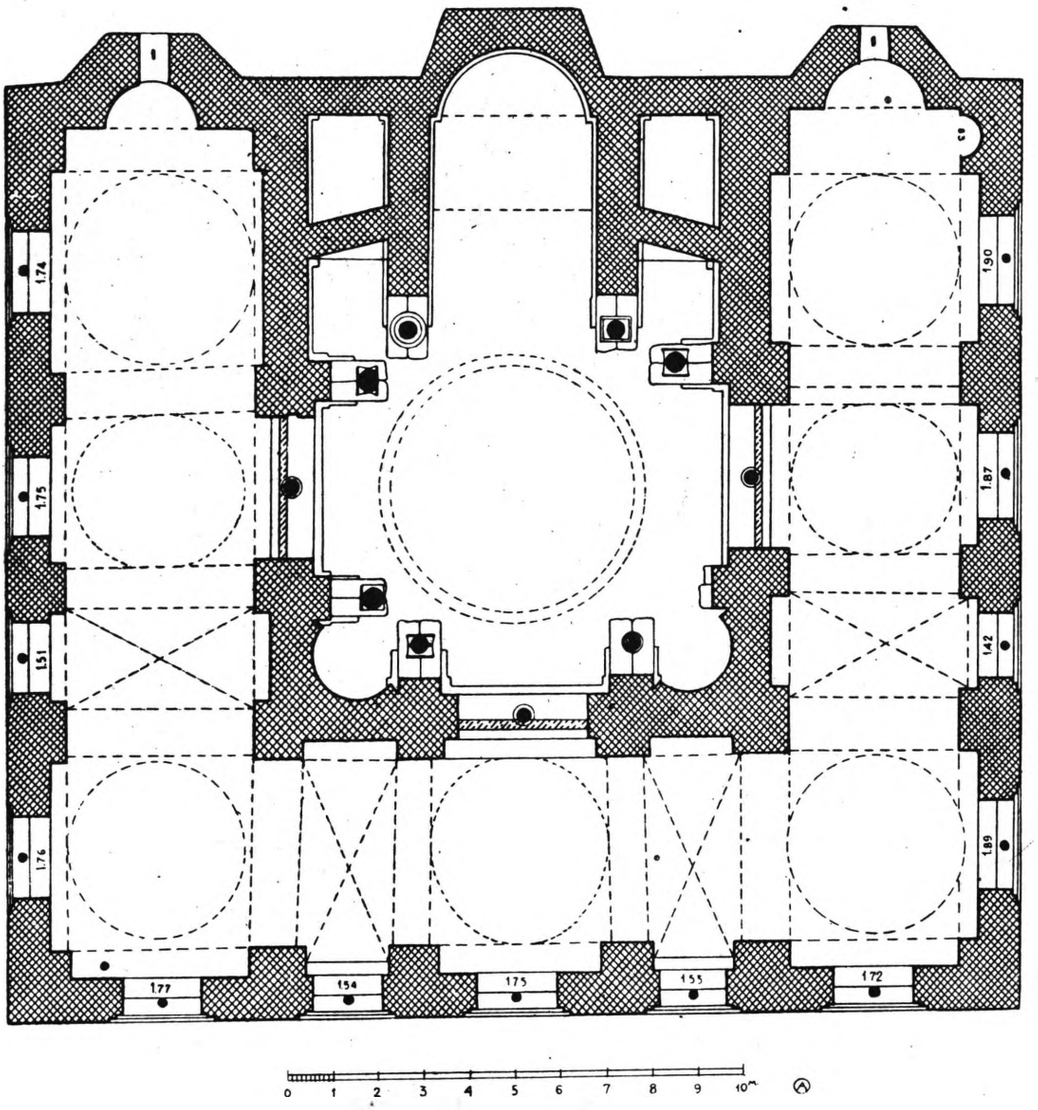

Εἰκ. 19. Κάτοψις α΄ ὀρόφου.

γωνίας τοῦ ναοῦ, καθ' ἃς εὕρηνται κόγχαι ἡμικυκλικαί, ὧν τὰ μικρὰ δίλοβα παράθυρα εἴδομεν ὁμιλοῦντες περὶ τοῦ ἱεροῦ (σελ. 21).

Ὁ ἐν σχήματι ⌐¬ περιβάλλων τὴν σολέαν γυναικωνίτης βλέπει πρὸς αὐτὴν διὰ τριῶν μεγάλων διλόβων παραθύρων ἀνοιγομένων εἰς τὸ μέσον ἑκάστης τῶν πλευρῶν τοῦ πεῖ (ὅρα κάτοψιν β΄ ὀρόφου εἰκ. 19). Τὰ παράθυρα ταῦτα φθάνοντα

μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ γυναικωνίτου ἐκλείοντο κατὰ τὸ κάτω αὐτῶν τμῆμα, πρὸς ἀποφυγὴν πτώσεως, διὰ θωρακείου, ὅπερ σήμερον μὲν δὲν σῴζεται ἀλλ᾽ οὕτινος διετηρήθησαν ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τὰ ἐπὶ τοῦ μέσου κίονος ἴχνη προσαρμογῆς (Β. πλευρά), ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ ἡ ἐπὶ τῶν ἑκατέρωθεν τοίχων ἐγκοπή, ἐξ ἧς ἐξάγεται, ὅτι τὸ μὲν ὕψος τοῦ θωρακείου ἦτο 1.30, τὸ δὲ πάχος 0.17.

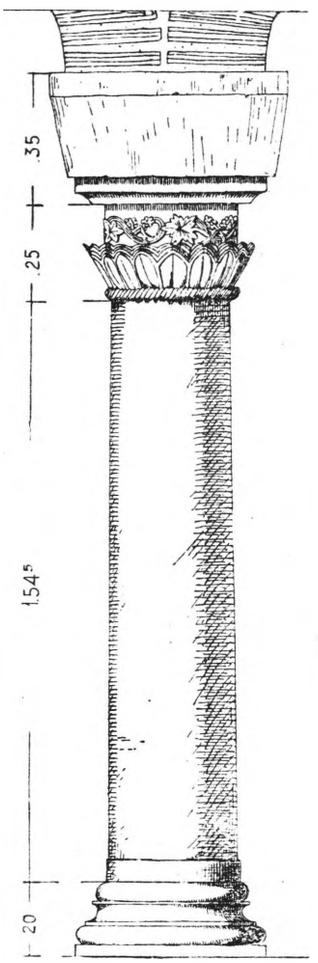

Εἰκ. 20. Διαχωριστικὸς κίων ἐσωτερικοῦ παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου (Δ. πλευρά).

Οἱ δὲ χωρίζοντες τοὺς λοβοὺς κίονες βαίνοντες ἐπὶ ἰωνικῆς μετὰ πλίνθου βάσεως εἶχον τὸν κορμὸν ἀρράβδωτον (Εἰκ. 20, 22) καὶ διάφορον ἕκαστος κιονόκρανον μεθ᾽ ὑψηλοῦ ἐπιθήματος φέροντος κατὰ τὴν πρὸς τὴν σολέαν ὄψιν ἀνάγλυπτον σταυρὸν (Εἰκ. 23). Ἐκ τῶν εἰρημένων κιονοκράνων πρωτότυπον εἶνε τὸ τοῦ δυτικοῦ παραθύρου (Εἰκ. 20), ὅπερ ἀπομιμεῖται πιθανῶς κάλυκα νυμφαίας, περιβάλλοντα ὀρθογώνιον πρῖσμα, ἐφ᾽ οὗ ἐλαξεύθησαν ἐναλλὰξ φύλλα ἀμπέλου καὶ βότρυες. Ἐκ δὲ τῶν λοιπῶν ἐπὶ μὲν τοῦ μεσημβρινοῦ (Εἰκ. 21) παρίστανται φύλλα ἀκάνθης μετὰ καλύκων συμπεπλεγμένων, ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ἁπλοῦς σταυρὸς ἐντὸς ἀβαθοῦς καμπυλωτοῦ περιθωρίου (Εἰκ. 22).

Ὁ γυναικωνίτης ἔχει ὑπὲρ πάντα τὰ λοιπὰ μέρη τοῦ ναοῦ τὸν περισσότερον φωτισμόν· διότι πλὴν τῶν 13 μεγάλων παραθύρων τῆς ἄνω σειρᾶς καὶ τῶν δύο μικρῶν διλόβων τῶν κογχῶν, εἰς ἃς καταλήγει πρὸς ἀνατολάς, φωτίζεται καὶ ὑπὸ τῶν παραθύρων τῶν 4 τρουλλίσκων καὶ μάλιστα διὰ τοῦ ἀνοίγματος τοῦ οὐρανίσκου. Τὸ φῶς δὲ τοῦτο διὰ τῶν 3 διλόβων παραθύρων, περὶ ὧν εἴπομεν, εἰσδύει καὶ εἰς τὴν σολέαν.

Ὡς τὰ κάτω κατηχούμενα οὕτω καὶ τὰ ἄνω διαρθροῦνται διὰ παραστάδων εἰς πλείονα διαμερίσματα, ὧν τὰ μὲν 4 γωνιαῖα καλύπτονται ὑπὸ τῶν τρουλλίσκων, τῶν δὲ λοιπῶν τὰ πλεῖστα μὲν ἔχουσιν ὀροφὴν μετὰ σταυροθολίων, δύο δὲ διὰ ἀσπίδος (calotte) (ὅρα εἰκ. 19). Τὸ περίεργον ὅμως εἶνε, ὅτι αἱ παραστάδες τῶν ἄνω κατηχουμένων δὲν ἀντιστοιχοῦσιν ἀκριβῶς πρὸς τὰς τῶν κάτω· συμβαίνει δὲ μάλιστα τινὲς ἐξ αὐτῶν νὰ μὴ ἔχωσι οὐδαμῶς συνέχειαν πρὸς τὰ κάτω, ἀλλὰ νὰ βαίνωσιν ἐπὶ τῶν σχηματιζόντων τὴν ὀροφὴν τῶν κάτω κατηχουμένων σταυροθολίων! Τὸ μέγα τοῦτο τεχνικὸν ἄτοπον προεκλήθη ἐκ τοῦ ἑξῆς λόγου, ὃν ὡς φαίνεται δὲν προέβλεψε ὁ ἐκτελέσας τὸ ἔργον πρωτομάστορης. Ἐπειδὴ κατὰ τὰς τέσ-

σαρας γωνίας τοῦ κτιρίου ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῶσιν οἱ τρουλλίσκοι, οἱ μὲν δύο ἐξ αὐτῶν, ὁ τῆς ΒΔ καὶ ὁ τῆς ΝΔ γωνίας, ἐκτίσθησαν οὕτως ὥστε νὰ στηριχθῶσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ τῶν δύο τόξων, ἅτινα γεφυροῦσι τὰς παρὰ τὰς ἀντιστοίχους γωνίας παραστάδας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπὶ δύο τόξων συνδεόντων τὰς γωνίας τοῦ ἐσωτερικοῦ κορμοῦ (τοίχου τῆς σολέας) πρὸς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ κτιρίου. Κατὰ ταῦτα ἡ διάμετρος τῶν τρουλλίσκων κατεσκευάσθη ἴση πρὸς τὴν μεταξὺ τῶν ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν τοίχων ἀπόστασιν, ἤτοι 4.00 μ. περίπου. Καὶ ἐπειδὴ καὶ οἱ τῶν δύο ἄλλων γωνιῶν τρουλλίσκοι οὐ μόνον ὁμοίας ὤφειλον νὰ ἔχωσι διαστάσεις πρὸς τοὺς ἐμπροσθίους ἀλλὰ καὶ ἴσον ἀπὸ τοῦ γείσου νὰ ἀπέχωσι τὰ κέντρα των, παρέστη ἀνάγκη, διὰ νὰ σχηματισθῇ τετράγωνος βάσις, ἐφ' ἧς θὰ ἔβαινον, μεταθέσεως τῶν πρώτων ἐξ ἀνατολῶν ἀντηρίδων κατὰ δύο ὅλα μέτρα πρὸς δυσμάς, οὕτως ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ μεταξὺ τῶν κογχῶν καὶ αὐτῶν ἐγγραφὴ κύκλου διαμέτρου 4.00. Ἐπῆλθεν οὕτω αὔξησις τοῦ μήκους τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος ἑκατέρου τῶν ἄνω παρεκκλησίων, ἥτις ἐπήνεγκε φυσικὰ καὶ τὴν μείωσιν τῶν δύο παρακειμένων διαμερισμάτων, στενωθέντων κατ' ἀναλογίαν, ἐν ᾧ ἐν τῷ κάτω ὀρόφῳ τὰ διαμερίσματα εἶνε πάντα ἰσομήκη. Ἐντεῦθεν προῆλθε ἡ παρέκκλισις τῶν ἄνω ἀπὸ τῶν κάτω παραστάδων. Ἀλλ' ἔχομεν καὶ ἄλλο ἐπακολούθημα τῆς μεταβολῆς τῶν διαστάσεων τῶν καθ' ἕκαστον τμημάτων, τῆς ἐπελθούσης λόγῳ τῶν τρουλλίσκων: Τὴν μετάθεσιν τοῦ ἄξονος τῶν οἰκείων παραθύρων, ἅτινα ὁ ἀρχιτέκτων ἐπέμενε νὰ τοποθετῇ πάντοτε κατὰ τὸν ἄξονα ἑκάστου τμήματος ἀδιαφορῶν ἂν διεσαλεύετο ἐξωτερικῶς ἡ ἀντιστοιχία τῶν ἀξόνων τῶν ἄνω καὶ τῶν κάτω παραθύρων. Ὥστε ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγοι ἰσότητος καὶ συμμετρικῆς διατάξεως τῶν τρουλλίσκων, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγοι ἐσωτερικῆς συμμετρίας τῶν παραθύρων πρὸς τὰ διαμερίσματα, εἰς ἃ διὰ παραστάδων διαιροῦνται τὰ παρεκκλήσια, ἐδημιούργησαν, τοῦτο μὲν τὸ τεχνικὸν ἄτοπον τῆς μὴ κατακορύφου ἀντιστοιχίας τῶν ἐσωτερικῶν παραστάδων τοῦ κτιρίου καὶ τῆς στηρίξεως τῶν ἄνω ἐπὶ τῶν σταυροθολίων τῶν κάτω, τοῦτο δὲ τὸ αἰσθητικὸν ἄτοπον τῆς μὴ κατακορύφου ἀντιστοιχίας τῶν ἀξόνων τῶν παραθύρων τῆς ἄνω καὶ κάτω σειρᾶς. Τέλος ὁ αὐτὸς σχεδὸν λόγος ἐπέφερε καὶ τὴν σμίκρυνσιν τῶν δευτέρων μετὰ τὰς γωνίας παραθύρων καὶ τῶν τριῶν πλευρῶν τοῦ γυναικωνίτου.

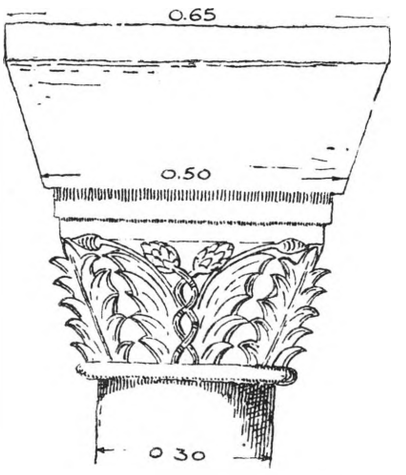

Εἰκ. 21. Κιονόκρανον τοῦ πρὸς τὴν σολέαν νοτίου παραθύρου τῶν κατηχουμένων.

Πόθεν ἐγίνετο ἡ εἰς τὸν γυναικωνίτην ἄνοδος δὲν δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ εἴπωμεν. Οὐδαμοῦ περιεσώθη ἄνοιγμά τι διὰ κλίμακα. Σήμερον ἡ ἄνοδος τελεῖται δι' ὀπῆς ἀνοιχθείσης ἐπὶ τοῦ σταυροθολίου τοῦ τρίτου ἀπ' ἀνατολῶν διαμερίσματος τοῦ νοτίου κάτω παρεκκλησίου. Ἡ ὀπὴ αὕτη φαίνεται λίαν παλαιὰ καὶ δὲν εἶνε ἀπίθανον, ὅτι δι' αὐτῆς, εὐρυνομένης καὶ διαμορφουμένης καταλλήλως, θὰ ἐμελετᾶτο ἡ εἰς τὸν γυναικωνίτην ἄνοδος. Φοβοῦμαι μάλιστα μήπως ὁ πρωτομάστορης καὶ περὶ ταύτης εἶχε λησμονήσει νὰ προνοήσῃ, δι' ὃ καὶ ἠναγκάσθη νὰ χαλάσῃ ἓν τῶν σταυροθολίων. Πάντως ἡ ἄνοδος θὰ ἐγίνετο ἐσωτερικῶς διότι πρὸς ἐξωτερικὴν κλίμακα[1] ὄχι μόνον οὐδὲν θεμέλιον ὑπάρχει ἀλλὰ καὶ οὐδεμία εἴσοδος. Ὁ γυναικωνίτης εἶνε προφανὲς ὅτι δὲν ἐπρόλαβε νὰ περατωθῇ· τοῦτο μαρτυρεῖ, ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ ἀνώμαλον ἔδαφός του, ὅπερ δεικνύει ἀκόμη τὴν κυρτὴν ράχιν τῶν σταυροθολίων καὶ τῶν ἀσπίδων, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ἡ ὀροφὴ τοῦ νάρθηκος καὶ τῶν παρεκκλησίων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἔλλειψις κονιαμάτων ἀπὸ τῶν τοίχων, ἐφ' ὧν διακρίνονται ἀκόμη τὰ ἀποτυπώματα τοῦ σανιδώματος τῶν θολοτύπων. Διὰ ταῦτα φαίνεται ὅτι τὰ ἄνω παρεκκλήσια εἶχον μείνει κατ' ἀρχὰς ἀχρησιμοποίητα.

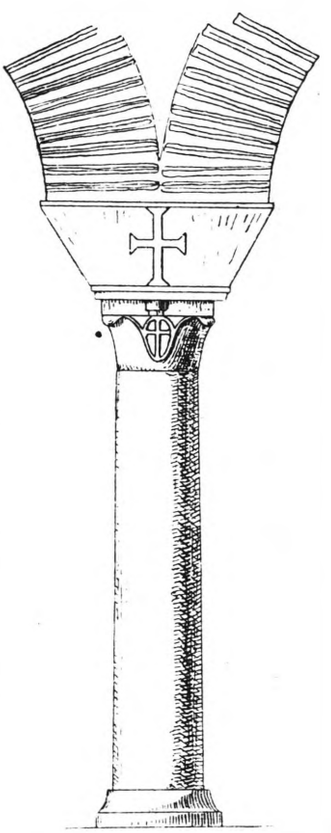

Εἰκ. 22. Διαχωριστικὸς κιονίσκος ἐσωτερικοῦ παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου (Β. πλευρά).

Σημειῶ ἐν τέλει ὅτι τά τε ἐξωτερικὰ τοῦ ναοῦ παράθυρα καὶ τὰ πρὸς τὴν σολέαν εἶχον φραχθῇ διὰ τοιχοποιΐας ἵνα μὴ καταπέσωσι μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν τουρκικῶν σφαιρῶν καταστροφὴν τῶν κιονίσκων, οἵτινες ἐστήριζον τὰ τόξα των. Οὕτω δὲ πεφραγμένα τὰ ἀπεικόνισε ὁ Hughes τὸ 1820. Βραδύτερον κατὰ τὰς μεγάλας ἐπισκευὰς τοῦ 1864 τὰ μὲν ἐξωτερικὰ παράθυρα ἀπηλλάγησαν τῆς φρασσούσης αὐτὰ τοιχοποιΐας, ἀντικατασταθέντων τῶν μαρμαρίνων κιονίσκων δι' ἄλλων λιθίνων, μένουσιν ὅμως ἀκόμη πεφραγμένα τὰ πρὸς τὴν σολέαν παράθυρα τοῦ γυναικωνίτου. Ἐπὶ τοῦ τοίχου δὲ τοῦ δυτικοῦ παραθύρου ἀνέγνωσα τὸ ἑξῆς σημείωμα:

ὁ Παπαναστασίου σημειόνω
φευρουρίου ιδ΄ ,αωκ΄. .

[1] Συνήθως διὰ τὰς εἰς τὸν 2ον ροφον ἀναγούσας κλίμακας χρησιμοποιεῖται πύργος κτιζόμενος παρά τινα τῶν γωνιῶν τοῦ κτιρίου, ὡς π. χ. εἰς τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους τοῦ Λεονταρίου, εἰς τὸ Δαφνί, εἰς τὸ Βροντόχιον τοῦ Μυστρᾶ κτλ.

Ἡ Σολέα. Ὁ νάρθηξ μετὰ τῶν παρεκκλησίων καὶ ὁ ὕπερθεν αὐτῶν συνεχὴς γυναικωνίτης περικλείουσι κατὰ τὰς 3 αὐτοῦ πλευρὰς μέγαν τετράγωνον χῶρον (9.15 × 9.20), οὗτινος τὴν τετάρτην (ἀνατολικὴν) πλευρὰν σχηματίζουσιν

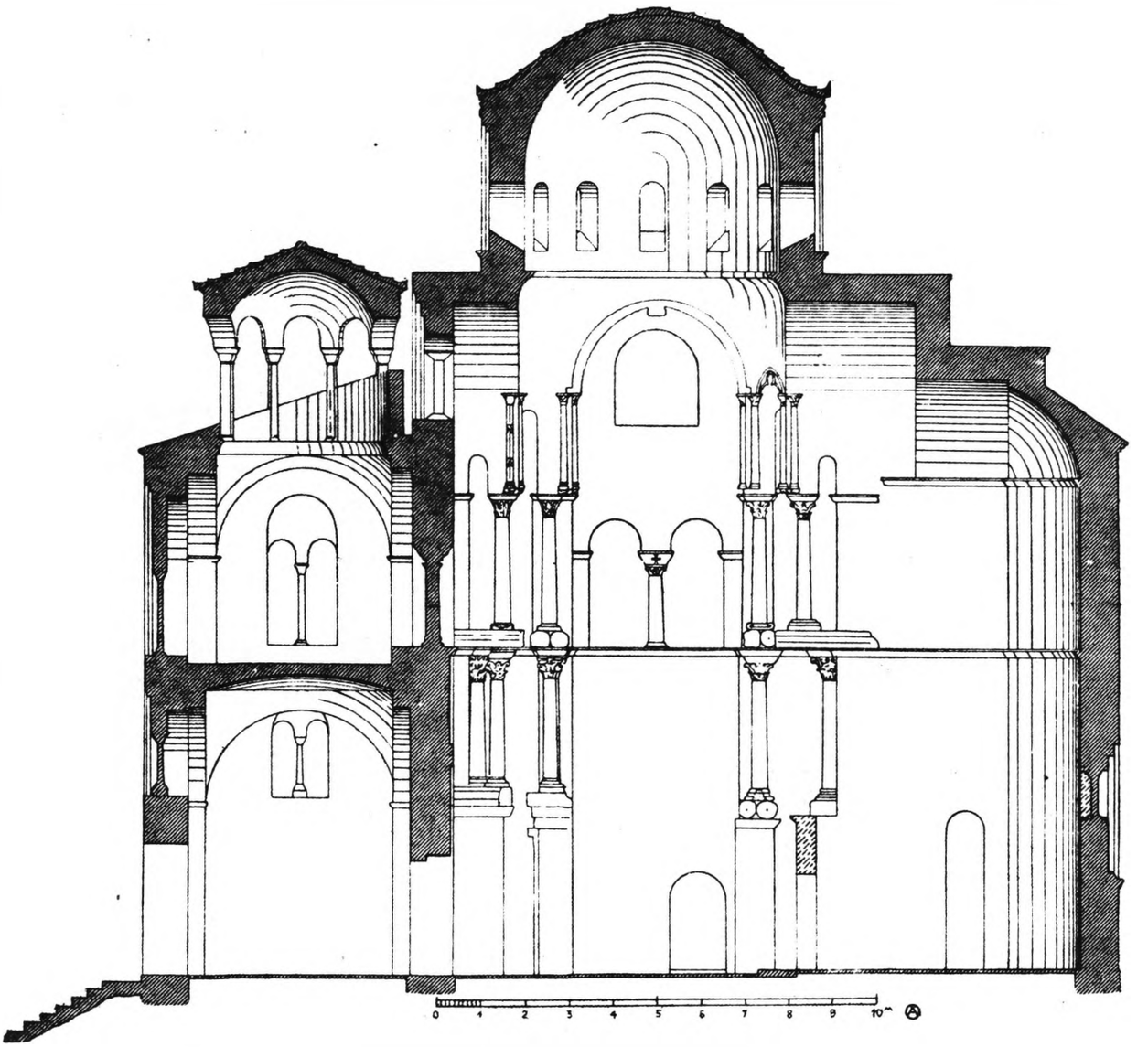

Εἰκ. 23. Τομὴ κατακόρυφος κατὰ μῆκος.

αἱ τρεῖς ὑψηλαὶ κόγχαι τοῦ ἱεροῦ. Ὁ κεντρικὸς οὗτος χῶρος, ὅστις ἀποτελεῖ καὶ τὸν κατ' ἐξοχὴν ναὸν καὶ ὃν χάριν εὐκολίας ἀποκαλοῦμεν κατὰ συνεκδοχὴν «σολέαν», διήκει δίκην πύργου, ἄνευ τινος καθ' ὕψος διακοπῆς ἀπὸ τοῦ δαπέδου μέχρι τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου, ὅστις τὸν στεγάζει καὶ ἐξ οὗ μόνον δέχεται

φῶς ἄμεσον. Ἐφ' ἑκάστου τῶν 4 τοίχων τοῦ τετραγώνου τῆς σολέας εὑρηνται ἀνὰ δύο ὀρθογώνιοι παραστάδες [1] διήκουσαι ἀπὸ τοῦ δαπέδου μέχρι ὕψους ἕνδεκα περίπου μέτρων (Εἰκ. 23, 24). Ἑκάστη δὲ πάλιν τῶν παραστάδων τούτων

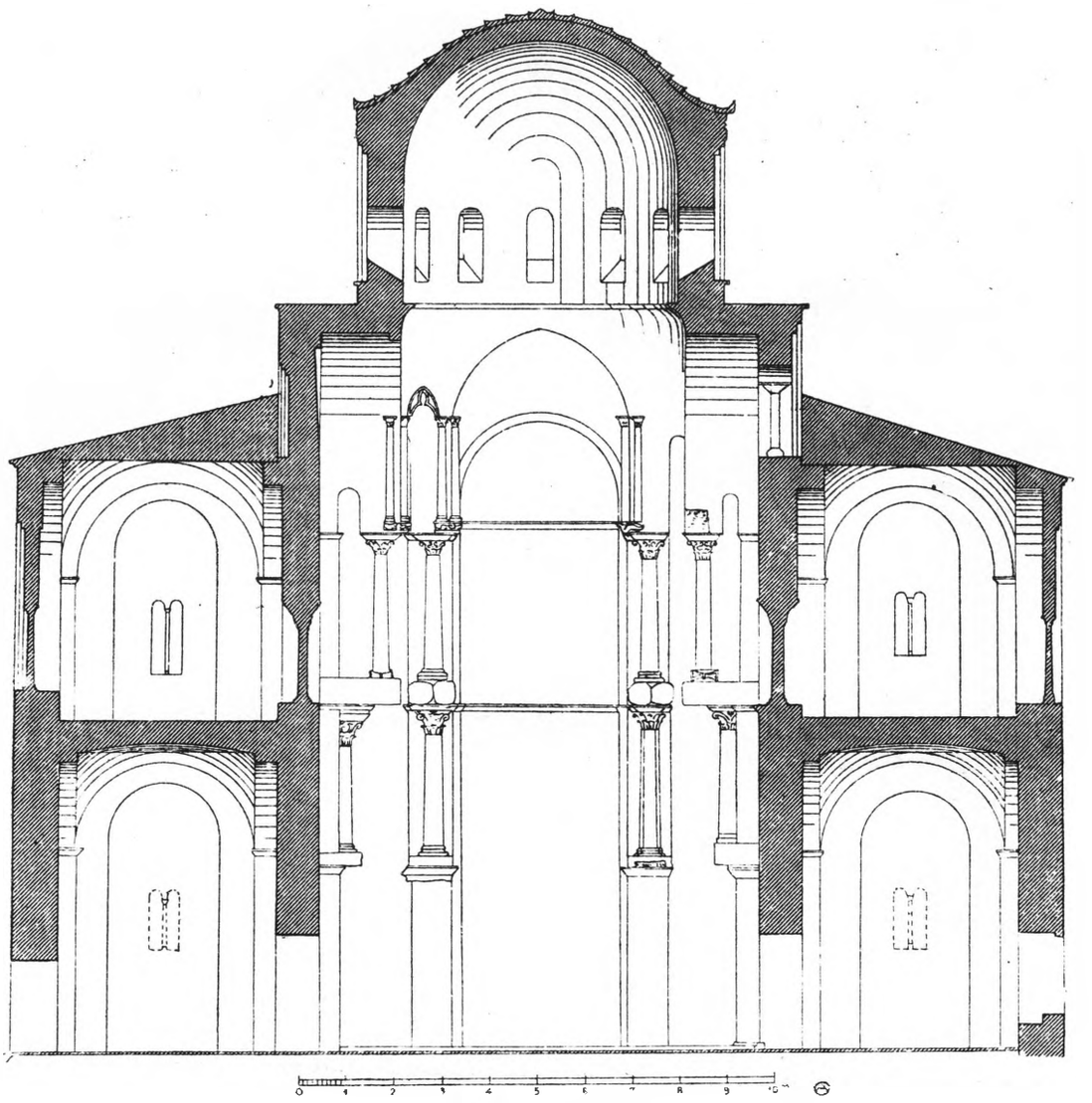

Εἰκ. 24. Τομὴ κατακόρυφος κατὰ πλάτος.

ὑποδιηρέθη καθ' ὕψος εἰς τρία ἴσα περίπου τμήματα, ὧν τὰ δύο κατώτερα, ὁμοῦ λαμβανόμενα, καταλαμβάνουσι τὸ μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ γυναικωνίτου ὕψος (Εἰκ. 23, 24). Πρὸ τῶν δύο ἀνωτέρων τμημάτων ἑκάστης παραστάδος ἐτοποθε-

[1] Ὡς παραστάδες τῆς ανατολικῆς πλευρᾶς ἐχρησιμοποιήθησαν αἱ κεφαλαὶ τῶν ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὴν σολέαν παραλλήλων τοίχων.

τήθησαν μαρμάρινοι ἀρράβδωτοι κορινθιακοὶ κίονες· δύο μὲν — ὁ εἷς ὄπισθεν τοῦ ἄλλου — ἐν τῷ μεσαίῳ τμήματι, ἀνὰ εἷς δ' ἐν τῷ ἄνω. Ἐστηρίχθησαν δ' οἱ κίονες ἀμφοτέρων τῶν τμημάτων ἐπὶ ὁριζοντίων κεραιῶν δηλ. μαρμαρίνων κορμῶν κιόνων ἐμπηχθέντων εἰς τὸν τοῖχον, οὕτως ὥστε τὸ μὲν ἓν ἄκρον τῶν κεραιῶν νὰ διασχίζῃ διαμπερῶς τὴν παραστάδα καὶ τὸν ὄπισθεν αὐτῆς τοῖχον τῆς σολέας, τὸ δὲ ἄλλο ἄκρον νὰ προβάλλῃ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ πύργου χρησιμεῦον ὡς στήριγμα, κιλλίβας, διὰ τοὺς ἐπ' αὐτοῦ βαίνοντας κίονας (Εἰκ. 25, 26). Σημειωτέον δὲ ὅτι αἱ τῆς ἄνω σειρᾶς κεραῖαι ἐξέχουσι πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν πολὺ περισσότερον τῶν τῆς κάτω, οὕτως ὥστε οἱ ἄνω κίονες νὰ αἰωρῶνται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὸ κενόν! Καὶ ὅμως ἐπ' αὐτῶν ἐστήριξεν ὁ ἀρχιτέκτων τολμηρότατα τὰς 4 καμάρας αἵτινες διασταυρούμεναι βαστάζουσι τὸν ἐν τῷ κέντρῳ τροῦλλον (Εἰκ. 28). Ἂς ἴδωμεν ἤδη τίνες λόγοι ἐπέβαλον τὴν ἐκλογὴν μιᾶς τοιαύτης λύσεως.

Προκειμένης τῆς καλύψεως τετραγώνου χώρου διὰ τρούλλου δύο συστήματα ἦσαν συνήθως ἐν χρήσει ἀπὸ τοῦ 10ου μ. Χ. αἰῶνος. Ἢ ὁ τροῦλλος θὰ ἐλάμβανε διάμετρον ἴσην περίπου πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ καλυπτέου τετραγώνου, ὁπότε ἐστηρίζετο ἐπὶ 8 σημείων τοῦ τετραγώνου τῆς βάσεως τῇ μεσολαβήσει 4 ἡμιχωνίων (trompes) τοποθετουμένων κατὰ τὰς γωνίας (σύστημα ὀκταγωνικὸν) ἢ θὰ ἐλάμβανεν ὁ τροῦλλος διάμετρον πολὺ μικροτέραν τῆς πλευρᾶς τοῦ καλυπτέου τετραγώνου, ὁπότε θὰ ἐστηρίζετο ἐπὶ 4 στηριγμάτων [1] τοποθετουμένων ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ τετραγώνου, τῇ μεσολαβήσει 4 σφαιρικῶν τριγώνων (pendentifs).

Ἡ πρώτη διάταξις, ἣν εὑρίσκομεν εἰς πολλοὺς μεγάλους ναοὺς τῆς κυρίως Ἑλλάδος (Χριστιάνου, Σωτείρα Λυκοδήμου, Δαφνί, Ὅσιος Λουκᾶς, Νέα Μονὴ Χίου, Ἁγ. Σοφία Μονεμβασίας, Ἅγιος Θεόδωρος Μυστρᾶ), ἔχει τὸ μειονέκτημα ὅτι παρουσιάζει ἐξωτερικῶς πολὺ βαρὺν τὸν τροῦλλον λόγῳ τῆς κατ' ἀνάγκην μεγάλης διαμέτρου του. Ἡ ἄλλη πάλιν διάταξις, ἕλκουσα τὴν καταγωγὴν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐφαρμοσθεῖσα εἰς πλῆθος ναῶν μικροτέρων διαστάσεων, ἔχει μὲν τὸν τροῦλλον ραδινὸν ἀλλ' ἔχει τὸ μειονέκτημα, ὅτι τὰ 4 ἐσωτερικὰ στηρίγματα τοῦ τρούλλου, ἐκτὸς τοῦ ὅτι καταλαμβάνουσι ὠφέλιμον χῶρον τῆς σολέας, ἐμποδίζουσι καὶ τὴν θέαν εἰς τὸ ἐκκλησίασμα. Ἑκάτερον λοιπὸν τῶν συστημάτων εἶχε τὸ μειονέκτημά του καὶ πρόβλημα πλέον διὰ τοὺς ἀρχιτέκτονας

[1] Τὰ στηρίγματα ταῦτα περιωρίζοντο ἐνίοτε καὶ εἰς δύο, ὡς ἑτέρων δύο λαμβανομένων τῶν κεφαλῶν τῶν ἐκ τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὸ μέσον τῆς σολέας ἐρχομένων τοίχων (Zweisäulenkirchen). Ἡ τοιαύτη διάταξις τῶν ναῶν θεωρεῖται ὑπὸ μὲν τοῦ Struck (Athenische Mitteilungen 1906, 220) ὡς ἁπλῆ συστολὴ τοῦ μετὰ τεσσάρων στηριγμάτων τύπου, ὑπὸ δὲ τοῦ Millet (École Grecque 56) ὡς ἀρχικὸς τύπος, ἐξ οὗ ἐπήγασεν ὁ τύπος τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

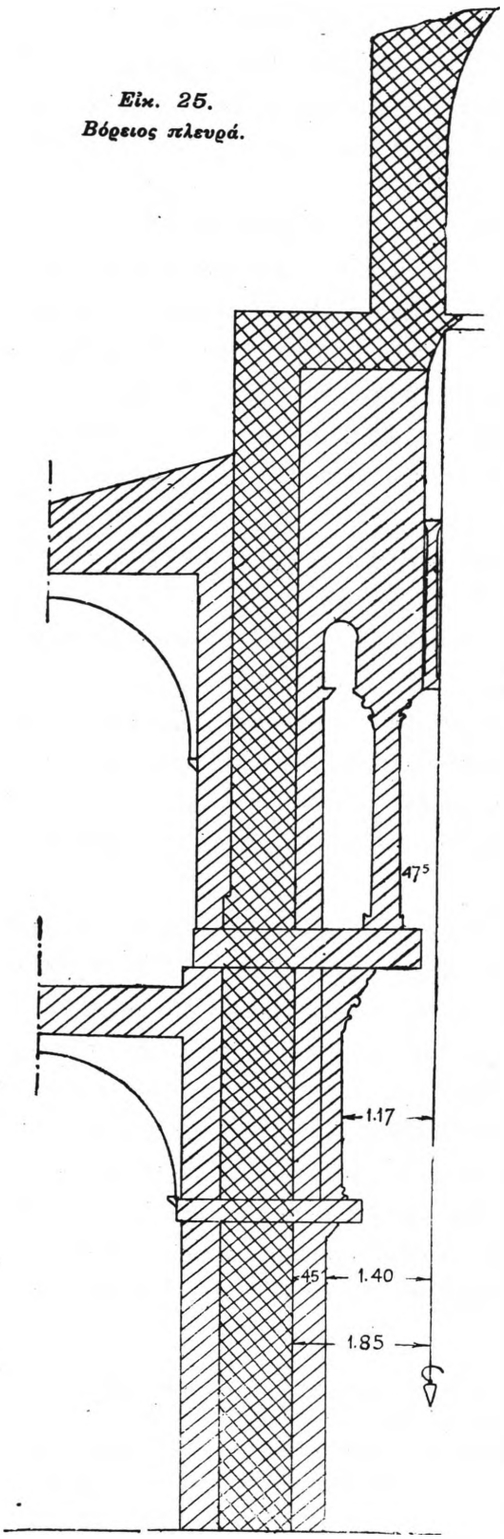

Εἰκ. 25.
Βόρειος πλευρά.

ἦτο πῶς νὰ κατασκευασθῇ ἐξωτερικῶς ραδινὸς ὁ τροῦλλος χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τοποθετηθῶσι ἐσωτερικὰ στηρίγματα. Τούτου δ' ἀκριβῶς τοῦ προβλήματος τὴν λύσιν ἐπεχείρησε καὶ ὁ πρωτομάστορης τῆς Παρηγορητίσσης. Ἰδοὺ δὲ ποία σκέψις ἴσως τὸν ὡδήγησε εἰς τὴν παραδοχὴν τοῦ συστήματος, ὅπερ ἐφήρμοσε.

Ἀφ' οὗ τὰ ἐσωτερικὰ στηρίγματα παρέχουσιν ἐμπόδια εἰς τὸ κάτω τμῆμα τοῦ ναοῦ, εἶνε δ' ὅμως ὠφέλιμα ἐπάνω πρὸς ἐπιτυχίαν μικρᾶς διαμέτρου διὰ τὸν τροῦλλον, δύνανται νὰ καταργηθῶσι μὲν εἰς τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ ὕψους νὰ παραμείνωσι δ' εἰς τὸ ἄνω. Ζήτημα εἶνε μόνον νὰ εὑρεθῇ διὰ τὸ ἄνω αὐτὸ ἥμισυ ἓν στήριγμα μὴ φθάνον ἕως κάτω ἄρα μὴ κατακόρυφον. Τὸ στήριγμα αὐτὸ θὰ τὸ παράσχουν μαρμάριναι ὁριζόντιαι κεραῖαι ἐμπηγνυόμεναι εἰς τὸν τοῖχον τῆς σολέας. Πρέπει ὅμως αἱ κεραῖαι αὐταὶ νὰ ἔχωσι μεγάλην ἀντοχήν· διότι δὲν θὰ βαστάζωσι μόνον τὸ βάρος τῶν κιόνων, οἵτινες ἐπ' αὐτῶν θὰ πατήσωσι ἀλλὰ καὶ τὸ βάρος, ὅπερ αὐτοὶ οἱ κίονες θὰ βαστάσωσι δηλ. τῶν καμαρῶν καὶ τοῦ τρούλλου βάρος τε καὶ ὤθησιν. Θὰ τοποθετηθῶσι λοιπὸν κατὰ ζεύγη (Εἰκ. 19) καὶ θὰ πακτωθῶσι εἰς τὸν παχὺν τοῖχον τῆς σολέας καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ πάχος (1,75 κατὰ τὰς παραστάδας). Τότε τὸ βάρος τοῦ τοίχου θὰ ἀντισταθμίσῃ τὴν ροπὴν πακτώσεως καὶ τὸ ὅλον σύστημα θὰ ἰσορροπήσῃ.

Τὸ σύστημα πράγματι ἰσορρόπησε, ἀλλὰ μὲ μέγαν κίνδυνον. Αἱ κεραῖαι, εὑρεθεῖσαι σχετικῶς ἀδύνατοι ἐνέδοσαν

εἰς τὴν συνδεδυασμένην ἐνέργειαν τῶν τμητικῶν καὶ καμπτικῶν τάσεωνκαὶ διερράγησαν σχεδὸν πᾶσαι[1]· δύο δὲ μάλιστα αὐτῶν (αἱ τῆς ΝΔ παραστάδος) καὶ ἐθραύσθησαν ὁλοτελῶς ἐπενεγκοῦσαι τὴν κατάπτωσιν τῶν ὕπερθεν κιόνων. Εὐτυχῶς τὸ κακὸν δὲν ἐπροχώρησε. Προελήφθη ἡ ἐπέκτασίς του διὰ τῆς ἐνισχύσεως τῶν κάτωθεν τῶν κεραιῶν παραστάδων τοῦ ἰσογείου, οὕτως ὥστε τὸ σημεῖον ἐφαρμογῆς τῆς πιέσεως ἐπὶ τῶν κατωτάτων κεραιῶν νὰ μὴ κεῖται πλέον ὑπεράνω τοῦ κενοῦ. Αὐτὸς δὲ εἶνε ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον αἱ παραστάδες τοῦ ἰσογείου ἔχουσι σήμερον τόσον ἀνομοίας διαστάσεις: ἐνισχύθησαν ἀνομοίως, ἐν ᾧ ἀρχικῶς ἦσαν πᾶσαι ἴσαι ἐξέχουσαι μόνον κατὰ 0.50 τοῦ ὄπισθεν αὐτῶν τοίχου, ὡς πιστοποιεῖται ἐπὶ δύο ἐξ αὐτῶν (τῆς καταπεσούσης καὶ τῆς συμμετρικῆς της) ἐφ᾽ ὧν ἀναγνωρίζονται εὐχερῶς αἱ ἀρχικαὶ τῶν παραστάδων διαστάσεις.

Τὸ ἐφαρμοσθὲν σύστημα ἦτο ἀληθῶς εὐφυέστατον· καὶ θὰ ἐπετύγχανεν ὁλοκληρωτικῶς ἐὰν ἐδίδοντο εἰς τὰς κεραίας διαστάσεις κατά τι μεγαλύτεραι. Ἔλειπεν ὅμως ὁ στατικὸς ὑπολογισμὸς καὶ ὁ πρωτομάστορης τοῦ ἔργου ὑπερετίμησε τὴν ἀντοχὴν τῶν μαρμαρίνων στύλων, οὓς ἐχρησιμοποίησε διὰ κεραίας[2]. Ἐν τού-

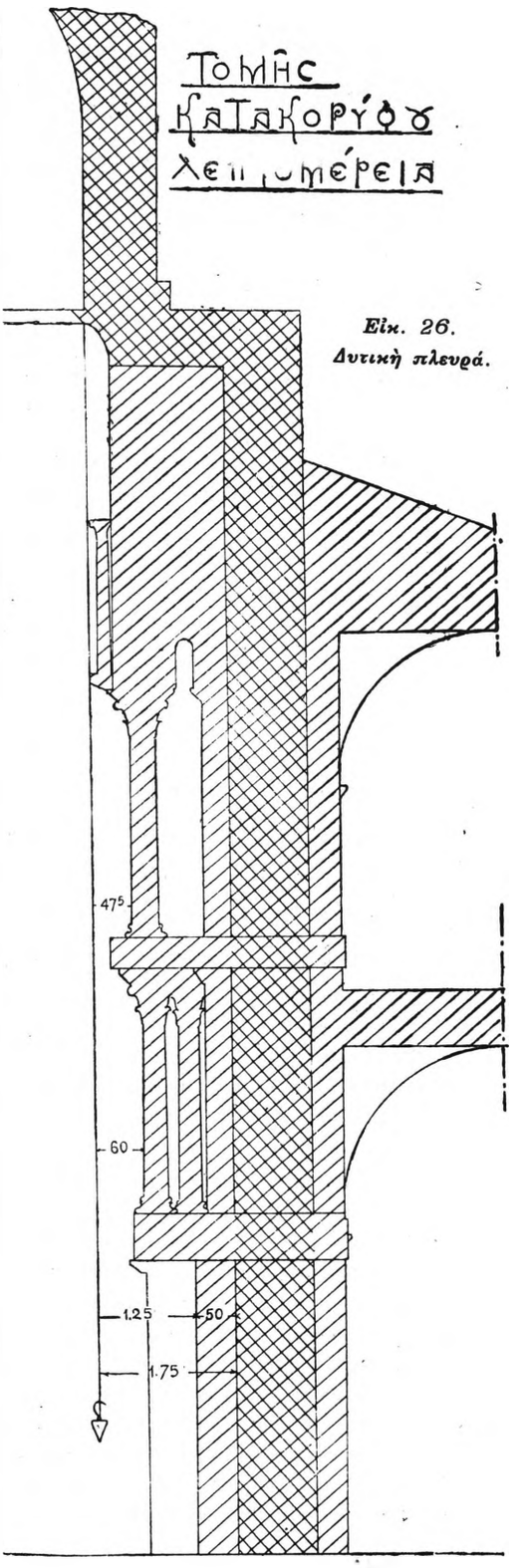

Εἰκ. 26.
Δυτικὴ πλευρά.

[1] Ἐκ τῶν 16 (8 ζευγῶν) κεραιῶν τοῦ ἀνωτάτου ὀρόφου 6 μὲν εἶνε ραγισμέναι, δύο δὲ ἔχουσι τελείως θραυσθῆ καὶ καταπέσει.

[2] Τινὲς τῶν κεραιῶν διαπερῶσαι τὸν τοῖχον τῆς σολέας ἐξέχουσι πρὸς τὰ ἄνω κατηχούμενα. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μιᾶς εὕρηται κεχαραγμένον τὸ γράμμα Ε καὶ παραπλεύρως αὐλαξ μολυβδοχοΐας. Ταῦτα πάντα δηλοῦσι τὴν ἐξ ἀρχαίων ἢ παλαιοχριστιανικῶν μνη-

τοις διὰ τῆς ἐφαρμοσθείσης λύσεως ἐπετεύχθη, ὥστε τροῦλλος διαμέτρου μόνον 5.80 νὰ καλύψῃ, ἄνευ τῆς παρεμβολῆς ἐσωτερικῶν στηριγμάτων, τετράγωνον σολέαν πλευρᾶς 9.20 μ. Τὸ σύστημα δι' οὗ τοῦτο ἐγένετο κατορθωτὸν μᾶς ἑρμηνεύει ἄριστα μία συγκριτικὴ μελέτη τῆς κατόψεως τοῦ ἰσογείου (Εἰκ. 3) πρὸς τὴν τοῦ α΄ ὀρόφου (Εἰκ. 19). Πράγματι ἐν ᾧ ἐν τῷ ἰσογείῳ ἡ γενικὴ διάταξις εἶνε ἀκριβῶς ἡ τῶν ὀκταγωνικῶν ναῶν [1], ἐν τῷ α΄ ὀρόφῳ πλησιάζει τὴν τῶν σταυροειδῶν καὶ θὰ τὴν ἔφθανε ἀναντιρρήτως ἐὰν εἴχομεν ἕνα ἀκόμη ὄροφον. Διότι τότε οἱ πρὸς τὰς γωνίας τῆς σολέας κίονες ἑκάστης πλευρᾶς ὁλονὲν ἐξέχοντες πρὸς τὰ ἔσω θὰ συνεχωνεύοντο ἀνὰ δύο εἰς ἕνα καὶ τὰ στηρίγματα τότε θ' ἀπέβαινον ἐν ὅλῳ 4, ἡ δὲ κάτοψις θὰ ἦτο πλέον αὐτὴ αὕτη ἡ τῶν σταυροειδῶν ναῶν [2]. Ὅτι δ' ἡ ἐφαρμοσθεῖσα μορφὴ ὑπολείπεται κατὰ ἓν μόνον βῆμα τῆς σταυροειδοῦς ἀποδεικνύεται τρανῶς καὶ ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς τομῆς τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 23, 24). Βλέπομεν ἐν αὐτῇ πράγματι μεταξὺ τῶν κιόνων καὶ τῶν ἀντιστοίχων παραστάδων τοῦ ἄνω ὀρόφου δύο μικρὰ τόξα ἅτινα οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ἡ δειλὴ ἐμφάνισις τῶν τόξων, δι' ὧν εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ναοὺς συνδέονται οἱ τοῖχοι πρὸς τοὺς κίονας. Βλέπομεν ἐπίσης καὶ τὸν τρόπον δι' οὗ τελεῖται ἡ μετάβασις ἀπὸ τῶν στηριγμάτων πρὸς τὸν τροῦλλον, οὐχὶ πλέον δι' ἡμιχωνίων, ὡς εἰς τοὺς καθ' αὐτὸ ὀκταγωνικοὺς ναούς, ἀλλὰ διὰ κυλίνδρου συγχωνεύοντος δύο σφαιρικὰ τρίγωνα ὡς εἰς τοὺς σταυροειδεῖς τελεῖται ἐν τῇ Παρηγορητίσσῃ ἡ μετάβασις. Τί δὲ ἀπέγειναν αἱ 4 γωνίαι τῆς σολέας ἄνω; Στρογγυλευθεῖσαι [3] ἐπίτηδες (Εἰκ. 19) ἐστεγάσθησαν, ὡς εἰς τοὺς σταυροειδεῖς, διὰ σφαιρικῶν τμημάτων. Ὡς μόνον δὲ λείψανον τῶν ἡμιχωνίων ἔμεινε τὸ μικρὸν τόξον ὅπερ γεφυρώνει εἰς ἑκάστην γωνίαν τοὺς δύο ἄνω κίονας.

Ἔχομεν λοιπὸν ἀναντιρρήτως ἐν τῇ Παρηγορητίσσῃ μίαν ὑπέρθεσιν δύο συστημάτων (superposition): ὀκταγωνικοῦ κάτω, σταυροειδοῦς δὲ ἄνω. Δὲν εἶνε δ' ἀσυνήθεις αἱ τοιαῦται ὑπερθέσεις κατὰ τὸν ΙΔ΄ καὶ ΙΕ΄ μ. Χ. αἰῶνα ἐν τῇ

μείων λῆψιν τῶν κιόνων, ὧν ὁ ἀριθμὸς ἀνέρχεται ἐν συνόλῳ εἰς 56, ἐξ ὧν 32 μὲν ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὰς ὁριζοντίους κεραίας, 24 δὲ διὰ τοὺς κίονας. Ἡ παράδοσις, ὡς εἴδομεν (σελ. 3), ἀναβιβάζει τοὺς κίονας εἰς 200. Τὰ κιονόκρανα τῶν ἐν λόγῳ κιόνων ἀνήκουσιν εἰς τύπους τοῦ Δ΄ καὶ Ε΄ μ. Χ. αἰῶνος. Ὅρα παρεμφερῆ παρὰ Dalton Byz. Art, σελ. 116 εἰκ. 69.

[1] Πρέπει ὁ ἀναγνώστης νὰ ἔχῃ πάντοτε ἐν νῷ ὅτι αἱ παραστάδες ἀρχικῶς ἐξεῖχον μόνον 0.50, παχυνθεῖσαι ὑστερώτερον, λόγῳ τοῦ παρουσιασθέντος κινδύνου (ὅρα σελ. 39).

[2] Ὡς παρουσιάζεται ἡ διάταξις ἐν τῷ α΄ ὀρόφῳ τῆς Παρηγορητίσσης ὁμοιάζει καταπληκτικῶς τὴν κάτοψιν τοῦ ἰσογείου τῆς ἐν Torcello βυζαντινῆς ἐκκλησίας Santa Fosca, τοῦ ΙΓ΄ μ. Χ. αἰῶνος. Ὅρα κάτοψιν αὐτῆς παρὰ Corroyer L'architecture romane εἰκ. 74.

[3] Ὅμοιαι στρογγύλαι ἢ μᾶλλον κυλινδρικαὶ γωνίαι ἐν τῷ ἄνω ὀρόφῳ εὑρηνται καὶ ἐν τῇ Μαρτοράνᾳ τῆς Σικελίας (Dalton Byz. Art σελ. 405 εἰκ. 237). Εἶνε δὲ συνήθεις καὶ εἰς τζαμία ὡς π. χ. ἐν Ἀγκύρᾳ (Choisy, L'art de bâtir chez les Byzantins πίν. XXI) καὶ Kodscha Kalessi (Benoît: L'orient médiéval et moderne 52).

βυζαντινῇ τέχνῃ. Τὰς εὑρίσκομεν εἰς τὸν Μυστρᾶν [1] καὶ τὸ Λεοντάρι [2], ὅπου εἷς σταυροειδὴς ναὸς ἔχει ἐπικαθήσει ἐπὶ μιᾶς βασιλικῆς. Εἶνε δὲ προφανὴς ὁ λόγος, δι' ὃν ὁ σταυροειδὴς ναὸς εὑρίσκεται πάντοτε ὑπεράνω: Ἡ διαμόρφωσις τοῦ σταυροειδοῦς σχεδίου οὐ μόνον ποικιλωτέραν ἐπιτρέπει τὴν σύνθεσιν τῆς στέγης καὶ ραδινωτέραν τὴν ἐμφάνισιν τοῦ τρούλλου ἀλλὰ καὶ παρουσιάζει ἐναργῶς εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ κτιρίου τὸ συμβολικὸν σχῆμα τοῦ σταυροῦ, ὅπερ διὰ τῶν ἄλλων συστημάτων καθίσταται συνήθως δυσδιάκριτον.

Ἡ πρὸ τῶν παραστάδων τῆς σολέας τοποθέτησις κιόνων ἐν ἐπεξοχῇ (en encorbellement) δὲν ἐπέφερε μόνον τὴν σμίκρυνσιν τοῦ τρούλλου· ἐπέτυχε καὶ ἀρίστην ἀρχιτεκτονικὴν διάρθρωσιν καὶ διακόσμησιν τοῦ πύργου τῆς σολέας, ὅστις ἄλλως, φέρων μόνον τὰ δίλοβα παράθυρα, ἅτινα βλέπουσιν ἐκ τοῦ γυναικωνίτου, θὰ παρουσιάζετο λίαν γυμνὸς καὶ μονότονος (Εἰκ. 29). Ἡ ἔμπνευσις ὅμως τῆς ἐφαρμογῆς κιόνων πρὸ τῶν παραστάδων εἰς πλείονας τοῦ ἑνὸς ὀρόφους δὲν ἐφηρμόσθη ἐδῶ τὸ πρῶτον. Παλαιὰ ρωμαϊκὴ κληρονομία ἐφαρμοσθεῖσα εἰς μαυσωλεῖα [3] καὶ κρύπτας [4] κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας ἁπαντᾷ ἔπειτα εἰς ὀκταγωνικοῦ ἀκριβῶς συστήματος ναὸν κτισθέντα δύο καὶ ἥμισυν αἰῶνας πρὸ τῆς Παρηγορητίσσης, τὴν Νέαν Μονὴν τῆς Χίου [5] καὶ τὰς ἀπομιμήσεις της Ἅγ. Γεώργιον Συκούσης καὶ Ἅγ. Ἀποστόλους Πυργίου [6]. Τὸ κοινὸν τοῦτο στοιχεῖον ἤγαγέ τινας νὰ παραδεχθῶσιν ὅτι ἡ Νέα Μονὴ τῆς Χίου ἐχρησίμευσεν ὡς πρότυπον διὰ τὴν Παρηγορήτισσαν τῆς Ἄρτης [7]. Ἡ ἰδέα αὕτη τότε μόνον δύναται νὰ θεωρηθῇ ὀρθή, ὅταν παραβλέψωμεν τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ ἐφαρμοσθέντος εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν συστήματος, τὴν ἐπεξοχήν, ἣν δὲν εὑρίσκομεν ἐν Χίῳ. Ἐκεῖ εἰς ἑκάστην τῶν 8 τῆς σολέας παραστάδων ἐτοποθετήθησαν ἢ μᾶλλον προσεκολλήθησαν ἁπλῶς ζεύγη κιόνων τόσῳ λεπτῶν, ὥστε μᾶλλον ὡς διακοσμητικῶς [8] ἢ ὀργανικῶς δρῶντες ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθῶσιν. Ἀπόρροια δὲ τούτου εἶνε ὅτι τὸ ὅλον σύστημα τοῦ ναοῦ τῆς Χίου παραμένει ἀπὸ κάτω ἕως ἄνω ἁγνῶς ὀκταγωνικόν· δι' αὐτὸ δὲ καὶ ἡ μετάβασις εἰς τὸν κύλινδρον τοῦ τρούλλου τελεῖται ἐν αὐτῷ κανονικῶς δι' ἡμιχωνίων (trompes). Δὲν

[1] Millet École Grecque σελ. 95.

[2] Ὅρα προσεχῶς δημοσιευομένην μελέτην ἡμῶν ἐν Revue des Études Grecques 1921.

[3] Niemann Diokletians Palast in Spalato πίν. XII. Hébrard et Zeiller Spalato.

[4] Κρύπτη Ἁγ. Λαυρεντίου ἐν Γρενόβλῃ (VI αἰῶνος). Rivoira Le origini de la architettura Lombarda εἰκ. 341.

[5] Strzygowski Byz. Zeitschr. 1896 πίν. II καὶ Ztsch. für Gesch. der Architektur 1909 σελ. 12.

[6] Ἀρχαιολ. Δελτ. 1916 παρ. 35, 36 (Σωτηρίου).

[7] Millet Art byzantin II, 929. Σωτηρίου Ἀρχ. Δελτ. 1916 Παρ. σελ. 31.

[8] Ὅρα Strzygowski Byz. Ztschr. 1896, 143: So ist ohne weiteres ersichtlich, dass die Säulen lediglich decorativen Zwecken dienten. Ὅρα καὶ Ἀρχ. Δελτ. 1916 Παρ. σελ. 33.

πρέπει κατὰ ταῦτα ἡ Χίος νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόδρομος τῆς Ἄρτης. Ἀλλοῦ πρέπει ν' ἀναζητηθῇ τὸ πρότυπον τῆς Παρηγορητίσσης, πιθανώτατα εἰς τὴν Δύσιν τῆς ἐπιδράσεως τῆς ὁποίας πλείστας ὅσας ἐνδείξεις παρέχει ὁ ναός, ὃν ἐξετάζομεν.

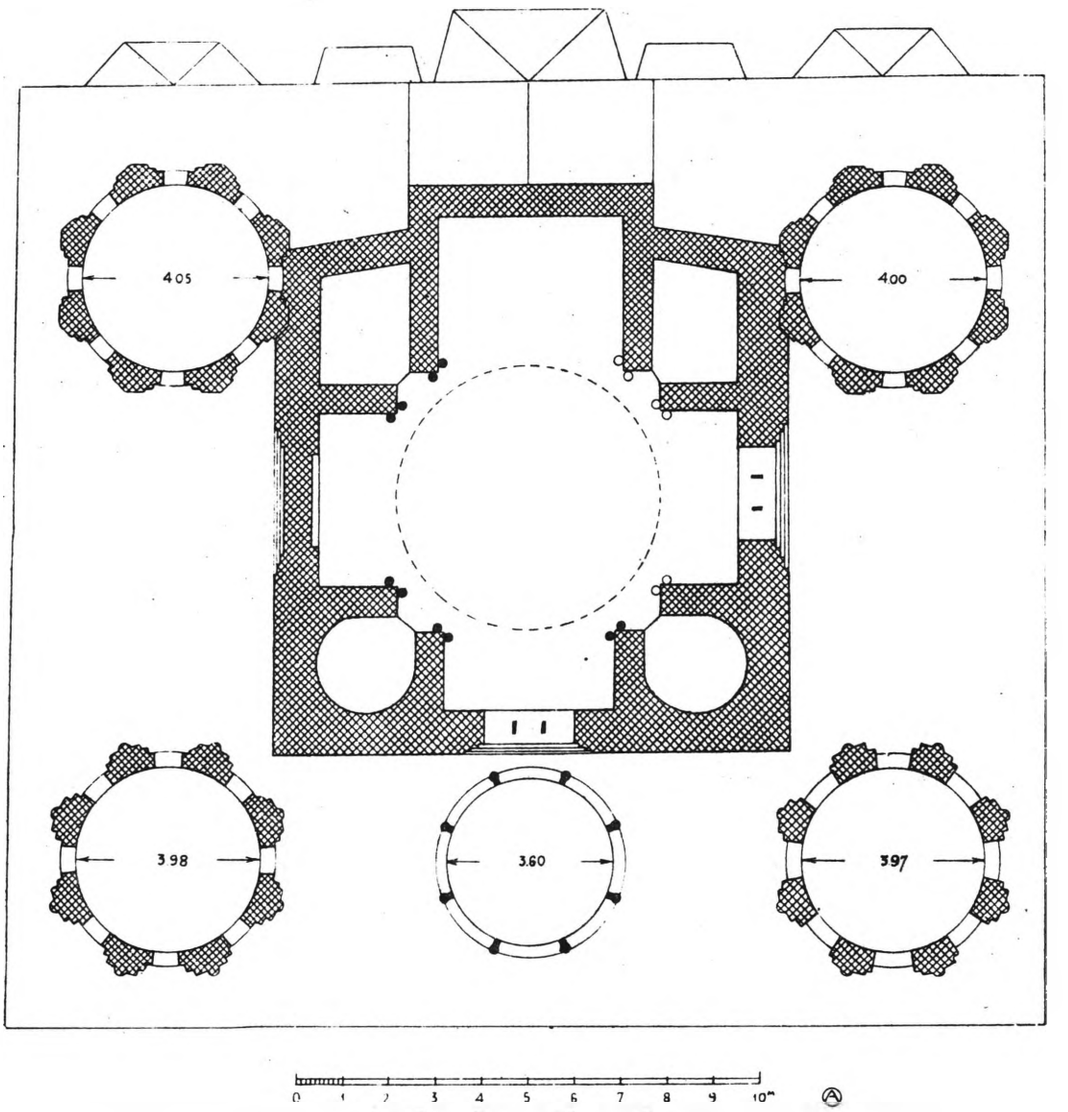

Εἰκ. 27. Ὀριζοντία τομὴ τοῦ ναοῦ εἰς τὸ ὕψος τῶν διακοσμητικῶν κιονίσκων.

Μία τῶν χαρακτηριστικῶν ἐνδείξεων εἶνε καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ γλυπτικὴ διακόσμησις, ἣν βλέπομεν μεταξὺ τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς τῶν κιόνων τῆς σολέας καὶ τῆς βάσεως τοῦ τρούλλου. Ὡς γνωστὸν μεταξὺ τῶν δύο τούτων μελῶν παρεμβάλλονται συνήθως αἱ φέρουσαι τὸν τροῦλλον 4 καμάραι. Τὸ ἐξαιρετικὸν ὅμως ἐνταῦθα εἶνε ὅτι αἱ καμάραι αὗται δὲν βαίνουν, ὡς συνήθως, ἀπ' εὐθείας ἐπὶ

τῶν κιόνων ἀλλ' ἔχουσι τὴν ἀρχήν των — τὰς γεννήσεις των, ὡς λέγονται εἰς τὴν τεχνικὴν γλῶσσαν — τρία ὅλα μέτρα καὶ 25 ἑκατοστὰ ὑψηλότερον. Μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ τῶν κιόνων παρεμβάλλονται δίκην ποδαρικῶν, ὑψηλοὶ τοῖχοι, παρέχοντες εἰς τὰς καμάρας τὴν ὄψιν ἀψιδώματος (Εἰκ. 23, 24). Οἱ λόγοι τῆς τοιαύτης διατάξεως εἶνε κυρίως αἰσθητικοί. Δεδομένης τῆς ἐξωτερικῆς κυβικῆς μορφῆς τοῦ κτιρίου, ἐὰν ὁ ὑπὲρ τὸ κέντρον αἰωρούμενος τροῦλλος ἐτοποθετεῖτο ἐπὶ καμαρῶν στηριζομένων ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν κιόνων ἤτοι 3.25 μ. ταπεινότερον, ὄχι μόνον δυσαναλόγως μικρὸς πρὸς τὸν ὅλον ὄγκον τοῦ κτιρίου θὰ ἐφαίνετο ἀλλὰ καὶ μόνον ἐξ ἱκανῆς ἀποστάσεως θὰ ἠδύνατο νὰ εἶνε ὁρατός. Ἔπειτα καί τι ἄλλο ἐπέβαλλε τὴν ὑπερύψωσιν τῶν καμαρῶν. Ἡ φροντὶς νὰ διαγράφεται σαφῶς ἐπὶ τῆς στέγης τὸ συμβολικὸν σχῆμα τοῦ σταυροῦ, ὅπερ ἐσχημάτιζον αἱ 4 καμάραι. Πράγματι ἐὰν αἱ καμάραι αὗται ἔβαινον ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν κιόνων τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ θὰ ἀπεκρύπτοντο ὁλοσχερῶς ὑπὸ τῆς προτεθειμένης στέγης τοῦ γυναικωνίτου, ἀφ' οὗ καὶ μετὰ τὴν ὑπερύψωσιν ἀποκρύπτεται, ὡς ἤδη ἐλέχθη, σπουδαῖον αὐτῶν τμῆμα μετὰ τῶν τριλόβων παραθύρων. Ἐπεβάλλετο λοιπὸν ἡ ὑπερύψωσις ἥτις, ὡς εἶπον ἤδη ἀνωτέρω, προσέδιδεν ἐσωτερικῶς εἰς τὰς καμάρας ὄψιν ἀψιδώματος. Ἡ ὄψις δ' αὕτη ἐτονίσθη ἔτι μᾶλλον διὰ τῆς ἐπὶ τῶν ἀψίδων προστεθείσης διακοσμήσεως, συνισταμένης ἐκ μαρμαρίνου τόξου ἀπαρτισθέντος ἐκ σειρᾶς ἀναγλύφων συγκροτούντων μίαν παράστασιν ἐνιαίαν [1]. Τὸ τόξον τοῦτο προσηλωθὲν ἐπὶ τοῦ ἐσωρραχίου τῆς καμάρας ἐστηρίχθη κάτω ἐπὶ τοῦ ξυλίνου αὐτῆς ἑλκυστῆρος, ὅστις κατὰ βυζαντινὴν συνήθειαν ἀφίετο νὰ εἶνε ὁρατός. Ἵνα δὲ μὴ φαίνεται κρεμάμενον τὸ τόξον ἐτοποθετήθησαν κάτωθεν τῶν ἄκρων του ἀνὰ εἷς λεπτὸς κιονίσκος, δι' ὧν ἀπετελέσθη τὸ πόδιον τοῦ ἀψιδώματος (Εἰκ. 23, 29). Οἱ κιονίσκοι δὲ πάλιν προσηλωθέντες διὰ τοῦ κιονοκράνου των ἐπὶ τοῦ ὀπισθίου τοίχου, οὗ καὶ ἐφήπτοντο, ἐπάτησαν κάτω ἐπὶ ἀναγλύφων πλακῶν ἐμπηχθεισῶν εἰς τὸν τοῖχον εὐθὺς ὑπεράνω τῶν κιονοκράνων τῶν κιόνων τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς. Δὲν περιωρίσθη ὅμως ἡ διακόσμησις εἰς τὰς μεγάλας μόνον καμάρας τῆς σολέας. Ἐπεξετάθη καὶ εἰς αὐτὰ τὰ μικρὰ τόξα δι' ὧν, ὡς εἴπομεν, ἐγεφυρώθη τὸ μεταξὺ δύο γειτονικῶν πεσσῶν μικρὸν διάστημα. Ἕκαστον τῶν τόξων τούτων ἔλαβε πάλιν ἓν ἀψιδωματικὸν περίβλημα ἀπαρτισθὲν ἐκ 2 κιονίσκων καὶ ἑνὸς ὀξυκορύφου τόξου διακοσμηθέντος διὰ προστύπων ἀναγλύφων (Εἰκ. 23). Ἵνα δὲ ἔλθωσιν εἰς ἁρμονίαν τὰ μικρὰ πρὸς τὰ μεγάλα τόξα κατεσκευάσθησαν οἱ κιονίσκοι

[1] Ἐκ τῶν 4 καμαρῶν μόνον ἡ βόρειος καὶ ἡ δυτικὴ φέρουσι σήμερον τὰ εἰρημένα τόξα, ἅτινα θὰ ὑπῆρχον βεβαίως καὶ εἰς τὰς λοιπὰς ἀλλ' εἴτε διότι κατέπεσαν εἴτε διότι δὲν προέλαβον νὰ κατασκευασθῶσι δὲν εὑρίσκονται σήμερον εἰς τὰς θέσεις των.

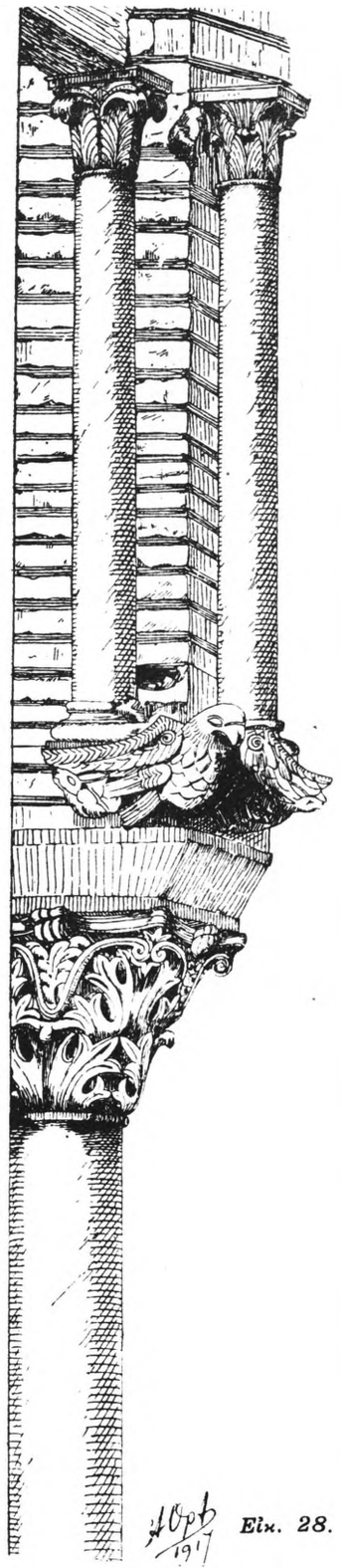

Εἰκ. 28.

των ὅμοιοι πρὸς τοὺς τῶν μεγάλων, ἐπάτησαν δὲ μάλιστα καὶ ἐπὶ τῶν αὐτῶν ἢ ὁμοίων καὶ ἐκεῖνοι βάσεων.

Ἡ οὕτως ἀπαρτισθεῖσα διακόσμησις δύσκολον ἦτο νὰ ἐπινοηθῇ ὡραιοτέρα καὶ περισσότερον ὁμοιόμορφος πρὸς τὸν ὅλον ἐσωτερικὸν ρυθμόν (Εἰκ. 27). Ἂς παρατηρηθῇ εἰς ποίαν θαυμαστὴν πρὸς τοὺς κάτω κίονας ἁρμονίαν εὑρίσκονται οἱ ἄνω κιονίσκοι· εἶνε καὶ αὐτοὶ ἀρράβδωτοι καὶ ἵστανται, ὡς οἱ κάτω, ἐπὶ πλακῶν ἐκκρεμαμένων σχηματίζοντες ἕνα ὅμοιον πρὸς τοὺς κάτω ἀλλὰ διακοσμητικὸν αὐτὸν καὶ ταπεινότερον ὄροφον, χρήσιμον ἵνα καλύψῃ τὴν ὑπερύψωσιντῶν καμαρῶν, ἥτις ἄλλως θὰ παρουσίαζεν ἀφορήτως βαρεῖς ὄγκους.

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη ἐγγύτερον τὸν γλυπτὸν διάκοσμον τῶν τόξων ἀρχόμενοι ἐκ τῶν κάτω. Ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὡς ὑπόβαθρα τῶν ἀνωτάτων διακοσμητικῶν κιονίσκων χρησιμεύουσι πλάκες, ὧν ἡ μὲν οὐρὰ εἶνε ἐμπεπηγμένη εἰς τὸν τοῖχον, τὸ δὲ προέχον τμῆμα ἔχει τὴν πρὸς τὰ κάτω ἐστραμμένην ἐπιφάνειαν διακεκοσμημένην δι' ἀναγλύφων παραστάσεων. Εἰκονίζουσι δ' αἱ παραστάσεις αὗται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πολύπλοκα συμπλέγματα δύο ἢ τριῶν τερατωδῶν μορφῶν, ζωϊκῶν ἅμα καὶ ἀνθρωπίνων, ἐξ ἐκείνων τὰς ὁποίας τόσον ἀγαπάζει ἡ ρωμανικὴ τέχνη. Δυστυχῶς αἱ μορφαὶ αὗται φωτίζονται τόσον κακῶς καὶ εἶνε τόσον ὑψηλὰ ὥστε οὐ μόνον νὰ φωτογραφηθῶσι ἢ σχεδιασθῶσι ἀλλὰ καὶ νὰ διακριθῶσιν εἶνε δύσκολον. Μία ἐντεταμένη ἐν τούτοις παρατήρησις μοῦ ἔδωκε τὰ ἑξῆς πορίσματα. Ὑπὸ τοὺς κιονίσκους τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς σολέας εἰκονίζονται ἀριστερᾷ μὲν δύο ἀντωπὰ θηρία μετὰ χαίτης (λέοντες;). Γρυλλίζοντα ἔχουν ἤδη συμπλέξει τοὺς ἐμπροσθίους πόδας των καὶ δὶς περιπλέξει τὰς οὐράς

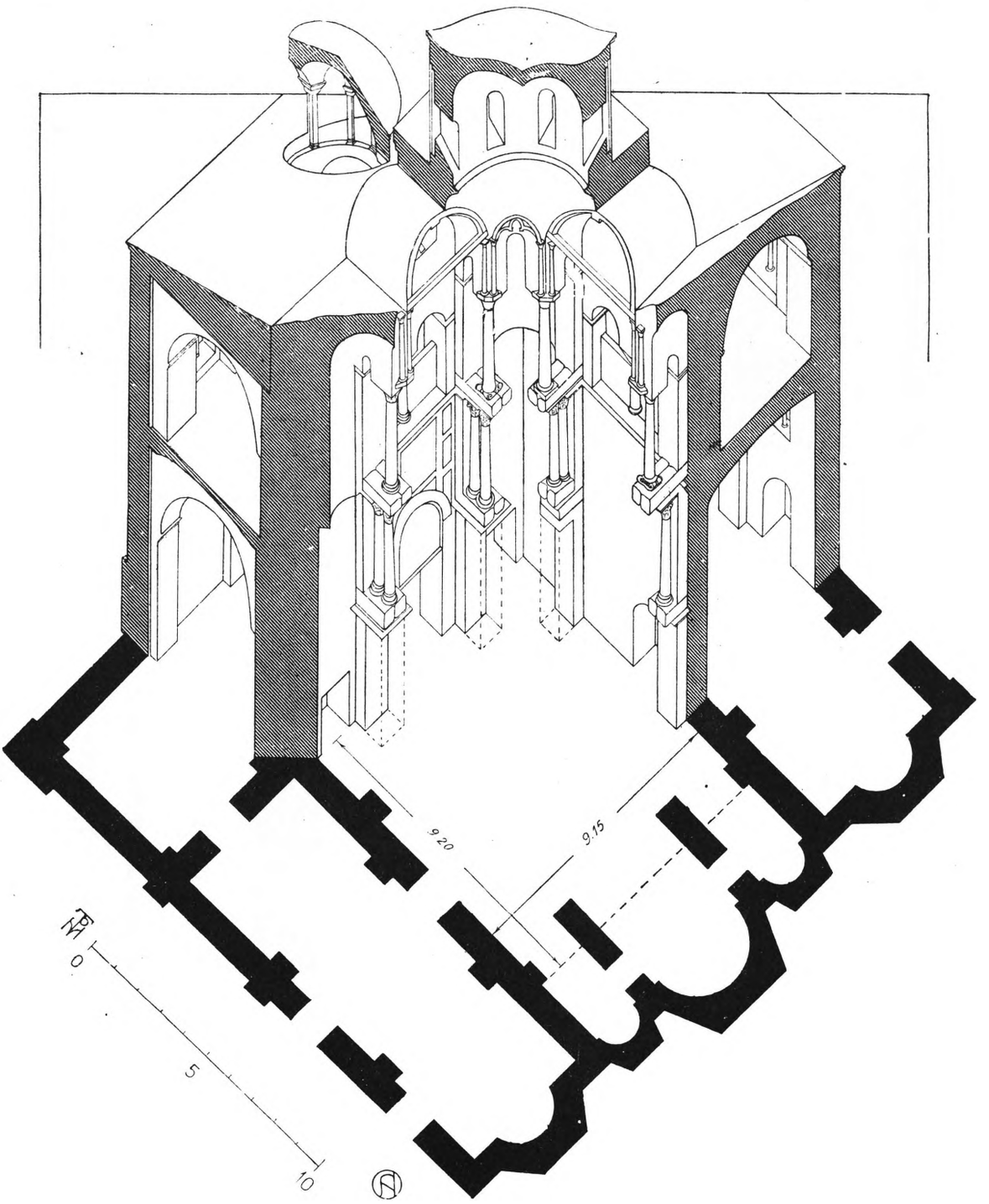

Εἰκ. 29. Ἰσομετρικὴ προβολὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς σολέας.

των, περί τε τὰ ὀπίσθιά των ἄκρα καὶ περὶ τὸν κορμόν. Δεξιὰ τὸ θέμα εἶ πολὺ εὐδιακριτώτερον· διότι δὲν στρέφεται ὡς τὸ προηγούμενον ὅλως πρὸς κάτω. Παρίσταται ἐδῶ πετῶν ὡραῖος ὁλόγλυφος μεγαλοπτέρυξ ἀετὸς (Εἰκ. 2 ὑπερήφανος διὰ τὴν λείαν του, τὸν λαγωόν, ὃν συλλαβὼν κρατεῖ σφιγκτὰ ὃ τῶν γαμψῶν ὀνύχων του. Εἶνε ἀσφαλῶς τὸ ὡραι τερον γλυπτικὸν ἔργον τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 30. Τεμάχιον ἐκ τῶν κάτωθεν τῶν κιονίσκων γλυπτῶν.

Κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν δεξιᾷ μὲν ὃ ὑπῆρχε κάτωθεν τῶν κιονίσκων πλὰξ ἀνάγλυφ δι' αὐτὸ δ' αἱ βάσεις τῶν κιονίσκων, αἵτινες ἧσ κάτωθεν ὁραταί, ἔχουσιν ἁπλῶς κοσμηθῆ διὰ ρ δάκων ἐν ζωηρῷ ἐξέργῳ (Εἰκ. 34). Ἀριστερᾷ εἰκονίζεται μορφὴ ἐστεφανωμένη, μὲ χαρακτη στικὰ τέρατος· εὐρεῖαν ρῖνα καὶ πλαδαράν, μεγ λους λίαν διεστῶτας ὀφθαλμούς, τέλος στόμα λώριον διὰ τοῦ ὁποίου κρατεῖται ὁ ἕτερος τ ὀπισθίων ποδῶν δύο ζώων φευγόντων δεξιὰ ἀριστερὰ καὶ μετὰ πόνου στρεφομένων πρὸς τὸν δάκνοντα.

Ὑπὸ τοὺς παραπλεύρως κιονίσκους τῆς δυτικῆς πλευρᾶς παρίστανται ἑ τέρωθεν φυτοῦ δύο ἵπποι ἀντωποί, τείνοντες πρὸς τὸ δένδρον τὸν ἕνα τ ποδῶν· τὸ δὲ συμμετρικὸν πρὸς τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο βάθρον εἰκονίζει ἀνθρωπίνην γενειοφόρον κεφαλὴν [1] φέρουσαν τριγωνικὸν πιλίδιον (Εἰκ. 32). Ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς ταύτης καὶ εἰς τὸ ὕψος τῶν ὤτων της παρίστανται δύο σφιγκταὶ παλάμαι κρατοῦσαι ἑκατέρα ταυτοχρόνως ἕνα ὄφιν ἐπωδύνως συνελισσόμενον καὶ τοὺς πόδας ἑνὸς πτηνοῦ ἐπιστρεφομένου καὶ κρώζοντος.

Εἰκ. 31. Τεμάχιον ἐκ τῶν κάτω τῶν κιονίσκων γλυπτῶν.

Πλὴν δὲ τῶν κατὰ χώραν εὑρισκομένων ἀναγλύφων τούτων βάσεων ἀνεῦρον δύο ἀκόμη τεμάχια ἐξ ὁμοίων θέσεων ἀναμφιβόλως προερχόμενα. Τούτων τὸ μὲν (Εἰκ. 30) εἰκονίζει τὴν πτέρυγα πτηνοῦ καὶ παρ' αὐτὴν σπείρας ὄφεως· τὸ δὲ ἄλλο (Εἰκ. 31) δράκοντα φο δωτὸν συνεσπειρωμένον μὲ στόμα ἀνοικτὸν ἕτοιμον νὰ καταβροχθίσῃ τὰς πα τὴν κεφαλήν του εὑρισκομένας πτερωτὰς κεφαλὰς νηπίων (Χερουβείμ;).

[1] Ἡ κεφαλὴ αὕτη ὁμοιάζει καταπληκτικῶς πρὸς τὴν τοῦ προφήτου Δαβήδ, τὴν εἰκονιζομένην ἐπὶ τόξου τῆς Β ἁψῖδος (ὅρα κατωτέρω)

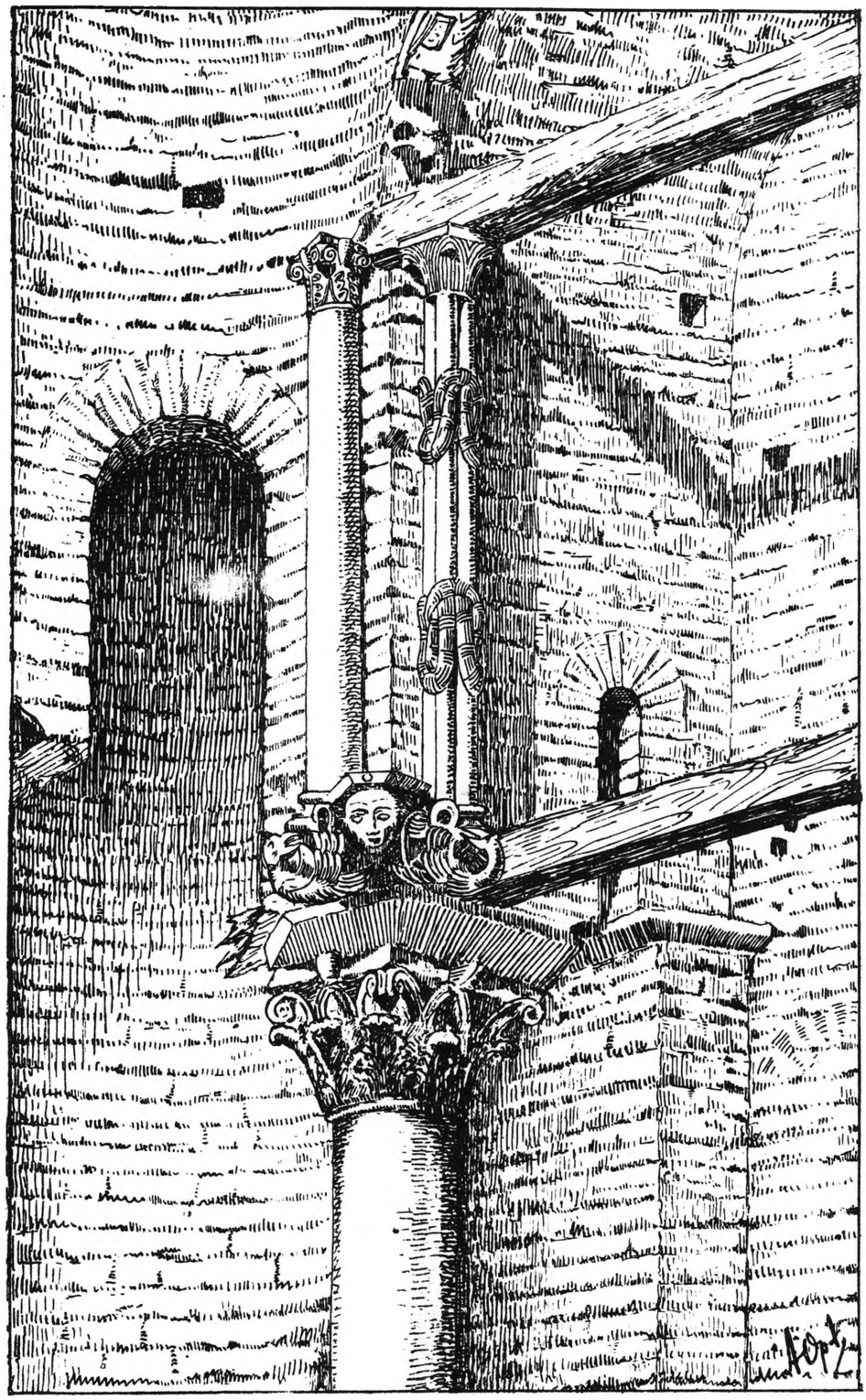

Εἰκ. 32. Οἱ κιονίσκοι τῆς ΝΔ γωνίας καὶ τὸ ὑπ' αὐτοὺς γλυπτόν.

Γενικῶς ἡ ἐργασία τῶν λίαν ἐξέργων τούτων ἀναγλύφων εἶνε καλή, τὰ δὲ θέματα πολύπλοκα, τολμηρὰ καὶ βασανισμένα ἀναπαριστῶσι τέρατα, οἷα βλέπομεν συνήθως κοσμοῦντα τὰ θυρώματα ρωμανικῶν καὶ γοτθικῶν ἐκκλησιῶν. Λόγῳ δὲ τῆς θέσεως, ἐν ᾗ τὰ ἀνάγλυφα ταῦτα εὑρηνται, ἀντιστοιχούσης πρὸς τὰ λοφία, ἐφ' ὧν εἰκονίζονται κατὰ κανόνα οἱ εὐαγγελισταί, δὲν εἶνε ἀπίθανον νὰ παριστῶσι τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν οὐχὶ ἁπλᾶ, ὡς ἡ βυζαντινὴ τέχνη μᾶς τὰ καθιέρωσε ἀλλὰ πολύπλοκα καὶ σύμφωνα πρὸς τὴν περιγραφήν, ἣν μᾶς παρέχει ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου (IV, 7). Μᾶς εἶνε λοιπὸν χρήσιμα τὰ ἀνάγλυφα ταῦτα διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς θέσεως ἑκάστου εὐαγγελιστοῦ, ἣν ἄλλως θὰ ἠγνοοῦμεν, διότι τὰ ἐπὶ τῶν λοφίων περισωθέντα λείψανα μωσαϊκῶν εἶνε ἐλάχιστα. Οὕτω ὑπεράνω μὲν τοῦ ἀετοῦ ἤτοι κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν εἰκονίζετο ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, ὑπεράνω δὲ τῶν λεόντων ἤτοι κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν ὁ εὐαγγελιστὴς Μᾶρκος, ὑπεράνω δὲ τοῦ μόσχου ἤτοι κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν ὁ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς καὶ τέλος ὑπεράνω τοῦ ἀνθρώπου ἤτοι κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν ὁ εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος.

Εἰκ. 33. Διακοσμητικὸς κιονίσκος.

Οἱ ὑπεράνω τῶν ἀναγλύφων βαίνοντες κιονίσκοι ὕψους ἐν συνόλῳ 2.40 ἀποτελοῦνται ἐκ τριῶν ἕκαστος μερῶν· τῆς βάσεως τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ κιονοκράνου. Καὶ αἱ μὲν βάσεις εἶνε γενικῶς ἀττικαὶ ἰωνικαί, ἀλλ' οὐχὶ πᾶσαι ὅμοιαι· διότι ἄλλαι μὲν αὐτῶν ἔχουσι τὴν κάτω σπεῖραν ἐξωγκωμένην (Εἰκ. 34), ἄλλαι δὲ πάλιν καλύπτονται ὑπὸ ἀνεστραμμένων φύλλων [1] (Εἰκ. 33) ὁμοιάζουσαι μᾶλλον πρὸς περσικὰς (ΒΔ γωνία). Οἱ δὲ κορμοὶ εἶνε γενικῶς ἀρράβδωτοι καὶ ἄλλως ἀκόσμητοι πλὴν τῶν δύο κιονίσκων τῶν ἀποτελούντων τὰ πόδια τοῦ δυτικοῦ ἁψιδώματος, οἵτινες ἀπομιμοῦνται δέσμην τεσσάρων στύλων συσφιγγομένων διὰ σχινοειδῶν πλοχμῶν, οἵους συνήθως βλέπομεν, ἐν μικροτέρᾳ ὅμως κλίμακι, εἰς εἰκονοστάσια, παράθυρα καὶ ἀνάγλυφα ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν [2]. Κατὰ τοῦτο δὲ μόνον διαφέρουσιν οἱ ἐξεταζόμενοι κιονίσκοι τῶν λοιπῶν γνωστῶν, ὅτι οἱ πλοχμοί των αὐλακοῦνται ὑπὸ γραμμῶν παραλλήλων καὶ ἐγκαρσίων δακτυλίων, ἤτοι ὑπὸ διακοσμήσεως λίαν συνήθους τῇ ἰταλικῇ γοτθικῇ τέχνῃ.

Μεγάλη ποικιλία παρατηρεῖται εἰς τὰ κιονόκρανα τῶν κιονίσκων, τῶν ὁποίων πολλὰ οὐδὲν ἄλλο ἔχουσι εἰς τὸν κάλαθόν των κόσμημα πλὴν 4 ἀμυγδαλοειδῶν

---

[1] Ὁμοίαν περίπου βάσιν μετ' ἀνεστραμμένων φύλλων φέρει καὶ τὸ πρῶτον ἀπὸ Δ ἄνω παράθυρον τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. (Ὅρα εἰκ. 12).

[2] Παρόμοιοι κιονίσκοι ἁπαντῶσι συνηθέστατα καθ' ὅλην τὴν Ἰταλίαν ὅρα Traquair ἐν BSA XII, 268.

ἀποφύσεων ὑπὸ τὰς γωνίας τοῦ τετραγώνου ἄβακος[1] (Εἰκ. 33). Ἄλλων ὅμως πάλιν ὁ κάλαθος καλύπτεται ὑπὸ μιᾶς ἢ δύο σειρῶν φύλλων ἀκάνθης ἢ ἄλλων

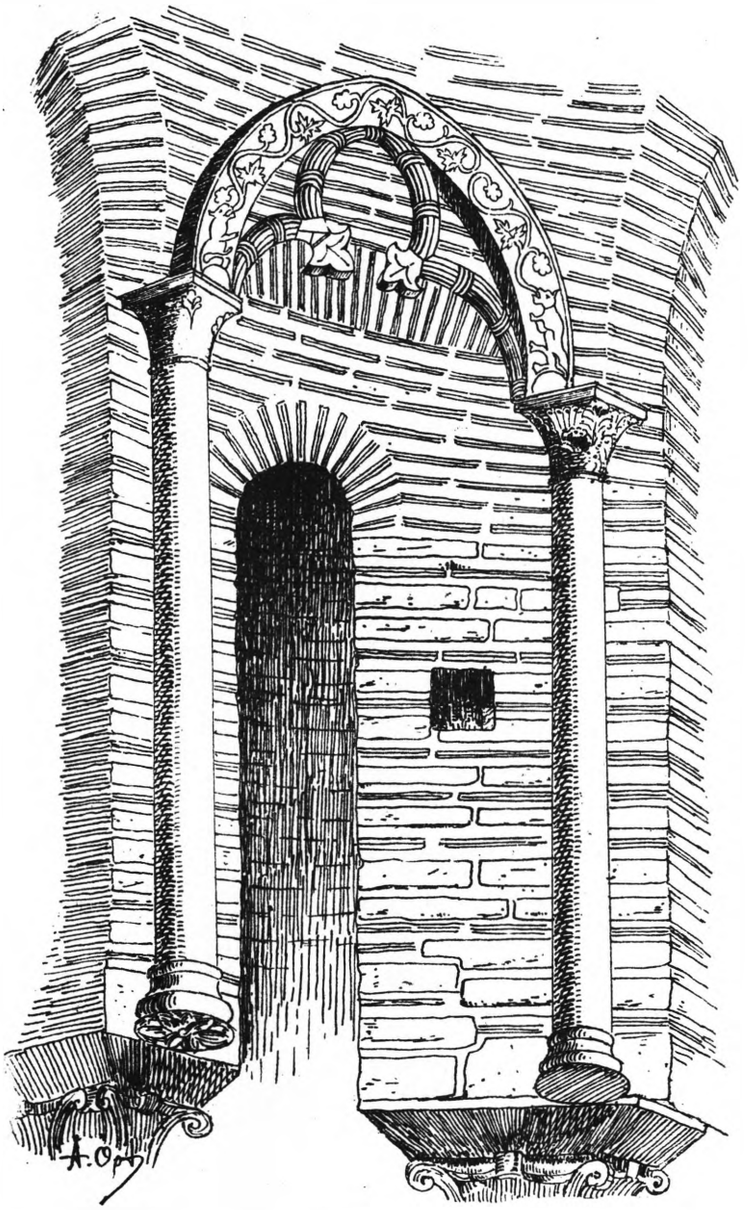

Εἰκ. 34. Διακοσμητικὸν τόξον τῆς ΒΑ γωνίας τῆς σολέας.

φυτῶν (Εἰκ. 34). Τελευταία δέ τις παραλλαγὴ ἀπομιμεῖται ἐν σμικρῷ τὸν τύπον τῶν «θεοδοσιακῶν» κιονοκράνων (ΒΔ γωνία).

[1] Ἀνάλογοι ἀλλὰ πολὺ μεγαλύτεραι ἀμυγδαλοειδεῖς ἀποφύσεις ἀπαντῶσι καὶ εἰς τοὺς κίονας τῆς Εὐαγγελιστρίας τοῦ Μυστρᾶ Millet Monuments byzantins de Mistra πιν 57, 1~3.

Ὡς ἤδη εἴπομεν, οἱ κιονίσκοι ἀνὰ δύο λαμβανόμενοι βαστάζουσιν ἐναλλὰξ τὰ μεταξὺ τῶν καμαρῶν διακοσμητικὰ τοξύλλια (Εἰκ. 34) καὶ τὰ μετ' ἀναγλύφων τόξα τὰ ἐπενδύοντα τὰς καμάρας ἐσωτερικῶς. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιος εἶνε ὁ ἐντελῶς γοτθικὸς χαρακτὴρ τῶν τοξυλλίων: ἓν ἐξωτερικὸν τόξον ὀξυκόρυφον περιβάλλει τέσσαρας καυλοὺς κυρτουμένους οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζωσιν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ τόξου ἓν τρίφυλλον. Καὶ τὸ μὲν ἐξωτερικὸν τόξον διακοσμεῖται δι' ἐλαφροῦ ἀναγλύφου παριστῶντος βυζαντινὸν θέμα ἐξ ἐκείνων, ἅτινα βλέπομεν συνήθως εἰς ἐπίτιτλα χειρογράφων: Ἐκ τοῦ στόματος ζώων ἱσταμένων ἐπὶ τῶν ὀπισθίων ποδῶν κατὰ τὰς δύο γεννήσεις τοῦ τόξου ἐξέρχονται κυματοειδεῖς βλαστοὶ φέροντες ἐναλλὰξ βότρεις καὶ ἀμπέλου φύλλα. Οἱ δὲ σχηματίζοντες τὸ τρίφυλλον καυλοὶ διακοσμοῦνται διὰ ραβδώσεων διακοπτομένων ἀπὸ ἀποστάσεως εἰς ἀπόστασιν ὑπὸ ἐγκαρσίως βαινόντων κλοιῶν, ὡς εἴδομεν ὅτι συμβαίνει καὶ εἰς τοὺς πλοχμοὺς τῶν κιονίσκων. Κατὰ δὲ τὰς γωνίας τῆς συναντήσεως τῶν τριῶν λοβῶν φύεται ἀνὰ ἓν τρίφυλλον (κρινάνθεμον).

Ὅπως τὰ τοξύλλια οὕτω καὶ τὰ ἐπενδύοντα τὰς καμάρας τόξα εἶνε καὶ αὐτὰ ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφα. Καὶ αὐταὶ δ' ἀκόμη αἱ πλίνθιναι καμάραι εἶνε κάπως ὀξυκόρυφοι κατὰ σύστημα, ὅπερ δὲν εἶνε ξένον πρὸς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, ἀφ' οὗ ἁπαντᾷ ἐν Ἀχρίδι [1] καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει [2] καὶ Σερβίᾳ [3], μάλιστα δὲ ἐν Σικελίᾳ [4], ἔνθα ὅμως φαίνεται ὅτι εἶνε μᾶλλον ἀποτέλεσμα ἀραβικῆς ἐπιδράσεως. Ἡ ὀξύτης δ' αὕτη τῆς κορυφῆς καθιστᾷ στερεώτερον τὸ τόξον καὶ μετριάζει τὴν κλίσιν τῆς συνισταμένης τῶν πιέσεών του.

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη τὰ διακοσμητικὰ τόξα, ἅτινα ἐπενδύουσι τὴν ἄντυγα τῆς βορείου καὶ τῆς δυτικῆς καμάρας τῆς σολέας [5]. Ἕκαστον τῶν τόξων τούτων ἀπαρτίζεται ἐξ ἕνδεκα τεμαχίων — θολιτῶν — προσηλουμένων τῇ βοηθείᾳ ἰσχυρῶν σιδηρῶν γόμφων ἐπὶ τῆς ἄντυγος τῆς καμάρας. Οἱ δύο μάλιστα κατώτατοι θολῖται φέρουσι καὶ οὐρὰν ἐκ τοῦ αὐτοῦ καὶ τὸ γλυπτὸν λίθου εἰσδύουσαν εἰς τὴν γέννησιν τῆς καμάρας (Εἰκ. 35). Ἐφ' ἑκάστου θολίτου εἶνε γεγλυμμένη μία ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μορφὴ ὁλόσωμος ἐγγεγραμένη εἰς τὴν περιφέρειαν ἤτοι τοποθετημένη οὕτως, ὥστε οἱ πόδες της νὰ βαίνωσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς κάτω-

---

[1] Ἁγία Σοφία. Millet École 40.

[2] Forchheimer Strzygowski die Byzantinischen Wasserbehälter von C/pel Beil. 12a.

[3] Gratchanica, Nagorica.

[4] Cefalù, Martorana (Choisy, Histoire de l'architecture II, 63).

[5] Λόγῳ τοῦ μεγάλου ὕψους εἰς ὃ εὑρίσκονται τὰ γλυπτὰ ταῦτα (ἡ κλεὶς τοῦ τόξου κεῖται 15 μ. ὑπὲρ τὸ δάπεδον) μεγάλην παρέχουσι δυσκολίαν εἰς τὴν μελέτην των. Οὗτος δ' εἶνε βεβαίως ὁ κύριος λόγος δι' ὃν καὶ παρέμειναν μέχρι τοῦδε ἀδημοσίευτα. Ἡ ἐξέτασις καὶ ἡ ἀπεικόνισίς των, μάλιστα δ' ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἐπιγραφῶν, ἃς φέρουσι, κατέστη δυνατὴ διὰ τῆς τοποθετήσεως τηλεσκοπίου κατὰ τὰ πρὸς τὴν σολέαν βλέποντα παράθυρα τοῦ γυναικωνίτου.

θεν. Κατὰ μίμησιν δὲ τῶν τοιχογραφιῶν παρ' ἑκάστην μορφὴν ἐχαράχθησαν ἐπὶ τοῦ γενικοῦ περιθωρίου τοῦ τόξου ἐπιγραφαὶ — χρωματισθεῖσαι ἐπίτηδες δι' ἐρυθροῦ χρώματος [1], ἵνα διακρίνωνται ἐξ ἀποστάσεως — ὀνομάζουσαι ἕνα ἕκαστον τῶν εἰκονιζομένων προσώπων.

Ἡ περιφερικὴ διάταξις τῶν ἀπαρτιζόντων τὰ τόξα γλυπτῶν φέρει εὐθὺς εἰς τὴν μνήμην τοῦ παρατηρητοῦ τὴν ὁμοίαν ἢ συγγενῆ διακόσμησιν, ἣν φέρουσι τὰ ἀλλεπάλληλα τόξα ἐξ ὧν συνήθως διαρθροῦνται οἱ πυλῶνες τῶν γοτθικῶν ἰδίᾳ

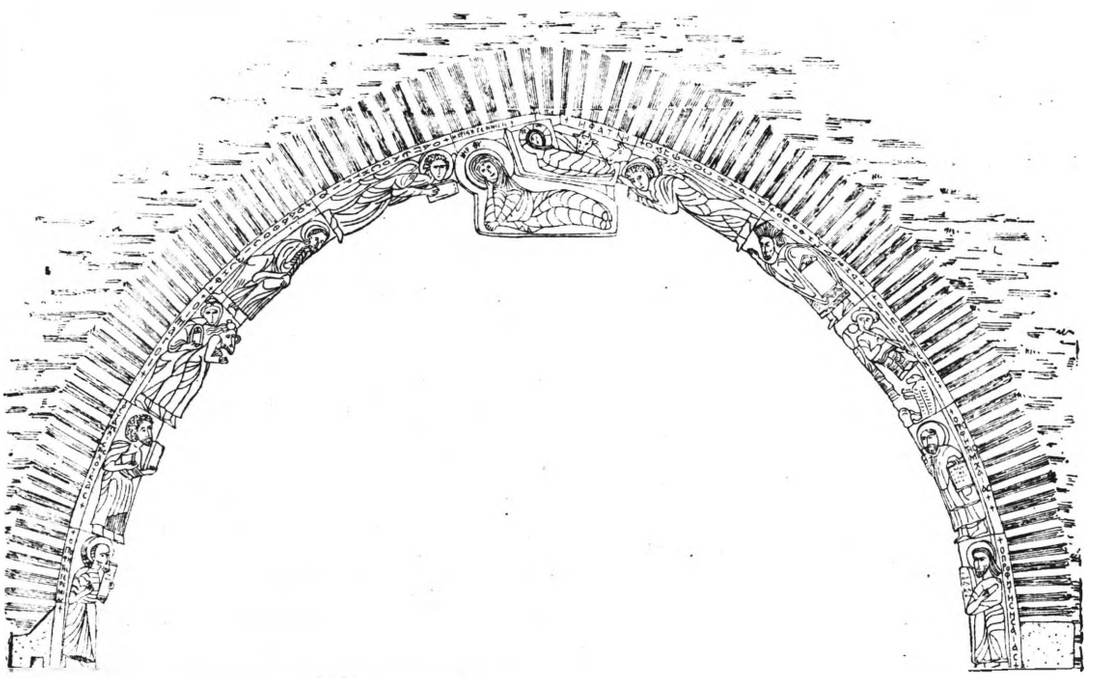

Εἰκ. 35. Τὰ ἐπενδύοντα τὴν βόρειον καμάραν τῆς σολέας ἀνάγλυφα.

ἀλλὰ καί τινων ρωμανικῶν μητροπόλεων. Δὲν εἶνε ὅμως καὶ ξένη πρὸς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, ἥτις τὴν ἐφαρμόζει εἰς μικροῦ (μέχρι 1.80) ἀνοίγματος τόξα κιβωρίων. Ὡραῖα παραδείγματα τοιούτων κιβωρίων ἔχομεν ἐν τῷ ἐν Ἀθήναις βυζαντινῷ μουσείῳ [2]. Ἡ μόνη διαφορὰ εἶνε ὅτι τὰ κατὰ τὴν ἄντυγα τῶν κιβωρίων ἐγγεγραμμένα γλυπτὰ δὲν εἶνε, ὡς ἐνταῦθα, αὐτοτελῆ, ἀλλ' ἔχουσι κατασκευασθῆ ἐκ τοῦ αὐτοῦ λίθου πρὸς τὸ τετράπλευρον πλαίσιον, ὅπερ τὰ περιβάλλει. Εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν ἀπετολμήθη διὰ πρώτην φορὰν ἐν Ἑλλάδι ἡ διακόσμησις τόξων μεγάλης διαμέτρου (5.80 μ.) ἀναμφιβόλως κατὰ φραγκικὴν ἐπίδρασιν.

---

[1] Τὸ ἐρυθρὸν τοῦτο χρῶμα ἀποπεσὸν ἀπὸ πλείστων γραμμάτων καθιστᾷ σήμερον δυσκολωτάτην τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἐπιγραφῶν.

[2] Ὅρα εἰκόνας παρὰ Bréhier Nouv. Arch. des Missions Scient. 1913 Fasc. 9 πίν. X καὶ XI.

Ἡ κλεὶς τοῦ τόξου τῆς βορείου ἀψῖδος εἶνε πλατυτέρα τῶν λοιπῶν λίθων λόγῳ τῆς εἰς αὐτὴν προσαρτήσεως λοβοῦ ὀρθογωνίου, ἐφ' οὗ ἐλαξεύθη τὸ κύριον σημεῖον τῆς ὅλης παραστάσεως τοῦ τόξου, ἡ Χριστοῦ Γέννησις.

Κατακεκλιμένη ἐπὶ στρωμνῆς ἀχυρίνης ἡ Θεοτόκος ἔχει ὑπεγείρει τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος στηρίζουσα τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τῆς δεξιᾶς χειρὸς κεκαμμένης κατὰ τὸν ἀγκῶνα, ἐν ᾧ ἡ ἀριστερὰ φερομένη ἐμπρὸς διαγωνίως εἶνε τοποθετημένη ὑπὸ τὸν δεξιὸν ἀγκῶνα. Πέριξ τῆς διὰ φακιολίου κεκαλυμμένης κεφαλῆς τῆς Παναγίας ἐλαξεύθη μέγας φωτοστέφανος ἐφ' οὗ ἡ συντετμημένη ἐπιγραφὴ $\overline{\text{ΜΗΡ}}$ $\overline{\text{ΘΥ}}$.

Ὑπεράνω τῆς Θεομήτορος καὶ μὲ διεύθυνσιν παράλληλον πρὸς αὐτὴν εὕρηται θερμαινόμενον ὑπὸ τὴν πνοὴν τοῦ βοὸς καὶ τοῦ ὄνου, τὸ θεῖον βρέφος ἐν σπαργάνοις, ἀναπαῦον τὴν κεφαλήν του ἐπὶ μεγάλου προσκεφαλαίου. Περὶ τὴν κεφαλὴν ἐλαξεύθη μέγας ἔνσταυρος φωτοστέφανος μὲ τὴν ἐπιγραφὴν $\overline{\text{ΙC}}$ $\overline{\text{ΧC}}$. Ἄλλαι δὲ πάλιν ἐπιγραφαὶ ἐχαράχθησαν ἐπὶ τοῦ περιθωρίου τοῦ τόξου, ἀριστερὰ μέν, ἤτοι ὑπὲρ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Ἰησοῦν, Η ΧΡΙϚΥ ΓΕΝΝΗCIC. δεξιὰ δέ, ἤτοι ὑπὲρ τὸν βοῦν καὶ τὸν ὄνον, Η ΦΑΤΝΗ.

Ἐκατέρωθεν τῆς Γεννήσεως παρίσταται ἀνὰ εἷς ΑΓΓΕΛΟC ΚΥΡΙΥ μὲ οὔλην κόμην. Ἐκ τούτων ὁ μὲν δεξιὸς ἀνατείνει πρὸς τὸν Κύριον τὰς χεῖρας, ἡνωμένας ἐν στάσει ἱκεσίας, ὁ δὲ ἀριστερὸς κρατεῖ πλάκα ἐφ' ἧς ἡ ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου εἰλημμένη ἐπιγραφὴ (Ἐπιγρ. α) «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ».

Ὑπὸ τοὺς ἀγγέλους δεξιὰ μὲν εἰκονίζεται καθήμενος ὁ ΑΓΑΘΟC ΙωCΗΦ, ἐν τῇ συνήθει σκεπτικῇ του στάσει, ἀριστερὰ δὲ ὁ ΠΡΟΦΗΤΗC ΔΑΒΗΔ φορῶν πλουσίως κεντημένον μανδύαν καὶ τριγωνικὸν πῖλον [1] — στέμμα, εἰς δήλωσιν τῆς βασιλικῆς του ἰδιότητος. Ὁ προφητάναξ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δεικνύει τὸν Σωτῆρα διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον ἐφ' οὗ ἡ ἐκ τῶν ψαλμῶν (ιζ΄ 10) εἰλημμένη ἐπιγραφὴ (Ἐπιγρ. β) «Καὶ ἔκλινεν οὐρανὸν καὶ κατέβη».

Κάτωθεν τοῦ Ἰωσὴφ παρεστάθησαν ΟΙ ΜΑΓΟΙ, δύο τὸν ἀριθμὸν ἐλλείψει χώρου, ὁ μὲν νέος ὁ δὲ γέρων πωγωνοφόρος. Φέροντες ἀμφότεροι μικροὺς πίλους ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς πλουσίας κόμης των κρατοῦσι μετὰ προσοχῆς τὰ κιβώτια τὰ περιέχοντα τὰ δῶρα, ἅτινα ἔρχονται νὰ προσφέρωσι.

Ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς μάγους εἰκονίζονται ὑπὸ τὸν Δαβήδ, ΟΙ ΠΟΙΜΕΝΕC δύο καὶ αὐτοὶ τὸν ἀριθμόν, εἷς γέρων καὶ εἷς νέος. Ὁ γέρων ἐνδεδυμένος ἐνδυμασίαν ἐκ μηλωτῆς ἵσταται κρατῶν ἀνὰ χεῖρας δύο ράβδους, τὴν ἰδικήν του καὶ τὴν τοῦ συντρόφου του, ὅστις, ἐνδεδυμένος λινοῦν ἡμιχειρίδωτον ἐπενδύτην καὶ

---

[1] Ἀναμφιβόλως τὸν πῖλον τοῦτον ἐξέλαβεν ὁ Λαμπάκης ὡς τὴν «τιάραν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἐν σχήματι πίννας» περὶ ἧς γράφει ἐν Δελτ. Χριστ. Ἑταιρ. Γ΄ σελ. 78.

περισκελίδας ἐκ μηλωτῆς καὶ καλυπτόμενος τὴν κεφαλὴν διὰ μικροῦ πιλιδίου, κάθηται ἐπὶ βράχου τέρπων διὰ τοῦ ἤχου τοῦ αὐλοῦ του τὰ παρὰ τοὺς πόδας του βόσκοντα πρόβατα.

Ἐνταῦθα κλείει ἡ σειρὰ τῶν προσώπων, ἅτινα συνήθως συγκροτοῦσι τὴν παράστασιν τῆς Γεννήσεως[1] ἂν καὶ κυρίως εἰπεῖν οἱ μάγοι ἀποτελοῦσι συνήθως τὸ θέμα χωριστῆς παραστάσεως. Τὰ δὲ λοιπὰ πρόσωπα εἰκονίζουσιν ἐνταῦθα

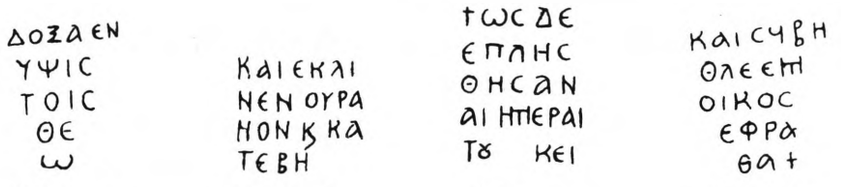

Ἐπιγρ. α. *Ἐπιγρ. β.* *Ἐπιγρ. γ.* *Ἐπιγρ. δ.*

εὐαγγελιστὰς καὶ προφήτας ἐκ τῶν προειπόντων τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ. Οὕτω ὑπὸ τοὺς μάγους παρίσταται ὁ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς, ὁ λεπτομερέστερον πάντων ἐκθέτων ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ του (β΄ 1∼20) τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν Γέννησιν τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὴν εἰς τοὺς ποιμένας ἀγγελίαν. Ὁ εὐαγγελιστὴς παρίσταται ἔχων παχεῖαν οὔλην κόμην κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς πλάκα καὶ φέρων τὴν δεξιὰν ὁρι-

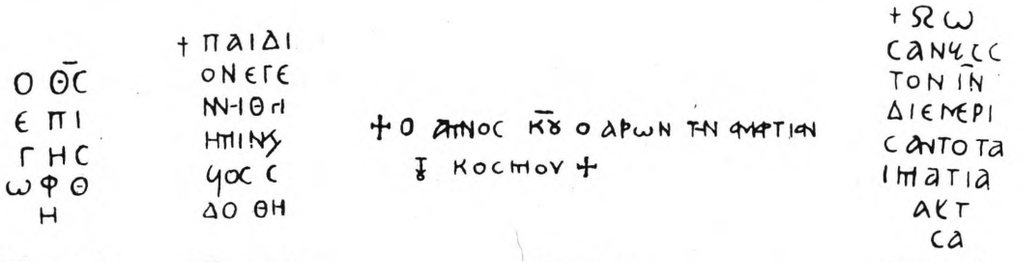

Ἐπιγρ. ε. *Ἐπιγρ. ζ.* *Ἐπιγρ. η.* *Ἐπιγρ. θ.*

ζοντίως πρὸ τοῦ στήθους. Ἐπὶ τῆς πλακὸς ἡ ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου (β΄ 3) ἐπιγραφὴ (Ἐπιγρ. γ). «Ὡς δὲ ἐπλήσθησαν αἱ ἡμέραι τοῦ [τε]κεῖ[ν τὸ παιδίον]».

Ἀντιστοίχως πρὸς τὸν Λουκᾶν εἰκονίζεται ὁ ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΜΙΧΑΙΑΣ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, κρατῶν δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφὴ (Ἐπιγρ. δ). «Καὶ σὺ Βηθλεὲμ οἶκος Ἐφραθὰ [ὀλιγοστὸς εἶ]» (Μιχ. ε΄ 2).

Τέλος ἐκ τῶν δύο κατωτάτων μορφῶν ἡ μὲν ἀριστερὰ εἰκονίζει τὸν προφήτην Ἱερεμίαν εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦντα πλάκα μὲ τὴν ἐπιγραφὴν (Ἐπιγρ. ε). «Ὁ θ[εὸ]ς ἐπὶ γῆς ὤφθη [καὶ τοῖς ἀνθρώποις συνα-

[1] Ἐκ τῆς ὅλης εἰκόνος τῆς Γεννήσεως παρελείφθη ἐνταῦθα μόνον ἡ σκηνὴ τοῦ λουτροῦ.

στράφη]» (Ἱερ. γ΄ 35), ἡ δὲ δεξιὰ τὸν προφήτην Ἡσαΐαν φέροντα τὴν μὲν ἀριστερὰν διαγωνίως ἐπὶ τοῦ στήθους, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς κρατοῦντα πλάκα, ἐφ᾽ ἧς ἡ ἐπιγραφὴ (Ἐπιγρ. ζ) «† Παιδίον ἐγεννήθη ⟦ἡμῖν καὶ υἱὸς ἐδόθη» (Ἡσ. Θ΄, 6).

Ἡ κατὰ τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου εἰκονιζομένη Γέννησις εὕρηται πανομοία σχεδὸν καὶ ἐπὶ ἀναγλύφου τοῦ ἐν Ἀθήναις βυζαντινοῦ Μουσείου [1]. Διαφορὰ ὑπάρχει μόνον ὡς πρὸς τὴν στάσιν τῆς Θεοτόκου εἰκονιζομένης ἐκεῖ ἐντελῶς κατακεκλιμένης. Ἡ δὲ στάσις ἣν ἐνταῦθα ἔχει ἡ Παναγία — παλαιὰ ἀνάμνησις στάσεως Ἀριάδνης — εὕρηται ἐπὶ παλαιῶν τοιχογραφιῶν τῆς Καππαδοκίας καὶ τοῦ Βυζαντίου [2], ὅθεν τὸ θέμα τοῦτο μετηνέχθη, διὰ μοναχῶν βεβαίως, εἰς τὴν Κάτω Ἰταλίαν [3]. Οὐδόλως δ᾽ ἀπίθανον, ὅτι ἐξ Ἰταλίας μετεδόθη καὶ εἰς τὴν ἀπέναντι ἀκτὴν τῆς Ἠπείρου, ἀφ᾽ οὗ μάλιστα τόσον στενοὶ συγγενικοὶ δεσμοὶ εἶχον ἑνώσει τοὺς δεσπότας τῆς Ἠπείρου πρὸς τοὺς Ἀνδηγαυοὺς πρίγκιπας τῆς Νεαπόλεως. Οὐ μόνον δὲ τὸ θέμα ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῶν γλυπτῶν ἔχει καθαρῶς ἰταλικὸν τὸν χαρακτῆρα. Ὁ τρόπος ἐκτελέσεως τῶν πτυχώσεων, τὰ ἐπίπεδα σώματα, αἱ ζωηρῶς ἔξεργοι καὶ δυσανάλογοι εἰς μέγεθος ἐν σχέσει πρὸς τὸ σῶμα τῶν μορφῶν κεφαλαί, ἡ ἀφελὴς τραχύτης καὶ ἡ ἐντελῶς παιδικὴ ἀδεξιότης τοῦ τεχνίτου, προσπαθοῦντος νὰ μιμηθῇ τὴν φύσιν, εἶνε ἀσφαλῆ τεκμήρια τῆς ὑπὸ τεχνιτῶν τῆς Δύσεως ἐκτελέσεως τῶν ἀναγλύφων. Ἐὰν δὲ ὑπάρχῃ ἀκόμη ἀμφιβολία τις περὶ τούτου, ταύτην δύναται νὰ διαλύσῃ ἡ μεγάλη ὁμοιότης στάσεως καὶ τεχνοτροπίας, ἣν παρουσιάζουσιν οἱ προφῆται τοῦ τόξου πρὸς ἀνάγλυφον προστομιαίου τινὸς τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, καθαρῶς ρωμαϊκῆς τέχνης, προερχομένου ἐκ τοῦ S. Bartolomeo all'Isola [4].

Ἔλθωμεν νῦν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ δυτικοῦ τόξου. Τὸ κύριον σημεῖον τῆς ὅλης παραστάσεως εὑρίσκεται καὶ ἐνταῦθα κατὰ τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου ἔνθα, ὡς καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ περιθωρίου ἐπιγραφὴ μαρτυρεῖ, παρίσταται «ὁ ἀμνὸς Κ[υρίο]υ ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου» (Ἰω. α΄ 29) (Ἐπιγρ. η).

Τὸ πρόβατον (Εἰκ. 36) εἰκονίζεται ἐν ταῦθα σχεδὸν ὁλόγλυφον καὶ κατὰ κρόταφον, βλέπον πρὸς δεξιά. Οἱ ἐμπρόσθιοι πόδες του ἔχουσι γονατίσει. Ἡ κεφαλή του φέρει ὄπισθεν ἔνσταυρον φωτοστέφανον, ἐν ᾧ πρὸ τοῦ μέσου τοῦ κυρίου σώματος εὕρηται «λατινικὸς» σταυρός, οὗτινος ἡ κάτω κεραία, οὖσα μακροτέρα τῶν λοιπῶν, διασχίζει τὸ μεταξὺ τῶν ἐμπροσθίων ποδῶν κενὸν διά-

[1] Ὅρα εἰκόνα παρὰ F. Noack Die Geburt Christi in der bildenden Kunst Darmstadt 1894 εἰκ. 5 σελ. 19.

[2] Millet Recherches sur l'iconographie de l'Evangile 102.

[3] S. Biagio, Bertaux: L'art dans l'Italie méridionale πίν. IV, 1.

[4] A. Frothingham: The monuments of christian Rome New York 1908, 235.

στημα[1]. Ἡ ἀριστερὰ ὁριζόντιος κεραία τοῦ σταυροῦ τούτου εἶνε ἐν μέρει τεθραυσμένη, ἔφερε δὲ καὶ αὐτὴ μέρος τῆς ἐπὶ τῶν ἄκρων καὶ τῶν λοιπῶν κεραιῶν κατατετμημένης ἐπιγραφῆς Ἰ(ησοῦς) Χ(ριστὸς) Ν(ι)Κ(ᾷ). Ὁ ἀμνός, ὡς ὁ ἔνσταυρος φωτοστέφανος δηλοῖ, παριστάνει, ὡς γνωστόν, τὸν Χριστόν, ὁ δὲ συνδυασμὸς τοῦ ὄπισθεν σταυροῦ πρὸς τὸν γονυκλινῆ ἀμνὸν συμβολίζει ἴσως τὸν Ἰησοῦν ἑλκόμενον πρὸς σταύρωσιν.

Ὅτι δὲ τὴν σταύρωσιν ἠθέλησαν νὰ παραστήσωσιν ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τόξου γίνεται δῆλον καὶ ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν, ἃς φέρουσι τὰ λοιπὰ πρόσωπα, ἅτινα ἀπαρτίζουσι τὸ τόξον, αἵτινες εἶνε πᾶσαι σχετικαὶ πρὸς τὸ σταυρικὸν πάθος.

Ἂς ἴδωμεν ἤδη τίνα πρόσωπα εἰκονίζουσιν αἱ λοιπαὶ μορφαὶ καὶ ποῖα ἑκάστη τούτων ρητὰ φέρει.

Ἑκατέρωθεν τοῦ ἀμνοῦ εἰκονίζονται οἱ δύο εὐαγγελισταὶ Ἰωάννης καὶ Ματθαῖος ἀμφότεροι ὑπὸ τὴν μορφὴν τῶν συμβόλων των, ἤτοι ὁ μὲν Ματθαῖος δεξιᾷ ὡς ἄγγελος, ὁ δὲ Ἰωάννης ἀριστερᾷ ὡς ἀετὸς φέρων φωτοστέφανον. Ἀμφότεροι κρατοῦσι ἐνεπιγράφους πλάκας, ὧν ἡ μὲν τοῦ Ματθαίου λέγει (Ἐπιγρ. θ). «†Στ[αυρ]ώσαντες τὸν Ἰ[ησοῦ]ν διεμερίσαντο τὰ ἱμάτια [αὐτοῦ ἑ]αυτ[οῖς καὶ ἐπὶ τὸν ἱματισμὸν αὐτοῦ ἔθε[σα]ν κλῆρον». (Ματθ. κζ΄ 35 πβλ. Ψαλμ. κα΄ 19). Ἡ δὲ τοῦ Ἰωάννου εἰλημμένη ἐκ τοῦ οἰκείου Εὐαγγελίου (ιθ΄, 16). «†Τότε ὁ Πιλᾶτος παρέδωκε τὸν Ἰ[ησοῦ]ν ἵνα [στ]αυρο[θῇ]» (Ἐπιγ. ι).

Εἰκ. 36. Τὰ ἐπενδύοντα τὴν δυτικὴν καμάραν τῆς σολέας ἀνάγλυφα (βόρειον ἥμισυ).

Κάτωθεν τῶν εὐαγγελιστῶν παρίστανται δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ προφῆται, πάντες ἐν τῇ αὐτῇ τυπικῇ στάσει, ἤτοι διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦντες, διὰ δὲ τῆς

[1] Σταυρὸς ὁμοίως πρὸ τοῦ σώματος τοῦ ἀμνοῦ τεθειμένος εἰκονίζεται καὶ ἐπί τινος ἀρμενικοῦ Εὐαγγελίου τοῦ 1198 ἐν Lemberg ὅρα εἰκ. 320 παρὰ Van Berchem Strzygowski Amida σελ. 369.

ἀριστερᾶς κρατοῦντες ἐνεπιγράφους πλάκας. Ἀξιοπαρατήρητος εἶνε ὁ αὐτόχρημα παιδικὸς τρόπος, καθ' ὃν ὁ τεχνίτης ἠθέλησε νὰ παραστήσῃ τὴν πρὸς τὸν ἀμνὸν ἀτένισιν τῶν παρὰ τὰς γεννήσεις τοῦ τόξου εἰκονιζομένων προφητῶν. Ἀντὶ νὰ κλίνῃ τὴν κεφαλὴν τῶν μορφῶν κατὰ τὴν ποθητὴν διεύθυνσιν παρέστησε τὸ μὲν σῶμα μετὰ τοῦ λαιμοῦ ὀρθά, ἀποκόψας δὲ τὴν κεφαλὴν ἐτοποθέτησεν αὐτὴν ὁριζοντίως ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ (Εἰκ. 36).

Ἴδωμεν ἤδη τίνες εἶνε οἱ οὕτω εἰκονιζόμενοι προφῆται. Ὑπὸ τὸν Ἰωάννην

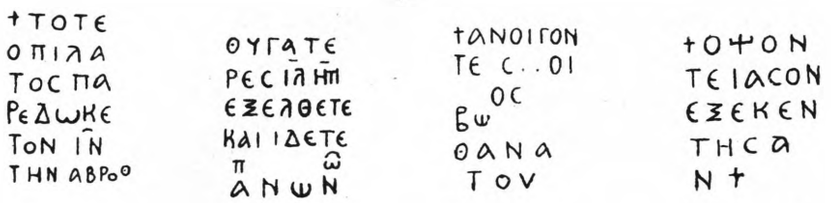

Ἐπιγρ. ι. *Ἐπιγρ. κ.* *Ἐπιγρ. λ.* *Ἐπιγρ. μ.*

παρίσταται ὁ προφήτης Σολομὼν μὲ πορπωτὸν βασιλικὸν μανδύαν καὶ πίλον στέμμα· φέρει τὴν ἑξῆς ἐπιγραφὴν εἰλημμένην ἐκ τοῦ ᾄσματος ᾀσμάτων (γ' 2) (Ἐπιγρ. κ). «Θυγατέρες Ἱ[ερουσα]λὴμ ἐξέλθετε καὶ ἴδετε [τὸν στέφ]ανων [ὃν ἐστεφάνωσεν αὐτὸν ἡ μήτηρ αὐτοῦ]».

Κάτωθεν τοῦ Σολομῶντος ὁ προφήτης Ἰὼβ μὲ τὸ ρητὸν (Ἐπιγρ. λ). «Ἀνοίγονται [δ]έ [σ]οι [φό]βῳ [πύλαι] θανάτου» (Ἰὼβ λβ', 1).

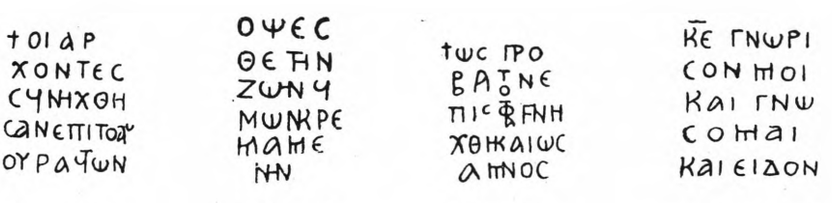

Ἐπιγρ. ν. *Ἐπιγρ. ξ.* *Ἐπιγρ. ο.* *Ἐπιγρ. π.*

Ὑπὸ τὸν Ἰὼβ ὁ προφήτης Ζαχαρίας δεικνύει τὴν ἐπιγραφὴν (Ἐπιγρ. μ). «Ὄψοντε ἰας ὃν ἐξεκέντησαν» (Ἰω. ιθ', 37).

Ὁ τελευταῖος προφήτης τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους τοῦ τόξου, ἀποσπασθεὶς πάλαι, ἐλλείπει.

Ἐπὶ δὲ τοῦ δεξιοῦ ἡμίσεος τοῦ τόξου εὐθὺς μετὰ τὸν εὐαγγελιστὴν Ματθαῖον εἰκονίζεται, ἀντιστοίχως πρὸς τὸν προφητάνακτα Σολομῶντα, ὁ προφητάναξ Δαβὶδ μὲ τὴν αὐτὴν βασιλικὴν ἀμφίεσιν, ἣν φέρει καὶ εἰς τὸ βόρειον τόξον, καὶ τὴν ἑξῆς ἐπιγραφὴν εἰλημμένην ἐκ τῶν ψαλμῶν του (Ἐπιγρ. ν). «Οἱ ἄρχοντες συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐ[τὸ κατὰ τ]οῦ [κυ]ρ[ίου αὐτῶν» (ψαλμ. β', 2).

Ὑπὸ τὸν Δαβὴδ παρίσταται ὁ Μωϋσῆς φέρων τὴν ἐπιγραφὴν (Ἐπιγρ. ξ). «Ὄψεσθε τὴν ζωὴν ὑμῶν κρεμαμένην [ἀπέναντι ὑμῶν]» (Λευϊτ. κη΄, 64).

Μετὰ τὸν Μωϋσέα ἔρχεται ὁ προφήτης Ἡσαΐας δεικνύων τὸ ἑξῆς ρητὸν (Ἐπιγρ. ο). «Ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη καὶ ὡς ἀμνός». (Ἡσ. νγ΄, 7).

Τελευταῖος εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἱερεμίας φέρων τὴν ἐπιγραφὴν (Ἐπιγρ. π). «Κ[ύρι]ε γνώρισόν μοι καὶ γνώσομαι καὶ εἶδον» (Ἱερ. ια΄, 18).

Ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς βορείου ἁψῖδος παράστασιν, γενομένην ὡς εἴπομεν κατ' ἔμμεσον μίμησιν ἀνατολικῶν προτύπων, ἡ τῆς δυτικῆς ἁψῖδος εἰκὼν συνελήφθη κατὰ δυτικὰ ὅλως ὑποδείγματα. Τοῦτο τοὐλάχιστον ὑποδηλοῖ σαφῶς ἡ κατὰ τὴν κλεῖδα ἀπεικόνισις τοῦ ἀμνοῦ, ἥτις ἀπαγορευθεῖσα νὰ ἐκτελῆται εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν διὰ κανόνος τῆς ἐν Τρούλλῳ Πενθέκτης [1], ἐξηκολούθησε νὰ εἶνε ἐν χρήσει ἀποκλειστικῶς ἐν τῇ Δύσει. Εἶνε δ' ἀπορίας ἄξιον πῶς ἐπετράπη ἐνταῦθα ἡ τοιαύτη ἀπεικόνισις.

Ἡ ἐξέτασις τῶν ἀπαρτιζόντων τὰ τόξα γλυπτῶν παρέσχεν ἡμῖν τὸ ἑξῆς συμπέρασμα: ὅτι καὶ τὰ θέματά των ἐλήφθησαν ἐμμέσως ἢ ἀμέσως ἐκ τῆς Δύσεως καὶ ἡ ἐκτέλεσίς των ἐγένετο ὑπὸ ξένων — Ἰταλῶν πιθανώτατα — τεχνιτῶν, ἐπίτηδες ὑπὸ τῶν Δεσποτῶν μετακληθέντων. Ἂν δ' οὕτως ἔχῃ τὸ πρᾶγμα τότε αὐτοὶ οὗτοι οἱ τεχνῖται θὰ ἐξετέλεσαν καὶ τὰ ὑπὸ τοὺς διακοσμητικοὺς κιονίσκους πολύπλοκα καὶ συνεστραμμένα γλυπτὰ τὰ εἰκονίζοντα, ὡς ἐλέχθη, πιθανώτατα τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν καὶ αὐτὰ δ' ἐπίσης τὰ ὀξυκόρυφα τοξύλλια καὶ τέλος τὰ ὡραῖα γοτθικὰ κιονόκρανα, ἅτινα κοσμοῦσι τοὺς κιονίσκους τοῦ ὑπὲρ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ αἰωρουμένου οὐρανίσκου.

Γ΄ ΤΑ ΜΩΣΑΪΚΑ

Πλὴν τῆς πλαστικῆς ἔφερεν ὁ ναὸς καὶ μωσαϊκὴν διακόσμησιν, ἧς σπουδαῖα λείψανα διεσώθησαν ἐν τῷ τρούλλῳ καὶ τοῖς λοφίοις (pendentifs). Ἐκ τῶν μωσαϊκῶν εἰκόνων ἀλώβητος διετηρήθη ἡ τοῦ ἐν τῷ ἡμισφαιρίῳ Παντοκράτορος καὶ ἐκ τῶν 12 προφητῶν, οἵτινες ἵστανται ἐπὶ τῆς σφενδόνης μεταξὺ τῶν παραθύρων, δύο μὲν ἔχουσι τέλεον καταστραφῆ, τεσσάρων δὲ ἄλλων τὰ ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ κάτω μέρη ἔχουσι καταπέσει. Τὰ καταπεσόντα τμήματα συνεπληρώθησαν διὰ τοιχογραφιῶν ἐκτελεσθεισῶν κατὰ τὰς ἐνεργηθείσας τὸ 1864 ἐπισκευὰς τοῦ ναοῦ, ὡς ἐμφαίνει ἡ ἐπ' αὐτῶν σημειουμένη χρονολογία.

Τέλος ἐκ τῶν διακοσμούντων ποτὲ τὰ λοφία μωσαϊκῶν διασώζονται ὀλίγα λείψανα κατὰ τὴν ΝΔ καὶ τὴν ΒΔ γωνίαν.

---

[1] Ράλλη καὶ Ποτλῆ: Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων Β΄ 493. Hefele: Conciliengeschichte III, 340. Millet: Art byzantin I, 186.

Ὁ Παντοκράτωρ. Ἐν ἀσυγκρίτως μεγαλυτέρᾳ κλίμακι τῶν λοιπῶν μορφῶν εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ ὁλοχρύσου πεδίου τῆς σφαίρας ὁ Παντοκράτωρ (Εἰκ. 37) ἐν προτομῇ κατενώπιον, ὡς συνήθως, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατῶν δὲ διὰ τῆς

Εἰκ. 37. Ὁ Παντοκράτωρ τοῦ τρούλλου.

ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον, οὗτινος φαίνονται αἱ μεταλλικαὶ ταινίαι τῆς πορπώσεως καὶ ἡ διὰ πολυχρώμων λίθων κοσμουμένη ὀπισθία ὄψις. Μέγας φωτοστέφανος μετὰ σταυροῦ κοσμουμένου κατὰ τὰ ἄκρα δι' ἐρυθρῶν καὶ πρασίνων λίθων

περιβάλλει τὴν ἤρεμον τοῦ Σωτῆρος κεφαλήν. Ἡ ὅλη προτομὴ περικλείεται ἐντὸς μεταλλίου διαμέτρου 4.62 μ. φέροντος ὡραῖον ἐξ ἐρυθρῶν σπειρομαιάνδρων ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους περιθώριον, ὅπερ ἀντικατέστησε τὴν ἐνταῦθα συνήθως εἰς δήλωσιν τοῦ οὐρανοῦ, ὃν παριστᾷ ὁ τροῦλλος, εἰκονιζομένην ἶριδα.

Ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ πεδίου τῆς εἰκόνος καὶ ὑπὲρ τοὺς ὤμους ἐγράφη καὶ ἐνταῦθα λοξῶς ἡ συντετμημένη ἐπιγραφὴ $\overline{\text{IC}}$ $\overline{\text{XC}}$. Ἡ ἔκφρασις τῆς μορφῆς τοῦ Παντοκράτορος, Πατρὸς ἅμα καὶ Υἱοῦ, εἶνε ἐνταῦθα ἐπίσημος καὶ σοβαρὰ ἀλλ' οὐχὶ τραχεῖα καὶ στυγνή, ὡς παρεστάθη συνήθως κατὰ τὸν ΙΑ΄ μ. Χ. αἰῶνα. Οἱ μεγάλοι ἀμυγδαλωτοὶ καὶ καμπυλόφρυες ὀφθαλμοί Του, συγκεντροῦντες ἐν ἑαυτοῖς ὅλην τὴν δύναμιν τῆς εἰκόνος, ἀτενίζουσι τὸν παρατηρητὴν μὲ εὐαγγελικὴν γλυκύτητα καὶ εἰλικρίνειαν. Ἡ πλουσία καστανὴ κόμη, διῃρημένη ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ μετώπου «κατὰ τὸ ἔθος τῶν Ναζωραίων» καὶ μόλις ἀφίνουσα νὰ διαφαίνωνται τὰ ὦτα, πίπτει ὄπισθεν τοῦ αὐχένος συναπαρτίζουσα μετὰ τοῦ πυκνοῦ γενείου σκοτεινὸν πλαίσιον, ὅπερ ἐξαίρει τὸ σιτόχρουν πρόσωπον τοῦ Σωτῆρος.

Τὰ λοιπὰ ἀπ' αἰώνων καθορισθέντα εἰκονογραφικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Παντοκράτορος δὲν λείπουν καὶ ἐκ τῆς εἰκόνος μας: ἐξέχοντα μῆλα τῶν παρειῶν, πλατεῖα νύμφη χωρίζουσα τὸν μύστακα, τέλος ὁ ὑπὲρ τὸ μέτωπον οὖλος βόστρυχος.

Ὁ Κύριος φέρει ἐσωτερικῶς μὲν χρυσοῦν ἱμάτιον μὲ βαθέως καστανὰς πτυχὰς καὶ παρυφήν, ὅπερ καταλείπει γυμνὸν μικρὸν τρίγωνον κάτωθεν τοῦ λαιμοῦ. Ὑπεράνω δὲ τοῦ ἱματίου εἶνε ἐρριμμένος θαυμάσιος ὑπερθαλασσίου κυανοῦ χρώματος (bleu d'outre mer) χιτὼν σοφῶς ἐπτυχωμένος, ἀπὸ τῶν δύο ἄκρων τοῦ ὁποίου ἐξέρχονται αἱ κατὰ παράδοσιν μακροδάκτυλοι χεῖρες τοῦ Σωτῆρος.

Ἐπὶ τῆς ὑψηλῆς σφενδόνης τοῦ τρούλλου εἰκονίσθησαν, ὡς συνήθως οἱ προφῆται (Εἰκ. 38, 39, 40, 41, 42) τοποθετηθέντες ἕκαστος κατὰ τὴν στενὴν λωρίδα, ἣν ἀφίνουν μεταξύ των τὰ δώδεκα χαμηλὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου. Ὑπερθεν τῶν παραθύρων τούτων παρεστάθησαν μεταξὺ τῶν κεφαλῶν τῶν προφητῶν αἱ οὐράνιοι δυνάμεις τῶν ἑξαπτερύγων Σεραφεὶμ καὶ τῶν πολυομμάτων Χερουβείμ.

Οἱ δώδεκα προφῆται τεταγμένοι ἀνὰ ἓξ εἰς δύο ἡμικύκλια διευθύνονται ὡς ἐν χορῷ πάντες πρὸς ἀνατολὰς ἄλλοι μὲν ἀτενίζοντες ἄνω πρὸς τὸν Παντοκράτορα ἄλλοι δὲ βλέποντες ὁριζοντίως πρὸς τὸ ἄπειρον.

Ἐνδεδυμένοι τὴν ἀπ' αἰώνων δι' αὐτοὺς καθιερωθεῖσαν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἐνδυμασίαν, ἤτοι χιτῶνα λευκὸν ποδήρη καὶ ἱμάτιον περιτέχνως εἰς πλουσίας καὶ δυνατὰς πτυχὰς ἀναδιπλούμενον, ὑποδεδεμένοι δ' ἐλαφρὰ σανδάλια ἀναμένουσιν ἀσκεπεῖς καὶ ἐν ἀγωνίᾳ τὴν ἔλευσιν τοῦ Σωτῆρος, ἣν προεῖπον.

Ἐξαιρέσει τοῦ Σολομῶντος εἰκονιζομένου κατὰ παράδοσιν ὡς νεανίου καὶ τοῦ Σοφωνίου φέροντος βραχεῖαν μέλαιναν κόμην καὶ μικρὸν μέλαν γένειον,

πάντες οἱ λοιποὶ προφῆται παρεστάθησαν ὡς πρεσβῦται μὲ μακρὰν λευκὴν κόμην καταπίπτουσαν εἰς κύματα βοστρύχων ἐπὶ τῶν ὤμων των καὶ μακρὰν λευκὴν

Εἰκ. 38. Μωυσῆς καὶ Ἐλισσαῖος.

γενειάδα. Κρατοῦσι δὲ πάντες καὶ περγαμηνὰς ἀνειλιγμένας ἢ βιβλίον (Ἰωνᾶς) ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶνε ἀναγεγραμμένα ρητὰ ἐκ τῶν προφητειῶν. Ἄλλαι δὲ πάλιν

ἐπιγραφαὶ γεγραμμέναι διὰ μελανῶν ψηφίδων ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ πεδίου καὶ παρὰ τὸν φωτοστέφανον, ὅστις περιβάλλει τὴν κεφαλήν των, ὀνομάζουσι ἕνα ἕκα-

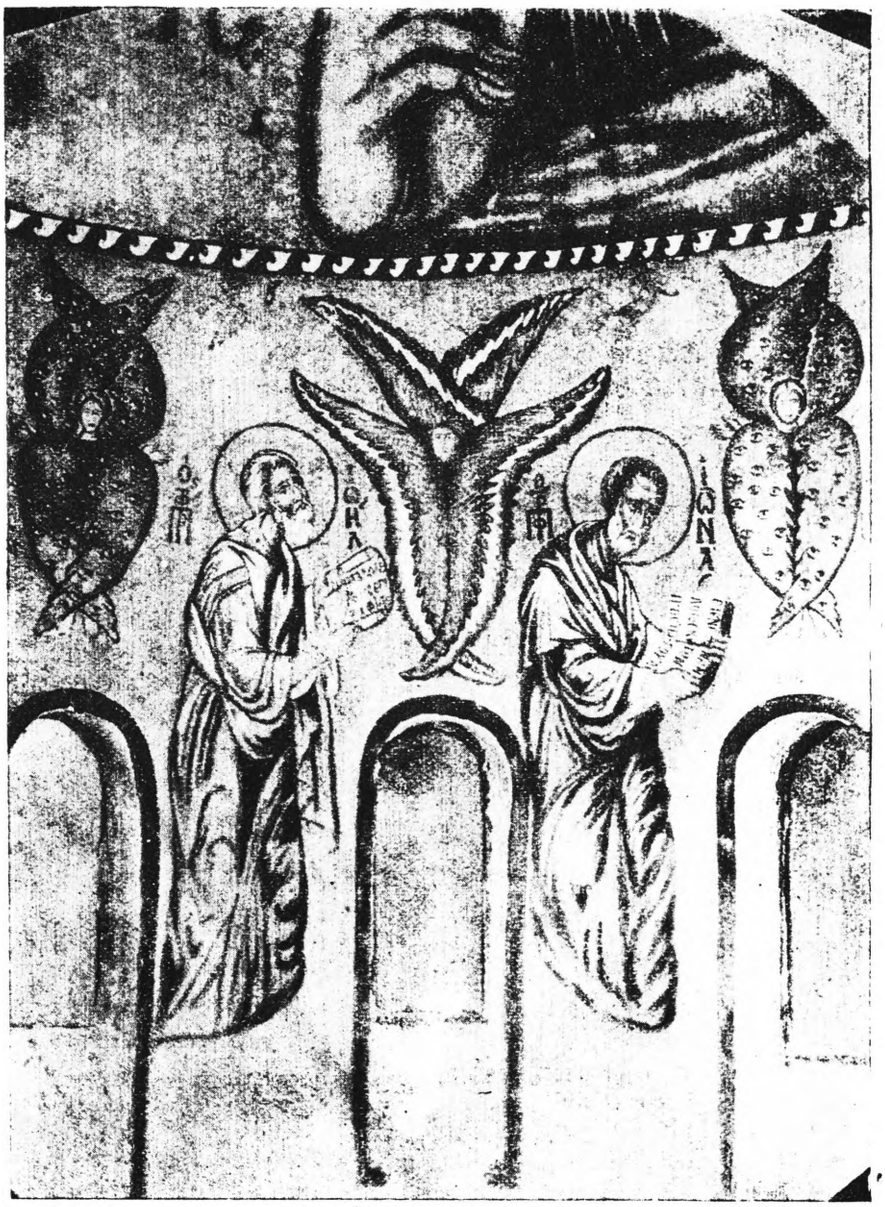

Εἰκ. 39. Ἰωὴλ καὶ Ἰωνᾶς.

στον τῶν προφητῶν κατὰ τὴν ἑξῆς ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς τάξιν·

Βόρειον ἡμιχόριον: Δαυίδ, Μωϋσῆς, Ἐλισσαῖος, Ἰωήλ, Ἰωνᾶς, Ἡσαΐας.

Νότιον ἡμιχόριον: Σολομών, Ἠλίας, Ἀαρών, Ἰεζεκιήλ, Σωφνίας, Ἱερεμίας.

Ἰδοὺ δὲ ποῖαι ἐπιγραφαὶ [1] εὕρηνται γεγραμμέναι ἐπὶ τῆς περγαμηνῆς ἑκάστου:

Εἰκ. 40. Ἡσαΐας καὶ Ἱερεμίας.

Δαυίδ: *Παρέστη$_2$ ἡ βασίλισσα$_4$ ἐκ δεξι$_5$ῶν σου$_6$ περιβ$_7$εβ[λημένη ἐν ἱματισμῷ διαχρύσῳ] (Ψαλμ. μδ΄ 10).

[1] Ὅσαι τῶν ἐπιγραφῶν φθαρεῖσαι ἀντικατεστάθησαν τὸ 1864 διὰ τοιχογραφιῶν, σημειοῦνται ἐνταῦθα δι' ἀστερίσκου τεθειμένου ἐν ἀρχῇ τῆς προφητείας.

Μωϋσῆς: *Εὕρη$_2$κα χά$_3$ριν ἐν$_4$αντί$_5$ον σου (Ἐξόδ. λγ΄ 13).
Ἐλισσαῖος: Καὶ εἶπε$_2$ Ἐληὼν$_3$ ζῇ κε$_4$ [καὶ ζῇ ἡ ψυχή μου] (Βασιλ. δ΄ 2).

Εἰκ. 41. Σωφνίας καὶ Ἰεζεκιήλ.

Ἰωήλ: Τάδε λέ$_2$γει κς ἐπι$_3$στράφιτε$_4$ [πρός με] (Ἰωὴλ β΄, 12).
Ἰωνᾶς: Ἐγένετο$_2$ λόγος$_{3}$ πρὸς Ἰω$_4$νᾶν τὸν προφήτην (Ἰων. α΄ 1).

Ἡσαΐας: Ἰδοὺ πα$_2$ρθένος$_3$ ἐν γαστρὶ ἕ$_4$ξει [καὶ τέξεται υἱὸν] (Ἡσ. ζ΄, 14).
Σολομών: *Πολλὰ$_2$ θυγα$_3$τέρες$_4$ ἐποί$_5$ησαν$_6$ δύναμιν. (Ἆσμα ᾀσμάτων).

Εἰκ. 42. Ἀαρὼν καὶ Ἠλίας.

Ἠλίας: *Ζῆλων$_2$ ἐζή$_3$λωσα$_4$ τῷ Κυ$_5$ρίῳ (Βασιλ. ιθ΄ 14).
Ἀαρών.: *Τὰς εὐχ$_2$άς μου$_3$ τῷ Κυ$_4$ρίῳ ἀ$_5$ποδώ$_6$σω ε

Ἰεζεκιήλ: Τάδε λέ$_2$γι $\widehat{\text{κς}}$ ηπι$_3$
Σωφνίας: Τάδε$_2$ λέγει $\widehat{\text{κς}}_3$ ὑπομένομεν (Σοφ. γ΄ 8).
Ἱερεμίας: $_2\widehat{\text{θς}}$ ος$_3$ποαις$_4$ τὰ γε$_5$γονό$_6$τα.

Αἱ στάσεις καὶ αἱ κινήσεις τῶν προφητῶν καίτοι περιωρισμέναι ἐντὸς τῶν ἱερατικῶν ὁρίων εἶνε ἐντούτοις πᾶσαι ἀληθεῖς καὶ ἀνόμοιαι ἀλλήλαις, ληφθεῖσαι ἐκ τοῦ πλουσίου θεματολογίου τῆς ἀρχαίας ἀνδριαντοποιΐας.

Οἱ προφῆται στρέφουσι πάντες, κατὰ τὴν βυζαντινὴν συνήθειαν, τὰ $^3/_4$ πρὸς τὸν θεατὴν ρίπτοντες τὸ βάρος τοῦ σώματος ἄλλοι μὲν ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ποδῶν, μικρὸν διεστώτων (Ἡσαΐας, Ἱερεμίας), ἄλλοι δὲ ἐπὶ τοῦ ἑνός, ὁπότε ὁ ἕτερος κάμπτεται προβαλλόμενος ὀλίγον πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἢ ὀπισθοχωρῶν πρὸς τὰ ὀπίσω (Σωφνίας) καὶ δημιουργῶν οὕτω ὡραίας πτυχώσεις τοῦ ἱματίου.

Ποικίλαι εἶνε ἐπίσης καὶ αἱ κινήσεις τῶν χειρῶν, ὧν ὁτὲ μὲν ἡ μία — συνήθως ἡ κρατοῦσα τὴν περγαμηνὴν — εἶνε καθειμένη παρὰ τὸν μηρόν, ἡ δ' ἄλλη εἴτε εἶνε καὶ αὐτὴ καθειμένη (Ἀαρὼν) εἴτε ὑψοῦται πρὸς τὰ πλάγια (Ἱερεμίας) ἢ πρὸ τοῦ στήθους (Μωϋσῆς, Ἐλισσαῖος) ἢ τέλος ὑψωμένη εὐλογεῖ (Ἠλίας)· ὁτὲ δὲ πάλιν ἀμφότεραι αἱ χεῖρες κρατοῦσιν ὑψωμένην πρὸ τοῦ στήθους τὴν περγαμηνὴν ἢ τὸ βιβλίον (Σωφνίας, Ἰεζεκιήλ, Ἰωήλ, Ἰωνᾶς).

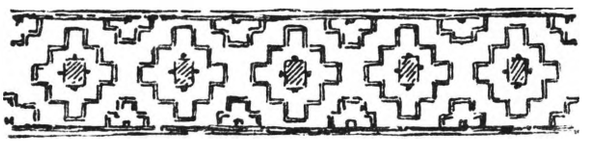

Εἰκ. 43. Μωσαϊκὸν κόσμημα.

Τὸ σχέδιον τῶν ἐπίτηδες λόγῳ τοῦ μεγάλου ὕψους εἰς ὃ εὑρίσκονται ἐπιμήκων ἐκτελεσθεισῶν μορφῶν εἶνε ἀκριβές. Ἡ ἔκφρασις τῶν κεφαλῶν ἀποπνέει πάθος μετὰ χάριτος καί τινος ἀπροσώπου οἴκτου ἢ τινος ἀορίστου ὀνειροπολίας. Τοῦ Ἠλία ἰδίως ἡ κεφαλὴ ἔχει πολὺ δυνατὴν προφητικὴν ἔκστασιν, ὅπως πάλιν ἡ τοῦ Ἐλισσαίου καὶ τοῦ Ἰεζεκιὴλ βαθεῖαν ἐσωτερικότητα. Συνεχίζουν κατὰ ταῦτα τὰ ἡμέτερα μωσαϊκὰ τὴν παλαιὰν παράδοσιν τῆς μετὰ δραματικοῦ πάθους παραστάσεως τῶν προφητῶν.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς μεταξὺ τῶν προφητῶν παρισταμένας οὐρανίας δυνάμεις, τὰ μὲν Σεραφεὶμ εἰκονίζονται μὲ ἀναπεπταμένας τὰς πτέρυγας πέριξ τῆς ἐν τῷ κέντρῳ ἀνθρωπίνης κεφαλῆς, τὰ δὲ Χερουβεὶμ ἔχουσι τὰ πτερά των συνεπτυγμένα διαστιζόμενα ὑπὸ ὀφθαλμῶν καὶ φέροντα ἑκατέρωθεν τῆς ἐν τῷ μέσῳ κεφαλῆς χεῖρας, κάτω δὲ καὶ πόδας· οὐδεμία δ' ἐπιγραφὴ τὰ ὀνομάζει.

Κάτωθεν τῆς ζώνης, ἥτις σχηματίζει τὴν βάσιν τοῦ τρούλλου, εὕρηται τὸ ἄνωθεν εἰκονιζόμενον μωσαϊκὸν κόσμημα (Εἰκ. 43), ὅπερ ἀπαντᾷ μετὰ μικρῶν παραλλαγῶν καὶ εἰς ἄλλα σύγχρονα μνημεῖα ὡς π. χ. εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Μονὴν τῆς Χώρας[1] (Καχριὲ Τζαμί).

Τέλος τὰ ἐπὶ τῶν λοφίων σωζόμενα ὀλίγα λείψανα μωσαϊκῶν εἰκονίζουσιν

[1] Ὅρα εἰκόνα παρὰ Wulff: Altchristliche und byzantinische Kunst. πίν. XXIX.

ἀμφότερα Εὐαγγελιστὰς καθημένους καὶ συγγράφοντας τὸ Εὐαγγέλιον. Οὕτω π. χ. ἐπὶ τοῦ τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας σῴζονται τὸ κάτω μέρος φαιοῦ ἱματίου καὶ οἱ μετὰ σανδαλίων ἄκροι πόδες μορφῆς καθημένης καὶ πρὸς δεξιὰ βλεπούσης. Διακρίνεται δ' ἐπίσης καὶ τμῆμα τῆς δεξιᾶς χειρὸς τεταμμένης πρὸς ἀνοικτὸν βιβλίον ἐφ' οὗ ἡμικατεστραμμένα τινὰ γράμματα.

Ἐπὶ δὲ τοῦ λοφίου τῆς ΒΔ γωνίας, διετηρήθη πάλιν τὸ κάτω τμῆμα μορφῆς βλεπούσης πρὸς ἀριστερὰ καὶ καθημένης πρὸ γραφείου ἔχοντος τὸ σχῆμα διφύλλου ἁρμαρίου. Ἐπὶ τοῦ γραφείου τούτου διακρίνεται φιάλη μετὰ μελάνης ὡς καὶ ἄκρα χεὶρ μετὰ γραφίδος. Δεξιὰ δὲ καὶ κάτω τῆς εἰκόνος διαφαίνεται καὶ ἀρχιτεκτονικόν τι βάθος.

Οἱ εἰκονιζόμενοι ἐπὶ τῶν δύο λοφίων εὐαγγελισταὶ εἶνε, ὡς συνάγομεν ἐκ τῶν περιγραφέντων γλυπτῶν συμβόλων των, περὶ ὧν ἀνωτέρω εἴπομεν, ὁ μὲν ἐπὶ τοῦ νοτιοδυτικοῦ ὁ Ματθαῖος, ὁ δὲ ἐπὶ τοῦ βορειοδυτικοῦ ὁ Λουκᾶς.

Ὅσον ἀφορᾷ νῦν τὴν χρωματολογίαν καὶ τὴν χρωμοτεχνικὴν τῶν μωσαϊκῶν παρατηρῶ, ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὁ μὲν χιτὼν τῶν μορφῶν εἶνε ἀνοικτοῦ λευκοφαίου ἢ λευκοκυάνου χρώματος, τὸ δὲ ἱμάτιον συνήθως σκοτεινοτέρου τόνου, καστανοῦ (Ἰωνᾶς, Ἡσαΐας, Ἰεζεκιὴλ) ἢ ἐλαιοπρασίνου (Σωφνίας). Τὰ περιγράμματα τῶν τε μορφῶν καὶ τῶν ἱματίων χωρίζονται ἀπὸ τοῦ χρυσοῦ βάθους διὰ ζωηρᾶς μελαίνης ἢ ἐρυθρᾶς γραμμῆς. Ἡ ἀνάγλυφος ὄψις τῶν προεχόντων μερῶν ἐπιτυγχάνεται διὰ βαθμηδὸν ἀπαλυνομένων τόνων μελανῶν ἢ καστανοχρόων, δι' ὁμοίου δὲ τρόπου ἀποδίδονται καὶ αἱ πτυχώσεις. Αἱ σάρκες δηλοῦνται δι' ἀνοικτοῦ καστανοῦ χρώματος φέροντος εἰς τὸ μεταίχμιον φωτὸς καὶ σκιᾶς πρασίνας ἀποχρώσεις (Παντοκράτωρ). Αἱ δὲ ρυτίδες δηλοῦνται δι' ἐρυθρωποῦ ἢ βαθυτέρου καστανοῦ χρώματος.

Αἱ πτέρυγες τῶν μὲν Χερουβεὶμ ἔχουσι γενικὸν καστανόφαιον χρῶμα, τῶν δὲ Σεραφεὶμ κοσμοῦνται διὰ τῆς ἑξῆς κλίμακος τόνων. Ἔξω μὲν σκοτεινῶς καστανοῦ, εἶτα ροδίνου καὶ τέλος ἐσωτερικῶς πρασίνου μετὰ χρυσῶν ἀκτίνων.

Ἡ χρονολογία κατασκευῆς τῶν μωσαϊκῶν δὲν φαίνεται νὰ εἶνε μεταγενεστέρα τοῦ 1300 μ. Χ. ἐποχῆς καθ' ἣν ἀρχίζει ἡ παρακμὴ τοῦ Δεσποτάτου. Δὲν δύναται ὅμως νὰ εἶνε καὶ πολὺ προγενεστέρα λόγῳ τῶν πρασίνων «ἐντυπωτικῶν ἀποχρώσεων» περὶ ὧν εἴπομεν, αἵτινες εὑρηνται κυρίως εἰς μεταγενέστερα μνημεῖα, μάλιστα δ' εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Μυστρᾶ [1].

Αἱ μωσαϊκαὶ εἰκόνες καταλαμβάνουσιν, ὡς εἴδομεν, ὁλόκληρον τὸν τροῦλλον καὶ τὰ φέροντα αὐτὸν τέσσαρα λοφία· δὲν εἶνε ὅμως ἀπίθανον νὰ εἶχε σχεδιασθῇ καὶ ἐπὶ τῶν τεσσάρων μεγάλων καμαρῶν ἐκτέλεσις μωσαϊκῶν, μὴ προλαβοῦσα καὶ αὐτὴ νὰ πραγματοποιηθῇ, ὡς τόσα ἄλλα τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ μέρη. Ἀπὸ

[1] Diehl: Manuel d'art byzantin σελ. 745, 747. Millet Art Byz. II, 948.

δὲ τῶν καμαρῶν καὶ κάτω οἱ τοῖχοι τῆς σολέας δὲν θὰ ἔμενον βεβαίως γυμνοί, ὡς εἶνε σήμερον· θὰ διεκοσμοῦντο καὶ αὐτοὶ εἴτε μὲ πολύχρωμον ὀρθομαρμάρωσιν, ὡς συνήθως εἰς τοὺς μετὰ μωσαϊκῶν ναοὺς τῆς β΄ περιόδου (Ὅσιος Λουκᾶς, Νέα Μονή, Δαφνί, Ἅγ. Μᾶρκος Βενετίας) εἴτε μὲ τοιχογραφίας.

Ἡ πρώτη ὑπόθεσις εἶνε πιθανωτέρα λόγῳ τῆς κατὰ τὸν πόδα τοῦ νοτίου

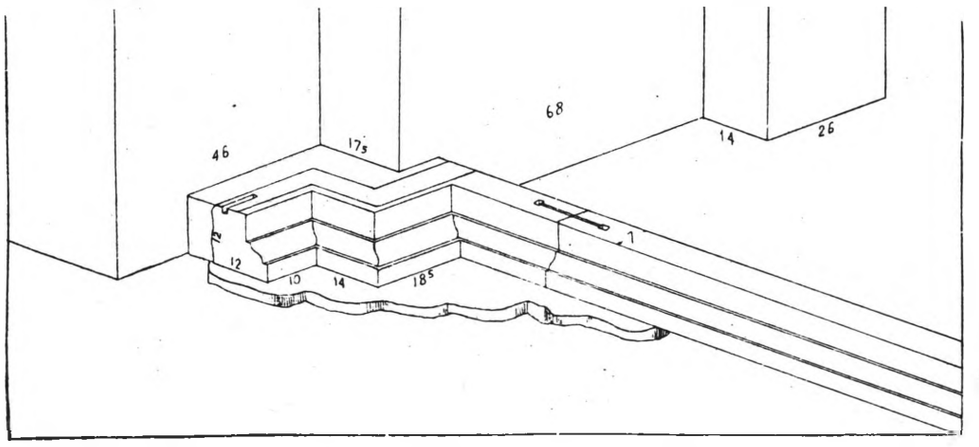

Εἰκ. 44. Μαρμάρινος τοιχοβάτης τῆς σολέας μετὰ τμήματος τῆς στρώσεως.

τοίχου τῆς σολέας ὑπάρξεως λευκομαρμαρίνων τεμαχίων κυματιοφόρου τοιχοβάτου ὕψους 0.12 (Εἰκ. 44) φέροντος ἄνωθεν ἐγκοπήν, προωρισμένην πρὸς ὑποδοχὴν μαρμαρίνων ὀρθοστατῶν, ὡς καὶ εἰς τὴν μονὴν Δαφνίου [1]. Παρὰ τὴν βάσιν δὲ μάλιστα ταύτην εὕρηται καὶ τεμάχιον τῆς καλυπτούσης ποτὲ τὸ δάπεδον τῆς σολέας λευκομαρμαρίνης στρώσεως (Εἰκ. 44), ἥτις φθαρεῖσα κυρίως κατὰ τὴν παραδιδομένην χρῆσιν τοῦ ναοῦ ὡς στάβλου ἐπὶ τουρκοκρατίας (Σεραφεὶμ 147) ἀντικατεστάθη, πιθανῶς τὸ 1864, διὰ κοινῶν πλακῶν, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων ἐλαξεύθη ὀμφάλιον μετὰ δικεφάλου ἀετοῦ.

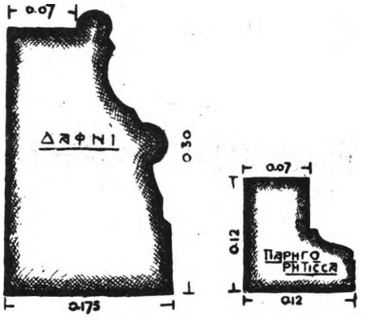

Εἰκ. 45. Τομὴ τοιχοβατῶν.

Ἀλλ᾽ ὡς τὰ μωσαϊκὰ τῶν καμαρῶν οὕτω καὶ ἡ ὀρθομαρμάρωσις τῶν τοίχων — ἡ σκούτλωσις, ὡς τὴν ὀνομάζουσι παλαιοχριστιανικαί τινες ἐπιγραφαὶ [2] — δὲν ἐξετελέσθη πιθα-

[1] Περιέργως ὁ τοιχοβάτης τοῦ ἐν Δαφνίῳ ναοῦ, οὗτινος πλεῖστα ἔγχρωμα τεμάχια εὑρηνται καὶ κατὰ χώραν ἐν τῷ ἱερῷ καὶ ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ ναοῦ οὐδεμιᾶς ἔτυχε μνείας ἐν τῷ διεξοδικωτάτῳ ἄλλως συγγράμματι τοῦ κ. G. Millet περὶ τῆς μονῆς Δαφνίου. Μίαν κατακόρυφον τομήν του παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 45 παρὰ τὴν ὁποίαν, χάριν συγκρίσεως ἐσχεδιάσθη καὶ ἡ τομὴ τοῦ τοιχοβάτου τῆς Παρηγορητίσσης.

[2] Österr. Jahreshefte 1904 Beibl. 42, BCH XXVIII ἀριθ. 30.

νώτατα. Τοὐλάχιστον οὐδὲν ἴχνος πολυχρώμου μαρμάρου σώζεται σήμερον οὔτε ἐπὶ τῶν τοίχων, οὔτε ἀλλοῦ που τοῦ ναοῦ.

Ἀργότερον, κατὰ τὸν ΙΓ΄ μ. Χ. αἰῶνα, ἀπεφασίσθη ἡ διὰ τοιχογραφιῶν διακόσμησις τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ἥτις, ἀρξαμένη ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ, δὲν προέλαβε καὶ αὐτὴ νὰ ἐπεκταθῇ καὶ ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς σολέας, ἕνεκα ἀγνώστων εἰς ἡμᾶς λόγων.

Δ΄ ΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

Αἱ ἐν τῷ ἱερῷ τοιχογραφίαι κοσμοῦσι τὴν μέσην κόγχην καὶ τοὺς δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς τοίχους ἐκτεινόμεναι εἰς τρεῖς ζώνας ἀπὸ τῆς εἰς τὸ ὕψος τοῦ δευτέρου ὀρόφου εὑρισκομένης λοξοτμήτου ταινίας μέχρι τοῦ δαπέδου.

Εἰκ. 46. Ἡ Πλατυτέρα.

Καὶ ἐν μὲν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ τῆς κόγχης ἤτοι ἐν τῇ ἀνωτάτῃ ζώνῃ παρίσταται καὶ ἐνταῦθα, κατὰ τὸ ἀπὸ τοῦ Θ΄ ἢ Ι΄ αἰῶνος καθορισθὲν δογματικὸν σύστημα εἰκονογραφήσεως τῶν ναῶν, ἡ Θεοτόκος ὁλόσωμος καὶ ὀρθία κατὰ τὸν τύπον τῆς Πλατυτέρας ἤτοι ἐν στάσει δεήσεως «τὰς ἀχράντους αὐτῆς χεῖρας ὑπὲρ ἡμῶν ἐξαπλοῦσα»[1]. Πρὸ τοῦ στήθους της εἰκονίζεται ἐντὸς μεγάλου χρυσοπέδου μεταλλίου τὸ παιδίον Ἰησοῦς ἐν προτομῇ κατενώπιον εὐλογοῦν δι' ἀμφοτέρων τῶν ἀνατεταμένων χειρῶν του (Εἰκ. 46). Ἡ Πλατυτέρα βαίνει ἐπὶ μικροῦ τετραγώνου τάπητος φέροντος ροδίνην παρυφὴν καὶ εὑρισκομένου πρὸ ἑτέρου μεγαλυτέρου τάπητος ἐστρωμένου παρὰ τὴν βάσιν κυβοσχήμου θρόνου κεκαλυμμένου διὰ πρασίνου ὑφάσματος. Φορεῖ δὲ ἡ Παρθένος κατὰ μὲν τὴν κεφαλὴν φακιόλιον, ἐσωτερικῶς δὲ φαιὰν ἐσθῆτα καταπίπτουσαν μέχρι τῶν ποδῶν εἰς ἁδρὰς κατακορύφους πτυχὰς καὶ ἐπ' αὐτῆς κασιανόχρουν μαφόριον πορπούμενον ἐμπρὸς κατὰ τὸν λαιμὸν καὶ καλύπτον τὸ μὲν στῆθος μέχρι τῆς ὀσφύος, τὴν δὲ

[1] Κατὰ Φώτιον παρὰ Κωδινῷ ἔκδ. Βόννης σελ. 199, 22.

ράχιν μέχρι τῶν κνημῶν. Ὁ δὲ Χριστὸς εἶνε ἐνδεδυμένος χιτῶνα κιρρὸν καὶ ἔχει ἐπ' αὐτοῦ ἐζωσμένον λευκὸν ἱμάτιον.

Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς Θεοτόκου εὕρηται ἐντὸς κύκλου ἡ συντετμημένη ἐπιγραφὴ $\overline{\text{Μ}^{\text{Ρ}}}$ $\overline{\text{ΘΥ}}$. Τὸ βάθος τῆς ὅλης εἰκόνος, μὴ διατηρουμένης δυστυχῶς ἐν ἀρτίᾳ καταστάσει, εἶνε μολυβδόφαιον.

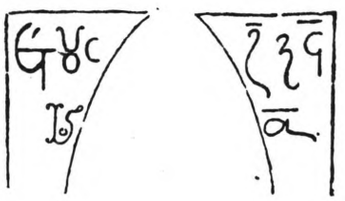

Εἰκ. 47. Ἡ χρονολογία κατασκευῆς τῶν τοιχογρ. τοῦ ἱεροῦ.

Ἐκατέρωθεν τῆς Πλατυτέρας εἰκονίζονται κατὰ κρόταφον προσκλίνοντες πρὸς αὐτὴν δύο ἄγγελοι ἐν στολῇ διακόνου. Κατὰ τὰς ἐπιγραφάς, αἵτινες ὑπάρχουσιν ὑπεράνω τῶν κεφαλῶν των ὁ μὲν δεξιὰ τῆς Παρθένου εἶνε Ο ΑΡΧΩΝ ΜΙΧΑΗΛ, ὁ δὲ ἀριστερὰ Ο ΑΡΧΩΝ ΓΑΒΡΙΗΛ. Ἔχοντες ἀμφότεροι ἐρυθρὰς τὰς πτέρυγας φοροῦσιν ὁ μὲν Μιχαὴλ ἐρυθρὸν ὁ δὲ Γαβριὴλ κυανοῦν στιχάριον ἐφ' οὗ χρυσοῦν ὀράριον. Ἐν τῇ δεξιᾷ κρατοῦσι καὶ οἱ δύο περγαμηνὰς ἀνεπτυγμένας, ἃς στρέφουσι πρὸς τὸν θεατήν. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς περγαμηνῆς τοῦ Μιχαὴλ εὕρηται ἡ ἐπιγραφὴ «Παρίστατε δουλοπρεπῶς τὸ . . . . ἐπουρανί . . .» ἐπὶ δὲ τῆς τοῦ Γαβριὴλ «Ποῖόν σοι ἐγκώμιον προσαγάγω ἐπάξιον τή δέ σε ὀνο[μάσω;].

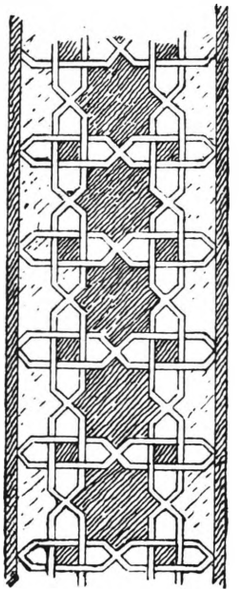

Εἰκ. 48. Γραπτὸν κόσμημα τῆς Πλατυτέρας.

Τέλος παρὰ τὸ κράσπεδον τοῦ μαφορίου τῆς Θεοτόκου εὕρηται ἡ ἐπιγραφὴ Ἀνανί[ας] Μοναχός. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ τοῦ τεχνίτου τῆς εἰκόνος, ἧς ἔχομεν καὶ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς (Εἰκ. 47) γεγραμμένην κατὰ τὰς ὑπὲρ τὸ δι' ὡραίου γραπτοῦ κοσμήματος (Εἰκ. 48) καλυπτόμενον εὐρὺ περιθώριον σχηματιζομένας δύο γωνίας: Ἔτους ζξς΄ (= 1558) Ἰ(νδικτιῶν)ος α΄. Τὸ σχέδιον τῆς εἰκόνος τῆς Πλατυτέρας εἶνε ἀκριβές, οἱ δὲ χρωματισμοὶ αὐτῆς ἁρμονικώτατοι, ἐπιτυχὴς δὲ καὶ ἡ πλαστικὴ αὐτῆς παράστασις.

Σύγχρονοι πρὸς τὴν Πλατυτέραν εἶνε καὶ αἱ ἑκατέρωθεν τῶν ἀρχαγγέλων ζωγραφηθεῖσαι εἰκόνες προφητῶν, παρὰ μὲν τὸν Μιχαὴλ τοῦ Δαβήδ, παρὰ δὲ τὸν Γαβριὴλ τοῦ Ἡσαΐου. Ὁ πρῶτος φέρων στέμμα καὶ χιτῶνα τὰ μὲν ἄνω ἐρυθρόν, τὰ δὲ κάτω κίτρινον, ὑπεράνω δ' αὐτοῦ πράσινον μανδύαν, κρατεῖ διὰ τῆς ἠνωρθωμένης ἀριστερᾶς εἰλητάριον μὲ τὴν ἐκ τῶν ψαλμῶν (μδ΄ 15) εἰλημμένην ἐπιγραφήν: «Ἀπενεχθήσονται τῷ βασιλεῖ . . .». Ὁ δὲ Ἡσαΐας φέρων κυανοῦν χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸν ἱμάτιον κρατεῖ καὶ αὐτὸς εἰλητάριον ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφὴ (Ἡσ. ζ΄ 14): «Ἰδοὺ ἡ Παρθένος ἐν γαστρὶ [ἕξε]ι καὶ τέξεται υἱὸν καὶ καλέ[σουσι τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἐμμανουήλ]».

Ὑπὸ τὴν Πλατυτέραν εἰκονίζεται ἐπὶ καστανοχρόου βάθρου Ἁγία Τράπεζα κεκαλυμμένη διὰ λευκοῦ ὑφάσματος καὶ φέρουσα ἐπ᾽ αὐτῆς ἀριστερὰ μὲν τὸ Ἅγιον Ποτήριον, ἐν δὲ τῷ μέσῳ τετράγωνον ὕφασμα (τὸν ἀέρα) κοσμούμενον κατὰ μὲν τὴν παρυφὴν δι᾽ ὡραίου κοσμήματος, κατὰ δὲ τὸ μέσον διὰ σταυροῦ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ὁποίου εὕρηται ἡ ἐπιγραφὴ IC XC N K.

Εἰκ. 49. Ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας. Τοιχογραφία τοῦ νάρθηκος.

Ὑπεράνω τῆς Ἁγ. Τραπέζης παρίσταται Ἑξαπτέρυγον μετ᾽ ἐρυθρῶν πτερύγων καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἀνὰ εἷς κύκλος μετ᾽ ἀκτίνων. Ἀμφοτέρωθεν δὲ τῆς Ἁγίας Τραπέζης εἰκονίζονται οἱ τέσσαρες μεγάλοι Πατέρες τῆς ἐκκλησίας συλλειτουργοῦντες. Φέροντες ἕκαστος λαμπρὰν ἀρχιερατικὴν στολὴν εὐλογοῦσι διὰ τῆς δεξιᾶς κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς περγαμηνὰς ἐπιγεγραμμένας. Καὶ δεξιὰ

μὲν εὕρηνται ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοι προσφέρο[με]ν» καὶ ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Μέγας μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἐξερέτος τῆς Παναγίας ἀχράντου..». Ἀριστερὰ δὲ τῆς Ἁγίας Τραπέζης εἰκονίζονται ὁ Ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Τὸν ἐπινίκιον ὕμνον ἄδωντα, βοῶντα» καὶ ὁ Ἅγ. Βασίλειος ὁ Μέγας μὲ τὸ ρητὸν «[ἔδωκε τοῖς] ἁγί[οις

Εἰκ. 50. Ὁ Πρόδρομος. Τοιχογραφία τοῦ νάρθηκος.

αὐτοῦ μ]αθητα[ῖς καὶ ἀποστόλοις εἰπών..». Αἱ εἰκόνες αὗται εἶνε ἴσως σύγχρονοι πρὸς τὰς τῆς ἄνω ζώνης, ἔχουσιν ὅμως προφανῆ τὰ σημεῖα ἐπισκευῶν.

Τέλος ὑπὸ τὴν Ἁγ. Τράπεζαν εὕρηται οἰκτρῶς ὑπὸ τῶν ἐπισκευῶν παραμορφωμένος ὁ μυστικὸς δεῖπνος μὲ τὴν ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν «[Δέησις τοῦ] δούλου τοῦ Θεοῦ Ἀποστόλου Ἰηραῖος».

Πλὴν τῶν ἐν τῷ ἱερῷ τοιχογραφιῶν εὑρέθησαν ἐσχάτως καὶ ἄλλαι τινὲς ἐν τῷ νάρθηκι. Αὗται καλυπτόμεναι ὑπὸ ἀσβεστοκονιάματος ἀπεκαλύφθησαν τὸ 1917 εἰς ἓν μέτρον ὑπεράνω τοῦ ἐδάφους. Ἐκ τούτων ἡ μὲν ἀριστερᾷ τῆς βασιλείου πύλης εἰκονίζει Ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν πρωτόκλητον (Εἰκ. 49) ἐν προτομῇ μὲ

ἐλλειψοειδῆ φωτοστέφανον περιβάλλοντα ἐπίμηκες πρόσωπον καὶ ἀτημέλητον κόμην, ἡ δὲ δεξιὰ τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον πτερωτὸν (Εἰκ. 50), φέροντα καὶ αὐτὸν μακρὰν κόμην καὶ κρατοῦντα διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὴν ράβδον του, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς τὴν ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου εἰλημμένην ἐπιγραφὴν «Μετανοεῖτε, ἤγγικε γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν».

Ἐπὶ δὲ τοῦ τοίχου ἀριστερὰ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου εὑρηνται ἐντὸς μεταλλίων αἱ προτομαὶ Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (Εἰκ. 51). Δεξιὰ δὲ πάλιν τοῦ Προδρόμου διακρίνονται τὰ ἴχνη εἰκόνος τοῦ Ἁγ.

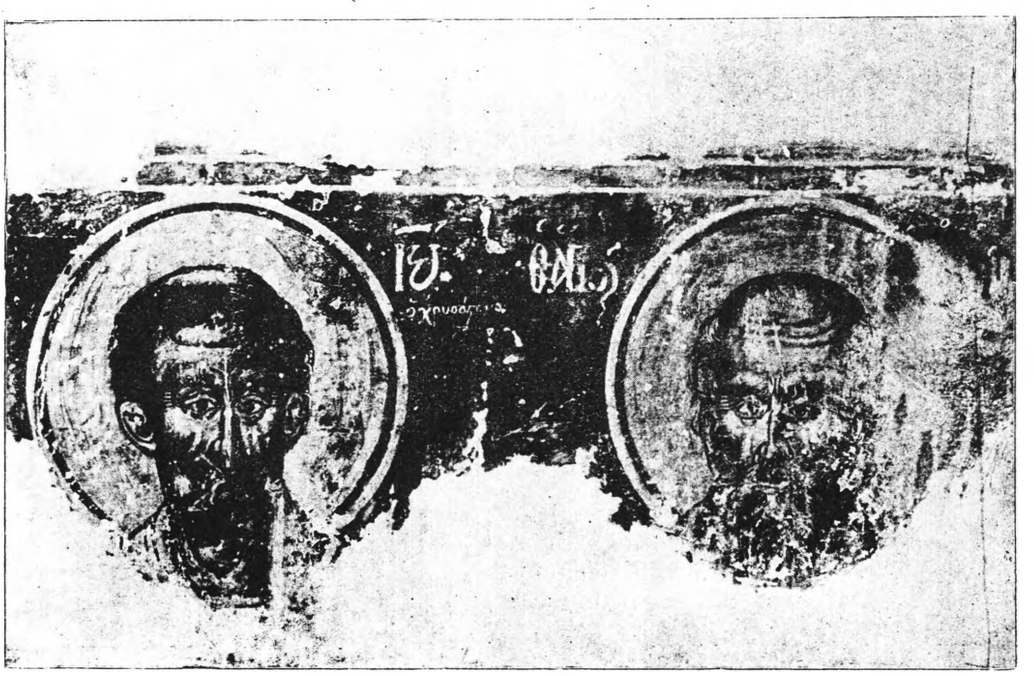

Εἰκ. 51. Τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος.

Γεωργίου. Κοινὸν χαρακτηριστικὸν πασῶν τῶν ἄνω εἰκόνων τοῦ νάρθηκος εἶνε ἐλαφρός τι ἀλλοιθορισμὸς τῶν ὀφθαλμῶν των.

Ἡ τέχνη τῶν εἰκόνων τοῦ νάρθηκος διαφέρει τῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἱεροῦ, καθόσον αὗται μὲν εἶνε κατεσκευασμέναι μᾶλλον ὡς προσωπογραφίαι κατὰ μίμησιν συγχρόνων προτύπων (Πρόδρομος), ἐν ᾧ αἱ τοῦ ἱεροῦ εἶνε ἐκτελεσμέναι κατὰ τὰ ἀρχαῖα ἰδεώδη πρότυπα. Ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνικὴ των ἐκτέλεσις εἶνε διάφορος διότι καὶ οἱ χρωματισμοί των εἶνε ζωηρότεροι καὶ αἱ πρὸς ἀλλήλους ἀντιθέσεις ἰσχυρότεραι ἡ δὲ ἀπόδοσις πολὺ κατωτέρα τῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἱεροῦ.

Ὅτι δ' αἱ εἰκόνες τοῦ νάρθηκος εἶνε μεταγενέστεραι τῆς Ἁλώσεως ἀποδει-

κνύει καὶ ἡ μετὰ πτερύγων παράστασις τοῦ Προδρόμου, ἥτις συνηθίζεται ἀπὸ τοῦ ΙΕ΄ μ. Χ. αἰῶνος καὶ ἑξῆς, ἴσως κατὰ τὴν προφητείαν τοῦ Μαλαχίου (γ΄ 1) καὶ τὴν κατ᾽ αὐτὴν συνήθη εὐαγγελικὴν[1] φράσιν: «Ἰδοὺ ἐγὼ ἀποστέλλω τὸν ἄγγελόν μου πρὸ προσώπου σου, ὃς κατασκευάσει τὴν ὁδόν σου ἔμπροσθέν σου». Ἔχων δ᾽ ὑπ᾽ ὄψει ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ τὴν ρεαλιστικὴν ἐλευθερίαν, μεθ᾽ ἧς εἶνε ἐκτελεσμέναι, δὲν διστάζω νὰ θεωρήσω τὰς εἰκόνας τοῦ νάρθηκος ὡς ποιηθείσας ὑπὸ ἐγχωρίου τινὸς τεχνίτου περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ΄ ἢ κατὰ τὸν ΙΗ΄ μ. Χ. αἰῶνα.

Τελευταίας ἀναφέρομεν τοιχογραφίας τινὰς γραφείσας ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς σολέας, τεταγμένας δὲ εἰς δύο καθ᾽ ὕψος ζώνας, ὧν ἡ μὲν κάτω ὕψους 1,40 μ. ἄρχεται εἰς 1.45 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, περιλαμβάνουσα ὁλοσώμους ἁγίους παρατεθειμένους κατ᾽ ἐνώπιον ἐν εἴδει συνεχοῦς ζωφόρου, ἡ δ᾽ ἄνω στενωτέρα (0.45) περιλαμβάνει ἀσκητὰς ὁσίους καὶ ἄλλους δευτερεύοντας ἁγίους εἰκονισθέντας ἐντὸς μεταλλίων συνδεομένων πρὸς ἄλληλα διὰ κλιματίδων. Πλὴν δ᾽ αὐτῶν τοιχογραφίαι εὑρηνται καὶ ἐπὶ τῶν δύο τοξωτῶν τυμπάνων ὑπεράνω τῆς βασιλείου πύλης (Κοίμησις) καὶ τῆς βορείου θύρας (Ἀνάστασις), ἥτις ἄγει εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῶν Ταξιαρχῶν. Αἱ δύο τελευταῖαι εἶνε ἀφιερώματα, ὡς δηλοῦσιν αἱ προσγεγραμμέναι ἐπιγραφαί, ὧν ἡ μὲν ὑπὸ τὴν Κοίμησιν λέγει: «Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Ἰωάννου Μάγκου», ἡ δὲ ὑπὸ τὴν Ἀνάστασιν «Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Μικροῦ». Τὰ ὀνόματα καὶ τὴν περιγραφὴν ἑνὸς ἑκάστου τῶν ἁγίων τῶν τοιχογραφιῶν τῆς σολέας παραλείπω, καθόσον αἱ εἰκόνες αὗται οὐδὲν παρουσιάζουσι ἐνδιαφέρον, ποιηθεῖσαι μόλις περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἐπὶ τοῦ Ἁγ. Βησαρίωνος (δεξιὰ τῆς βορείου θύρας) γεγραμμένη ἐπιγραφή: «Δέησις τοῦ δούλου Ἠωάννου Ἀθανασίου Μάρκου Δούλη 1826». Γνωρίζομεν δ᾽ ἄλλως τε καὶ ἐκ τῶν περιηγητῶν[2], ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐλειτουργεῖτο ἡ ἐκκλησία.

Κατὰ τοὺς αὐτοὺς δὲ χρόνους θὰ ἐποιήθησαν ἀναμφιβόλως καὶ αἱ ἐν τοῖς παρεκκλησίοις ὀλίγαι εἰκόνες ἤτοι ἐπὶ μὲν τοῦ λιθοκτίστου τέμπλου τοῦ τῶν Ταξιαρχῶν ἡ τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Προδρόμου ὁ Ἅγ. Χαράλαμπος καὶ ὁ Ἅγ. Βασίλειος.

Ὅσον δ᾽ ἀφορᾷ τὰς ἐπὶ τοῦ εἰκονοστασίου τῆς σολέας φορητὰς εἰκόνας, αὗται πλὴν τῆς τοῦ Χριστοῦ, ἥτις φέρει τὴν χρονολογίαν ΑΨΝΗ΄ (=1758), εἶνε πᾶσαι ἔργα τῶν μέσων τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος. Δύο μάλιστα ἐξ αὐτῶν, ἀναγρά-

[1] Ματθ. ια΄ 10, Λουκ. ζ΄ 27, Μᾶρκ. α΄ 2.

[2] Ὁ Hughes (Travels 434) ἀναφέρει, ὅτι εἶδε ἐν τῇ Παρηγορητίσσῃ ἱερέα μοιράζοντα κόλλυβα.

φουσι πρὸς τῇ χρονολογίᾳ κατασκευῆς καὶ τὸ ὄνομα τοῦ γράψαντος αὐτὰς τεχνίτου:

† Διὰ συνδρομῆς τῶν ἐνοριτῶν καὶ ἐπιτρόπων 1852 Φεβροναρίου 20. Ὁ ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης, πρωτοψάλτης τῆς μητροπόλεως Ἰωαννίνων.

Τοῦ αὐτοῦ δὲ ζωγράφου ἔργα εἶνε καὶ αἱ ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Προδρόμου φορηταὶ εἰκόνες τοῦ Προδρόμου, τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τῆς Παναγίας «Χρυσοβίτζας».

Εἰκ. 52
Φορητὴ εἰκὼν τῆς Παρηγορητίσσης

Μόνη παλαιὰ εἰκὼν ἐκ τῶν φορητῶν εἶνε ἡ κατ' ἐξοχὴν λατρευομένη καὶ θαυματουργὸς θεωρουμένη τῆς Παναγίας Παρηγορητίσσης. Αὕτη ζωγραφηθεῖσα ἐπὶ ξύλου κέδρου διαστάσεων 0.66×0.97 εἶνε τοποθετημένη ἐντὸς παλαιοῦ προσκυνηταρίου κατὰ τὸ δεξιὸν ἄκρον τοῦ εἰκονοστασίου τῆς σολέας (Εἰκ. 52) καλυπτομένη σήμερον διὰ πλουσίας ἀργυρᾶς ἐσθῆτος. Ἡ εἰκὼν παριστᾷ τὴν Θεοτόκον δεξιοκρατοῦσαν τὸν Χριστὸν κατὰ τὸν τύπον τῆς γλυκοφιλούσης. Δυστυχῶς τὸ πολύτιμον τοῦτο λείψανον ὑπέστη τὸ 1792 τελείαν ἀνακαίνισιν ὡς πρὸς τοὺς χρωματισμούς, καθὼς μαρτυρεῖ ἡ παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ παιδίου προσγεγραμμένη ἐπιγραφή:

Αὕτη ἡ πάνσεπτος τῆς Θεοτόκου | εἰκὼν παλαιὰ τυγχάνουσα | εἰς τὴν βασιλικὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἄρτας ὀνομαζομένην Παρηγο | ρίτζα ἀνακαινίσθη παρὰ Γεωργίου | Ἰωαννίτου διὰ συνδρομῆς | τοῦ τιμιωτάτου κυρίου | Δημητρίου Τουρτούρι 1792[1] Ἰουνίου 25.

Ε' ΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

Μεταξὺ τοῦ ὑπερθύρου τῆς βασιλείου πύλης καὶ τοῦ ὑπεράνω παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου φέρει ὁ τοῖχος τῆς σολέας ἰδιόρρυθμόν τινα διακόσμησιν (Εἰκ. 53) συνισταμένην ἐξ ὀρθογωνίων πλαισίων τεταγμένων ἀνὰ τρία εἰς δύο

[1] Ἡ χρονολογία 1792 ἐχει σήμερον τελείως ἀποσβεσθῆ ὑπὸ τῶν ἥλων τῆς ἀργυρᾶς ἐσθῆτος. Γνωρίζομεν ὅμως αὐτὴν ἐκ τῆς παλαιᾶς ἀναγνώσεως τοῦ Ἀντωνίνου (Iz Rumelij 470$_1$).

παραλλήλους κατακορύφους σειρὰς ἑκατέρωθεν μαρμαρίνου τόξου σχηματίζοντος τὸ πλαίσιον τῆς εἰκόνος τῆς Κοιμήσεως, περὶ ἧς εἴπομεν (σελ. 73).

Ἕκαστον τῶν εἰρημένων πλαισίων ἀπαρτίζεται ἐκ σειρᾶς ἀτρακτοειδῶν σωμάτων (μῆκ. 0.13) ἐναλλασσομένων μετὰ τριῶν μικροτέρων κόμβων· εἶνε δηλ. παραλλαγή τις τοῦ ἀρχαίου λεσβίου ἀστραγάλου. Εἰς τὶ ἐχρησίμευον τὰ ἐν λόγῳ πλαίσια δὲν εἶνε ἐξηκριβωμένον· πιθανῶς περιέβαλλον εἰκόνας ἢ ἄλλα τινὰ ἐμβλήματα.

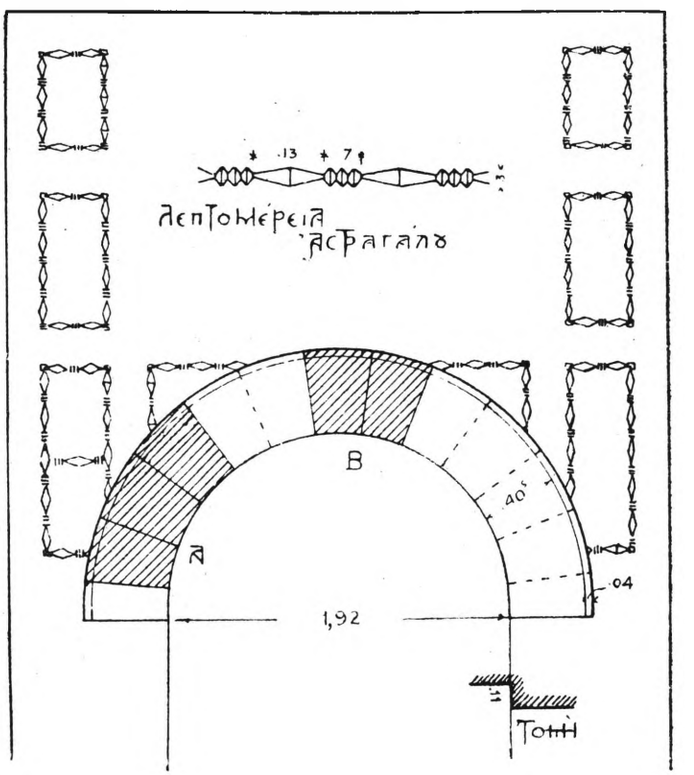

Εἰκ. 53. Διακόσμησις δι' ἀστραγαλωτῶν πλαισίων.

Τὸ δὲ μαρμάρινον τόξον, ἐσωτερικῆς διαμέτρου 1.92, ἀπετελεῖτο ἀρχικῶς ἐξ ἕνδεκα ἐν ὅλῳ θολιτῶν πλάτους 0.40 καὶ πάχους 0.03 φερόντων κατὰ τὴν ἐξωτερικήν των περίμετρον σπεῖραν διαμέτρ. 0.04 καὶ προσηλωμένων ἐπὶ τοῦ ὄπισθεν τοίχου διὰ μακρῶν σιδηρῶν ἥλων. Τῶν θολιτῶν τούτων σῴζονται σήμερον μόνον 5 δηλούμενοι ἐν τῇ εἰκόνι 53 διὰ διαγραμμίσεως· οἱ δὲ ὑπόλοιποι ἔχουσιν ἀντικατασταθῆ διὰ μαρμαροκονίας.

Ἡ μετωπιαία ἐπιφάνεια τοῦ τόξου κοσμεῖται δι' ὡραίων ἐπιπεδογλύφων κοσμημάτων κατανεμημένων εἰς τρεῖς ζώνας, δύο στενὰς κατὰ τὰ ἄκρα, φερούσας σειρὰν ἀνθεμίων, καὶ μίαν πλατυτέραν ἐν τῷ μέσῳ ἀπαρτιζομένην ἐκ σειρᾶς κύκλων διαμ. 0.12 συνδεομένων πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὰς στενὰς ταινίας διὰ κόμβων (τῶν λεγομένων συριακῶν τροχῶν). Καὶ ἐντὸς μὲν ἑκάστου κύκλου ἐλαξεύθησαν μικρογλάφυροι παραστάσεις, κατὰ δὲ τὰ μεταξὺ τῶν κύκλων καὶ τῶν ἄκρων ταινιῶν κενὰ ἡ πολυθρύλητος κτιτορικὴ τοῦ ναοῦ ἐπιγραφή. Τὸ πεδίον (fondo) τῶν παραστάσεων καὶ τῆς ἐπιγραφῆς εἶνε πεπληρωμένον διὰ κηρομαστίχης — μίγματος κηροῦ καὶ μαρμαροκονίας μετ' ἐγχρώμου τινος οὐσίας — ἐρυθρᾶς μὲν γενικῶς ἐντὸς τῶν φερόντων τὰ ζῷα κύκλων, πρασινομελαίνης δὲ πέριξ τῆς ἐπιγραφῆς ἐξαιρέσει τοῦ θολί-

του τῆς κλειδός, ἔνθα πάντα τὰ κενὰ ἐπληρώθησαν δι' ἐρυθρᾶς κηρομαστίχης. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ πρώτου κύκλου τῶν παρὰ τὰς γεννήσεις θολιτῶν (Εἰκ. 54$_{A}$) εἰκονίζεται λέων μακρόουρος πατῶν ἐπὶ φύλλων κισσοῦ, ἐπὶ δὲ τοῦ δευτέρου

Εἰκ. 54. Τὰ σωζόμενα μαρμάρινα τεμάχια τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς.

πτηνὰ πίνοντα ἑκατέρωθεν ἀναβρυτηρίου, ἐπὶ τοῦ τρίτου δύο ὀρθοὶ ἀντωποὶ μακρόουροι λέοντες, ἐπὶ τοῦ τετάρτου σύμπλεγμα ἀνθεμίων καὶ ἐπὶ τοῦ πέμπτου γρὺψ πτερωτὸς στρεφόμενος πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ κρώζων. Ἐπὶ δὲ τῶν παρὰ τὴν

κλεῖδα θολιτῶν (Εἰκ. 54_B) εὑρηνται ἐν ὅλῳ τρεῖς καὶ ἥμισυς κύκλοι· καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ ἡμίσεος διακρίνεται τὸ ἐμπρόσθιον ἥμισυ τῆς εἰκόνος ζώου τινός, ἐπὶ δὲ τοῦ ἑπομένου, ἀντιστοιχοῦντος ἀκριβῶς πρὸς τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου, παρίσταται ἱπτάμενος κατ' ἐνώπιον ἀετὸς δικέφαλος, ἐπὶ δὲ τοῦ τρίτου τέρας ἔχον μακρὰ ὦτα καὶ οὐρὰν πολλάκις περιελισσομένην, ἐπὶ δὲ τοῦ τελευταίου τέρας πτερωτὸν ἔχον συνεστραμμένην οὐρὰν ὄφεως [1] καταλήγουσαν εἰς τρίφυλλον. Πᾶσαι αἱ μνημονευθεῖσαι παραστάσεις τεράτων ἕλκουσι τὴν καταγωγὴν ἐξ ἀρχαίων ἀνατολικῶν προτύπων καὶ ἀγαπῶνται ἰδιαιτέρως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Κομνηνῶν.

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη τὴν ἐπιγραφήν. Ταύτης ἔχομεν μέχρι τοῦδε πέντε δημοσιεύσεις. Ἡ πρώτη ἐγένετο τῷ 1835 ὑπὸ τοῦ Leake [2], ἡ δευτέρα — τελείως ἐσφαλμένη — ἐδημοσιεύθη τὸ 1856 ὑπὸ τοῦ Ἀραβαντινοῦ [3], ἡ τρίτη τὸ 1886 ὑπὸ τοῦ ρώσου Ἀντωνίνου [4], ἡ τετάρτη τὸ 1903 ὑπὸ τοῦ Γ. Λαμπάκη [5] καὶ τέλος ἡ πέμπτη τὸ 1916 ὑπὸ τοῦ κ. G. Millet [6].

Καίτοι δ' ὡς εἴπομεν, ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ἀραβαντινοῦ καθ' ἑαυτὴν οὐδενὸς λόγου ἀξία εἶνε, ὅμως θὰ μνημονεύσομεν αὐτῆς καὶ εἰδικώτερον· διότι αὕτη ἐγένετο ἡ κυρία αἰτία ἀναγραφῆς ἀνακριβειῶν ὡς πρὸς τὸν κτίτορα τῆς Παρηγορητίσσης ὑπὸ πάντων ἀνεξαιρέτως τῶν περὶ δεσποτάτου γραψάντων ἱστορικῶν, ξένων τε καὶ ἡμετέρων. Ἰδοὺ λοιπὸν τί λέγει ὁ Ἀραβαντινὸς ἔ. ἀ.: «Οὐ γνωρίζομεν ἐὰν τοῦτον τὸν Ἰωάννην (Β΄ 1335) ἢ τὸν πατέρα του ἀπομνημονεύει ὡς ἐπισκευαστὴν ἢ καλλωπιστὴν ἡ ἐν τῷ ναῷ τῆς Παρηγορίτζας ἐν Ἄρτῃ ἀναγινωσκομένη ἐπιγραφὴ Ἰωάννης Κομνηνὸς Δούκας».

Στηριχθέντες ἐπὶ τῆς ἀναγνώσεως ταύτης, ἥτις, ὡς θὰ ἴδωμεν, οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὰ πράγματα, ἀνεκήρυξαν τὸν Ἰωάννην Β΄ Ὀρσίνην ὡς δεύτερον κτίτορα ἢ ἀνακαινιστὴν τῆς Παρηγορητίσσης ὁ Hopf [7], ὁ Ρωμανός [8], ὁ Miller [9] καὶ τέλος ὁ Σπυρίδων Λάμπρος [10], ὅστις θέλων ἔτι μᾶλλον νὰ ἐνισχύσῃ τὴν περὶ Ὀρσίνη θεωρίαν ἀναγράφει [11], ὅτι ἐπὶ τῆς φερούσης τὴν ἐπιγραφὴν πλακὸς εὑρην-

---

[1] Ὅμοίου σχεδίου ἀλλὰ πολὺ μεγαλυτέρων διαστάσεων πώρινον ἀνάγλυφον εὑρισκόμενον ἔξωθεν τοῦ ἐν Δελβίνῳ βυζαντιακοῦ ναοῦ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Βερσάκη (Ἀρχ. Δελτ. 1915 σελ. 42 εἰκ. 18) θεωρηθὲν ὑπ' αὐτοῦ ἀτόπως ὡς μακεδονικῶν ἢ ρωμαϊκῶν χρόνων ἔργον ἐν ᾧ καὶ τὸ θέμα καὶ ἡ τεχνοτροπία του εἶνε καθαρῶς βυζαντινῆς προελεύσεως. (Ὅρα ὅμοιον ζῷον καὶ ἐπὶ βυζαντινοῦ κιονοκράνου τοῦ ἐν Θήβαις μουσείου).

[2] Travels in northern Greece I, 204.

[3] Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου Α΄ 113 ὑποσημ.

[4] Iz Rumelij 471_1.

[5] Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ΄ 76.

[6] L'école Grecque dans l'architecture byzantine 9_2.

[7] Geschichte Griechenlands ἐν Ersch und Grubers Encyklopädie τόμ. 85 σελ. 429.

[8] Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου 127, Γρατιανὸς Ζώρζης 231.

[9] The Latins in the Levant London 1908, 450.

[10] Νέος Ἑλληνομνήμων 2, 297.

[11] Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (Miller) 1909 σελ. 359.

ται ἀναγεγλυμμέναι καὶ ἄρκτοι σύμβολα τοῦ οἴκου τῶν Ὀρσίνη. Ἀλλ᾽ ὡς ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ φέροντος τὴν ἐπιγραφὴν τόξου εἴδομεν πάντα τὰ ἐπ᾽ αὐτοῦ εἰκονιζόμενα ζῷα φέρουσιν οὐρὰς μακροτάτας· ὥστε πᾶσα ὑπόνοια, ὅτι δυνατὸν νὰ παριστῶσιν ἄρκτους ἀποκλείεται. Οὐδ᾽ ἦτο δυνατὸν νὰ συμβαίνῃ τοῦτο ἀφ᾽ οὗ, ὡς ἀμέσως θὰ ἴδωμεν, οὐδεὶς Ἰωάννης ἀναφέρεται ἐν τῇ ἀπασχολούσῃ ἡμᾶς ἐπιγραφῇ, ἧς παραθέτω ἐνταῦθα τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Millet δημοσιευθεῖσαν ἀνάγνωσιν ἐπειδὴ ἔχω νὰ ἐπιφέρω καὶ ἐπ᾽ αὐτῆς ἐλαφράς τινας διορθώσεις.

(Ἀνάγνωσις κ. Millet):

Κομνηνόδουκος δεσπότης Νι[κηφόρο]ς || Ἄν[να] βασί[λισσα . . . .
Κομνηνόβλαστος δε[σπό]της [Θωμᾶς μ]έγα[ς] || Κομνη[ν . . . .

Τὴν πρώτην λέξιν τοῦ πρώτου στίχου — ἑκάστη σειρὰ περιλαμβάνει ἀνὰ δύο στίχους — ὁ κ. Millet ἀναγινώσκει Κομνηνόδουκος. Ἀλλ᾽ ὡς ἐκ τῆς εἰκ. 54 σαφῶς φαίνεται ἡ ὀρθὴ ἀνάγνωσις εἶνε Κομνηνοδούκας, διότι σῴζονται καὶ τὸ α καὶ ὁ τόνος ἐπὶ τῆς συλλαβῆς -δού. Ἄλλως τε δὲ Κομνηνοδούκας, Ἀγγελοδούκας κλπ. ἐκφέρεται τὸ σύνθετον καὶ ἐν ἐγγράφοις καὶ παρὰ τοῖς συγγραφεῦσιν.

Ὡς πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ δεσπότου συμφωνῶ καὶ ἐγὼ πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Millet παραδεκτὴν γενομένην συμπλήρωσιν τοῦ Ἀντωνίνου (ἔ. ἀ.) Νι[κηφόρο]ς.

Ἐν τῷ δευτέρῳ στίχῳ παρατηρῶ, ὅτι τὸ Ἄννα σῴζεται ἄριστα ὁλόκληρον (πβλ. καὶ Λαμπάκην Δελτίον Γ΄ 76), τοῦ δὲ βασίλισσα διασῴζεται προσέτι καὶ τὸ λ.

Ἐν τῷ τρίτῳ στίχῳ σῴζεται ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ὁ τόνος ἐπὶ τῆς συλλαβῆς -νό, ὥστε ἀναγνωστέον Κομνηνόβλαστος, ἀναλόγως πρὸς τὸ πορφυρόβλαστος, ὅπερ εὑρίσκομεν παρά τε Μανασσῇ [1] καὶ Ἰω. Δοκιανῷ ἐν τῇ πρὸς Ἑλένην Παλαιολογῖναν «ἐπιγραφῇ» [2].

Τῆς δὲ ὑποτιθεμένης λέξεως δεσπότης οὔτε τὸ ε σῴζεται οὔτε ἡ κατάληξις -της, ὡς σημειοῖ ὁ κ. Millet, ἀλλὰ μόνον τὸ ἀρχικὸν δ. Τέλος τοῦ μέγας σῴζεται καὶ τὸ τελικὸν σῖγμα.

Ἡ πρώτη σειρά, ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ κ. Millet, περιλαμβάνει δύο ἰαμβικοὺς τριμέτρους, δι᾽ ὃ καὶ συνεπλήρωσα μετὰ τὸ βασίλισσα τὴν λέξιν Παλαιολογῖνα. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὴν δευτέραν σειράν, διότι ἐλλείπει ὁ ἀναγκαῖος χῶρος. Πράγματι ἂν παρατηρήσῃ τις τὰ τεμάχια Α (Εἰκ. 54) θὰ ἴδῃ, ὅτι εἰς τὰς ἐννέα σῳζομένας συλλαβὰς τῆς ἄνω σειρᾶς ἀντιστοιχοῦσι μόνον ἓξ τῆς κάτω καὶ κατ᾽ ἀναλογίαν εἰς τὰς ὑπολοίπους τρεῖς συλλαβὰς τῆς ἄνω δύνανται ν᾽ ἀντιστοιχῶσι μόνον τρεῖς ἢ τὸ πολὺ τέσσαρες συλλαβαὶ τῆς κάτω, ἐκ τῶν ὁποίων ἔχομεν ἤδη τὰς δύο ἐν τῷ κεντρικῷ θολίτῃ: μ]έγας. Κατὰ ταῦτα ἐκ τῶν

[1] Σύνοψις χρονικὴ ἔκδ. Βόννης στ. 5576.
[2] Hopf Chroniques grécoromanes 1873, 257.

δύο λέξεων — δεσπότης Θωμᾶς —, ἃς ἀποκαθιστᾷ ἐν τῷ τρίτῳ στίχῳ ὁ κ. Millet, μόνον τὴν πρώτην δυνάμεθα νὰ ἐξοικονομήσωμεν. Ὁ τρίτος λοιπὸν στίχος ἦτο δεκασύλλαβος καὶ συμφώνως πρὸς αὐτὸν ἀποκατέστησα καὶ τὸν τέταρτον στηριχθεὶς καὶ ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων γραπτῶν ἐπιγραφῶν τῶν μὴ σῳζομένων θολιτῶν, αἵτινες ἀναφέρουσι τὰ ὀνόματα Δούκας καὶ Ἄγγελος (Λαμπάκης Ἐ. ἀ. 76).

Κατὰ τ' ἀνωτέρω τὴν ἐπιγραφὴν ἀναγινώσκω καὶ συμπληρῶ ὡς ἑξῆς:

Κομνηνοδούκας δεσπότης Νι[κηφόρο]ς || Ἄννα βασίλ[ισσα Παλαιολογῖνα
Κομνηνόβλαστος δ[εσπότης μ]έγας || Κομνη[νὸς καὶ Δούκας καὶ Ἄγγελος.

Ὡς παρατηρεῖ ὁ ἀναγνώστης ρητὴ μνεία κτίσεως ἢ ἀνακαινίσεως τοῦ ναοῦ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ οὐδεμία γίνεται. Δεδομένης ὅμως τῆς θέσεως ἐν ᾗ εὕρηται ἡ ἐπιγραφὴ καὶ τῆς λαμπρᾶς αὐτῆς διακοσμήσεως οὐδεμία ἀπομένει ἀμφιβολία, ὅτι τὰ ἐν αὐτῇ ἀναφερόμενα πρόσωπα Νικηφόρος καὶ Ἄννα εἶνε αὐτοὶ οἱ κτίτορες τοῦ ναοῦ. Σημειωτέον δ' ὅτι τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς ζεῦγος ἔκτισε, κατά τινα σῳζομένην ἐπιγραφὴν [1] καὶ τὴν παρὰ τὸ Βουργαρέλι Παναγίαν Βελλᾶ.

Ὁ Νικηφόρος τῆς ἐπιγραφῆς ἡμῶν εἶνε ὁ πρωτότοκος υἱὸς τοῦ μεγαλεπηβόλου δεσπότου τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ Β΄ τοῦ Δούκα, ὅστις ἀποθανὼν [2] ἐκληροδότησεν εἰς τὸν υἱόν του τὴν «Θεσπρωτίαν, Ἀκαρνανίαν, Αἰτωλίαν, Δολοπίαν καὶ τὴν νῆσον Λευκάδα» [3]. Πολὺ πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ πατρός του, καθ' ὃν χρόνον διετέλει ὅμηρος ἐν τῇ αὐλῇ τῆς Νικαίας εἶχε τιμηθῆ ὁ Νικηφόρος ὑπὸ τοῦ Αὐτοκράτορος Βατάτση διὰ τῆς προσηγορίας τοῦ δεσπότου [4], πιθανώτατα λόγῳ τοῦ γάμου, ὃν συνῆψε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐν Νικαίᾳ διαμονῆς του μετὰ τῆς θυγατρὸς τοῦ Θεοδώρου Β΄ Λασκάρεως καὶ ἐγγονῆς τοῦ Βατάτση Μαρίας.

Βραδύτερον ἀποθανούσης ὑπὸ νόσου τῆς συζύγου του ἦλθεν ὁ Νικηφόρος εἰς δευτέραν γάμου κοινωνίαν νυμφευθεὶς τὸ 1264 τὴν ἀνεψιὰν τοῦ βασιλέως Ἰω. Παλαιολόγου Ἄνναν Παλαιολογῖναν Καντακουζηνήν [5], αὐτὴν ἀκριβῶς, ἣν ἀναφέρει καὶ ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Παρηγορητίσσης, ἥτις, κατὰ ταῦτα, εἶνε μεταγενεστέρα τοῦ 1264 καί, ὡς μὴ μνημονεύουσα τὸν Μιχαήλ, μεταγενεστέρα καὶ τοῦ 1271.

Ἐκ τοῦ μετὰ τῆς Ἄννης γάμου του ἔσχεν ὁ Νικηφόρος τρία τέκνα: Τὴν Μαρίαν, τὴν Θάμαρ καὶ τὸν Θωμᾶν. Καὶ ἡ μὲν Μαρία ὑπανδρεύθη τὸν παλατῖνον κόμιτα τῆς Κεφαλληνίας Ἰωάννην Α΄ Ὀρσίνην, ἡ δὲ Θάμαρ ἔλαβε σύζυγον (1294) τὸν Φίλιππον de Tarente, δευτερότοκον υἱὸν Καρόλου τοῦ Β΄ d'Anjou [6].

---

[1] Λάμπρος Ν. Ἑλληνομνήμων 2, 29.

[2] Κατά τι μὲν ἔγγραφον (Miklosisch-Müller Acta et Diplomata 249) ὁ Μιχαὴλ ἀπέθανε τὸ 1266, κατὰ τὸν Γρηγορᾶν (ἔκδ. Βόνν. 110) τὸ 1269 καὶ κατ' ἄλλους τὸ 1271.

[3] Γρηγορ. Ἔκδ. Βόν. 110. Ἀκροπολ. 49.

[4] Ἀκροπολ. 98. Γρηγορ. 49.

[5] Παχυμ. Δ΄ 27.

[6] Livre de la conqueste ἔκδ. Buchon 1845 σελ. 454.

Ἀμφότεραι δ' αἱ θυγατέρες αὗται θὰ κατώκησαν βεβαίως παρὰ τοῖς συζύγοις των ἡ μὲν ἐν Κεφαλληνίᾳ, ἡ δὲ ἐν Νεαπόλει τῆς Ἰταλίας, παραμείναντος ἐν Ἄρτῃ μόνον τοῦ Θωμᾶ, ὅστις ἀναμφιβόλως εἶνε ὁ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ διὰ τοῦ ἐπιθέτου Κομνηνόβλαστος προσαγορευόμενος [1].

Περὶ τοῦ Θωμᾶ τούτου γνωρίζομεν ἐκ τοῦ Παχυμέρη, ὅτι κατὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρός του ἦτο μόλις ἐπταέτης. Ἀφ' οὗ δὲ ὁ Νικηφόρος ἀπέθανε τὸ 1296 ἔπεται ὅτι ὁ Θωμᾶς ἐγενήθη τὸ 1289. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ ὡς ἀναφέρουσα μὲν τὸν Θωμᾶν εἶνε μεταγενεστέρα τοῦ 1289, ὡς μνημονεύουσα δὲ τὸν Νικηφόρον προγενεστέρα τοῦ θανάτου του ἤτοι τοῦ 1296. Ἡ κτίσις ἄρα τῆς Παρηγορητίσσης πρέπει νὰ θεωρηθῇ συντελεσθεῖσα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1289 καὶ 1296.

Γεννᾶται ἤδη τὸ ἐρώτημα: διὰ τίνα λόγον ἐθεώρησεν ὁ Ἀραβαντινὸς τὸν (ἀναμφιβόλως ἐκ παραναγνώσεως τοῦ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ὀνόματος Ἄννα πλασθέντα) Ἰωάννην οὐχὶ ὡς τὸν κτίτορα ἀλλ' ὡς τὸν ἀνακαινιστὴν τοῦ ναοῦ; Ἡ ἀπάντησις εἶνε εὐχερής. Ὑπεράνω τῆς βασιλείου πύλης ἀλλὰ κατὰ τὴν πρὸς τὸν νάρθηκα βλέπουσαν πλευρὰν εὕρηται ἐντετειχισμένη ἑτέρα ἐνεπίγραφος πλάξ, διαστάσεων 0.26×0.30 μ. (Εἰκ. 55). Ἰδοὺ δὲ τὶ λέγει αὕτη: ***Τοῦ παλεοῦ κ(τι)σ(ί)ματος 796.*** Κάτωθεν δὲ φέρει κεχαραγμένα καὶ ἀκατάληπτα τινὰ σημεῖα, ἅτινα ἐν τούτοις μᾶς δίδουσι τὴν ἐξήγησιν τῆς χρονολογίας 796, ἣν φέρει ἡ ἐπιγραφή. Πράγματι ἐὰν παραβάλωμεν τὰ ρηθέντα σημεῖα πρὸς τὴν ὑπὲρ τὴν Πλατυτέραν γραπτὴν χρονολογίαν (Εἰκ. 47) θὰ εὕρωμεν ὅτι ταῦτα οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ἀδεξία τις μίμησις τῆς χρονολογίας ζξς ἐκληφθείσης ἀμαθῶς ὡς γεγραμμένης δι' ἀραβικῶν στοιχείων καὶ ταυτισθείσης πρὸς τὸν ἀριθμὸν 796 [2]. Ὅτι δ' ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εἶνε τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος, ἐντειχισθεῖσα ἐν τῷ νάρθηκι, ἀναμφιβόλως ὑπὸ ἀμαθῶν ἐπιτρόπων τοῦ ναοῦ, ἀποδεικνύει οὐ μόνον ὁ χαρακτὴρ τῶν γραμμάτων της ἀλλὰ καὶ τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ, ὃν φέρει ὑπεράνω καὶ τέλος ἡ μορφὴ τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἀναπηδώντων κλαδίσκων.

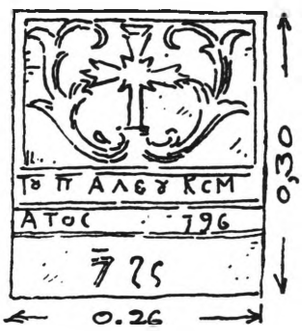

Εἰκ. 55. Ἐνεπίγραφος πλὰξ ἐν τῷ νάρθηκι.

Λόγῳ λοιπὸν τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης ἐθεωρεῖτο ἐφ' ἱκανὸν ὁ ναὸς ὡς κτίσμα τοῦ Η΄ μ. Χ. αἰῶνος [3].

---

[1] Ὁ κ. Millet συνάγει ὅτι ἐν τῷ τρίτῳ στίχῳ ἀνεφέρετο ὁ Θωμᾶς ἐκ τοῦ ἐπιθέτου μέγας, ὅπερ ἀκολουθεῖ καὶ ὅπερ ἐπανευρίσκεται ἐν λατινικῷ τινι ἐγγράφῳ. Τὸ ἐπιχείρημα ὅμως τοῦτο εἶνε λίαν ἀσθενὲς δεδομένου ὅτι τοῦ ἐπιθέτου μέγας χρῆσις — ἂν μὴ κατάχρησις — ἐγίνετο διὰ πάντας ἀνεξαιρέτως τοὺς δεσπότας.

[2] Τοῦτο παρετήρησεν ἤδη καὶ ὁ Λαμπάκης (Mémoire σελ. 40).

[3] Τὴν αὐτὴν χρονολογίαν κτίσεως παρεδέχθη ἐν τῷ Δοκιμίῳ του (146) καὶ ὁ μητροπολίτης Σεραφείμ.

Τὰ ὀνόματα τῶν κτιτόρων τοῦ ναοῦ μᾶς ἐξηγοῦσιν ἄριστα καὶ τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον, ὅστις ἐφηρμόσθη εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν. Εἶνε γνωστὴ ἐκ τῆς ἱστορίας ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ μεγάλη ἐπίδρασις, ἣν ἤσκει ἐπὶ τοῦ συζύγου της Νικηφόρου ἡ Ἄννα Παλαιολογῖνα, γυνὴ «σοφωτάτη», εὐφυεστάτη [1] καὶ πλουσιωτάτη [2], ἀφ' ἑτέρου δ' αἱ στεναὶ σχέσεις, ἃς ἡ Ἄννα ἐφρόντιζε νὰ διατηρῇ μετὰ τῆς αὐλῆς τῆς πατρίδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως [3]. Οὐδόλως λοιπὸν εἶνε ἀπίθανον, ὅτι προκειμένης τῆς ἀνεγέρσεως μεγαλοπρεποῦς ναοῦ, ἀπαθανατίζοντος τὴν εὐσέβειαν τοῦ δεσποτικοῦ ζεύγους εἰς τὴν μνήμην τῶν ἀπογόνων των, μετεκλήθησαν, εἰσηγήσει τῆς δαιμονίας Ἄννης, τεχνῖται οἰκοδόμοι ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, οἵτινες καὶ ἐξετέλεσαν τὴν Παρηγορήτισσαν συμφώνως πρὸς τὰ ἐν τῇ βασιλευούσῃ οἰκοδομικὰ πρότυπα. Τεκμήρια δὲ τούτου ἔστωσαν: τὰ κατηχούμενα, οἱ τέσσαρες κατὰ τὰς γωνίας δορυφόροι τοῦ κεντρικοῦ τροῦλλοι, αἱ ὑψηλαὶ μετὰ διπλῆς σειρᾶς σηκῶν (niches) κόγχαι τοῦ ἱεροῦ, τὰ ὁριζόντια γεῖσα τῶν πλινθίνων τρούλλων, τὰ τοξωτὰ ἀψιδώματα καὶ τόσαι ἄλλαι οἰκοδομικαὶ λεπτομέρειαι τοῦ ναοῦ, αἵτινες μόνον εἰς Κωνσταντινοπολιτικοῦ τύπου ναοὺς ἀπαντῶσι.

Ἐν ᾧ δ' ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ φαίνεται ὁδηγουμένη ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ καθαρῶς ἰταλικὸς χαρακτὴρ τῆς ἐσωτερικῆς γλυπτῆς διακοσμήσεως εἶνε ἀναμφιβόλως, ὡς καὶ πρότερον παρετηρήσαμεν, ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιγαμβρείας τῶν δεσποτῶν τῆς Ἄρτης μετὰ τῶν ἰταλικῶν οἴκων τῶν Ὀρσίνη τῆς Κεφαλληνίας καὶ τῶν Anjou τῆς Νεαπόλεως.

Δυστυχῶς παρὰ πᾶσαν τὴν ἐγνωσμένην δραστηριότητα τῆς Ἄννης τίποτε δὲν κατωρθώθη νὰ προστεθῇ εἰς τὴν διακόσμησιν τοῦ ναοῦ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Νικηφόρου. Πόλεμοι διηνεκεῖς πρὸς οἰκείους τε καὶ ξένους εἶχον ἀπησχολημένην τὴν προσοχὴν τῆς ἐπιτροπευούσης τὸν ἀνήλικον Θωμᾶν δεσποίνης ἀποκλειστικῶς περὶ στρατιωτικὰ ἔργα. Διήρκεσε δ' ἡ συνεχὴς αὕτη ἐμπόλεμος κατάστασις οὐ μόνον μέχρι τοῦ θανάτου τῆς Ἄννης (1312) ἀλλὰ καὶ πολὺ μετ' αὐτόν, καταλήξασα ἐν τέλει εἰς τὸν διαμελισμὸν τοῦ δεσποτάτου μεταξὺ Ὀρσινῶν καὶ Βυζαντίνων, εἶτα δὲ καὶ εἰς τὴν κατάληψιν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Σέρβων, τῶν Ἀλβανῶν καὶ βραδύτερον τῶν Τούρκων. Καθ' ὅλον τοῦτο τὸ διάστημα, ἥκιστα πρόσφορον πρὸς ἐκτέλεσιν καλλιτεχνικῶν ἔργων, ὁ ναὸς παρέμενεν οἷος κατελείφθη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Νικηφόρου, ἤτοι ἡμιτελὴς καὶ ἀκόσμητος, τελευταῖον καὶ κάλλιστον ἄμα τεκμήριον τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ δύσαντος δεσποτάτου.

---

[1] «Moult sage feme et de grand enging». Livre de la conqueste ἔκδ. Buchon 1845 σελ. 410 καὶ περαιτέρω σελ. 454. «Une des plus sachans feme de Romanie».

[2] Hopf ἔ. ἀ. I, 301.

[3] Παχυμ. Ἀνδρον. Παλαιολ. Γ' 4. Ρωμανοῦ: Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου 89.

Εἰς τὴν αὐτὴν καὶ χείρονα, λόγῳ τῆς ἐγκαταλείψεως κατάστασιν, εὗρε τὴν Παρηγορήτισσαν, ὅταν — κατά τινα ἐπιγραφὴν γεγραμμένην ἐπὶ τοῦ ἐπιθήματος τοῦ πρὸς τὴν σολέαν νοτίου παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου (Εἰκ. 56) — «ἦλθεν ἐνταῦθα ὁ παναγιώτατος Πατριάρχης κύριος Ἱερεμίας ἐν τῷ ζλη΄ (=1530) ἔτος μηνὸς Ἰουλλίου καὶ ἐποίησεν ἁγιασμόν».

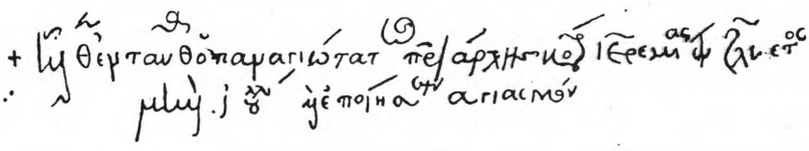

Εἰκ. 56.

Ἀλλ' εἰς οὐδὲν καὶ τοῦ εὐπαιδεύτου πατριάρχου ἴσχυσαν αἱ πρὸς ζωογόνησιν τοῦ ναοῦ προσπάθειαι. Ὁ μαρασμὸς πάσης καλλιτεχνικῆς ὁρμῆς εἶχεν ἐπέλθει πλέον ὁριστικῶς καὶ παρὰ πᾶσαν τὴν τελευταίαν· ἀπόπειραν εἰκονογραφήσεως τοῦ 1558, ἣν εἴδομεν ἐν τῷ ἱερῷ — ἀληθῆ ὑστάτην ἀναλαμπὴν τοῦ σβεννυμένου λύχνου — «τὸ πατριαρχικὸν σταυροπήγιον τὸ λεγόμενον Παρηγορήτισσα» περιπεσόν, ὡς μᾶς λέγει τὸ ἐν ἀρχῇ τοῦ παρόντος παρατεθὲν πατριαρχικὸν σιγίλλιον, εἰς ἔνδειαν καὶ «ἐλάττωσιν διὰ τὰς καιρικὰς ἀνωμαλίας» μετέπεσεν ἀπὸ μητροπόλεως εἰς μοῖραν μετοχίου, προσηλωθέντος «εἰς αἰῶνας τοὺς ἅπαντας» εἰς τὴν ὀλίγον ἔξωθι τῆς Ἄρτης κειμένην εὐαγῆ μονὴν τῆς Κάτω Παναγιᾶς, εἰς ἣν καὶ πράγματι μέχρι σήμερον ὑπάγεται.

ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΚΑ

I

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ — ΠΑΛΑΙΟΚΑΣΤΡΟΝ

Ἀφορμὴν πρὸς ἀρχαιολογικὴν δι' ἀνασκαφῶν ἔρευναν τῆς νήσου Κεφαλληνίας ἔδωκεν ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα δέκα καὶ πέντε ἰδίᾳ ἔτη γενομένη πολλαχοῦ τῶν Ἰονίων νήσων ἀρχαιολογικὴ ἐργασία πρὸς ἐπίλυσιν τοῦ ἀπὸ ἀρχαιοτέρων ἔτι ἐτῶν σφόδρα συζητουμένου ζητήματος τῆς ἐξακριβώσεως τῆς πατρίδος τοῦ Ὁμηρικοῦ Ὀδυσσέως.

Μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Schliemann κατὰ τὰ ἔτη 1868 καὶ 1878 ἐξερεύνησιν τῆς νήσου Ἰθάκης [1], καθ' ἣν οὐδὲν εὑρέθη πρὸς πιστοποίησιν τῆς πατρίδος τοῦ Ὀδυσσέως καὶ μετὰ τὴν αὐτόθι συνεχισθεῖσαν ἀρχαιολογικὴν ἔρευναν κατὰ τὸ 1903 καὶ ἑξῆς ὑπὸ τοῦ W. Vollgraff δαπάναις τοῦ ἀοιδίμου φιλαρχαίου καὶ φιλέλληνος Ὁλλανδοῦ A. E. H. Goekoop, καθ' ἣν οὐδὲν εὕρημα ἐπιβεβαιοῦν τὴν ὕπαρξιν τοῦ πολιτισμοῦ τῶν χρόνων τοῦ Ὀδυσσέως ἦχθη εἰς φῶς, κατ' ἀνάγκην ἐστράφη ἡ προσοχὴ τῶν ἀρχαιολόγων εἰς τὰς παρακειμένας τῇ Ἰθάκῃ νήσους τοῦ Ἰονίου πελάγους.

Τοιαῦται δ' ἦσαν ἡ Λευκὰς καὶ ἡ Κεφαλληνία. Καὶ διὰ μὲν τὴν Λευκάδα ἀπὸ τοῦ 1901 καὶ ἑξῆς διετύπωσεν ἰδίαν θεωρίαν, καθ' ἣν ἡ σημερινὴ Λευκὰς εἶνε ἡ ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου περιγραφομένη Ἰθάκη, ὁ σοφὸς ἀρχαιολόγος καὶ ἄλλοτε διευθυντὴς τῆς ἐν Ἀθήναις Γερμανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς W. Dörpfeld, καὶ ἀπὸ τοῦ 1904 καὶ ἑξῆς ἐνήργησε πολλάκις ἀνασκαφὰς ἐν αὐτῇ παρὰ τὸ χωρίον Νιδρί, ἔνθα ἀποκαλύψας σπουδαῖα λείψανα μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ πιστεύει, ὅτι πρέπει ἐκεῖ νὰ τοποθετηθῇ ἡ πόλις τοῦ Ὀδυσσέως.

Τὸ ζήτημα τοῦτο ἔκτοτε ἤγειρε πολλὰς συζητήσεις καὶ προὐκάλεσε τὴν συγγραφὴν πολλῶν μελετῶν μεταξὺ τῶν ἀλλοδαπῶν καὶ ἡμεδαπῶν ἐπιστημόνων.

Ἐκ τῶν τελευταίων τοῦ Ἰθακησίου Νικολάου Παυλάτου ἡ συγγραφὴ «ἡ Πατρὶς τοῦ Ὀδυσσέως, ἐν Ἀθήναις 1906» ὡς καὶ ἡ μονογραφία τοῦ αὐτοῦ «ἡ Ὁμηρικὴ Ἰθάκη, ἐν Ἀθήναις 1908» ἐν ὑποσημειώσει τῆς ἑνάτης σελίδος, τῆς ὁποίας βλέπει τις ὅλην τὴν βιβλιογραφίαν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου, χρῄζουσι μεγάλης προσοχῆς καὶ διὰ τὰ σπουδαῖα καὶ πολλαχοῦ ἀκαταμάχητα ἐπιχειρήματα

[1] Schliemann, Ithaka.

καὶ διὰ τὰς τοῦ πολυθρυλήτου Ὁμηρικῆς χωρίου ἐπιτυχεῖς καὶ δεξιωτάτας ἑρμηνείας τοῦ συγγραφέως, ὑποστηρίζοντος τὴν ταὐτότητα τῆς σημερινῆς Ἰθάκης πρὸς τὴν Ὁμηρικήν.

Διὰ δὲ τὴν ἔρευναν τῆς Κεφαλληνίας προσῆλθεν χορηγὸς γενναῖος ὁ ἐνθουσιώδης τοῦ Ὁμήρου θαυμαστὴς καὶ πρὸ μικροῦ μνημονευθεὶς A. E. H. Goekoop, διὰ τῶν χορηγιῶν τοῦ ὁποίου ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1908 καὶ ἑξῆς ἤρξατο ἀνασκάπτουσα συνεχῶς σχεδὸν μέχρι τοῦ πρὸ δύο ἐτῶν ἐπισυμβάντος προώρου θανάτου τοῦ ἀοιδίμου ἀνδρός, πολλαχοῦ τῆς Κεφαλληνίας πρὸς ἀνακάλυψιν λειψάνων ἐπιβεβαιούντων τὴν ὕπαρξιν μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ τῶν χρόνων τοῦ Ὀδυσσέως καί, εἰ δυνατόν, αὐτοῦ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ὁμηρικοῦ βασιλέως.

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν ἐκείνων οὔπω δημοσιευθέντα, ὑπῆρξαν πολλὰ καὶ σπουδαῖα, μέλλοντα οὐ μόνον νὰ πιστοποιήσωσι καὶ καθορίσωσι τὸν μυκηναϊκὸν πολιτισμὸν τῆς νήσου Κεφαλληνίας, ἀλλὰ καὶ ἐν γένει σπουδαίαν νὰ παράσχωσιν συμβολὴν εἰς τὴν καθόλου ἱστορίαν τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἐκ τῆς δ' οὕτω βεβαιωθείσης ὑπάρξεως μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ ἐν Κεφαλληνίᾳ, ἐνθαρρυνθεὶς ὁ τὰ μάλα ἐμπεποτισμένος εἰς τὰ νάματα τῆς Ὁμηρικῆς ποιήσεως καὶ ὑπὸ καθαροῦ πρὸς αὐτὴν ἐνθουσιασμοῦ ἐλαυνόμενος φιλέλλην Ὁλλανδὸς περιηγήθη τὴν νῆσον Κεφαλληνίαν καὶ ἐπίστευσεν ὅτι ἀνεῦρεν εἰς τὰ γοητευτικὰ τοπία τῆς κάτω Λειβαθοῦς τὰ ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου περιγραφόμενα μέρη τῆς Ἰθάκης καὶ κατ' ἀκολουθίαν, ὅτι ἠδύνατο νὰ καθορίσῃ περίπου καὶ τὴν θέσιν τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ὀδυσσέως καὶ τὸν λιμένα τοῦ Ὀδυσσέως καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ λιμένος εἰς τὸ ἀνάκτορον ἄγουσαν ὁδόν.

Τὰς ἰδέας του ταύτας διετύπωσεν ἐν ἰδίῳ τομιδίῳ ἐπιγραφομένῳ «Ithaque, la grande» Ahtènes 1908, ἐν ᾧ πειρᾶται νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι ἡ Ὁμηρικὴ Ἰθάκη δὲν εἶναι ἡ κατὰ παράδοσιν γνωστὴ τοῦ Ἰονίου πελάγους νησίς, οὐδ' ἡ ὑπὸ τοῦ κ. Dörpfeld οὕτω μεταβαπτισθεῖσα Λευκάς, ἀλλ' ἡ μεγάλη, ἡ καὶ τὸ ὕψιστον τῶν πέριξ νήσων ὄρος ἔχουσα νῆσος Κεφαλληνία.

Ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ ἐκτὸς ἄλλων ὁμοιοτήτων, ἃς ἀνεύρισκε, καθώριζεν ὡς λιμένα μὲν τοῦ Ὀδυσσέως τὸν σημερινὸν ὁρμίσκον τὸν πλησίον τοῦ χωρίου «Μηνιὲς» κείμενον, ὡς θέσιν δὲ τοῦ ἀνακτόρου τὸν λόφον, ἐν ᾧ σήμερον ἵδρυται ἡ μικρὰ ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Νικολάου, πλησίον τῆς μαγευτικῆς θέσεως τῆς «πέτρας τοῦ Βύρωνος», εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ὁ φιλέλλην ποιητὴς ἄλλοτε ὤφειλε πολλὰς τῶν ποιητικῶν αὐτοῦ ἐμπνεύσεων, ἢ τὸν λόφον τῶν μύλων τοῦ Μουσούρη, ἢ ἐν γένει τὸ ἐν τοῖς λόφοις τούτοις ἐκτεινόμενον πλούσιον χωρίον τῆς Λακκήθρας.

Τὰ μέρη ταῦτα ἠθέλησε καὶ διὰ τῆς σκαπάνης νὰ ἐρευνήσῃ, ἵνα καὶ ἡ εὕρε-

σις ἀρχαίων εὑρημάτων τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἰδίᾳ τῶν χρόνων τῶν ὁμηρικῶν ἡρώων ἐπιβεβαιώσῃ ἐν μέρει ἢ ἐν ὅλῳ τὰς δοξασίας αὐτοῦ.

Λαβοῦσα δ' ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, διὰ τῆς ὁποίας ὁ φιλάρχαιος ἀνὴρ ἐνήργει τὰς ἀνασκαφὰς αὐτοῦ, τὴν πρὸς ἐνέργειαν αὐτῶν ἄδειαν, ἀνέθεσεν εἰς ἐμὲ τὴν διεύθυνσιν αὐτῶν ἐν συμπράξει μετὰ τοῦ τότε συμβούλου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ νῦν συναδέλφου κ. Ἀλεξ. Φιλαδελφέως.

Καὶ ἀνεσκάψαμεν μὲν τότε τὰ ὑπ' ἐκείνου ὑποδειχθέντα ἡμῖν μέρη καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν βλέπει τις ἐν ΠΑΕ, 1912, 100-118, ἀλλ' ἐγὼ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς διαφωνήσας ὡς πρὸς τὰς ὑποδειχθείσας θέσεις, ἐν αἷς ἐζη-

Εἰκ. 1. Ὁ μυχὸς τοῦ Κουτάβου καὶ ὁ λόφος «Καστέλλι».

τοῦμεν νὰ εὕρωμεν λείψανα τοῦ ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου περιγραφομένου πολιτισμοῦ, δι' οὓς λόγους αὐτόθι ἐν σελίδι 104 καὶ ἑξῆς ἀναφέρω, ἐπεζήτησα μετ' ἐπιμονῆς τὴν ἔρευναν ἄλλου μέρους, ἐν ᾧ ἄνευ ἀμφιβολίας ἦτο φανερὸν ἐκ τῶν προτέρων, ὅτι ἠθέλομεν εὕρει λείψανα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς νήσου.
Τὸ μέρος τοῦτο εἶναι τὸ κοινῶς καλούμενον ***Παλαιόκαστρον.***

Παλαιόκαστρον καλεῖται τὸ σύνολον τῶν διὰ κυκλωπείων τειχῶν ὠχυρωμένων λόφων (ἴδε Othon Riemann «Céphalonie», σελ. 18 καὶ 20), ὧν ἡ ἄλυσσις ἄρχεται ἀπὸ τοῦ ἀποκρήμνου λόφου, ὅστις ὀνομάζεται ***Καστέλλι*** (Εἰκ. 1) καὶ ὅστις ἀποτόμως ὑψούμενος ἀπὸ τοῦ μυχοῦ τοῦ ***Κουτάβου,*** ὅπου αἱ πηγαὶ τῶν ὑδάτων, διὰ μὲν τῆς βορειοδυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς καταλαμβάνει ἱκανὸν μέρος τοῦ κόλπου, διὰ δὲ τῆς μεσημβρινοδυτικῆς, ἀρχομένης ἐκ τῆς παρὰ τὸ ἐκκλησίδιον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου σχηματιζομένης καμπῆς, προσβλέπει πρὸς τὰς εὐφόρους καὶ μεστὰς πλουσίων ἀμπελώνων γαίας τῆς Κράνης.

Καὶ συνέχεται μὲν τὸ Καστέλλι κατὰ τοὺς πρόποδας πρὸς τὸν δεύτερον ὑψηλότερον λόφον, τοῦ ὁποίου πᾶσα ἡ μεσημβρινὴ πλευρὰ προσβλέπει πρὸς τὰς πεδιάδας τῆς Κράνης καὶ τὸ τέρμα αὐτῆς πρὸς τὴν Ἀλαφῶνα καὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἰδιαιτέρα ὀνομασία εἶναι ***Πεζοῦλες*** (Εἰκ. 2), ἀλλ' εἰς ἱκανὸν ὕψος ἀποχωρίζεται αὐτοῦ δι' ἀβαθοῦς ὀροπεδίου, ὅπερ ἠρέμα καὶ ὁμαλῶς διαχωρίζει τὰς δύο κορυφὰς ἀπ' ἀλλήλων (Εἰκ. 1 καὶ 2).

Πρὸς τὸ τέλος τῆς μεσημβρινῆς του πλευρᾶς ὁ λόφος οὗτος μικρὸν πρὸ τῆς καλουμένης σήμερον ***Δρακοσπηλιᾶς,*** λαμβάνει διεύθυνσιν βορειοανατολικήν,

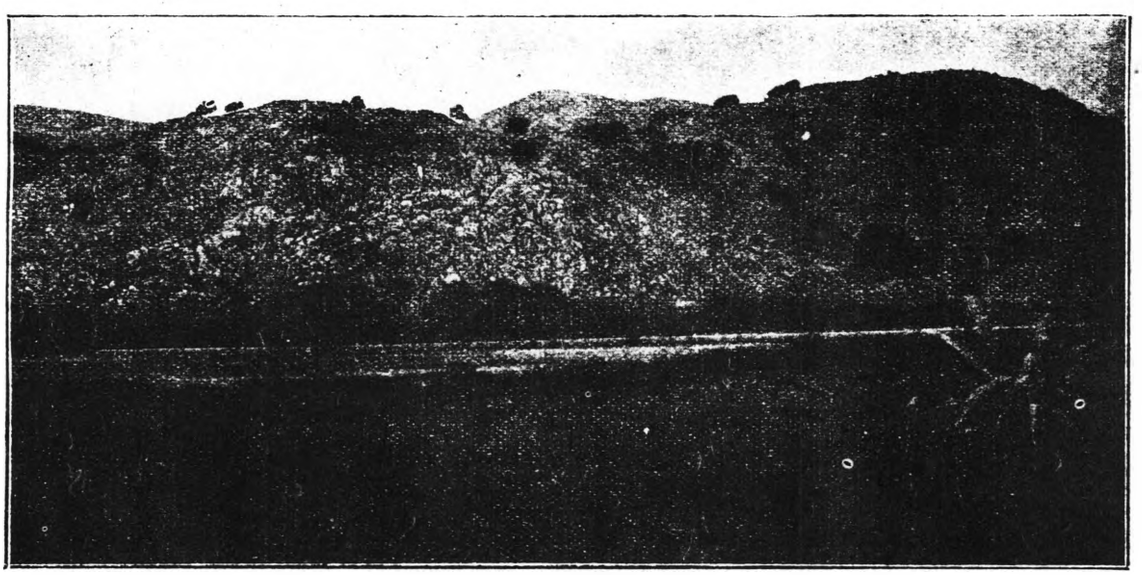

Εἰκ. 2. Ὁ λόφος «Πεζοῦλες».

ἀποχωριζόμενος ἀπὸ τῶν ἀνατολικῶς ὑψουμένων λόφων δι' ἀποτόμου χαράδρας καὶ ἑνούμενος πρὸς τὸν βορειοανατολικῶς αὐτοῦ ὑψούμενον ἀπόκρημνον λόφον, ὅστις ὀνομάζεται ***Κουντουροῦ.***

Οὕτω τὸ ἀπὸ τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τῶν Πεζουλῶν μέχρι τῆς κορυφῆς τῆς Κουντουροῦς διάστημα ἀποτελεῖ καθαρῶς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς ὅλης ὠχυρωμένης περιοχῆς. Διότι ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς Κουντουροῦς ἡ γραμμὴ τῶν τειχῶν λαμβάνει πλέον τὴν τελευταίαν αὐτῆς διεύθυνσιν πρὸς τὸν συνεχόμενον τῇ Κουντουροῦ χαμηλότερόν πως λόφον, ὅστις ὀνομάζεται ***Τραγαλοβούνι*** (ἢ τραγανοβούνι ἢ τραλαγοβούνι) καὶ πρὸς τὸν πρὸς τοῦτο συνεχόμενον ὑψηλότερον καὶ μείζονα λόφον, ὅστις ὀνομάζεται ***Ῥάχη*** καὶ τοῦ ὁποίου οἱ πρόποδες ἐκτείνονται μέχρι τῆς κοιλάδος τῶν χωρίων Προκοπάτων καὶ Ῥαζάτων.

Ἀλλ' ἐκτὸς τῆς ἐξωτερικῆς ταύτης σειρᾶς τῶν Κυκλωπείων τειχῶν ὑπάρχει

προσέτι καὶ ἐσωτερικῶς παραλλήλως σχεδὸν τῆς ἀπὸ Κουντουροῦ μέχρι Ῥάχης βορείας (Εἰκ. 3) πλευρᾶς τῆς ἐξωτερικῆς τειχοδομίας, γραμμὴ τειχῶν, ἥτις ἄρχεται μὲν ἀπὸ τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Καστελλίου, λήγει δὲ καθέτως μετὰ

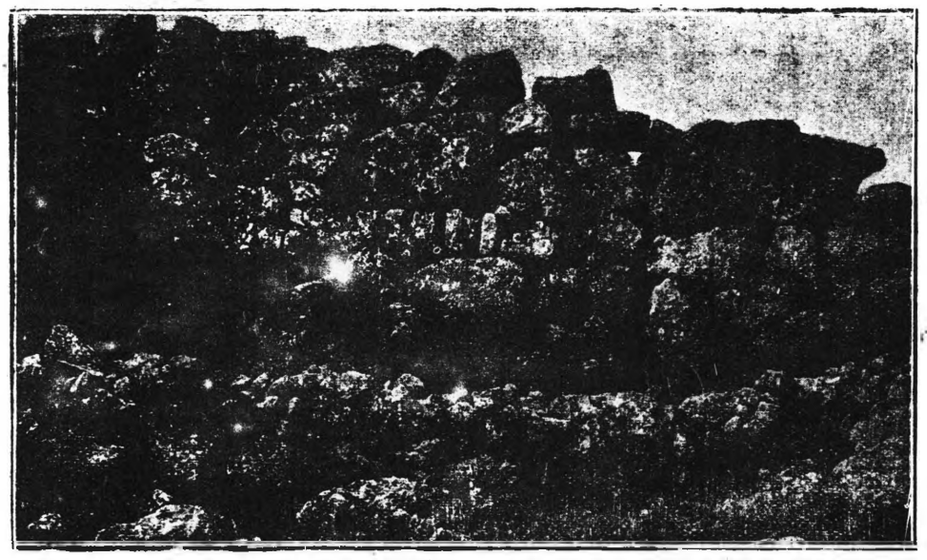

Εἰκ. 3. Ἐσωτερικὸν τεῖχος.

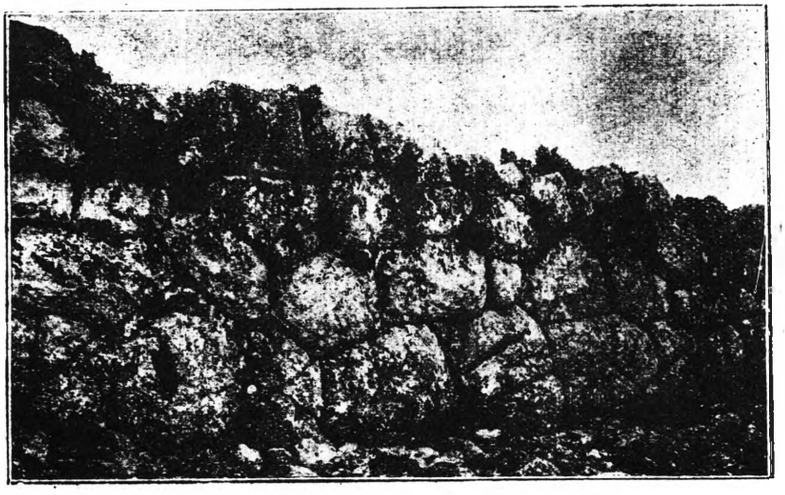

Εἰκ. 4. Τεῖχος Καστελλίου ῥωμαϊκῶν χρόνων.

ἐλιγμῶν ἐχόντων τὴν αὐτὴν διεύθυνσιν ἐπὶ τῆς νοτιοδυτικῆς πλευρᾶς τῶν Πεζουλῶν, ἀποχωρίζουσα οὕτω τοὺς δύο τούτους λόφους ἀπὸ τῶν λοιπῶν καὶ ἀποτελοῦσα δι' αὐτῶν κυρίως τὴν ἀκρόπολιν τῆς ἀρχαίας πόλεως. Τοῦτο ἐγένετο, ἵνα,

ἐὰν ἐκυριεύετο ἡ βορεία γραμμὴ νῶν τειχῶν, ἥτις διέτρεχε τὸν μέγιστον κίνδυνον ἐκ τῶν ἀπὸ ξηρᾶς ἐχθρῶν καὶ ἔχει διὰ τοῦτο τὴν τειχοδομίαν αὐτῆς πολλῷ μεγαλυτέραν καὶ στερεοτέραν, οἱ πολιορκούμενοι καταφεύγωσιν εἰς τὴν δευτέραν ὀχυρωτικὴν γραμμὴν τὴν ἐγκλείουσαν τὴν κυρίως ἀκρόπολιν καὶ ἐξ ἴσου ὀχυρὰν

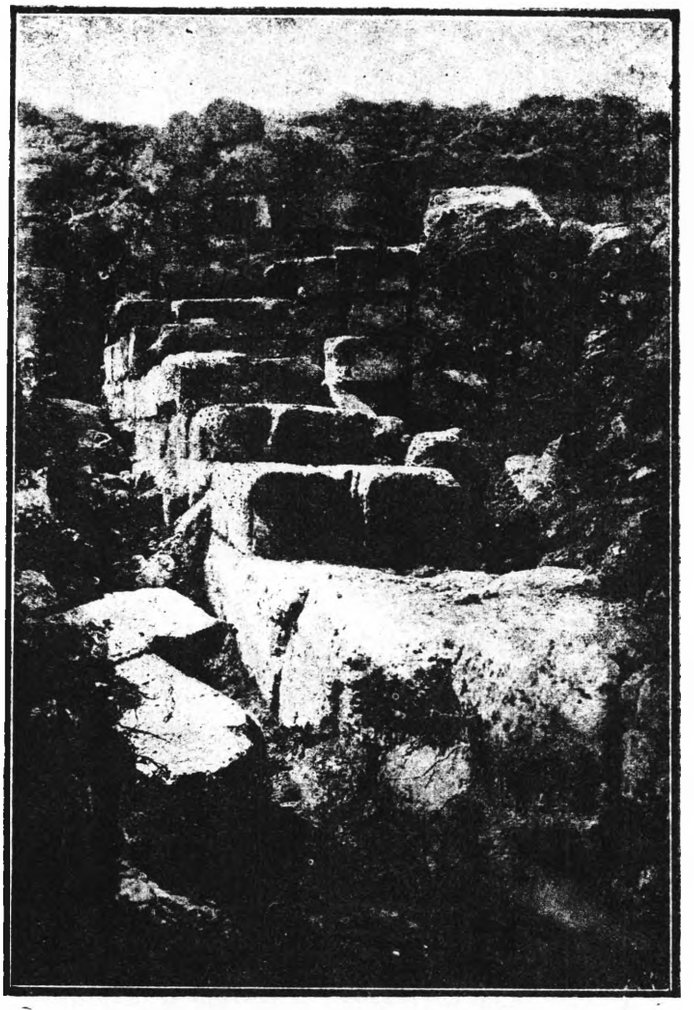

Εἰκ. 5. Προμαχὼν ἰσοδομικός.

καὶ διὰ πλείστων ἐξωτερικῶς τῷ τείχει ἐφαπτομένων προμαχώνων κοσμουμένην.

Οἱ προμαχῶνες οὗτοι ἀνίσως ἀπ' ἀλλήλων ἀπέχοντες εἶναι ἀλλαχοῦ μὲν τετραγωνικοί, ἀλλαχοῦ δὲ τριγωνικοί. Οἱ πλεῖστοι δ' αὐτῶν εἶναι χρονολογικῶς νεώτεροι τῆς ἐν γένει τειχοδομίας, ὧν ἡ κατὰ νεωτέρους χρόνους προσθήκη γίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ἀντιληπτή.

Καὶ ἐν ᾧ ἐπὶ μὲν τῆς Κυκλωπείου τειχοδομίας διακρίνει τις ὅλα τὰ στάδια

τῆς ἐξελίξεως κατὰ διαφόρους θέσεις ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν ἱστορικῶν ἑλληνικῶν χρόνων καὶ τῶν τελευταίων ῥωμαϊκῶν (Εἰκ. 4), ἐπὶ τῶν προμαχώνων διακρίνει τις μόνον τοὺς χρόνους τῆς ἑλληνικῆς τειχοδομίας, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ τῆς ῥωμαϊκῆς.

Ἑλληνικῆς τειχοδομίας προμαχῶνα ἰσοδομικὸν ἐκ πώρου, ἐν ᾧ τὰ τείχη

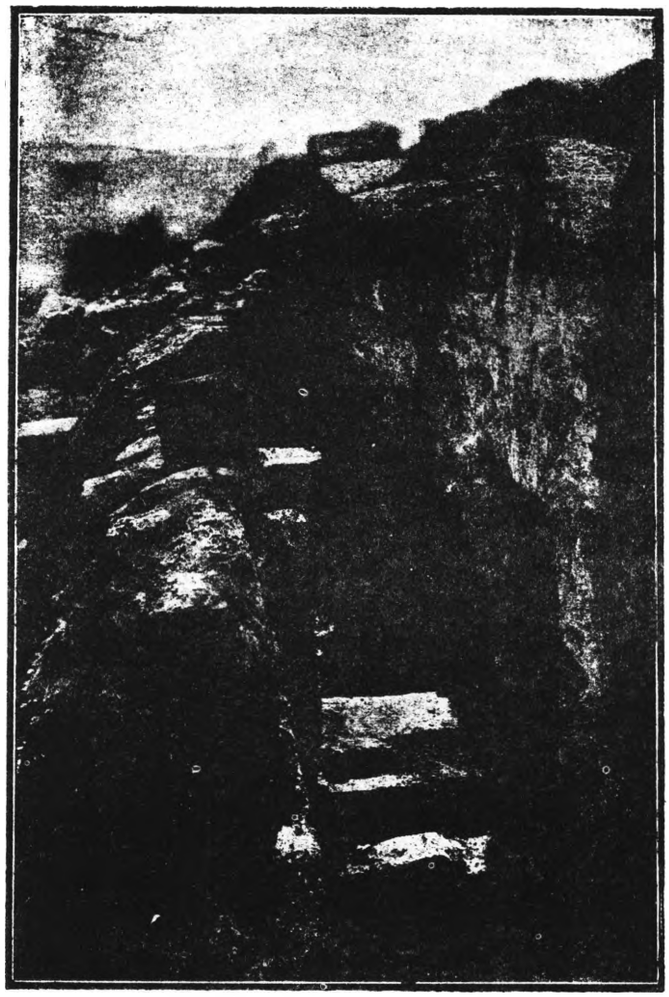

Εἰκ. 6. Ἡ θύρα τοῦ διαδρόμου τοῦ προμαχῶνος.

εἶναι ἐξ ἐγχωρίου σκληροῦ λίθου, προσκεκολλημένον εἰς νεωτέρους χρόνους ἐπὶ μέρους τοῦ πολυγωνικοῦ τείχους τῆς ἐσωτερικῆς γραμμῆς τῆς ὀχυρώσεως, περὶ ἧς ὀλίγον ἀνωτέρω ὁμιλοῦμεν, βλέπει τις ἐν τῇ εἰκόνι. 5.

Ὁ προμαχὼν οὗτος κατέληγεν εἰς δωμάτιον ἢ εἰς διάδρομον τοῦ ὁποίου αἱ δύο πλευραὶ ἦσαν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ πολυγωνικὸν τεῖχος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἐσωτε-

ρικὴ ὄψις αὐτοῦ τοῦ προμαχῶνος. Εἰς τὸν διάδρομον τοῦτον ὡδήγει θύρα, ἧς αἱ παραστάδες σῴζονται ἄριστα μέχρι σήμερον ἀνασκαφεῖσαι ὑπ᾽ ἐμοῦ, καὶ ἐφ᾽ ὧν διακρίνει τις τὰς κοιλότητας, ἐφ᾽ ὧν ἐφηρμόζοντο τὰ φύλλα αὐτῆς. Εἶχε δὲ ἡ

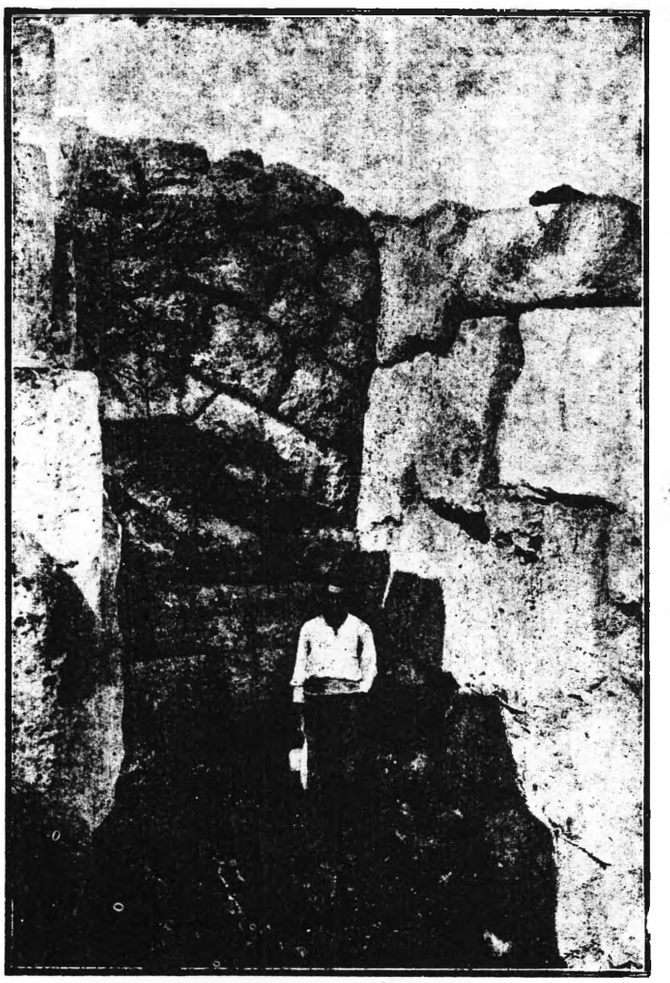

Εἰκ. 7. Προσθήκη μικροῦ πολυγωνικοῦ τείχους ῥωμαϊκῶν χρόνων.

θύρα, ἧς τὸ μετὰ δύο βαθμίδων κατώφλιον βλέπει τις ἐν τῇ εἰκόνι 6, πλάτος μὲν 0.92 μ., ὕψος δὲ 1.75 μ.

Τοιαύτας δ᾽ ὅμως προσθήκας νεωτέρων χρόνων ἐν τῇ ὅλῃ τειχοδομίᾳ συναντᾷ τις οὐ μόνον εἰς τοὺς προμαχῶνας ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ, ἐκπληρούσας ἴσως ἀνάγκην τινὰ μεταγενεστέρας ἐξασφαλίσεως τῶν τειχῶν.

Οὕτω ἐν εἰκόνι 7, βλέπει τις προσθήκην μικροῦ μέρους πολυγωνικοῦ τείχους ρωμαϊκῶν χρόνων ἀνασκαφέντος ὑπ᾽ ἐμοῦ καὶ ἔχοντος ὕψος μὲν 4.40 μ., πλάτος

δὲ 2.25 μ., διὰ τοῦ ὁποίου ἐσκοπεῖτο ἡ ἀπόφραξις διαδρόμου τινὸς τῶν μεγάλων τειχῶν. Ὑπὸ τὰ θεμέλια τοῦ μέρους τούτου τοῦ τείχους καὶ ἀκριβῶς ὄπισθεν τῶν ποδῶν τοῦ ἐν τῇ εἰκόνι ἱσταμένου ἐπιστάτου τῶν ἀνασκαφῶν μου εὑρέθησαν τὰ ἐν εἰκόνι 8 εἰκονιζόμενα, ἤτοι ἓν λίθινον ἰγδίον, τοῦ ὁποίου τὸ μὲν ἐσωτερικὸν

Εἰκ. 8. Λίθινον ἰγδίον μετὰ σφονδυλίων.

εἶναι ἄριστα λελεασμένον, μὲ διάμετρον 0.14 μ. καὶ ὕψος 0.21 μ., τὸ δὲ ἐξωτερικὸν ὅλως ἀκατέργαστον, εἷς λίθος εἰς μέγεθος μεγάλου ὠοῦ, ἄριστα λελεασμένος καὶ σκληρός, ἐντὸς τοῦ ἰγδίου προφανῶς διὰ τὴν χρῆσιν αὐτοῦ καὶ ὀλίγα διάτρητα σφονδύλια ἐξ ὀπτῆς γῆς.

Τὰ εὑρήματα ταῦτα εἰς προμυκηναϊκὴν ἐποχὴν ἀνήκοντα ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ μέρος τοῦτο, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔμελλε νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ διατηρηθῇ μέχρις ἐσχά-

των ἰσχυροτάτη τῆς Κεφαλληνίας πόλις, ἦτο ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων συνεχῶς κατῳκημένον. Ἡ πόλις αὕτη ἦτο οἱ Κράνιοι.

Περὶ τῆς πόλεως ταύτης ὡς καὶ περὶ τῶν τειχῶν αὐτῆς, ἅτινα ἔχουσι μέγιστον πάχος ἀπὸ πέντε μέχρις ἓξ μέτρων καὶ ὧν αἱ δύο ὄψεις ἀποτελοῦνται ἐκ μεγάλων λίθων ἐπιμελέστατα κατειργασμένων καὶ ἄριστα προσαρμοζομένων, ἐν ᾧ τὸ μεταξὺ τῶν δύο τούτων ὄψεων πάχος τῶν τειχῶν σύγκειται ἐκ μικροτέρων ἀτάκτως ἐρριμμένων λίθων, βλέπει τις πλείονα ἐν τῷ ἄνωθι μνημονευθέντι συγγράμματι τοῦ Ἰωσὴφ Ηἀρτς κατὰ μετάφρασιν ὑπὸ Λ. Γ. Παπανδρέου «Κεφαλληνία καὶ Ἰθάκη» ἐν σελ. 200 καὶ ἑξῆς.

Ἡ λεπτομερὴς δι' ἀνασκαφῶν ἔρευνα τῶν ἐρειπίων τῆς πόλεως ταύτης ἀπαιτεῖ μεγάλην καὶ πολυδάπανον ἐργασίαν, διότι, οὐ μόνον ἡ μεγάλη αὐτῆς ἔκτασις ἀλλὰ καὶ τὸ βάθος εἰς ὃ ὑπὸ τὰ ἐρείπια αὐτῆς εὑρίσκονται οἱ μυκηναϊκοὶ συνοικισμοί, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ ἐν εἰκόνι 8 εὑρήματα, ὧν τὴν ἔρευναν κυρίως ἐσκόπει ἡ ἀνασκαφὴ ἡμῶν, εἶναι τοσοῦτον, ὥστε καθίσταται δυσχερής, ὑφ' ἃς ὑλικὰς συνθήκας ἐκτελεῖται ἡ ἀνασκαφή, ἡ πλήρης ἐξέτασις αὐτῆς.

Εὐτυχῶς ἡ ὀχύρωσις τοῦ τόπου τούτου εἰς μεταγενεστέρους χρόνους δὲν ἐπεξετάθη, ὡς εἰκός, ἐφ' ὅλων τῶν μυκηναϊκῶν συνοικισμῶν, ἀλλὰ κατέλιπεν ἐκτὸς τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων καθ' ὅλας αὐτῶν τὰς διευθύνσεις ἀρκετὰ λείψανα προμυκηναϊκῶν καὶ μυκηναϊκῶν συνοικισμῶν εἰς ὧν τὴν ἔρευναν προέβημεν καὶ ὧν τὰ εὑρήματα μέλλομεν ἐνταῦθα νὰ ἐξετάσωμεν.

II

ΤΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΤΑΦΟΙ

Ἐκτὸς τῆς ὠχυρωμένης περιοχῆς πρὸς τὸ ἀνατολικὸν αὐτῆς μέρος, εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς καλουμένης Δρακοσπηλιᾶς, εἰς θέσιν, ἥτις καλεῖται Διᾶκα ἢ Διακᾶτα, ἀνεκαλύφθησαν τὰ δύο σπήλαια, τὸ μὲν ἕν, τὸ μεγαλύτερον περιέχον δέκα τάφους κατὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1912, ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῆς ἐπιστρατεύσεως, ἧς ἕνεκα διεκόπη ἡ ἀνασκαφή, τὸ δὲ ἕτερον, τὸ μικρότερον, τὸ περιέχον δύο μόνον τάφους, κατὰ τὴν 16ην Σεπτεμβρίου τοῦ 1914, ὅτε μετὰ τοὺς πολέμους ἐπεχείρησα τὴν συνέχειαν τῶν ἀνασκαφῶν ἐν τῇ θέσει ταύτῃ (ἴδε Πρακτικὰ Α.Ε. 1912 σελ. 117).

Ἡ θέσις αὕτη, ἐν ᾗ εὑρέθησαν τὰ σπήλαια, ἀποτελεῖ τὸ πρανὲς λόφου, μέρους τοῦ ὁποίου ἡ σύστασις εἶναι ἐξ ἀσβεστοβριθοῦς ψαμμίτου λίθου (Εἰκ. 9) λίαν εὐκατεργάστου καὶ κατ' ἀκολουθίαν καταλληλοτάτου διὰ τὴν ἐν αὐτῷ κατασκευὴν κατακομβῶν καὶ τάφων.

Τοιαῦται θέσεις ὁμοίας γεωλογικῆς συστάσεως ὑπάρχουσι πλεῖσται καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς νήσου, ἐφ' ὧν εὑρέθησαν σπηλαιώδεις συστάδες τάφων· σχεδὸν δὲ πάντοτε ἡ εὕρεσις τοιούτων θέσεων εὐκατεργάστου λίθου συνεπάγεται τὴν εὕρεσιν λαξευτῶν τάφων, διότι φαίνεται ὅτι οἱ ἀρχαῖοι κάτοικοι εἶχον χρησιμοποιήσει ὅλας αὐτὰς τὰς θέσεις ὡς νεκροταφεῖα.

Ἐν τῇ εἰκόνι 9 βλέπει τις τὸν λόφον, ἐφ' οὗ ἐγένοντο αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ ἐν

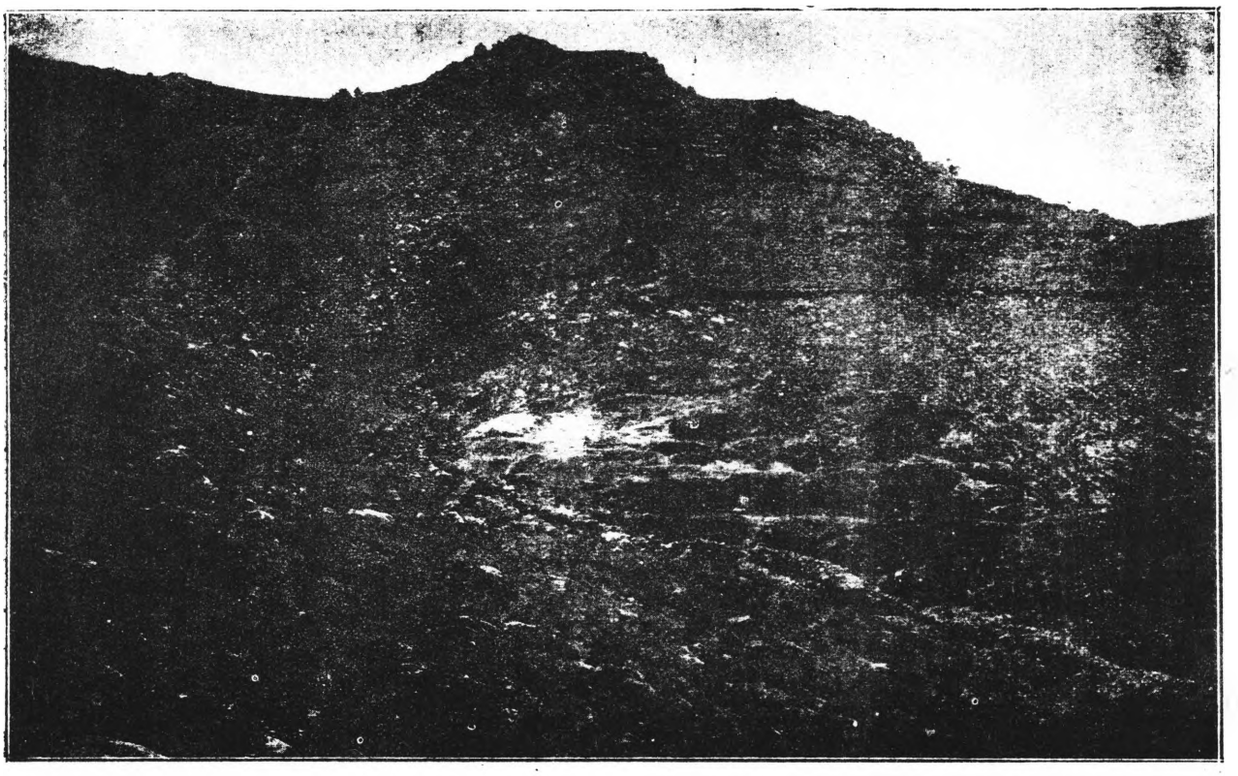

Εἰκ. 9. Ὁ λόφος Διᾶκα ἢ Διακᾶτα, ἐφ' οὗ τὰ δύο σπήλαια.

τῷ μέσῳ ἀκριβῶς τῆς εἰκόνος κάτωθι τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς τὸ στόμιον τοῦ πρώτου καὶ μεγαλυτέρου σπηλαίου.

Ἐν τῇ εἰκόνι 10 πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ εἰς τὸ μέσον βλέπει τις τὸ στόμιον τοῦ δευτέρου μικροτέρου σπηλαίου.

Ἀμφοτέρων τούτων τῶν σπηλαίων βλέπει τις εἰς τὰς εἰκόνας 11 καὶ 12 ἐν ὁριζοντογραφίᾳ τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος κατὰ σχέδια ἐκτελεσθέντα ἐπιμελέστατα καὶ μετὰ μεγάλης ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀργοστολίῳ τότε διαμένοντος διαπρεποῦς ἀρχιτέκτονος κ. Μ. Δελλαδέτσιμα, μετὰ διαφέροντος

παρακολουθήσαντος τὴν πρόοδον τῶν ἐμῶν ἀνασκαφῶν εἰς ὃν ἐκφράζομεν τὰς εὐχαριστίας ἡμῶν.

Εἰς τὴν εὕρεσιν τοῦ πρώτου καὶ μεγαλυτέρου σπηλαίου ὡδηγήθημεν εὐθὺς ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς αὐτόθι ἐρεύνης ἐκ μικρᾶς ὀπῆς, ἥτις ἐσχηματίσθη

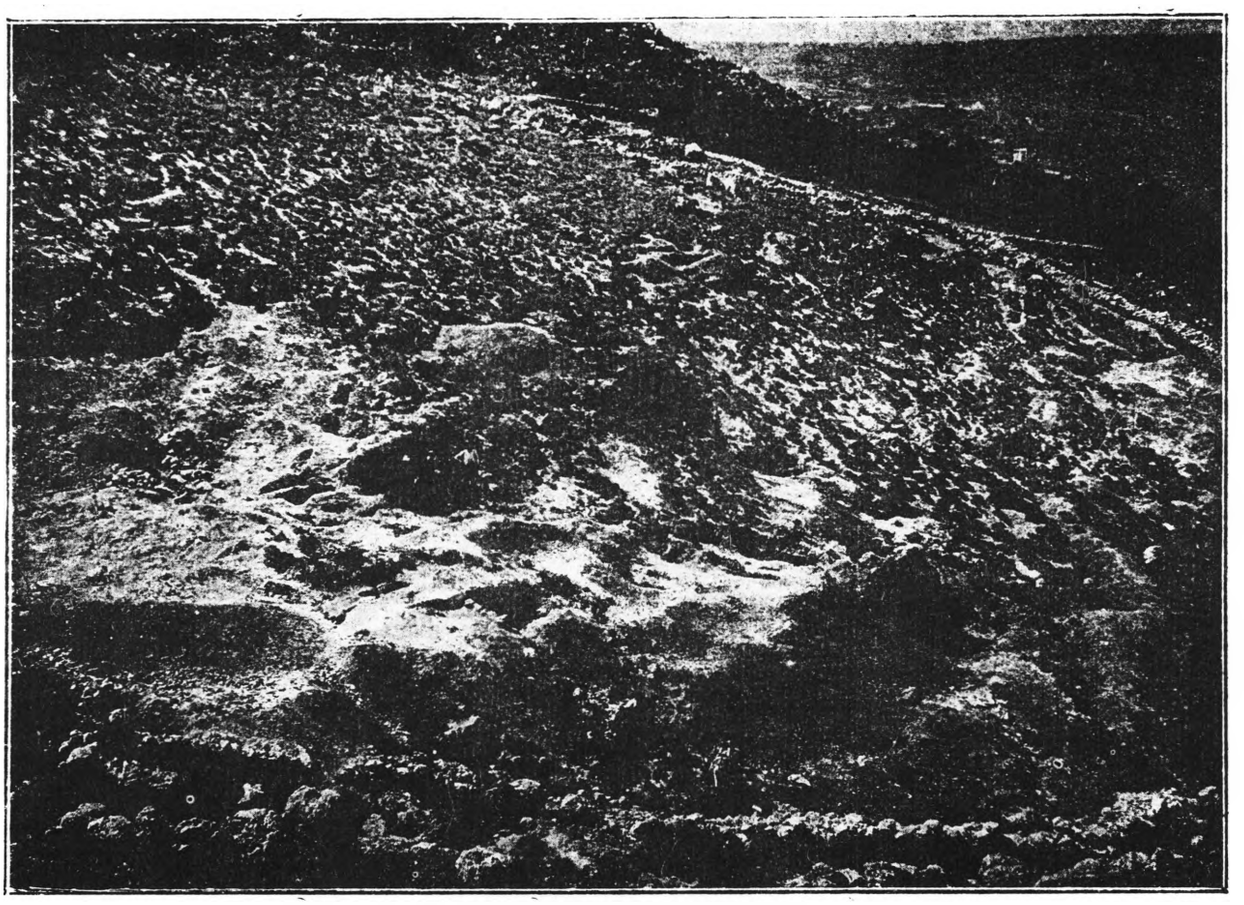

Εἰκ. 10. Τὸ δεύτερον σπήλαιον.

σὺν τῷ χρόνῳ ἀριστερὰ τοῦ στομίου τοῦ σπηλαίου διὰ τῆς καταπτώσεως μέρους τοῦ βράχου (Εἰκ. 13).

Ἐκ τῆς ὀπῆς ταύτης βεβαιωθέντες περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ λαξευτοῦ σπηλαίου ἀνεζητήσαμεν εἶτα καὶ ἀνεύρομεν τὴν εἰς τὸ στόμιον τοῦ σπηλαίου ἄγουσαν λαξευτὴν ὡσαύτως δίοδον, ἧς αἱ πλευραὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἔχουσι καταπέσει καὶ ἥτις γίνεται ὁρατὴ μόνον εἰς ἑνὸς μέτρου ἀπὸ τοῦ στομίου ἀπόστασιν (Εἰκ. 13).

Ἡ πρὸς τὸ στόμιον τοὐναντίον τοῦ δευτέρου σπηλαίου ἄγουσα δίοδος σῴζεται εἰς μῆκος 2.84 μ. (Εἰκ. 14).

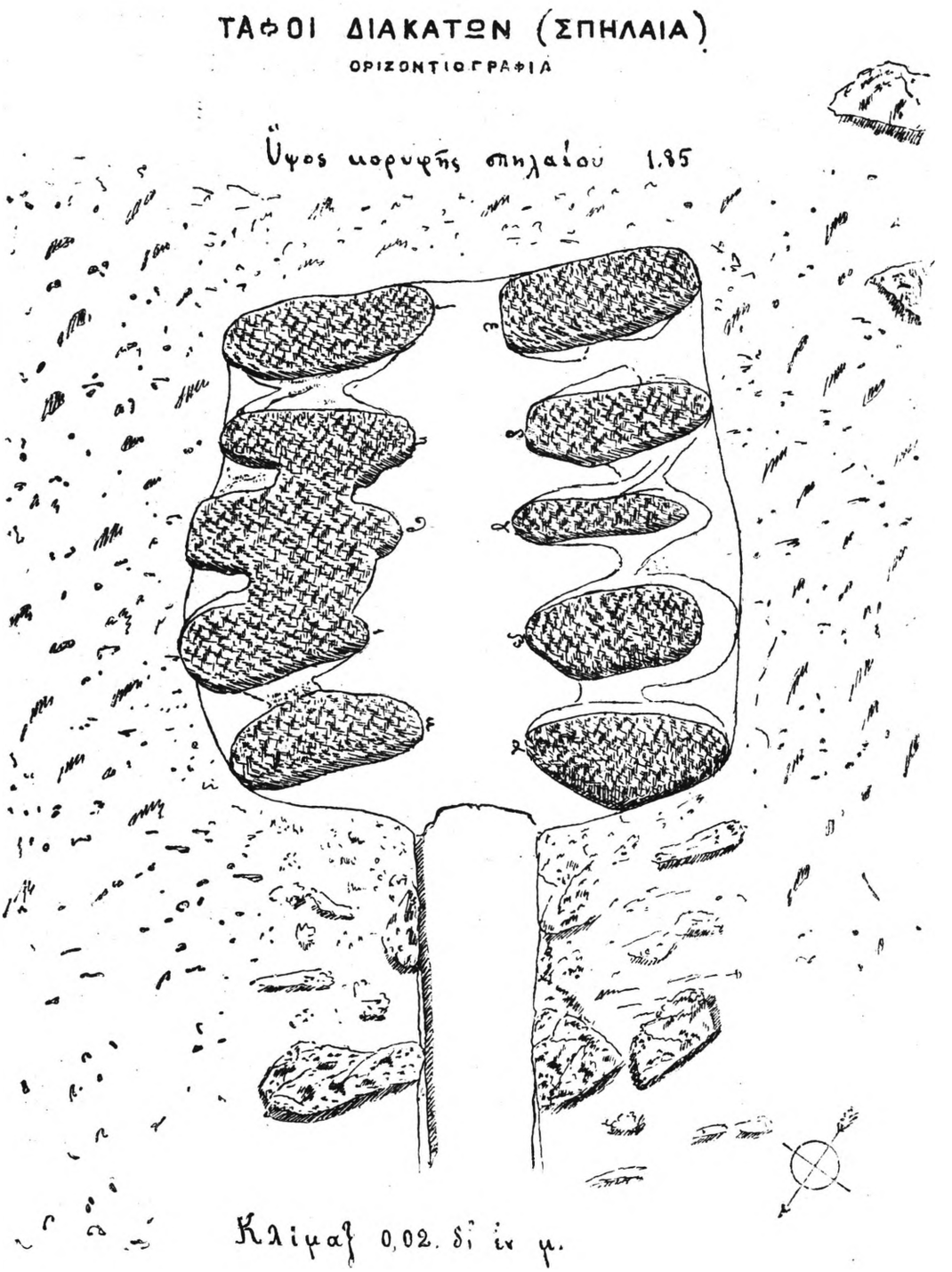
ΤΑΦΟΙ ΔΙΑΚΑΤΩΝ (ΣΠΗΛΑΙΑ)
ΟΡΙΖΟΝΤΙΟΓΡΑΦΙΑ
Ὕψος μορυφῆς σπηλαίου 1.35
Κλίμαξ 0,02. δι' ἐν μ.

Εἰκ. 11.

Ἡ δίοδος αὕτη εἰς ἀμφότερα τὰ σπήλαια εἶναι λαξευτὴ ἐν τῷ βράχῳ καὶ αἱ μὲν πλευραὶ αὐτῆς συγκλίνουσι πρὸς τὰ ἄνω, χωρὶς νὰ ἐφάπτωνται τὰ ἄνω αὐτῶν

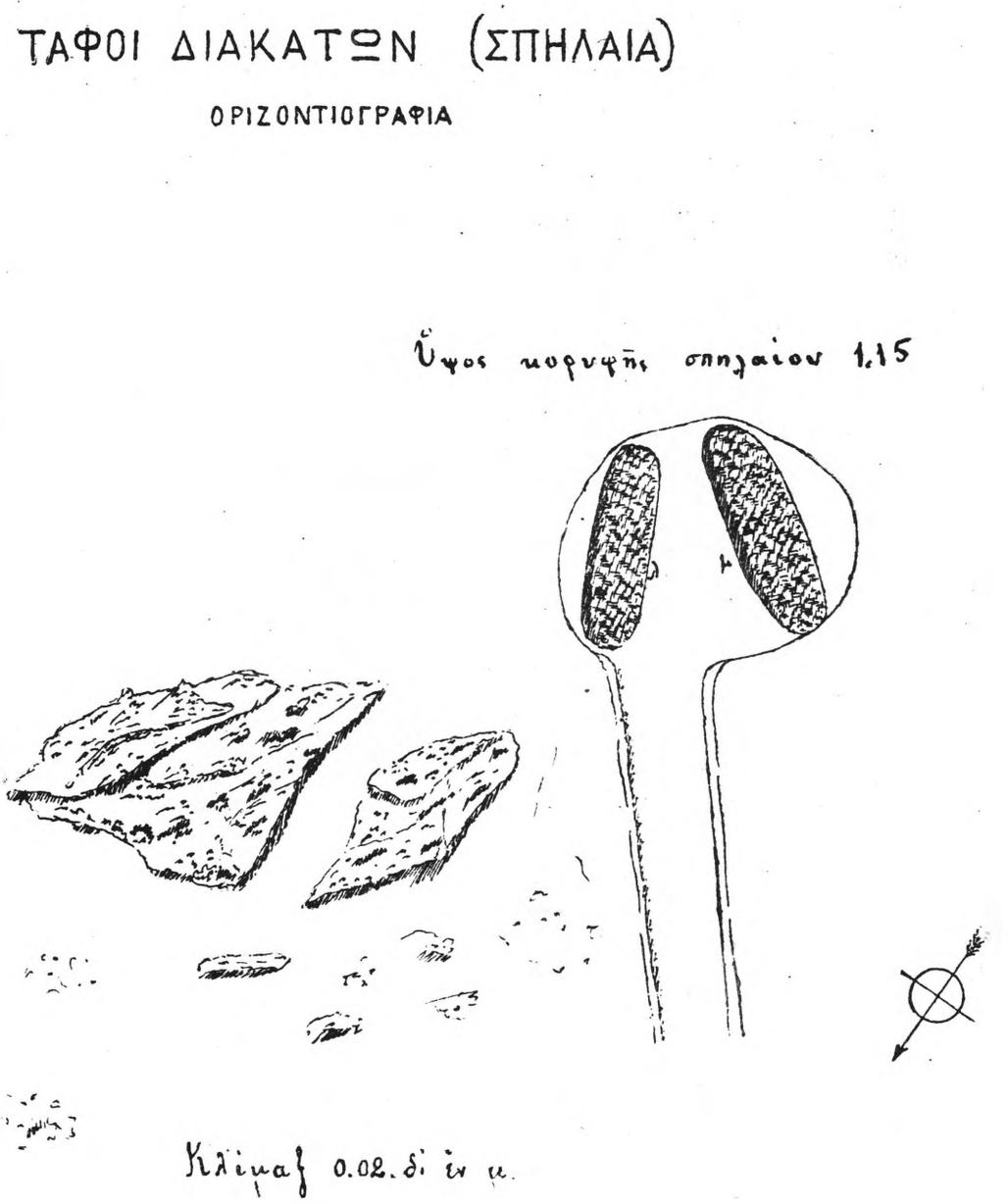

Εἰκ. 12.

ἄκρα (ἐν ᾧ ἐν ἄλλοις λαξευτοῖς σπηλαίοις τῆς Κεφαλληνίας ἐφάπτονται), τὸ δὲ ἔδαφος αὐτῆς εἶναι ἱκανῶς ἐπικλινὲς πρὸς τὸ στόμιον τοῦ σπηλαίου.

Καὶ ἐν τῇ ἀρχῇ μὲν ἡ δίοδος εἶναι σχεδὸν πάντοτε στενοτέρα, βαθμηδὸν δὲ καὶ κατ' ὀλίγον εὐρύνεται κανονικῶς μέχρι τοῦ στομίου.

Ἡ δίοδος τοῦ δευτέρου σπηλαίου ἔχει ἐν τῇ ἀρχῇ μὲν πλάτος 0.53 μ., ἐν τῷ στομίῳ δὲ τοῦ σπηλαίου 0.75 μ.

Αἱ δίοδοι αὗται τῶν σπηλαίων ἦσαν πεπληρωμέναι διὰ χωμάτων καὶ μικρῶν λίθων, διὰ μεγαλυτέρων δὲ λίθων ἦσαν πεφραγμένα τὰ στόμια ἀμφοτέρων τῶν σπηλαίων.

Τὸ ὕψος τοῦ στομίου τοῦ δευτέρου σπηλαίου ἦτο 1.05 μ. Μετὰ τὰ στόμια λαξευτὴ βαθμὶς ἦγεν εἰς τὸ κυρίως ἔδαφος τῶν σπηλαίων.

Τὸ ἔδαφος τοῦ μὲν πρώτου σπηλαίου εἶχε μέγιστον μῆκος 5 μέτρων, πλάτος

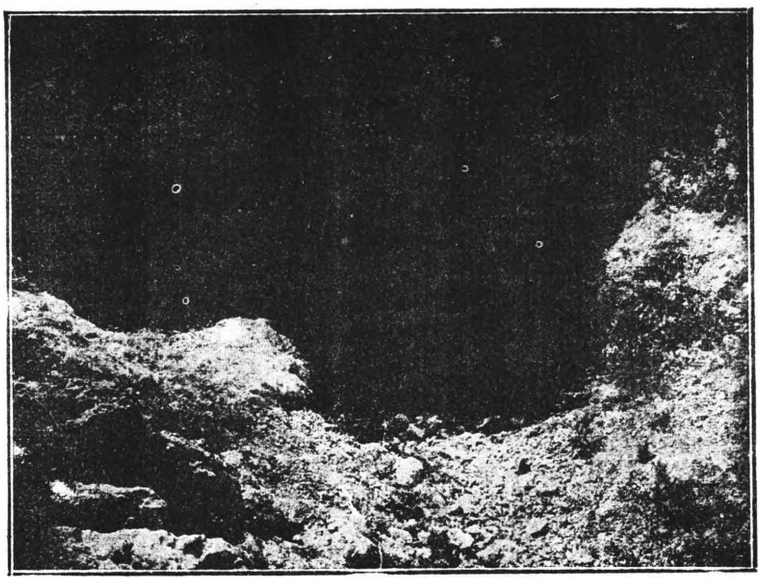

Εἰκ. 13. Στόμιον τοῦ πρώτου σπηλαίου.

4.70 μ. καὶ ὕψος ἐν τῷ κέντρῳ 1.90 μ., τοῦ δὲ δευτέρου σπηλαίου μέγιστον μὲν μῆκος 2.65 μ., πλάτος 2.10 μ. καὶ ὕψος 1.25 μ. Τὸ κοῖλον τοῦ μεγάλου σπηλαίου ἦτο σχεδὸν ἅπαν πεπληρωμένον εἰς ὕψος περισσότερον τοῦ ἑνὸς μέτρου ὑπὸ λεπτοτάτου χώματος, ὅπερ μετὰ προσοχῆς ἐξηγάγομεν καὶ ἐξητάσαμεν.

Ἐν τῷ χώματι οὐδὲν εὕρομεν ἄξιον παρατηρήσεως πλὴν μεγάλης πληθύος ὀστῶν πτηνῶν, πιθανώτατα περιστερῶν, ὧν τινα βλέπει τις ***ἐν εἰκόνι 15,*** ἐν τῷ κατωτάτῳ στρώματι τοῦ χώματος ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου, χωρὶς ἐν τῷ σωρῷ τοῦ χώματος νὰ ὑπάρχῃ ἴχνος πυρᾶς.

Ὡσαύτως εὑρέθη καὶ σιαγὼν προβάτου. Τὰ πρῶτα ἴχνη πυρᾶς συνηντήσαμεν μετὰ τὴν ἐξαγωγὴν τοῦ χώματος ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου καὶ δὴ ἐπὶ

ἑκάστου τῶν ἐν αὐτῷ λαξευτῶν τάφων, διατηρούμενα καὶ ἐπὶ τῶν ἄνω στρωμάτων ὅλων τῶν τάφων.

Εἶναι περίεργος ἡ ὕπαρξις τοσούτου χώματος μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ ὀστῶν

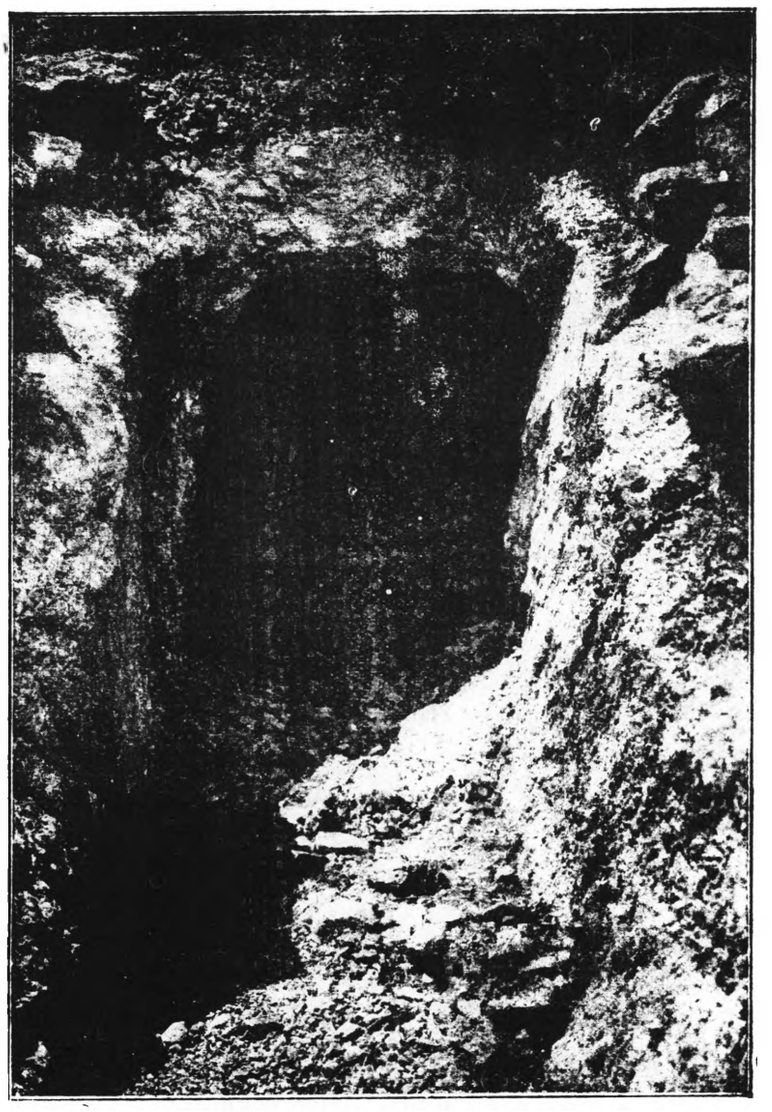

Εἰκ. 14. Στόμιον δευτέρου σπηλαίου.

χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ ἴχνος ἀναμεμιγμένης τέφρας, ἥτις τὸ πρῶτον παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου. Προφανῶς ἡ πυρὰ ἠνάπτετο ἐντὸς τοῦ σπηλαίου, ἢ ἀκριβέστερον ἴσως ἐπὶ τῶν τάφων, ἐφ' ὧν ἐτελοῦντο αἱ θυσίαι τῶν ζῴων καὶ ἰδίᾳ

τῶν πτηνῶν, διότι καὶ ἡ θόλος τοῦ σπηλαίου διατηρεῖ μέλαν χρῶμα προελθὸν βεβαιότατα ἐκ τῆς πυρᾶς.

Τὸ μέγα σπήλαιον περιεῖχε δέκα λαξευτοὺς τάφους ἀνὰ πέντε ἑκατέρωθεν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ καταλειπομένου διαδρόμου. Ὁ πρῶτος τάφος δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἶχε βάθος 1.40 μ., ὁ δεύτερος 1.30 μ., ὁ τρίτος ἡμιτελὴς ὢν 0.45 μ., ὁ τέταρτος 1.60 μ. καὶ ὁ πέμπτος 1.15 μ. Ἐκ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ὁ πρῶτος ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἶχε βάθος 1.50 μ., ὁ δεύτερος 1.60 μ., ὁ τρίτος 1.45 μ., ὁ τέταρτος 1.20 μ. καὶ ὁ πέμπτος 1.10 μ.

Ἐκ τῆς εἰκόνος 16 κατὰ φωτογραφίαν ληφθεῖσαν ἐντὸς τοῦ σπηλαίου δύναταί τις νὰ λάβῃ ἰδέαν τῶν ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς λαξευτῶν τάφων. Ἐπὶ ἑκάστου

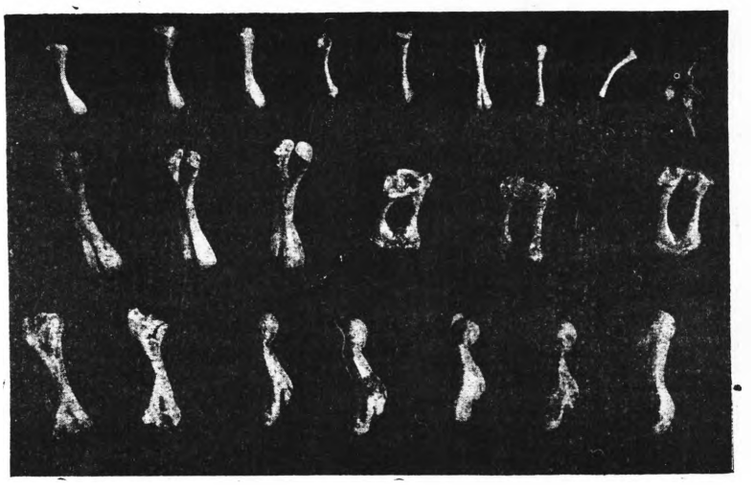

Εἰκ. 15. Μικρὰ ὀστᾶ πτηνῶν.

τῶν τάφων ὑπῆρχον πολλοὶ νεκροί. Τούτων οἱ τὰ ἀνώτερα στρώματα τῶν τάφων κατέχοντες διέσῳζον ἀκεραίους τοὺς σκελετοὺς καὶ εἶχον τὴν θέσιν τῶν ὑπτίως κατακειμένων. Τὰ σκέλη τούτων δὲν ἐφαίνοντο πεπιεσμένα εἰς θέσιν ὀκλάζοντος. Ἦσαν δὲ ἀνὰ εἷς εἰς τὸ ἀνώτατον ἐπίπεδον ἑκάστου τάφου. Ἐπὶ τῶν νεκρῶν τούτων εἶχον ριφθῆ ἀτάκτως λίθοι καὶ χῶμα, ὅπερ διέσῳζεν ἰδίᾳ εἰς τὰ ἀνώτερα μέρη αὐτῶν φανερὰ τὰ ἴχνη πυρᾶς.

Πέριξ τῆς κεφαλῆς ὡς καὶ πλαγίως τῶν νεκρῶν καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ τάφου ἐξηγάγομεν πλεῖστα ἀγγεῖα ἰδίᾳ τυφλόστομα βραχύσωμα ἀμφορείδια τοῦ συνήθους τύπου τῶν ὑστέρων μυκηναϊκῶν χρόνων (ἴδε κατωτέρω εἰκ. 24 καὶ 26), πλεῖστα μόνωτα κύπελα ὡς καὶ πολλοὺς κρατηρίσκους.

Ἐπὶ τοῦ πρώτου νεκροῦ μόνον τοῦ εὑρεθέντος ἐν τῷ πρώτῳ τάφῳ ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸ μέγα σπήλαιον εὑρέθη ἡ ἐν εἰκόνι 27 ἀρ. 6 ὑψίπους κύλιξ,

μὲ τὰ χείλη αὐτῆς ἐντὸς τοῦ στόματος τοῦ νεκροῦ, οὕτως ὥστε ὁ ποὺς τῆς κύλικος ἐστηρίζετο ἐπὶ τοῦ στέρνου τοῦ νεκροῦ. Τὰ σκέλη ἦσαν πεπιεσμένα εἰς θέσιν ὑπτίου ὀκλάζοντος. Ἐπειδὴ δὲ τὸ πρᾶγμα δι' ἐμὲ ἦτο πρωτοφανές, ἐκάλεσα τοὺς ἐργάτας καὶ ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ ἐκ Κεφαλληνίας ζωγράφου κ. Διαλησμᾶ καὶ τῆς κ. Κοντομιχάλου, παρακολουθούσης μετὰ διαφέροντος τὰς ἀνασκαφάς μου, ἐξήγαγον τὴν κύλικα ἐκ τοῦ στόματος τοῦ νεκροῦ, ἀφ' οὗ δὲν ἦτο δυνατὸν ἐλλείψει φωτογραφικῆς μηχανῆς νὰ λάβω φωτογραφίαν τῆς ἄνω φυσικωτάτης μὲν ἀλλὰ

Εἰκ. 16. Οἱ ἐντὸς τοῦ σπηλαίου λαξευτοὶ τάφοι.

καὶ σπανίας θέσεως. Πλαγίως τῆς κεφαλῆς καὶ ὑπ' αὐτὴν τοῦ ἄνω νεκροῦ εὑρέθη ὁ μέγας κρατὴρ (Εἰκ. 17).

Εἰς τὰ μεσαῖα στρώματα τῶν τάφων εὕρομεν περισσοτέρους σκελετοὺς παρακειμένους ἐν τῷ αὐτῷ ἐπιπέδῳ, ἀφ' οὗ προηγουμένως ἐξηγάγομεν τοὺς ἐπ' αὐτῶν ὡς καὶ ἐπὶ τῶν πρώτων σκελετῶν ἀτάκτως μετὰ χώματος ἐρριμένους λίθους. Καὶ ἐπὶ τοῦ στρώματος τῶν νεκρῶν τούτων εὑρέθησαν ἀγγεῖα ὅμοια πρὸς τὰ ἐν τῷ ἄνω στρώματι, ὡς καὶ αἱ αἰχμαὶ δοράτων (Εἰκ. 36) δὲν ἠδυνήθημεν ὅμως νὰ καθορίσωμεν τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐν τῷ μεσαίῳ στρώματι σκελετῶν, διότι τινὲς τούτων ἦσαν ἐλλιπεῖς, διότι εἶχεν ἐπέλθει σύγχυσις ὀστῶν. Εἰς ὅσους ὅμως τάφους ἦσαν μόνον δύο σκελετοὶ σαφῶς, καθωρίσαμεν εἴς τινας τούτων τὴν στάσιν τοῦ κατακειμένου ὀκλάζοντος.

Εἷς τινας τάφους πρὸ τοῦ τελευταίου στρώματος τῶν ἐν τῷ πυθμένι τοῦ τάφου νεκρῶν, ἔχομεν καὶ τρίτον στρῶμα νεκρῶν, ἐν ᾧ εὕρομεν πλεῖστα μόνωτα ἀγγεῖα, πολλὰ τυφλόστομα μακρόσωμα ἀμφορείδια ὡς καὶ μακροσώμους κρατηρίσκους.

Σημειωτέον, ὅτι ἡ ὑγρασία τῶν σπηλαίων συνετέλεσεν, ὥστε ὁ φύσει μαλακὸς καὶ εὔθραυστος ἀσβεστοβριθὴς ψαμμίτης λίθος νὰ ἔχῃ ἀσβεστοποιηθῇ τελείως καὶ ἐπικολληθῇ ἐπὶ τῶν ἀγγείων κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε διὰ νὰ ἐπιτύχωμεν τὴν ἐξαγωγὴν τῶν ἀγγείων ἀκεραίων ἀπεσπάσαμεν μετ᾽ αὐτῶν καὶ τεμάχια τοῦ βράχου.

III

ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

ΚΡΑΤΗΡΕΣ—ΑΜΦΟΡΕΙΣ

1) Μέγας κρατὴρ δίωτος, ἔχων πλάτος κατὰ τὰ χείλη 0.30, περιφέρειαν χείλους 0.96, περιφέρειαν κοιλίας 0.98 καὶ ὕψος 0.26. Εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ ζ τοῦ μεγάλου σπηλαίου (Εἰκ. 17). Αἱ λαβαὶ τοῦ κρατῆρος εἶναι ἁπλαῖ, τοξοειδεῖς καὶ πρὸς τὰ ἄνω φερόμεναι. Ὁ πηλὸς τοῦ κρατῆρος λεπτὸς καθαρὸς καὶ λελεασμένος ὢν ἔχει χρῶμα ὑπέρυθρον καὶ εἶναι σκληρότατα καὶ κάλλιστα ὠπτημένος.

Ἡ κοιλία τοῦ κρατῆρος ἀρχομένη ἀκριβῶς κάτωθι τῆς ρίζης τῶν ὤτων, ἔνθα εἶναι ἡ μεγαλυτέρα εὐρύτης αὐτῆς, μέχρι τῆς βάσεως αὐτοῦ διαιρεῖται εἰς τρεῖς ζώνας ἰσοπαχεῖς, πλὴν τῆς τελευταίας, ἥτις εἶναι παχυτέρα καὶ διήκει μέχρι τῆς βάσεως, κεχωρισμένης ἀπ᾽ ἀλλήλων διὰ δύο στενῶν ταινιῶν τοῦ φυσικοῦ ὑπερύθρου χρώματος τοῦ ἀγγείου.

Αἱ ζῶναι εἶναι δεδηλωμέναι δι᾽ ἐρυθροκιτρίνου χρώματος, ἐφ᾽ οὗ ἔχει ἐπιτεθῇ δεύτερον καστάνιον γάνωμα, ὅπερ πολλαχοῦ τοῦ ἀγγείου καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰ μέρη, ἐφ᾽ ὧν εἶχεν ἐπικολληθῇ ὁ ὑγρὸς βράχος, ἐγένετο ἐξίτηλον καὶ ἔφερεν εἰς φῶς τὸ ὑπ᾽ αὐτὸ ἐρυθροκίτρινον χρῶμα. Τὸ φαινόμενον τοῦτο παρατηρεῖται καὶ ἐπὶ τῶν λοιπῶν κοσμημάτων τοῦ ἀγγείου.

Ἐκτὸς τῶν ζωνῶν καὶ τῶν κοσμημάτων ὡσαύτως διὰ καστανίου γανώματος ἐπὶ ἐρυθροκιτρίνου ἐπιχρίσματος καλύπτονται ἡ βάσις, τὸ χεῖλος καὶ μικρὸν μέρος κάτωθι αὐτοῦ, ἡ κορυφὴ τῶν ὤτων καὶ τὸ ἄνω μέρος τῆς ρίζης αὐτῶν ὡς καὶ ὅλον τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κρατῆρος. Ἡ διακόσμησις τοῦ ἀγγείου καταλαμβάνει τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἀγγείου ἀρχόμενον ὀλίγον κατωτέρω τοῦ χείλους καὶ ἐξικνούμενον μέχρι τοῦ μᾶλλον ἐξογκουμένου μέρους τῆς γαστρός, ὁπόθεν ἄρχονται αἱ ζῶναι καὶ εἶναι ἱκανῶς διάφορος εἰς τὰς δύο ὄψεις αὐτοῦ (Εἰκ. 17).

Τὸ κέντρον τῆς μιᾶς ὄψεως καταλαμβάνουσι δύο ὄρθια παραλληλόγραμμα,

σχηματιζόμενα ὑπὸ τριῶν ὀρθίων ἐπιμήκων ζωνῶν. Τούτων ἡ μὲν πρώτη σχηματίζεται ἐκ τεθλασμένης γραμμῆς περιλαμβανομένης ἐντὸς δύο ἑκατέρωθεν παραλλήλων γραμμῶν, ἡ δὲ δευτέρα καὶ τρίτη ἐξ ἡμικυκλίων ἐφαπτομένων ἀλλήλοις περιλαμβανομένων ὡσαύτως ἐντὸς δύο ἑκατέρωθεν παραλλήλων γραμμῶν ἀλλ' οὕτως ὥστε ἐν μὲν τῇ δευτέρᾳ τὰ ἐφαπτόμενα ἡμικύκλια ἀνὰ τέσσαρα νὰ κατα-

Εἰκ. 17. Μέγας δίωτος κρατήρ.

λείπωσι τετράγωνόν τι κενόν, ἐν δὲ τῇ τρίτῃ τὸ κενὸν τοῦτο νὰ εἶναι χρωματισμένον.

Καὶ τὸ μὲν πρῶτον παραλληλόγραμμον εἶναι πεπληρωμένον διὰ τριῶν ἐπαλλήλων σειρῶν ἑκατέρωθεν συγκεντρικῶν παραβολικῶν γραμμῶν, ὧν τὰ μεταξὺ κενὰ εἶναι πεπληρωμένα διὰ δικτυωτῶν ρόμβων, τὸ δὲ δεύτερον διὰ 12 ὁριζοντίων τεθλασμένων γραμμῶν ἐξικνουμένων ἀπὸ τῆς μιᾶς πλευρᾶς μέχρι τῆς ἄλλης κατὰ πλάτος τοῦ παραλληλογράμμου.

Μεταξὺ τῶν ὤτων καὶ τῶν παραλληλογράμμων ὑπάρχει ἔνθεν μὲν δὶς ἔνθεν δὲ ἅπαξ ἐπαναλαμβανόμενον κόσμημα συνιστάμενον εἰς τὴν ὀρθίαν τεθλασμένην γραμμὴν ἐντὸς διπλῶν καθέτων γραμμῶν περιλαμβανομένην, ἐφ' ὧν ἔξωθεν ὑπάρχουσι τρεῖς σειραὶ ἐπάλληλοι συγκεντρικῶν παραβολικῶν γραμμῶν (Εἰκ. 18).

Ἐπὶ τῆς ἑτέρας ὄψεως ἐγγὺς μὲν τῶν ὤτων ἐπαναλαμβάνεται δὶς τὸ ἄνω κόσμημα, μεταξὺ δὲ τῶν κοσμημάτων τούτων ἐν τῇ μέσῃ σχηματίζονται τρία ὀρθια παραλληλόγραμμα ἐκ τεσσάρων ὀρθίων ζωνῶν, ὡς καὶ ἐν τῇ ἑτέρᾳ ὄψει μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι αἱ δύο ἐξωτερικαὶ ἔχουσι ἔξωθεν τρεῖς ἐπαλλήλους σειρὰς συγκεντρικῶν παραβολικῶν γραμμῶν (Εἰκ. 18). Τὸ ἐσωτερικὸν ἑκάστου τῶν παραλλογράμμων πληροῦται διὰ κοσμήματος ἔχοντος περίπου τὸ σχῆμα τοῦ Η, οὗτινος ἕκαστον ἥμισυ κοσμεῖ ἡμικύκλιον οὗ τὰ ἄκρα ἐκτείνονται εἰς εὐθείας γραμμάς.

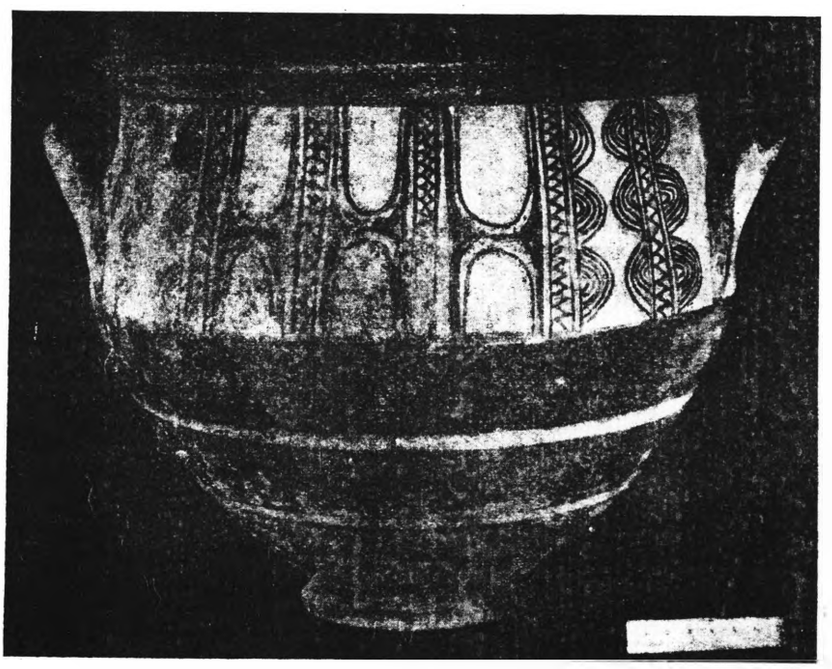

Εἰκ. 18. Ἑτέρα ὄψις τοῦ μεγάλου κρατῆρος.

2) Κρατὴρ μετ᾽ ἐκροῆς ἔχων διάμετρον χείλους 0.23, ὕψος 0.20, περιφέρειαν χείλους μετὰ τῆς ἐκροῆς 0.75 καὶ περιφέρειαν κοιλίας 0.75. Εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ ι.

Ὁ κρατὴρ οὗτος ὁμοιότατος τῷ προηγουμένῳ κατά τε τὴν τέχνην καὶ τὸ σχῆμα διαφέρει μόνον ἐκείνου ὅτι μεταξὺ τῶν δύο ὤτων ἐν τῷ μέσῳ τοῦ χείλους ἔχει ἐκροὴν ὑπερέχουσαν τοῦ χείλους τοῦ ἀγγείου (Εἰκ. 19). Ἡ χρῆσις τοῦ μετ᾽ ἐκροῆς κρατῆρος τούτου εἶναι πρακτικωτάτη, διότι ἀντὶ νὰ ἀντλῶσιν ἐξ αὐτοῦ τὸ περιεχόμενον ὑγρόν, διὰ μικρᾶς κλίσεως ἐξέχεον αὐτὸ διὰ τῆς ἐκροῆς πρὸς πλήρωσιν τῶν κυλίκων. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ εἶναι λεπτότατος, ὑπέρυθρος καὶ λελεασμένος, φέρων ὡς καὶ ὁ προηγούμενος ἐπὶ ἐρυθροκιτρίνου ἐπιχρίσματος καστάνιον

γάνωμα, διατηρούμενον ὅμως ἄριστα σχεδὸν ἐπὶ ὅλων τῶν μερῶν τοῦ ἀγγείου, ἔνθα ἐγένετο χρῆσις αὐτοῦ καὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ αὐτοῦ. Καίπερ συγκεκολλημένος εἶναι σχεδὸν πλήρης πλὴν μικροῦ μέρους συμπληρωθέντος ὑπὲρ τὸ ἓν οὖς καὶ παρὰ τὴν ἐκροήν.

Πᾶσα ἡ κοιλία μέχρι τῆς βάσεως ἔχει τὸ καστάνιον γάνωμα, ἐν ᾧ ἡ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ χείλους τοῦ κρατῆρος πλατεῖα ζώνη φέρει ἐπὶ μὲν τοῦ κέντρου τῆς μιᾶς ὄψεως τὸ γνωστὸν ὄρθιον παραλληλόγραμμον τὸ ἐκ τῆς ἑκατέρωθεν ἐντὸς

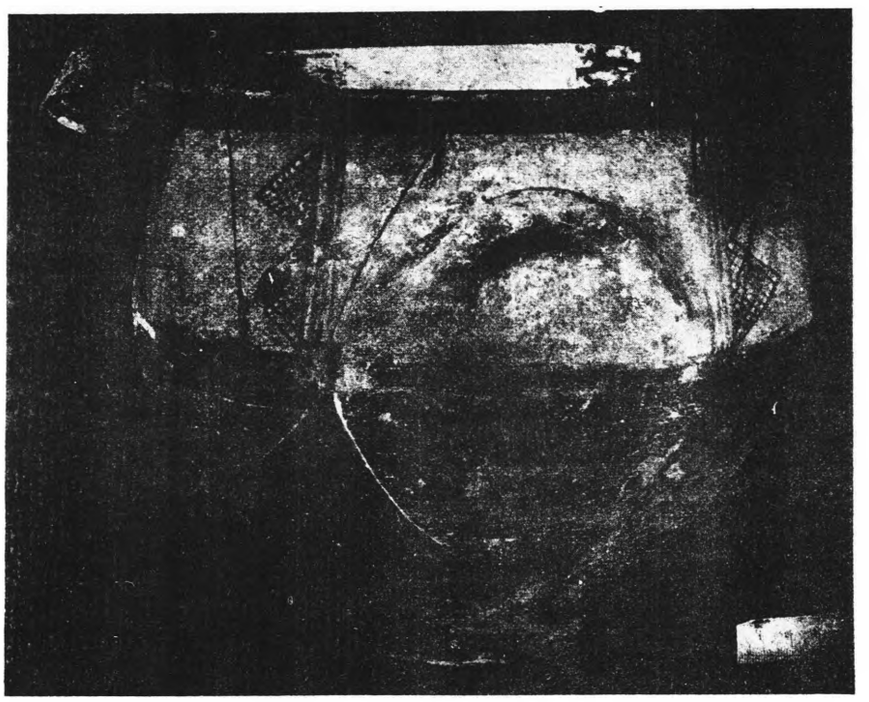

Εἰκ. 19. Κρατὴρ μετ' ἐκροῆς.

τριῶν παραλλήλων γραμμῶν τεθλασμένης γραμμῆς σχηματιζόμενον, τοῦ ὁποίου τὸ ἐμβαδὸν πληροῦται διὰ δικτυωτῶν ρόμβων, ἐπὶ δὲ τῆς ἑτέρας ἐν τῷ μέσῳ καὶ κάτωθι τῆς ἐκροῆς τόξον ὑπὸ δύο γραμμῶν σχηματιζόμενον, τὸ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὸν πληροῦται διὰ καθέτων γραμμῶν, ἐν ᾧ τὸ κενὸν τοῦ τόξου κατὰ τὰς δύο ἄκρα πληροῦται διὰ καμπύλων γραμμῶν.

Ἑκατέρωθεν ἑκάστου τῶν ὤτων ὑπάρχουσι τρεῖς ὄρθιαι παράλληλοι γραμμαί, ἐπὶ τῆς τελευταίας τῶν ὁποίων εἰκονίζονται δύο ἐπάλληλα δικτυωτὰ τρίγωνα προφανῶς τὰ ἡμίση δικτυωτῶν ρόμβων (Εἰκ. 20).

3) Μικρὸς κρατὴρ ὅμοιος μὲν σχεδὸν κατὰ τὸ σχῆμα τοῖς δύο προηγουμέ-

νοις ἀλλ' ἐκ πηλοῦ ὠχρερύθρου συγκεκολλημένος καὶ συμπεπληρωμένος κατά τι κατὰ τὸ χεῖλος τῆς μιᾶς ὄψεως καὶ κατὰ τὴν κοιλίαν πλησίον τῶν ὤτων.

Εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ θ.

Ἡ διάμετρος τοῦ χείλους αὐτοῦ εἶναι 0.17 $^1/_2$, τὸ ὕψος αὐτοῦ 0.15 καὶ ἡ περιφέρεια τῆς κοιλίας 0.55. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ λεπτός, κάλλιστα ὠπτημένος καὶ λελεασμένος. Τὸ ἀγγεῖον φέρει καστάνιον ἀραιὸν γάνωμα ἐπὶ ὁλοκλήρου τῆς

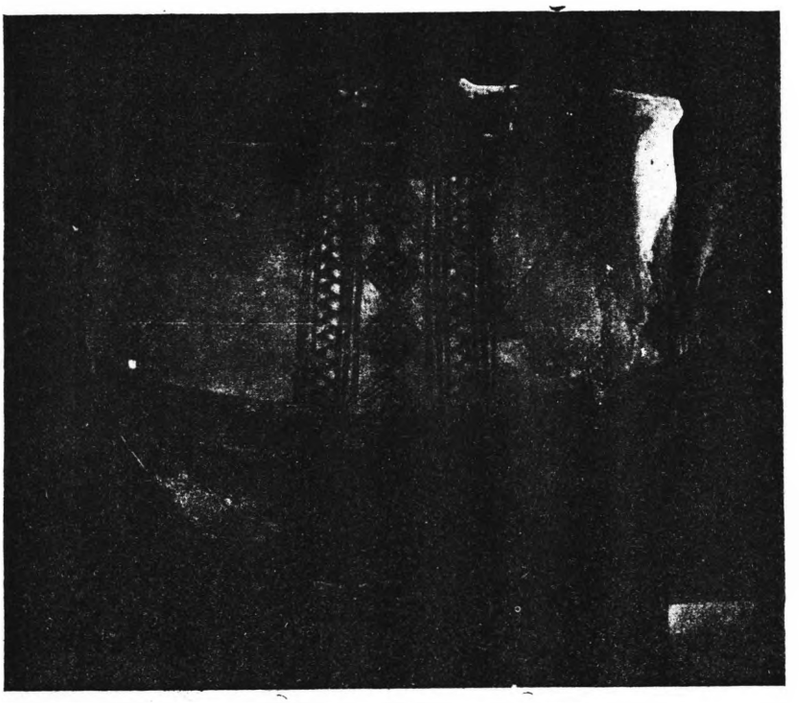

Εἰκ. 20. Ἑτέρα ὄψις τοῦ κρατῆρος μετ' ἐκροῆς.

ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ, καὶ περὶ τὸ χεῖλος ἐπὶ ζώνης ἱκανῶς παχείας, ἐπὶ τῶν ὤτων, ἐπὶ τῶν τριῶν λεπτῶν ζωνῶν, αἵτινες περιθέουσι τὴν κοιλίαν καὶ ἐπὶ τῆς τελευταίας ζώνης, ἥτις διήκει μέχρι τῆς βάσεως (Εἰκ. 21).

Διὰ καστανίου ἐπίσης γανώματος δηλοῦται καὶ τὸ κόσμημα, τὸ ὁποῖον περιθέει ὁλόκληρον τὸ ἀγγεῖον κατ' ἀμφοτέρας τὰς μεταξὺ τῶν ὤτων ὄψεις αὐτοῦ συγκείμενον ἐκ σειρᾶς γωνιῶν κανονικῶς κειμένων.

4) Κρατὴρ δίωτος μικρὸς διαφέρων τῶν προηγουμένων κατὰ τὴν βάσιν, ἥτις δὲν εἶναι οὕτως εἰπεῖν συνέχεια τῆς κοιλίας, ἀλλὰ χωρίζεται ἀπ' αὐτῆς διὰ στενοῦ λαιμοῦ. Εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ ι. Ἡ διάμετρος τοῦ χείλους αὐτοῦ εἶναι 0.16, τὸ δὲ ὕψος 0.16 $^1/_2$. Ἀποτελεῖται ἐκ πηλοῦ λεπτοῦ, κάλλιστα ὠπτημένου χρώ-

ματος ὠχροκιτρίνου καὶ ἔχει ἅπαν τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ διὰ καστανόχρου γανώματος δεδηλωμένον, ὡς καὶ τὰς ζώνας τοῦ χείλους καὶ τῆς κοιλίας, ὁλόκληρον τὴν βάσιν καὶ τὰ ὦτα αὐτοῦ (Εἰκ. 22). Φέρει δὲ ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ὄψεων μεταξὺ τῶν ὤτων τὴν συνήθη μυκηναϊκὴν σπεῖραν ἐλισσομένην διὰ πολλῶν πυκνῶν κύκλων, μὴ συνδεομένων πρὸς ἀλλήλους διὰ γραμμῆς, ὡς συμβαίνει συνήθως ἐν ἄλλοις ἀγγείοις. (Ὁμοία σπεῖρα ἴδε ΑΕ 1914 σελ. 111).

5) Τρίωτος μυκηναϊκὸς γαστρώδης ἀμφορεὺς διατηρούμενος ἀκέραιος, ἔχων ὕψος 0.19, καὶ διάμετρον χείλους 0.9 $^1/_2$, ἐκ πηλοῦ λεπτοῦ μελανοφαίου καὶ σκληρότατα ὠπτημένου. Εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ β. Τὰ ὦτα αὐτοῦ εἶναι λεπτά, πλατέα καὶ ταινιοειδῆ. Καὶ ὁ μὲν λαιμὸς αὐτοῦ ἠρέμα πρὸς τὰ κάτω ἐξογκούμενος ἀποτελεῖ μετὰ τῆς σφαιρικῆς γαστρὸς τοῦ ἀμφορέως συνέχειαν, ἐν ᾧ ἡ μικρὰ αὐτοῦ βάσις χωρίζεται ἀπ' αὐτῆς ἀποτόμως (Εἰκ. 23).

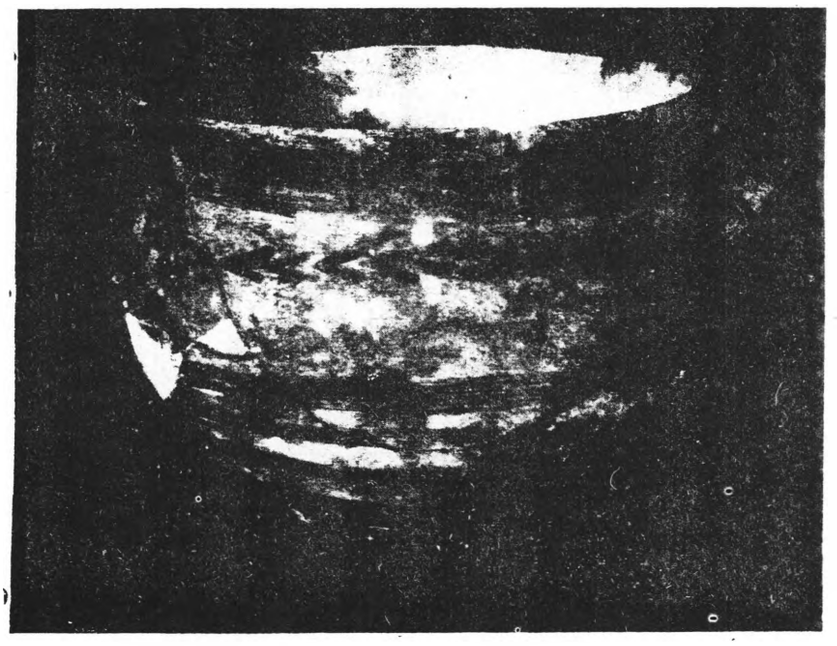

Εἰκ. 21. Κρατὴρ συγκεκολλημένος καὶ συμπεπληρωμένος.

Ἅπαν τὸ ἀγγεῖον εἶναι ἀλειμμένον ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς διὰ καθαρᾶς καστανόχρου ἁλοιφῆς, πολλαχοῦ ἐξιτήλου γενομένης, ὥστε νὰ διακρίνεται καλῶς ὁ μελανόφαιος αὐτοῦ πηλός, ἐφ' ἧς ὑπάρχουσι διὰ μέλανος χρώματος δεδηλωμένα τὰ κοσμήματα αὐτοῦ.

Διὰ μέλανος χρώματος ἔχει κοσμηθῆ τὸ χεῖλος καὶ τὸ στόμιον τοῦ ἀμφορέως ἐσωτερικῶς, ὁ λαιμὸς μέχρι τῶν ὤτων καὶ ἡ βάσις αὐτοῦ. Ὡσαύτως ὑπὸ μὲν

Εἰκ. 22. Κρατὴρ μετὰ βάσεως ὑψηλῆς.

τὰ ὦτα φέρει τρεῖς μελαίνας ταινίας, ἐν δὲ τῇ ζώνῃ τοῦ ἀμφορέως τῇ μεταξὺ τῶν ὤτων φέρει τὴν εἰς κύκλους ἐλισσομένην μυκηναϊκὴν σπεῖραν κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξίτηλον γενομένην.

Εἰκ. 23. Τρίωτος γαστρώδης ἀμφορεύς.

ΤΥΦΛΟΣΤΟΜΑ ΑΜΦΟΡΕΙΔΙΑ

6) Τὸ ἐν εἰκόνι 24 ὑπ' ἀριθ. 3 τυφλόστομον μυκηναϊκὸν ἀμφορείδιον ἀκέραιον, ὕψους 0.14 $^1/_2$, ἐκ πηλοῦ λεπτοῦ ὠχροπρασίνου λελεασμένου, φέρει δι' ἀραιοῦ μέλανος χρώματος δεδηλωμένας λεπτὰς ταινίας περιθεούσας ὅλην τὴν κοιλίαν ἀπὸ τῆς ῥίζης τῶν ὤτων, τὸ δὲ μετὰ τὸ τέλος τῶν ταινιῶν μέρος μέχρι τῆς βάσεως εἶναι ὡσαύτως κεχρωσμένον. Εὑρέθη ἐν τῷ μέσῳ τοῦ τάφου ζ. Ἐπὶ τῶν ὤμων δὲ ἐντὸς τοῦ κύκλου τοῦ περικλείοντος τὰ ὦτα καὶ τὴν ἐκροὴν ὑπάρχουσι σφηνοειδῆ τρίγωνα ἐπὶ τοῦ ἐξωτάτου τῶν ὁποίων ὑπάρχουσι μικραὶ κάθετοι γραμμαί. Τὰ ὦτα

φέρουσι ἔξωθεν μικρὰς ὁριζοντίας γραμμὰς καὶ τὸ τυφλὸν στόμιον συγκεντρικοὺς κύκλους.

7) Τὸ ἐν εἰκόνι 24 ὑπ' ἀριθ. 1 ἀκέραιον τυφλόστομον ἀμφορείδιον εὑρέθη

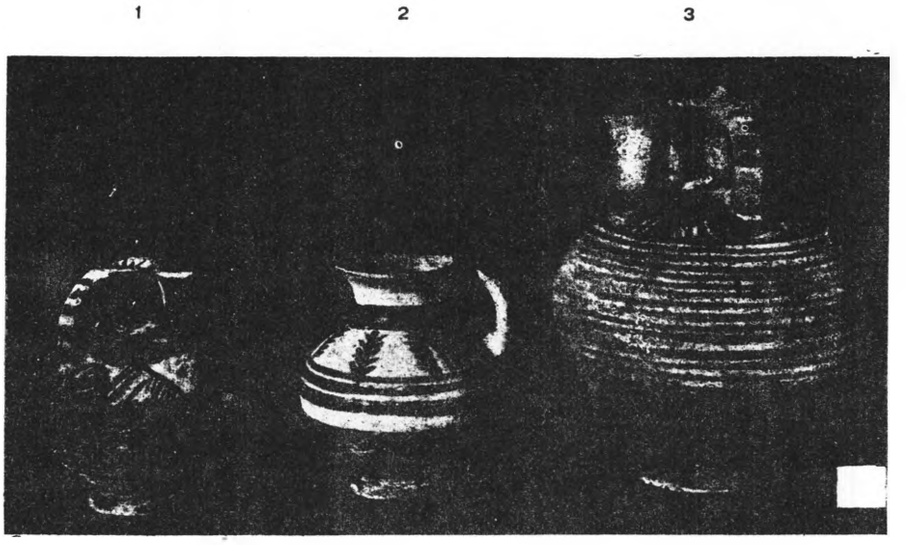

Εἰκ. 24. Τυφλόστομα ἀμφορείδια καὶ οἰνοχόη.

ὡσαύτως ἐν τῷ τάφῳ ς΄ τοῦ πρώτου σπηλαίου, ἔχει ὕψος 0.09, ἐκ πηλοῦ ὠχρολεύκου καὶ λεπτοῦ, καὶ εἶναι σχεδὸν ὁλόκληρον κεχρωσμένον δι' ἀραιοῦ μέλανος χρώματος, πλὴν μικρᾶς ζώνης ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρους τῆς κοιλίας, ἐφ' ἧς διὰ τοῦ

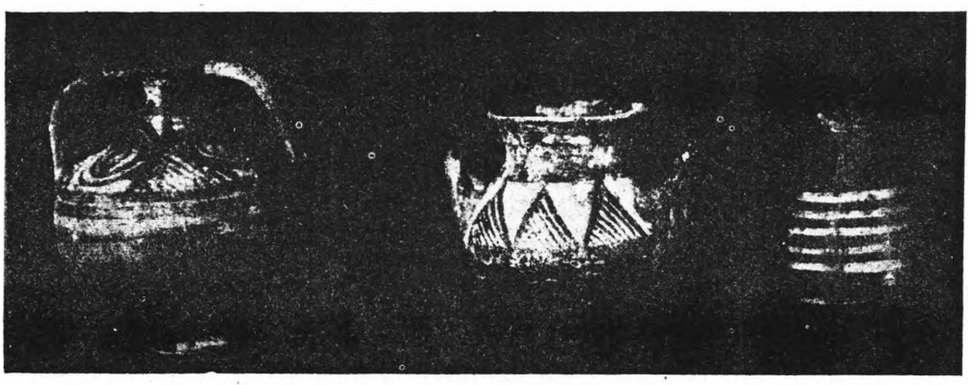

Εἰκ. 25. Ἀμφορείδιον Λεβήτιον Ληκυθιοειδὲς ἀγγεῖον.

αὐτοῦ χρώματος εἰκονίζονται πλήρη γραμμῶν τρίγωνα, εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ ὑπάρχουσι στιγμαί. Ἑκατέρωθεν δὲ τοῦ ἑτέρου τῶν ὤτων ὑπάρχει ἡ κυκλικὴ σπεῖρα.

8) Τὰ ἐν εἰκόνι 25 ὑπ' ἀριθ. 1 τυφλόστομον ἀμφορείδιον, ὡσαύτως ἀκέραιον, εὑρέθη μεταξὺ τῶν πρώτων εὑρημάτων τοῦ τάφου α τοῦ πρώτου σπηλαίου ἔχον ὕψος 0.11. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ εἶναι λεπτότατος, ἐρυθρωπὸς καὶ ἄριστα ὠπτημένος. Μεταξὺ τῶν ὤτων καὶ τῆς κοιλίας τρεῖς ταινίαι περιθέουσι τὸ ἀγγεῖον δεδηλωμέναι δι' ἀραιοῦ μέλανος χρώματος, μεθ' ἃς ἅπασα ἡ κοιλία μέχρι τῆς βάσεως εἶναι ὁμοίως κεχρωσμένη. Ἐπὶ τοῦ κύκλου τῶν ὤμων τοῦ ἀγγείου, ἐν ᾧ περιέχονται τὰ ὦτα καὶ ἡ ἐκροή, εἰκονίζονται καθ' ὅμοιον τρόπον τέσσαρα δικτυωτὰ τρίγωνα. Τοῦ μέλανος γανώματος εἰς τὰ πλεῖστα τοῦ ἀγγείου μέρη ἐξιτήλου γενομένου, ἐφάνη ὑπὸ τὸ γάνωμα ἐπίχρισμα ἐκ καθαρᾶς ἐρυθρωπῆς ἀλοι-

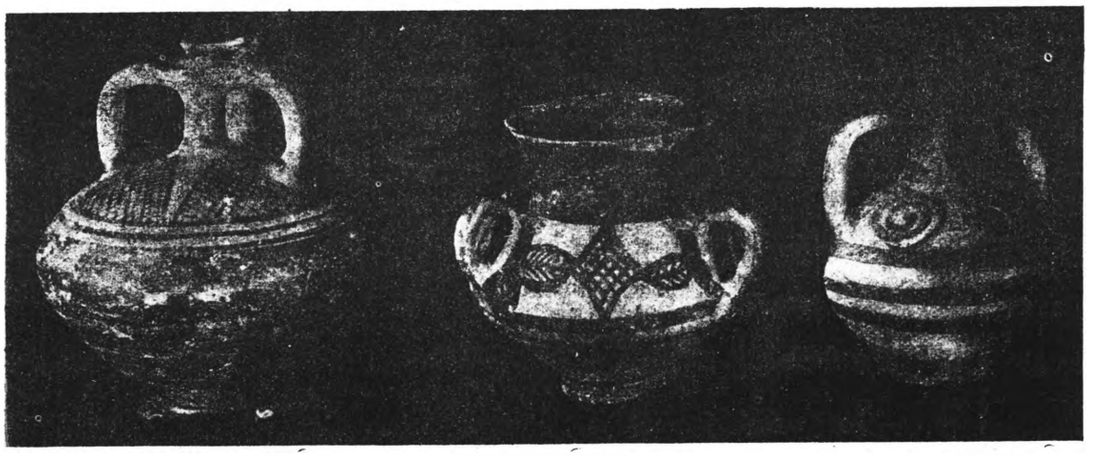

Εἰκ. 26. Ἀμφορείδια.

φῆς, δι' ἧς ἦτο ἀληλειμμένον τὸ ἀγγεῖον εἰς πάντα τὰ μέρη τῆς διακοσμήσεως αὐτοῦ.

9) Τὸ ἐν εἰκόνι 26 ὑπ' ἀριθ. 3 ἀκέραιον τυφλόστομον ἀμφορείδιον εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ δ τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ ἀποτελεῖται ἐκ πηλοῦ ὠχρολεύκου καὶ λεπτοῦ. Ἔχει ὕψος 0.08 καὶ φέρει διὰ καστανόχρου γανώματος τρεῖς ταινίας περὶ τὴν κοιλίαν καὶ τέσσαρας κυκλικὰς σπείρας εἰς τοὺς ὤμους.

10) Τὸ ἐν εἰκόνι 26 ὑπ' ἀριθ. 1 ὁμοίου τύπου τυφλόστομον ἀμφορείδιον, ὕψους 0.09 εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ ι τοῦ πρώτου σπηλαίου, ἐκ πηλοῦ ἐρυθρωποῦ ἀνομοίως ὠπτημένου καὶ φέρει διὰ μέλανος χρώματος ζωηρῶς διατηρουμένου ταινίας περὶ τὴν κοιλίαν καὶ ἐπὶ τῶν ὤμων δύο κυκλικὰς σπείρας καὶ τρία δικτυωτὰ τρίγωνα. Ὡσαύτως δὲ ἅπας ὁ λαιμός, τὰ ὦτα καὶ ἡ ἐκροὴ εἶναι κεχρωσμένα.

ΔΙΑΦΟΡΑ

11) Τὸ ἐν εἰκόνι 26 καὶ ὑπ' ἀριθ. 2 τρίωτον πλατύστομον ἀμφορείδιον εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ ι τοῦ πρώτου σπηλαίου. Ἔχει ὕψος 0.085, εἶναι ἐκ πηλοῦ ἐρυθρωποῦ λεπτοῦ καὶ λελεασμένου, διατηρεῖται ἀκέραιον καὶ φέρει δι' ἀραιοῦ μέλανος χρώματος τὰ κοσμήματα αὐτοῦ ἤτοι, τρεῖς ταινίας περὶ τὴν κοιλίαν, μεταξὺ τῶν ὤτων εἰς μὲν τὰ δύο μέρη τῆς ζώνης σπείρας, εἰς δὲ τὸ τρίτον ἐν τῷ μέσῳ δικτυωτὸν ρόμβον ἐπὶ τῶν δύο γωνιῶν τοῦ ὁποίου πλαγίως καὶ ὁριζοντίως στηρίζονται δύο φυλλοειδῆ κοσμήματα. Ὁ λαιμὸς καὶ μέρος τοῦ χείλους ἐσωτερικῶς ὡς καὶ τὰ ὦτα ἐξωτερικῶς εἶναι ὡσαύτως κεχρωσμένα.

12) Ἡ ἐν εἰκόνι 24 καὶ ὑπ' ἀριθ. 2 μικρὰ οἰνοχόη ἀκεραία σωζομένη, εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ ς' τοῦ πρώτου σπηλαίου. Ἔχει ὕψος 0.092 καὶ ὁ πηλὸς αὐτῆς εἶναι χρώματος ἐρυθρολεύκου καὶ λεπτότατος. Μέγα μέρος τῆς κοιλίας μέχρι τῆς βάσεως, ὡς καὶ αἱ ταινίαι καὶ ἅπαντα τὰ κοσμήματα δηλοῦνται διὰ καστανόχρου γανώματος, ὑφ' ὃ ὑπάρχει ὠχροκιτρίνη ἀλοιφή. Τὰ κοσμήματα συνίστανται εἰς σειρὰς παραλλήλων γραμμῶν. Ἐπί τινων ἐξ αὐτῶν στηρίζονται μικραὶ γραμμαί.

13) Τὸ ἐν εἰκόνι 25 ὑπ' ἀριθ. 2, δίωτον λεβήτιον ἀκέραιον σφζόμενον, εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ 6 τοῦ πρώτου σπηλαίου. Ἔχει ὕψος 0.065 καὶ εἶναι ἅπαν κεχρωσμένον διὰ καστανόχρου γανώματος πλὴν τῆς μεταξὺ λαιμοῦ καὶ κοιλίας ζώνης, ἐν ᾗ διὰ τοῦ αὐτοῦ χρώματος εἰκονίζονται τρίγωνα πλήρη γραμμῶν.

14) Τὸ ἐν εἰκόνι 25 ὑπ' ἀριθ. 3 (ληκυθιοειδὲς) ἄνευ ὤτων μικρὸν ἀγγεῖον εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ δ τοῦ πρώτου σπηλαίου. Ἔχει ὕψος 0.6 καὶ κοσμήματα διὰ καστανόχρου γανώματος ἐπὶ ἐρυθρολεύκου πηλοῦ ταινίας πέριξ τῆς κοιλίας καὶ ἐφ' ὅλης τῆς εὐρείας αὐτοῦ βάσεως συγκεντρικοὺς κύκλους.

15) Ὁ ἐν εἰκόνι 27 καὶ ὑπ' ἀριθ. 1 δίωτος ὑψίπους κρατηρίσκος εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ ζ τοῦ πρώτου σπηλαίου. Ἔχει ὕψος 0.098 καὶ εἶναι ἐκ πηλοῦ οὐχὶ λίαν λεπτοῦ, περιέχοντος χονδροὺς κόκκους, τὰ δὲ κοσμήματα αὐτοῦ, ταινίαι καὶ συγκεντρικὰ ἡμικύκλια εἶναι δεδηλωμένα διὰ καστανόχρου γανώματος ἐπὶ κιτρίνης ἀλοιφῆς.

16) Τὸ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 2 μόνωτον ἀγγεῖον, ὕψους 0.075, ἐκ πηλοῦ λευκοφαίου, εἶναι ἅπαν ἀληλειμμένον δι' ἐρυθρωπῆς ἀλοιφῆς, ἐφ' ἧς ὑπάρχει γάνωμα δι' ἀραιοῦ μέλανος χρώματος ἐξιτήλου ἤδη κατὰ τὸ πλεῖστον. Εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ θ, καὶ εἶναι τὸ συνηθέστατον τῶν μυκηναϊκῶν ἀγγείων κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς Κεφαλληνίας, διότι εἶναι μέγας ὁ ἀριθμὸς τῶν εὑρεθέντων ὁμοίων πρὸς αὐτό. Εἶναι προφανῶς τὸ ἀρχαιότερον τῶν σχημάτων τῶν μυκηναϊκῶν τῆς Κε-

φαλληνίας ἀγγείων, διότι καὶ τὸ πλεῖστον τῶν χειροποιήτων μυκηναϊκῶν ἀγγείων τῶν εὑρεθέντων αὐτόθι ἔχουσι τὸ σχῆμα αὐτοῦ (ἴδε εἰκ. 28).

17) Ἐν τῷ αὐτῷ τάφῳ τοῦ πρώτου σπηλαίου εὑρέθι τὸ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 3 ἀγγεῖον μετὰ τῆς περιέργου ταινιοσχήμου πρὸς ἀνάρτησιν πιθανώτατα χρησιμευούσης λαβῆς, ἐκ πηλοῦ ἐρυθρωποῦ, κεραμόχρου. Ἔχει ὕψος 0.146 μετὰ

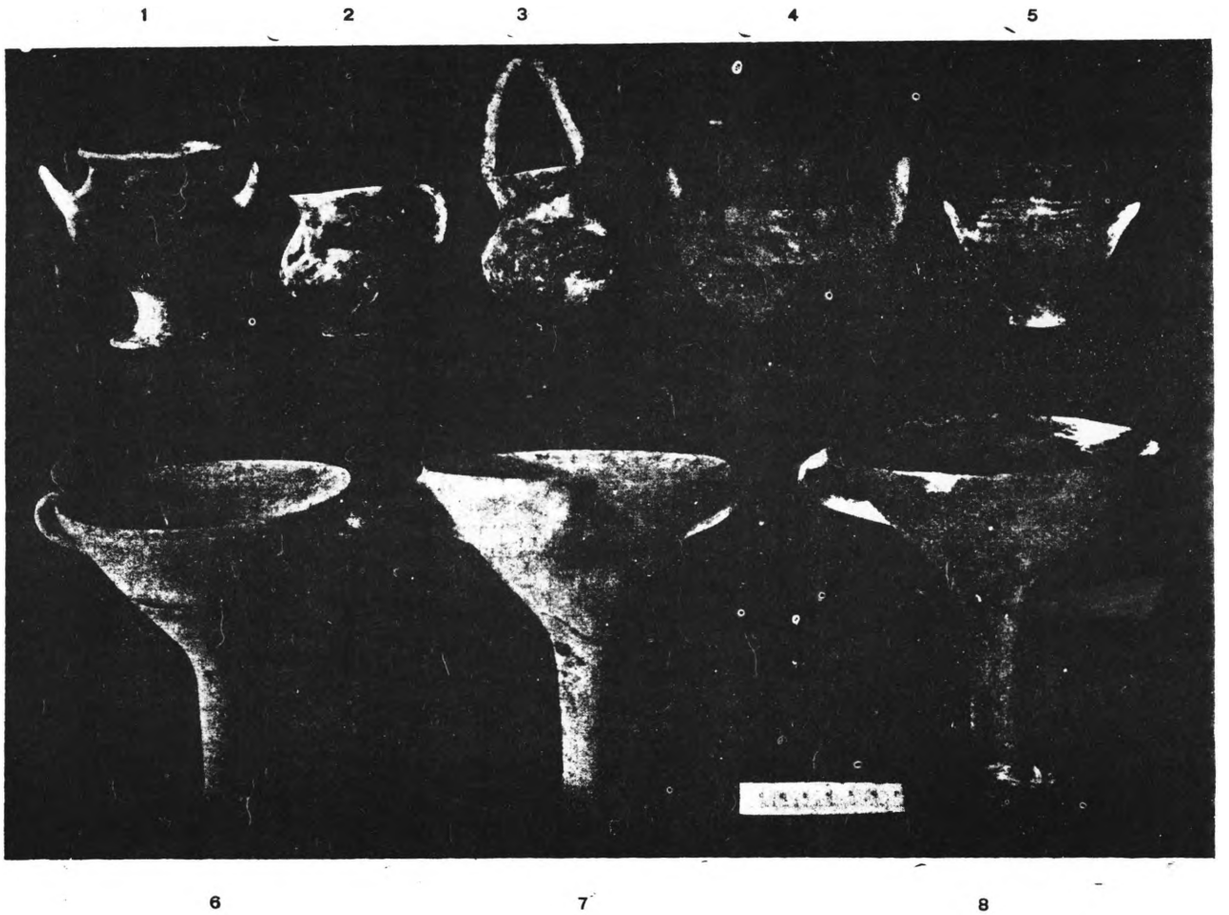

Εἰκ. 27. Ποικίλα μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα.

τῆς λαβῆς καὶ εἶναι ἅπαν ἀλειμμένον διὰ μέλανος χρώματος. (Παρεμφερῆ ἴδε Τσούντα Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου σελ. 133 εἰκ. 33, καὶ σελ. 147 εἰκ. 56, σελ. 197 εἰκ. 104, καὶ σελ. 273 εἰκ. 197).

18) Τὸ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 4 λεβήτιον ὕψους 0.105 εὑρέθη ἐν τῷ δευτέρῳ σπηλαίῳ. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ εἶναι ἐρυθρωπὸς κεραμόχρους καὶ ὑπὸ τὸ μέλαν γάνωμα τῆς διακοσμήσεως εἶναι ἀλειμμένον διὰ καθαροῦ ἐρυθροῦ χρώματος. Ἐπὶ τῆς ζώνης τῆς κοιλίας εἰκονίζονται δικτυωτὰ τρίγωνα καὶ ὑπ' αὐτὰ ταινίαι

περιθέουσαι τὴν κοιλίαν. Τὰ χρώματα εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξίτηλα. Τὸ ἀγγεῖον ἔχει δύο τοξοειδῆ καὶ πρὸς τὰ ἄνω φερόμενα ὦτα καὶ στερεῖται ἰδίας βάσεως.

19) Ὁ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 5 δίωτος κρατηρίσκος εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ θ τοῦ πρώτου σπηλαίου, ἔχει ὕψος 0.079, καὶ εἶναι ἐκ πηλοῦ λεπτοτάτου ἐρυθρωποῦ κεραμόχρου. Τὰ κοσμήματα αὐτοῦ (ταινίαι περὶ τοὺς ὤμους) δηλοῦνται διὰ καστανόχρου γανώματος ἐπὶ ἐρυθρωπῆς ἀλοιφῆς.

20) Ἡ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 6 ὑψίπους κύλιξ ἔχει ὕψος 0.147 καὶ εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ ζ τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ σῴζεται ἀκεραία. Ὁ πηλὸς αὐτῆς εἶναι πρασινόφαιος, ἔχων χονδρούς τινας κόκκους ἰδίᾳ εἰς τὴν ὑψηλὴν βάσιν αὐτῆς. Λεπτὴ ταινία παραθέει τὸ ἄκρον τοῦ χείλους διὰ μέλανος χρώματος ὡς καὶ ἕτεραι δύο τὸ ὑπὸ τὰ ὦτα μέρος. Ὑπὸ ταύτας ἅπαν τὸ ἀγγεῖον μέχρι τῆς βάσεως εἶναι κεχρωσμένον ὁμοίως ὡς καὶ ἅπαν τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ. Τὰ ταινιόσχημα ὦτα ἐξωτερικῶς ὁμοίως κεχρωσμένα περικλείονται ἐντὸς δύο γραμμῶν.

21) Ἡ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 7 ὑψίπους κύλιξ ἔχει ὕψος 0.15 καὶ εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ δ τοῦ πρώτου σπηλαίου ἔχουσα κατ' ἐξαίρεσιν τρία ὦτα. Ὁ πηλὸς αὐτῆς εἶναι λεπτότατος, ὠχρολεύκου χρώματος καὶ οὐχὶ σκληρῶς ὠπτημένος. Τούτου ἕνεκα ὁ διάκοσμος αὐτοῦ ἅπας ἔχει γίνει ἐξίτηλος καὶ μόνον κατὰ τὸν πόδα σῴζονται ἴχνη τινὰ μέλανος χρώματος. Σῴζεται ἀκεραία καὶ μόνον ὁ ποὺς αὐτῆς εἶναι συγκεκολλημένος.

22) Ἡ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 8 ὑψίπους κύλιξ εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ θ τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ ἔχει ὕψος 0.158. Ὁ μὲν πηλὸς αὐτῆς σκληρότατα ὠπτημένος, εἶναι ἐρυθρωπὸς κεραμόχρους, τὸ δὲ ἐσωτερικὸν αὐτῆς εἶναι ὡς καὶ τὸ κάτωθι τῶν ὤτων μέχρι τῆς βάσεως μέρος κεχρωσμένον δι' ἐρυθροῦ χρώματος.

Ὑψίποδες κύλικες ἐν ὅλῳ εὑρέθησαν ἐν τῷ πρώτῳ σπηλαίῳ ἑπτά.

ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΑ

23) Τὸ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 1 μόνωτον ἀγγεῖον τοῦ συνηθεστάτου σχήματος τῶν ἐν Κεφαλληνίᾳ μυκηναϊκῶν ἀγγείων εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ 6 τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ ἔχει ὕψος 0.076. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ εἶναι ἐρυθρομέλας ἀνομοίου ὀπτήσεως καὶ χονδρόκοκκος. Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ ἀνώμαλος πλὴν τοῦ λαιμοῦ ἔνθα ὑπάρχουσι ἴχνη στιλβώσεως.

24) Τὸ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 2 πλατύστομον μόνωτον ἀγγεῖον εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ ι τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ ἔχει ὕψος 0.076. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ ἐρυθρομέλας χονδρόκοκκος καὶ ἀνομοίου ὀπτήσεως. Εἰς τὸ τέλος τῆς κοιλότητος τοῦ πλατέος χείλους, ὅθεν ἀρχίζει ἡ κοιλία, ὑπάρχει στοῖχος μικρῶν κοιλοτήτων πέριξ ὅλου τοῦ ἀγγείου. Ἡ ἐπιφάνεια ἀνώμαλος.

25) Τὸ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 3 ἀγγεῖον σχήματος ἀσκοῦ εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ θ τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ ἔχει ὕψος 0.17. Ὁ μὲν πηλὸς αὐτοῦ εἶναι λίαν χονδρόκοκκος καὶ ἐρυθρὸς κεραμόχρους, ἡ δὲ ἐπιφάνεια αὐτοῦ ὅλως ἀνώμαλος καὶ τραχεῖα. Ἡ ὄπτησις αὐτοῦ ἀσθενής, οὗ ἕνεκα διετήρησε τὸ φυσικὸν χρῶμα

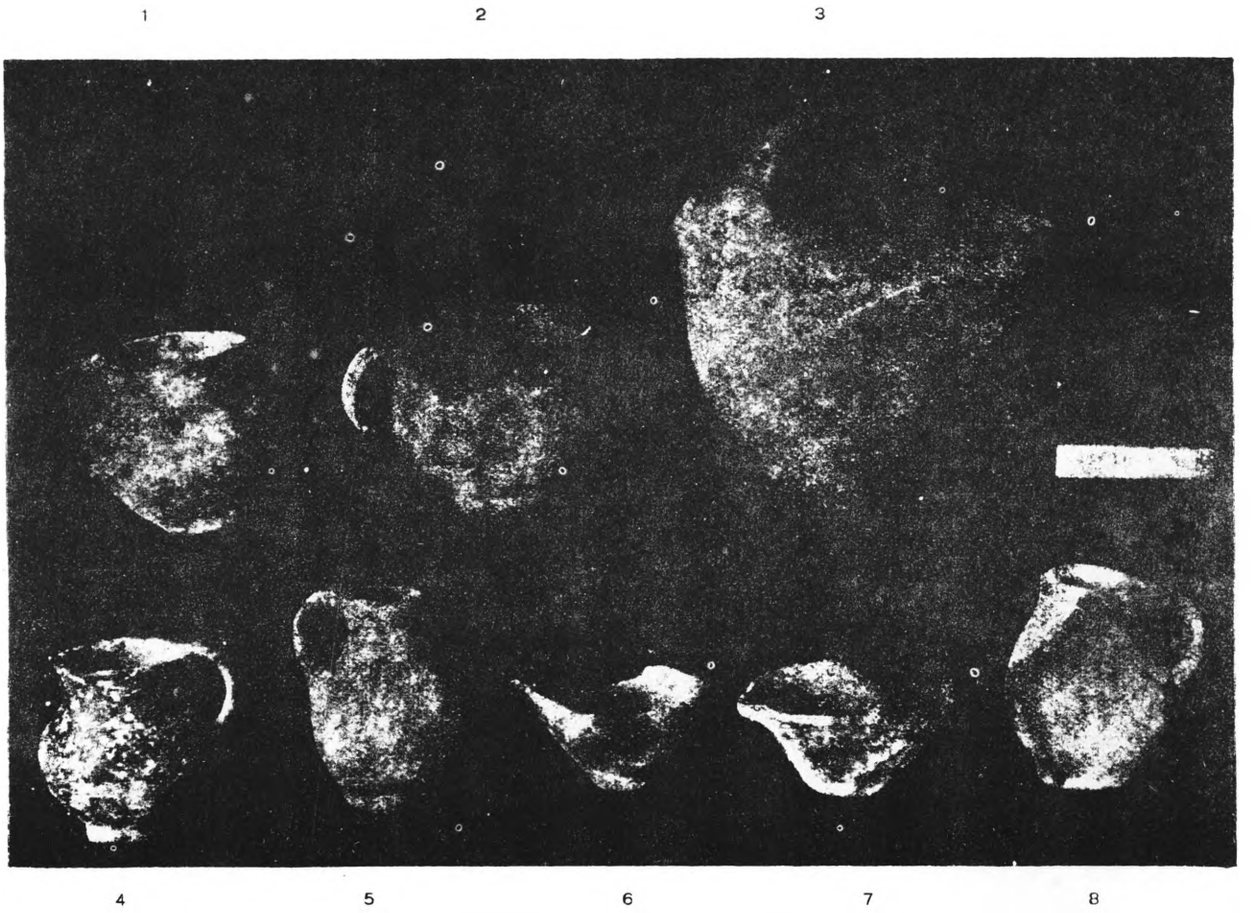

Εἰκ. 28. Χειροποίητα μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα.

τοῦ πηλοῦ. Οὐδαμοῦ ἴχνη στιλβώσεως ἢ βαφῆς. Ἡ λαβὴ αὐτοῦ λεπτὴ καὶ πλατεῖα ταινιόσχημος.

26) Τὸ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 4 μόνωτον ἀγγεῖον, ὕψους 0,7, εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ ζ τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ εἶναι ἐκ πηλοῦ ὡσαύτως χονδροκόκκου καὶ μέλανος ἐκ πολλῆς ὀπτήσεως καὶ ἐντελῶς ἀστιλβώτου.

27) Τὸ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 5 στενόστομον μόνωτον ἀγγεῖον, ὕψους 0.084 εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ α τοῦ πρώτου σπηλαίου. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ εἶναι ὑπομέλας, χονδρόκοκκος καὶ σκληρᾶς ὀπτήσεως καὶ ἡ ἐπιφάνεια ἀνώμαλος.

28) Τὰ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 6 καὶ 7 κυαθοειδῆ μόνωτα ἀγγεῖα μετὰ μικρᾶς προχοῆς, εὑρέθησαν τὸ μὲν ἐν τῷ τάφῳ δ, τὸ δὲ ἐν τῷ τάφῳ ζ τοῦ πρώτου σπηλαίου. Εἶναι χειροποίητα καὶ θὰ ἐχρησίμευον, ὡς ἐκ τοῦ σχήματος αὐτῶν φαίνεται, πρὸς ἄντλησιν ὑγρῶν. Ὁ πηλὸς αὐτῶν εἶναι ἐρυθρομέλας καὶ χονδρόκοκκος μετὰ τραχείας ἐπιφανείας.

29) Τὸ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 8 μόνωτον ἀγγεῖον εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ η

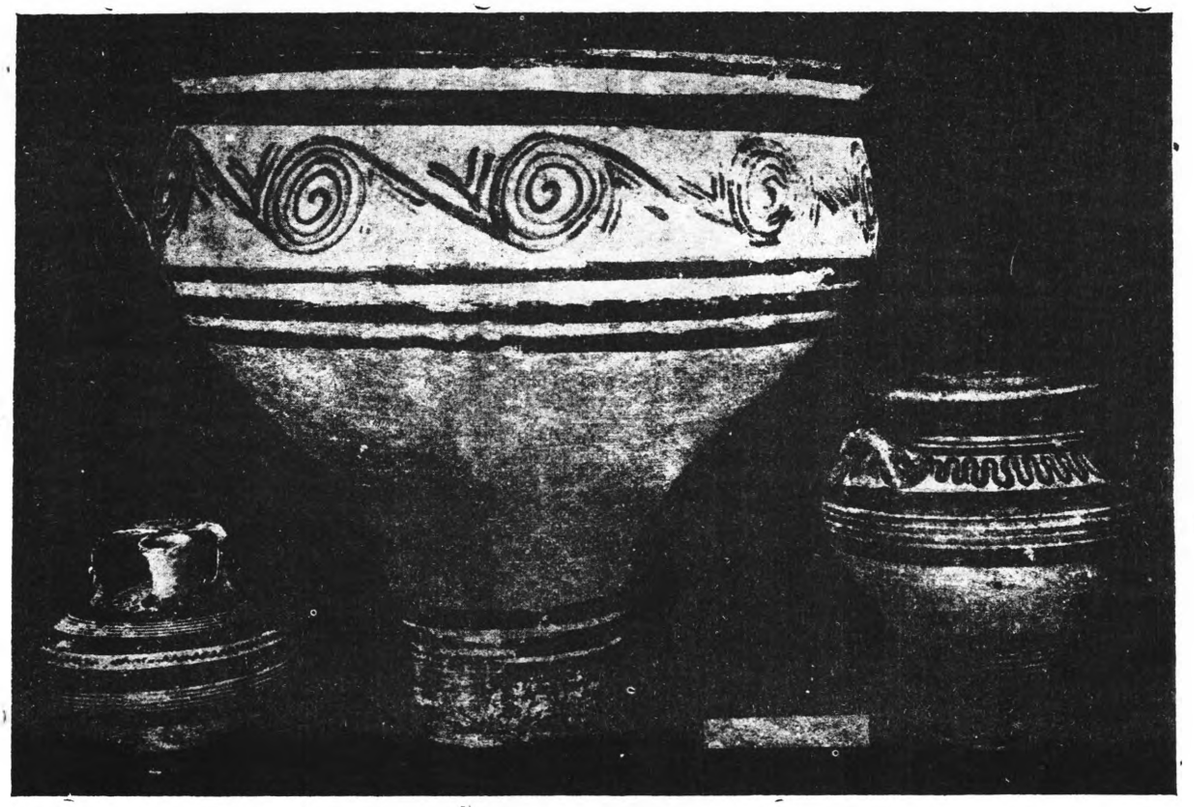

Εἰκ. 29. Ἀγγεῖα σπηλαίου Προκοπάτων καὶ Ῥαζάτων.

τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ εἶναι ὕψους 0.8 καὶ ἐκ πηλοῦ ἐρυθρομέλανος χονδροκόκκου.

Πάντα ταῦτα τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ ἀριθμοῦ 1 - 8 τῆς εἰκόνος 23, εὑρέθησαν εἰς τὰ κατώτερα στρώματα τῶν τάφων, ὡς καὶ ἄλλα ὅμοια τούτοις ἐν τοῖς τάφοις ἀμφοτέρων τῶν σπηλαίων.

Τὸ ἐν εἰκόνι 29 ὑπ' ἀριθ. 1 μέγα πλατύστομον ἀγγεῖον ὡς καὶ τὰ παρ' αὐτῷ δύο μικρότερα εὑρέθησαν τῇ ὑποδείξει τοῦ ἀποθανόντος ἐπιστάτου τῶν ἐν Κε-

φαλληνίᾳ ἀνασκαφῶν μου Νικολάου Γαλιατσάτου ἐν τῷ σπηλαίῳ τῷ ὑπὸ τὴν δημοσίαν ὁδὸν πλησίον τῶν χωρίων Προκοπάτων καὶ Ραζάτων ἐν θέσει, ἥτις καλεῖται Γεφύρι καὶ ἐν τῷ κτήματι Δημητρίου Γαλιατσάτου.

Τὸ σπήλαιον ἀνεσκάφη τῇ 20ῇ Νοεμβρίου 1909 ὑπὸ τοῦ τότε ἐπιμελητοῦ τοῦ ἐν Ἀργοστολίῳ Μουσείου καθηγητοῦ κ. Γ. Πυλαρηνοῦ, εὑρόντος ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου τὰ εἰκονιζόμενα ἀγγεῖα, ὡς καὶ ὀστᾶ μετὰ χαλκῆς λεπίδος καὶ χαλκοῦ δακτυλίου. Τὸ σπήλαιον τοῦτο ἠρευνήθη καὶ ὑπ' ἐμοῦ κατόπιν πρὸς ἐξακρίβωσιν, ἐὰν ὑπῆρχον ἐν τῷ δαπέδῳ τοῦ σπηλαίου λαξευτοὶ τάφοι. Τοιοῦτοι ὅμως δὲν εὑρέθησαν. Τοῦτο δεικνύει, ὅτι καὶ ἐν Κεφαλληνίᾳ ἔθαπτον τοὺς νεκροὺς καὶ ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου.

Τὸ ἀγγεῖον ἔχει ὕψος μὲν 0.313, πλάτος τῆς κοιλίας 1.05 καὶ διάμετρον τοῦ χείλους ἐκ τῶν ὦτων εἰλημμένην 0.31. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ εἶναι ἐρυθρὸς κεραμόχρους καθαρός, λεπτὸς καὶ λεῖος. Τὰ ὦτα αὐτοῦ εἶναι ταινιόσχημα, ἔχουσιν εἰς τὰ ἄκρα αὐτῶν ἐρυθρὰς ταινίας καὶ περιλαμβάνονται ἐντὸς δύο καμπυλῶν ταινιῶν. Τὰ ἄκρον τοῦ χείλους ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν εἶναι κεχρωσμένον δι' ἐρυθροῦ χρώματος ὡς καὶ ἡ ἐντομὴ αὐτοῦ. Ἀπὸ τῆς ρίζης τῶν ὦτων περιθέουσιν ὅλην τὴν κοιλίαν τοῦ ἀγγείου τρεῖς ταινίαι ἐρυθραί, δύο δὲ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου. Ὡσαύτως ἐρυθρὰ εἶναι καὶ ἡ βάσις αὐτοῦ.

Ἐν τῇ ζώνῃ τῇ μεταξὺ τῆς ἐντομῆς τοῦ χείλους καὶ τῶν τὴν κοιλίαν περιθεουσῶν ταινιῶν ὡς κόσμημα ὑπάρχουσι δι' ἐρυθροῦ ὡσαύτως χρώματος μυκηναϊκαὶ κυκλικαὶ σπεῖραι ἑνούμεναι διὰ γραμμῶν, ἐν τῷ μυχῷ δὲ τῶν σχηματιζομένων ἑνώσεων ἀνὰ δύο τρίγωνα.

Τὸ ἐν εἰκόνι 29 ὑπ' ἀριθ. 2 ἀρίστης διατηρήσεως τυφλόστομον ἀμφορείδιον ὕψους 0.107 ἐκ πηλοῦ ὠχρολεύκου, λεπτοῦ καὶ λείου φέρει ἀπὸ τῶν ὦτων μέχρι τῆς βάσεως εὐρείας ταινίας διὰ χρώματος βαθέος καστανόχρου. Τὰ μεταξὺ τῶν εὐρειῶν ταινιῶν κενὰ πληροῦσι σειραὶ μικρῶν ταινιῶν, τὸ δὲ ἐν τῷ μέσῳ κενὸν περιθέει καμπύλη γραμμή. Ἡ βάσις κοσμεῖται διὰ συγκεντρικῶν κύκλων, ὡς καὶ τὸ ψευδὲς στόμιον. Ἐπὶ δὲ τῶν ὤμων φέρει ἐν συνεχείᾳ πέντε κοσμήματα.

Ὁ ἐν εἰκόνι 29 ὑπ' ἀριθ. 3 τρίωτος ὑψίπους κρατηρίσκος, ὕψους 0.162, ἐκ πηλοῦ ὡσαύτως ὠχρολεύκου, λευκοῦ καὶ λείου φέρει ὡσαύτως εὐρείας ταινίας διὰ χρώματος βαθέος καστανόχρου, μεταξὺ τῶν ὁποίων σειραὶ λεπτοτέρων ταινιῶν. Ἐπὶ δὲ τῶν ὤμων καμπύλη γραμμὴ περιθέει τὰ μεταξὺ τῶν ὦτων διαστήματα.

ΑΛΛΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Πλὴν τῶν ἀγγείων εὑρέθησαν ἐντὸς τῶν τάφων τοῦ δευτέρου σπηλαίου καὶ τὰ ἑξῆς εὑρήματα, τῶν ὁποίων ἐλάχιστα ἦσαν χρυσᾶ.

Ψῆφος ἐξ ἀχάτου (Εἰκ. 30 ἀριθ. 1).

Ψῆφος ἐξ ὑαλώδους κιτρινωπῆς μάζης (Εἰκ. 30 ἀριθ. 2).

Ψῆφος διάτρητος ἐξ ἠλέκτρου (Εἰκ. 30 ἀριθ. 3).

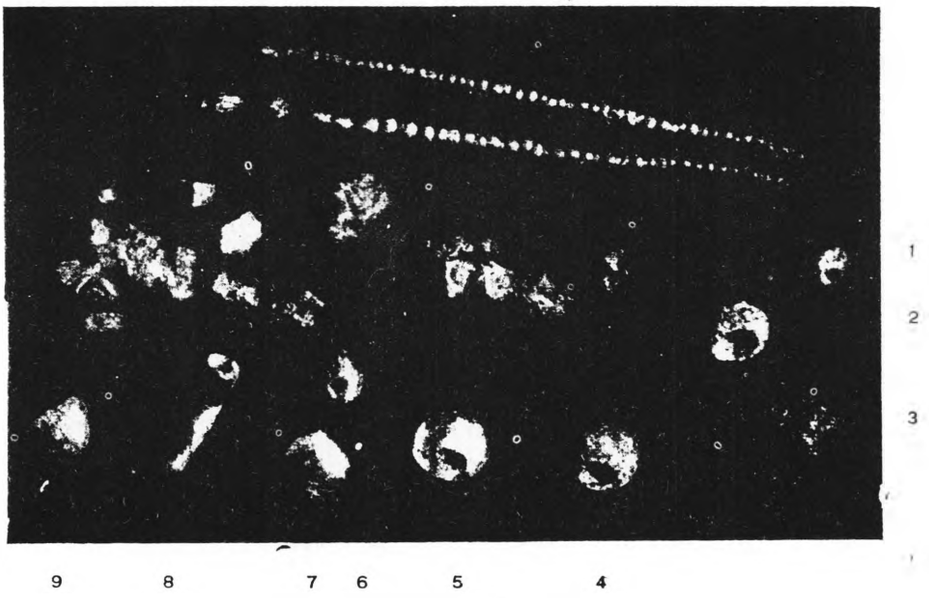

Εἰκ. 30. Διάφορα εὑρήματα.

Ψῆφοι ἐξ ὀρείας κρυστάλλου (Εἰκ. 30 ἀριθ. 4 καὶ 5).

Ψῆφος ἐκ πορσελάνης (Εἰκ. 30 ἀριθ. 6).

Ψῆφος σκληρᾶς ἰώδους κυανῆς μάζης (Εἰκ. 30 ἀριθ. 7).

Ψῆφος ἐπιμήκης ἐξ ἀχάτου (Εἰκ. 30 ἀριθ. 8).

Ψῆφος ὡσαύτως ἐξ ἀχάτου (Εἰκ. 30 ἀριθ. 9).

Λεπτότατα φύλλα χρυσοῦ, ὧν ἓν φέρει ὀπὴν ἐν τῷ μέσῳ (Εἰκ. 30 ἀριθ. 10).

Χρυσαῖ χάνδραι ἐνενήκοντα τέσσαρες, ὧν αἱ πρῶται εἶναι μεγαλύτεραι καὶ λεπτῆς τέχνης (Εἰκ. 30 ἀριθ. 11).

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω εὑρέθησαν ἐντὸς τῶν τάφων ἀμφοτέρων τῶν σπηλαίων τὰ ἐν εἰκόνι 31 διάτρητα κωνοειδῆ κομβία. Πλὴν τριῶν, ἅτινα εἶναι πήλινα, τὰ

λοιπὰ εἶναι ἐκ στεατίτου ποικίλου χρώματος κυανοῦ, φαιοῦ, πρασινοφαίου ἰώδους κ.λ. Ἔτι δὲ εὑρέθησαν καὶ χάνδραι κυαναῖ ὑάλιναι καί τινες ἐξ ἀχάτου, ὡς βλέπει τις ἐν τῇ ἄνω εἰκόνι.

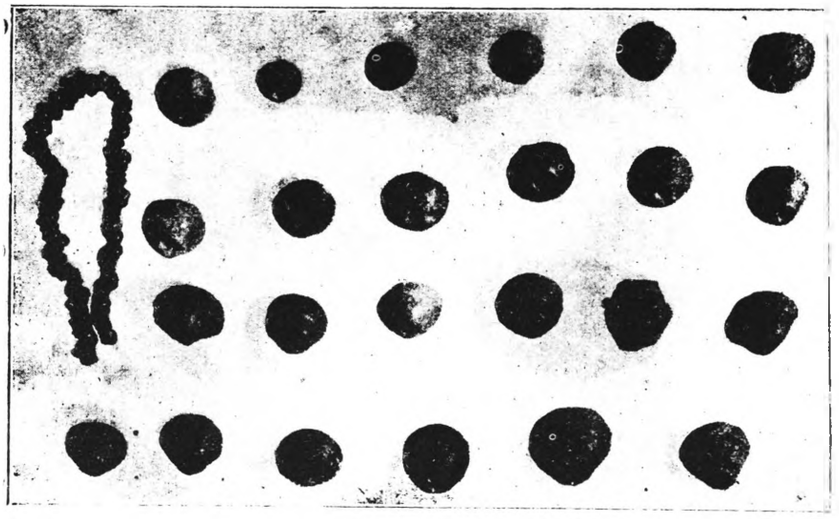

Εἰκ. 31. Κωνοειδῆ κομβία καὶ χάνδραι ὑάλιναι.

Αἱ ἐν εἰκόνι 32 ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 3 χαλκαῖ καρφίδες, ὧν ἡ δευτέρα εἶναι μήκους 0.364 εὑρέθησαν ἐν τῷ τάφῳ ζ τοῦ πρώτου σπηλαίου, ὡς καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 2 χαλκῆ περόνη μήκους 0.428.

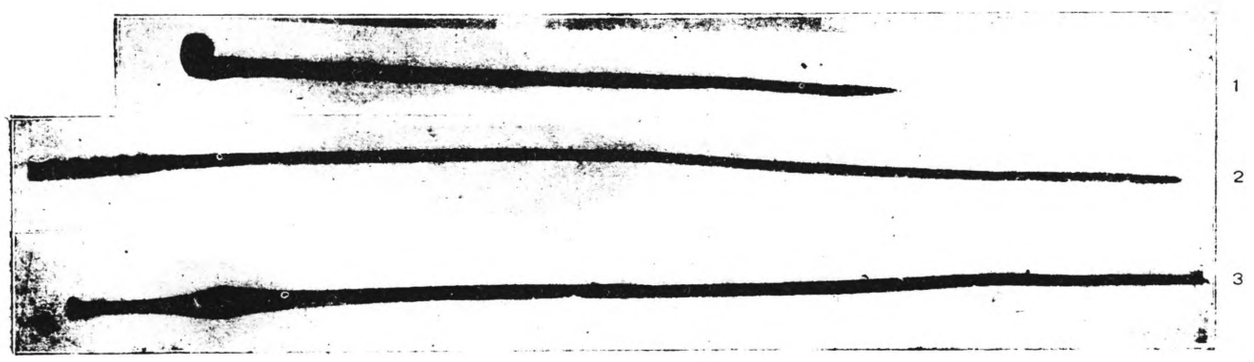

Εἰκ. 32. Χαλκαῖ καρφίδες καὶ περόναι.

Ἐν τῷ αὐτῷ τάφῳ εὑρέθη καὶ ἡ ἐν εἰκόνι 33 χαλκῆ πόρπη, ἔχουσα μῆκος 0.134 καὶ μετὰ τοῦ ἄκρου της μὴ φωτογραφηθέντος 0.17.

Τὰ ἐν εἰκόνι 34 ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 2 ξίφη εὑρέθησαν ἐν τοῖς δύο τάφοις τοῦ

δευτέρου σπηλαίου. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 ἔχει μῆκος 0.390 μετὰ τῆς λαβῆς ἐχούσης μόνης μῆκος 0.9 καὶ εἶναι ἀκέραιον. Ἡ λαβὴ παχυτέρα οὖσα καταλείπει κενόν, ἐντὸς τοῦ ὁποίου φαίνονται τέσσαρες ὀπαί, δι' ὧν προσηρμόζετο ὀστέϊνον κόσμημα καταλαμβάνον τὸ κενόν.

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 2 τῆς αὐτῆς εἰκόνος ξίφος σῴζεται εἰς τέσσαρα τεμάχια, εἶναι

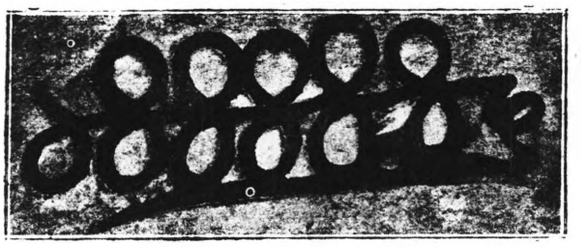

Εἰκ. 33. Χαλκῆ πόρπη.

τοῦ αὐτοῦ σχήματος μὲ τὸ ἀνωτέρω, ἔχει μῆκος 0.455 καὶ ἐν τῇ λαβῇ (μήκους 0.10) φέρει τέσσαρας ὀπάς.

Ὡσαύτως ἐν τοῖς τάφοις τοῦ δευτέρου σπηλαίου εὑρέθησαν: Ἡ ἐν εἰκόνι 35 ὑπ' ἀριθ. 1 χαλκῆ λεπὶς μαχαιρίου μήκους 0.18. Ἡ λαβὴ κατὰ τὴν ἀρχὴν

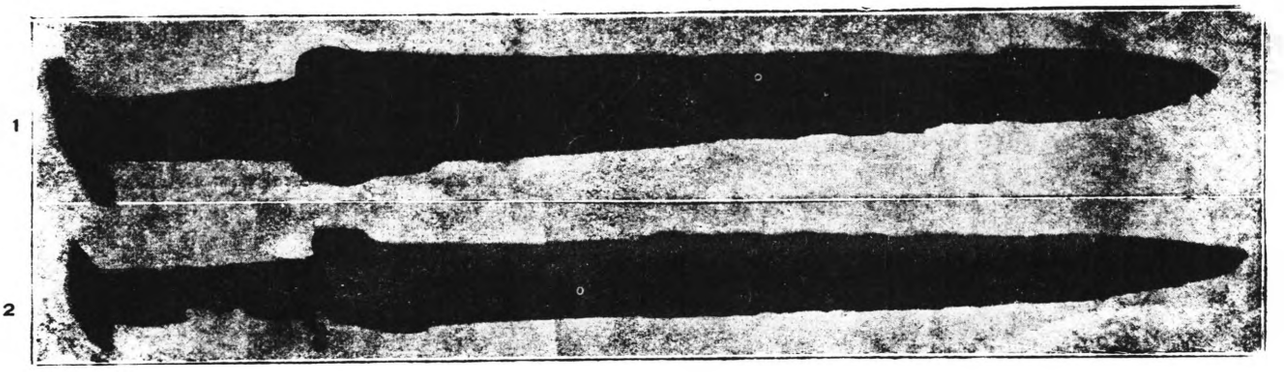

Εἰκ. 34. Ξίφη.

εἶναι κολοβή, ἐπὶ τῆς ὁποίας σῴζονται τρεῖς ὀπαί, δι' ὧν διήρχοντο ἧλοι πρὸς συγκράτησιν τῆς ἐξ ἄλλης ὕλης λαβῆς.

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 2 χαλκοῦς ξυρὸς ἔχων μῆκος 0.185. Σῴζονται τρεῖς ὀπαί, ἐπὶ τῶν δύο δὲ ἐξ αὐτῶν σῴζονται ἔτι οἱ ἧλοι, δι' ὧν θὰ εἶχε προσαρμοσθῆ ἡ λαβή.

Ἡ ὑπ' ἀριθ. 3 χαλκῆ λεπὶς μικροῦ μαχαιρίου 0.09, ἐπὶ τῆς λαβῆς τοῦ ὁποίου σῴζεται ἧλος.

Ἡ ὑπ' ἀριθ. 4 χαλκῆ λεπὶς (0.104) μαχαιρίου ἐπὶ τῆς λαβῆς τοῦ ὁποίου

σῴζονται τρεῖς ὀπαί, ὧν ἡ μία μετὰ τοῦ ἤλου, καὶ ἡ ὑπ᾽ ἀριθ. 5 ὡσαύτως χαλκῆ λεπὶς μετὰ τριῶν ὀπῶν, ἐφ᾽ ὧν σῴζονται καὶ οἱ ἧλοι (0.135).

Αἱ ἐν εἰκόνι 36 χαλκαῖ αἰχμαὶ δοράτων εὑρέθησαν ἐν τῷ τάφῳ κ τοῦ πρώτου σπηλαίου. Τούτων ἡ ὑπ᾽ ἀριθ. 1 ἔχει μῆκος 0.17 καὶ μετὰ τὸ τέλος τῶν πτε-

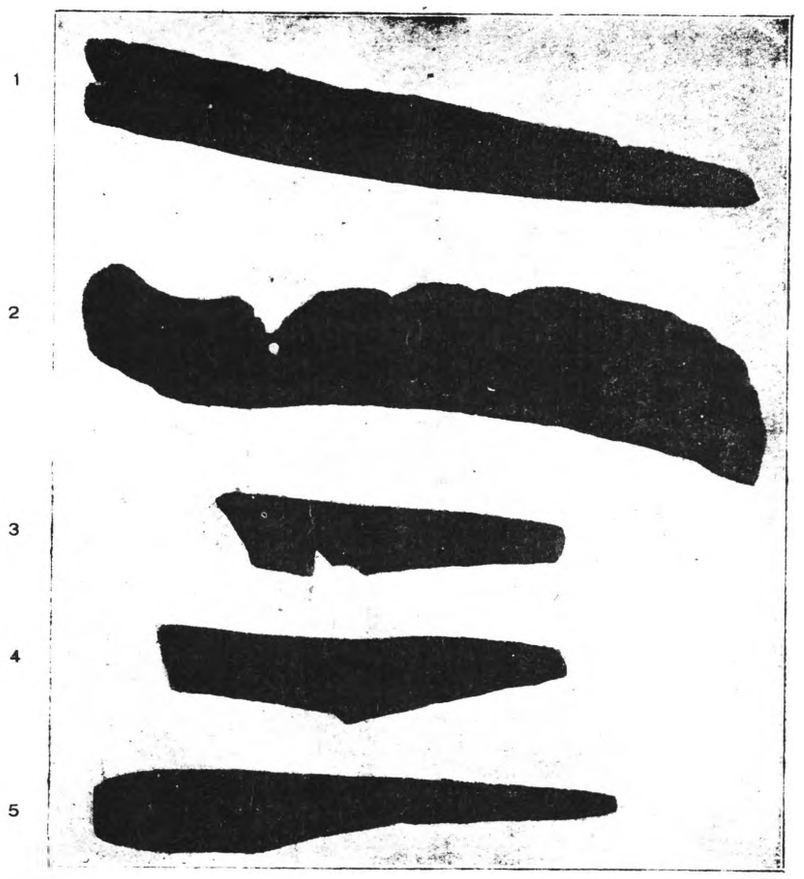

Εἰκ. 35.

ρυγίων τῆς αἰχμῆς φέρει ὀπήν, δι᾽ ἧς θὰ διήρχετο ἧλος πρὸς στερέωσιν ἐπὶ τοῦ κοντοῦ. Τῆς ὑπ᾽ ἀριθ. 2 αἰχμῆς τὰ πτερύγια εἶναι μικρότερα καὶ στενότερα. Αἱ αἰχμαὶ αὗται τῶν δοράτων εὑρέθησαν παρὰ τοὺς νεκροὺς τοῦ μεσαίου στρώματος τοῦ τάφου.

Τὰ ἐν εἰκόνι 37 τεμάχια μαχαιρίων μετὰ τῶν σῳζομένων ἥλων τῆς λαβῆς εὑρέθησαν εἰς τοὺς τάφους τοῦ δευτέρου σπηλαίου.

Ἴχνη τῶν ὀστεΐνων πιθανώτατα λαβῶν, αἵτινες ἦσαν προσηρμοσμέναι ἐπὶ τῶν μαχαιρίων διὰ τῶν ἥλων, οὐδόλως ἀνευρέθησαν.

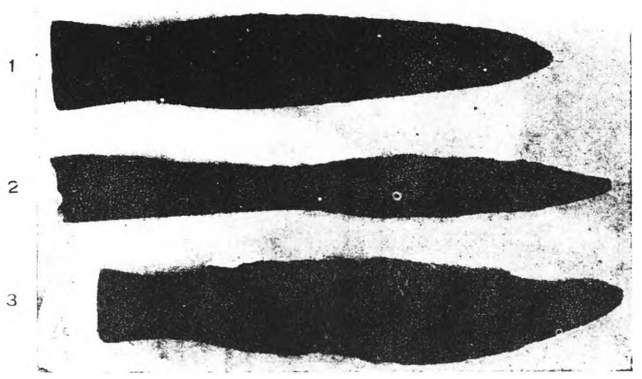

Εἰκ. 36.

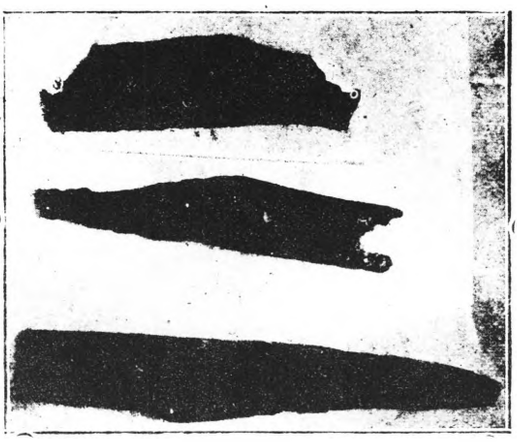

Εἰκ. 37.

IV

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰ πλεῖστα καὶ τὰ σπουδαιότατα τῶν ἐν τοῖς τάφοις ἀμφοτέρων τῶν σπηλαίων εὑρημάτων, πρέπει νὰ κατατάξωμεν αὐτὰ εἰς τὸν ἐνδέκατον π. Χ. αἰῶνα, ἤτοι εἰς τὸν τελευταῖον αἰῶνα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Ὑπάρχουσι βεβαίως μεταξὺ τῶν ἀγγείων ἱκανὰ ἀνήκοντα εἰς ἀρχαιοτέρους χρόνους τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ (μακρόσωμα τυφλόστομα ἀμφορείδια καὶ μικρόσωμοι τρίωτοι κρατηρίσκοι καὶ ἄλλα εἰκ. 24 ἀριθ. 3, εἰκ. 29 ἀριθ. 2 καὶ 3), ἀλλὰ ταῦτα δὲν εἶναι τὰ ἐπικρατοῦντα εἰς ποσότητα, δεικνύοντα μόνον τὴν ὕπαρξιν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ εἰς ἀρχαιοτέρους χρόνους.

Τοῦτο δεικνύουσι καὶ τὰ πάμπολλα ἠλιόψηστα καὶ εὐτελῆ ἀγγεῖα, ὧν ὅμως ἡ χρῆσις διετηρήθη κατόπιν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας (Εἰκ. 28).

Ἂν δὲ λάβωμεν πρὸς τούτοις ὑπ' ὄψιν, ὅτι πολλαχοῦ τῆς νήσου εὑρέθησαν πλεῖστα προμυκηναϊκὰ εὑρήματα καὶ προμυκηναϊκοὶ συνοικισμοί, συμπεραίνομεν, ὅτι ἤκμασεν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων πολιτισμὸς ἐν Κεφαλληνίᾳ, λαβὼν μεγάλην ἐπίδοσιν κατὰ τοὺς αἰῶνας τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν μεγίστην αὐτοῦ ἀκμὴν κατὰ τὴν τελευταίαν ἑκατονταετηρίδα αὐτοῦ, ἤτοι κατὰ τὸν ἑνδέκατον αἰῶνα, εἰς ὃν ἀνήκουσι τὰ πλουσιώτατα καὶ σπουδαιότατα τῶν εὑρημάτων τῶν ἐν Κεφαλληνίᾳ ἀνασκαφῶν.

Ἐκ τῶν εὑρημάτων τούτων τὰ ἀγγεῖα ἔχουσί πως ἰδίαν τεχνοτροπίαν καὶ πρὸ τῶν ἐν Κεφαλληνίᾳ συστηματικῶν ἀνασκαφῶν ἦσαν ἁπλῶς γνωστά, χωρὶς νὰ καθορίζηται σαφῶς ἡ τάξις αὐτῶν, ἐκ τυχαίων εὑρημάτων, γενομένων ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἄγγλων κατασκευὴν τῶν ὁδῶν ἐν τῇ νήσῳ.

Μετὰ τὰς ἀνασκαφὰς δ' ὅμως καθορίζεται πλέον ἡ τάξις αὐτῶν, ἀφ' οὗ μάλιστα παρόμοια ἀγγεῖα εὑρέθησαν τελευταίως καὶ ἀλλαχοῦ (τάφοι Σαλαμῖνος ΑΜ 1910, 25 καὶ ἑξῆς) ἰδίᾳ ἐν τῷ θολωτῷ τάφῳ τῆς Μεσσηνιακῆς Πύλου, τῷ ἀνασκαφέντι ὑπὸ τοῦ κ. Κ. Κουρουνιώτου κατὰ τὸ 1912 καὶ τοῦ ὁποίου τὰ εὑρήματα ἐδημοσιεύθησαν ἐν ΑΕ, 1914 σελ. 99 καὶ ἑξῆς.

Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα τῆς Πύλου ὡσαύτως ὁ κ. Κουρουνιώτης κατατάσσει εἰς τὴν ὀψιμωτάτην μυκηναϊκὴν περίοδον (ΑΕ 1914 σελ. 105, 111 καὶ 116).

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ τρόπου τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν διὰ τῶν ἀνασκαφῶν ἀποδεικνύεται, ὅτι ἐν Κεφαλληνίᾳ καθ' ὅλην τὴν μυκηναϊκὴν περίοδον ἦτο λίαν διαδεδομένος, ἂν μὴ μοναδικός, ὁ τρόπος τῆς ἐν λαξευταῖς κατακόμβαις ταφῆς τῶν νεκρῶν.

Καὶ φαίνεται, ὅτι ὑπῆρχον συστηματικὰ νεκροταφεῖα, ἀποτελούμενα, ὡς εἰς τὰ Μαζαρακᾶτα, ἐκ συστάδος τοιούτων κατακομβῶν, ἐν ἑκάστῃ τῶν ὁποίων ὑπῆρχον ἐπὶ τοῦ δαπέδου πολλοὶ λαξευτοὶ τάφοι μέχρι βάθους 2 μέτρων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐθάπτοντο οἱ νεκροί.

Τὰ ὑπ' ἐμοῦ δ' ὅμως ἀνασκαφέντα δύο σπήλαια ἦσαν μεμονωμένα, ὡς ἀπεδείχθη διὰ τῆς ἐρεύνης ὅλου τοῦ πέριξ χώρου εἰς μεγάλην ἀκτῖνα, ἀνήκοντα ἴσως εἰς ὡρισμένους οἴκους ἢ γένη.

Ἡ δ' ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῶν λαξευτῶν σπηλαίων κατασκευὴ τῶν λαξευτῶν τάφων, ἐφ' ὧν ἐθάπτοντο οἱ νεκροί, φαίνεται, ὅτι ἦτο ὁ συνήθης τρόπος τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γενομένων ἀνασκαφῶν, ἐν ᾧ εἰς ἄλλους τόπους ὁ τρόπος οὗτος ἦτο ὁ σπανιώτερος.

Ὅτι δ' ὅμως ἦτο ἄγνωστος ἐν Κεφαλληνίᾳ καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐπ' αὐτοῦ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου ταφῆς τῶν νεκρῶν, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ κ. Καββαδίας εἰς τὰς προϊστορικάς του ἀρχαιότητας (σελ. 355) δὲν εἶναι ἀκριβές· διότι εὑρέθη σπήλαιον ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ ὁποίου ἦσαν τεθαμμένοι οἱ νεκροί, χωρὶς νὰ ὑπάρχωσιν ἐν αὐτῷ λαξευτοὶ τάφοι. Ὁ τρόπος οὗτος εἰς ἄλλους τόπους ἦτο ὁ συνήθης, ἐν ᾧ ἐν Κεφαλληνίᾳ ἦτο σπανιώτερος καὶ ἀρχαιότερος. Ἐπὶ τοῦ σπηλαίου τούτου παρὰ τὸν νεκρὸν εὑρέθησαν τὰ (ἐν εἰκόνι 29 ὑπ' ἀριθ. 1, 2 καὶ 3) εὑρήματα, ἀνήκοντα ἁπλῶς εἰς παλαιοτέραν μυκηναϊκὴν περίοδον.

Ὡς πρὸς τὴν θέσιν τῶν νεκρῶν ἐν τοῖς τάφοις ἔχομεν νὰ προσθέσωμεν, ὅτι ἡ συνήθης ἦτο τῶν ὑπτίως ὀκλαζόντων μὲ ἑλαφρῶς συγκεκλιμένα τὰ σκέλη ὡς σαφῶς παρετηρήσαμεν ἰδίᾳ εἰς τοὺς νεκροὺς τῶν πρώτων καὶ τῶν δευτέρων στρωμάτων τῶν τάφων, παρ' ὅλην τὴν ἀταξίαν τῶν ὀστῶν, ἥτις ὑπῆρχε εἰς πλείστους σκελετοὺς προερχομένη πιθανώτατα ἐκ τῆς κατὰ τὴν ταφὴν νέων νεκρῶν συγκομιδῆς τῶν ὀστῶν τῶν παλαιοτέρων νεκρῶν.

Ἐπὶ τῶν τάφων κατὰ τὴν ταφὴν τῶν νεκρῶν ἐτελοῦντο θυσίαι, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἐπ᾽ αὐτῶν λειψάνων τῆς πυρᾶς καὶ τῶν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου ὀστῶν ἰδίᾳ πτηνῶν καὶ πιθανώτατα περιστερῶν (Εἰκ. 15).

Αἱ θυσίαι αὗται, αἱ πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν γινόμεναι θὰ ἦσαν μεγάλαι καὶ ἡ πυρὰ ἀρκούντως ἰσχυρά, διότι οὐ μόνον τὸ χῶμα καὶ οἱ λίθοι τῶν ἀνωτάτων στρωμάτων τῶν τάφων εἶχον μέλαν χρῶμα, ἀλλὰ καὶ πλεῖστα ὀστᾶ τῶν σκελετῶν ἦσαν σχεδὸν ἡμίκαυστα προφανῶς ἐκ τῆς μεγάλης ἐντάσεως τῆς πυρᾶς, ἢ ἐκ τῆς μετὰ ταύτης ἀναμίξεως τῶν συγκομιζομένων ὀστῶν παλαιοτέρων νεκρῶν, ἀποκλειομένης ἀπολύτως τῆς πλήρους καύσεως αὐτῶν, ὡς ἀπέδειξε καὶ χημικὴ ἀνάλυσις ἡμικαύστου ὀστοῦ. Ὥστε οἱ νεκροὶ ἀναμφισβητήτως ἐθάπτοντο ἄνευ καύσεως.

Εἰς ἡμᾶς φαίνεται ἀπορίας ἄξιον, πῶς εἰς τοὺς τάφους τῶν Μαζαρακάτων δὲν ἐφάνη οὐδαμοῦ ἴχνος πυρᾶς, ἐν ᾧ εἶναι τῆς αὐτῆς ἐποχῆς μὲ τοὺς τάφους τῶν ἡμετέρων δύο σπηλαίων, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ κ. Καββαδίας εἰς τὰς προϊστορικάς του ἀρχαιότητας ἐν σελ. 365 καὶ 656, λέγων ὅτι οὐδαμοῦ οὔτε ἐν τοῖς τάφοις, οὔτε ἐν τοῖς σπηλαίοις, οὔτε ἐν τοῖς δρόμοις ἀνεφάνη οὐδ᾽ ἐπ᾽ ἐλάχιστον ἴχνος πυρᾶς, ἄνθρακες ἢ τέφρα.

Τέλος ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς πατρίδος τοῦ Ὀδυσσέως, ὁ καθορισμὸς τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ὁ σκοπὸς τῶν ἀνασκαφῶν, προσθέτομεν ἁπλῶς ὀλίγας σκέψεις ἡμῶν καὶ συμπεράσματα, χωρὶς νὰ θελήσωμεν νὰ ἐπιληφθῶμεν λεπτομερῶς τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ζητήματος, τοῦ ὁποίου πιθανή τις λύσις ἴσως δοθῇ ἐκ τῆς περαιτέρω ἐρεύνης καὶ τῆς συνεχείας τῶν ἀνασκαφῶν.

Ἡμεῖς κεκηρυγμένοι ὄντες κατ᾽ ἀρχὴν ὑπὲρ τῆς παραδόσεως, πιστεύομεν, ὅτι ἡ σημερινὴ νῆσος Ἰθάκη εἶναι ἡ αὐτὴ μὲ τὴν Ὁμηρικήν.

Εἰς τὸ φαινόμενον δ᾽ ὅμως, ὅτι ἐν μὲν τῇ Ἰθάκῃ δὲν εὑρέθησαν σπουδαῖα εὑρήματα τῶν χρόνων τοῦ Ὁμηρικοῦ βασιλέως, εὑρέθησαν δὲ τοὐναντίον ἐν τῇ νήσῳ Κεφαλληνίᾳ, δύναται πιθανῶς νὰ δοθῇ ἡ ἐξήγησις, ὅτι ὁ Ἰθακήσιος βασιλεὺς ἐξέλεξεν τὴν μεγίστην τῶν νήσων τοῦ βασιλείου του καὶ τὴν πλησιεστέραν τῆς ἰδίας αὐτοῦ πατρίδος, ἥτις ἦτο ἡ Κεφαλληνία, ὡς ἕδραν τοῦ βασιλείου του καὶ ὡς κέντρον τῆς δράσεως αὐτοῦ (ἴδε ΠΑΕ, 1912, 100-118),

Ἐὰν τοῦτο παραδεχθῶμεν, ἐξηγεῖται, διατὶ ὁ Ὅμηρος ἐπαναλαμβάνει, ὅτι ὁ Ὀδυσσεὺς ἦρχεν μεγαθύμων Κεφαλλήνων, οἵτινες ἀπετέλουν τὸ σπουδαιότερον καὶ ἐπισημότερον μέρος τῶν ὑπηκόων του.

Ἴσως εἰς τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν προσθέτει μείζονα πιθανότητα καὶ ἡ μεγάλη ὁμοιότης τῶν εὑρημάτων τῆς Κεφαλληνίας μετὰ τῶν τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς Μεσσηνιακῆς Πύλου, δεικνύουσα τὴν μεταξὺ τῶν δύο μερῶν ἐπικοινωνίαν.

Πάντως τὰ ἀνωτέρω εἶναι ἁπλῆ σκέψις, ἥτις πιθανὸν εἶναι νὰ λάβῃ μεγαλυτέραν ἔκτασιν καὶ νὰ ἀναπτυχθῇ εἰς ἰδίαν θεωρίαν περὶ τῆς πατρίδος τοῦ Ὀδυσσέως διὰ τῆς περαιτέρω ἐρεύνης τῆς νήσου καὶ διὰ τῆς συνεχείας τῶν ἀνασκαφῶν ἐν αὐτῇ, ἐξ ὧν ἴσως χυθῇ μεῖζον φῶς εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο.

ΣΤΗΛΗ ΤΟΥ ΕΧΕΝΙΚΟΥ ΕΚ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Διττὴ εἶναι ἡ σημασία τῆς δημοσιευομένης στήλης. Ὄχι μόνον καθ' ἑαυτὴν εἶναι ἀξιόλογον ἔργον τῆς διακοσμητικῆς τέχνης τῶν τάφων, ἀλλ' ἀποτελεῖ καὶ σπουδαῖον μέλος τῆς γνωστῆς ἰδιαζούσης σειρᾶς ἐπιταφίων στηλῶν ἐκ Θεσσαλίας.

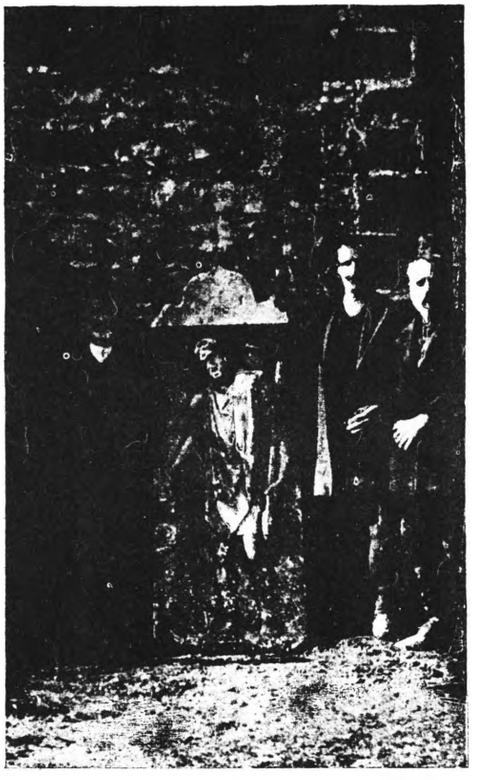

Εἰκ. 1. Ἡ στήλη τοῦ Ἐχενίκου μεταξὺ τῶν εὑρετῶν.

Τὸ ἀνάγλυφον εὑρέθη κατὰ τὸν παρελθόντα Μάρτιον κατὰ τύχην ὑπὸ καλλιεργητῶν παρὰ τοὺς Καλογέρους, χωρίον ἀπέχον 8 ὥρας δυτικῶς τῶν Τρικκάλων (Εἰκ. 1). Τὸ ἀφανὲς χωρίον εὑρίσκεται ὑπὲρ τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ λεγομένου Πορταϊκοῦ, χειμάρρου ῥέοντος παραλλήλως καὶ ὄπισθεν τοῦ Κόζιακα, πρώτης ἐξ ἀνατολῶν ὀροσειρᾶς τῆς Πίνδου, καὶ εἰσβάλλοντος εἰς τὴν πεδιάδα κατὰ τὸ στενὸν ῥῆγμα τῆς Πόρτας, ὅπου ἡ ἐξαίρετος βυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Παναγίας. Ὁ τόπος τῆς εὑρέσεως εἶναι μικρὸν ἀρχαῖον νεκροταφεῖον ἀναλόγου συνοικισμοῦ κειμένου, ὅπου τὸ σημερινὸν χωρίον καὶ ὀλίγον κατωτέρω αὐτοῦ. Ἡ φύσις τῶν πέριξ τόπων ἄγονος καὶ ἀγρία, ἀμμόλιθος κάτω καὶ ὑπεράνω σκληρὸς ἀσβεστόλιθος μὲ σποραδικὰς κηλῖδας δασῶν ἐξ ἐλατῶν, δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀνάπτυξιν σπουδαίων συνοικισμῶν καὶ σήμερον καθ' ὅλην τὴν χαραδρώδη κοιλάδα δὲν ὑπάρχει μεγαλύτερον χωρίον τῆς ἀπέναντι τῶν Καλογέρων Τύρνας, συνοικισμοῦ ἐξ 120 οἰκιῶν. Ὑπεράνω τοῦ χωρίου ἐπὶ ἀποτόμου ὑψηλῆς κορυφῆς ἔμαθον παρὰ τῶν χωρικῶν, ὅτι ὑπάρχει ***μικρὸ καστράκι μὲ πέτρες ἑλληνικές.*** Ἄλλαι ἀρχαιότητες εἰς τὰ πέριξ φαναὶ δὲν ὑπάρχουν. Διὰ τοῦτο δὲν μνημονεύεται ἡ μικρὰ κοιλὰς οὐδαμοῦ ὑπὸ τῶν περιηγητῶν. Ἂν ζητήσωμεν τὴν πόλιν, εἰς ἣν ἀνῆκεν ὁ ἀρχαῖος μικρὸς συνοικισμός, πρέ-

πει νὰ φθάσωμεν πρὸς Νότον ἕως τὸ Μουζάκι, ὅπου ἡ ἐπιφανὴς πόλις τῶν Γόμφων. Ἡ Τρίκκα ἢ τὸ παρὰ τὴν Καλαμπάκαν Αἰγίνιον ἀπέχουν περισσότερον.

Τὸ ἀρχαῖον νεκροταφεῖον εἶναι ἀσφαλῶς κατὰ τὸ μέγιστον μέρος κατεστραμμένον. Διὰ τοῦτο ἡ ἔκπληξις τῶν εὑρετῶν ἦτο φυσικὰ μεγάλη. Ἐπὶ τῆς κατωφερικῆς ἐκτάσεως παρὰ τὸ ἐκκλησίδιον τῆς Ἁγ. Τριάδος, ὑπου ἐκαλλιέργουν, τίποτε δὲν προδιέθετε εἰς τὴν ἐμφάνισιν τοιούτου τεχνικοῦ, ὡς ἡ ἀνάγλυπτος στήλη, ἔργου. Τὰ ἀναλήμματα τῆς σχετικῆς ὁδοῦ ἔχουν φθαρῆ ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἰχνῶν καὶ αἱ πλάκες τῶν τάφων πρὸ πολλοῦ ἔχουν ἐξαχθῆ χρησιμοποιηθεῖσαι εἰς τὰ πεζούλια τῶν χωραφιῶν. Καὶ ὅμως ὄχι μόνον ὁλόκληρος ἡ στήλη εὑρέθη ἐκεῖ ὑπὸ ἀμόρφους λίθους εἰς βάθος ὀλιγώτερον τοῦ μέτρου ἀλλὰ πλησιέστατα καὶ τὸ ἐπίσης ἐκ μαρμάρου τετράγωνον βάθρον (Εἰκ. 2). Ἐπ' αὐτοῦ διετηρεῖτο ὁ μολυβδοχοημένος τετράπλευρος γόμφος μὲ μικρὸν μέρος τῆς στήλης, τὸ κατὰ τὸν δεξιὸν ἄκρον πόδα. Ἐπειδὴ ἡ μεταφορὰ τοῦ βάθρου ἦτο ἀδύνατος, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ ἀπόσπασις τοῦ γόμφου, παρέστη ἀνάγκη νὰ θραυσθῇ τὸ βάθρον, ἵνα ἀποδοθῇ εἰς τὴν στήλην τὸ συνανῆκον ἀπόκομμα. Ἡ γειτνίασις τῆς στήλης καὶ τοῦ βάθρου ὑπεδήλωνον, ὅτι πλησίον θὰ εἶναι καὶ ὁ οἰκεῖος τάφος. Ἀλλὰ μικρὰ σκαφή, ἣν ἐπεχείρησα δι' ὀλίγων ἐργατῶν, ἐδίδαξεν ὅτι βεβαιότης δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ, ἐπειδὴ στήλη καὶ βάθρον ἔχουν κυλισθῆ ἐξ ὑψηλότερον κειμένου χώρου, δὲν ἐφάνη δὲ ἴχνος τάφου κατὰ τὴν ἄμεσον γειτονίαν τοῦ τόπου τῆς εὑρέσεως. Πιθανὸν μεγαλυτέρα συστηματικὴ ἔρευνα νὰ διδάξῃ περισσότερα. Ἡ καταστροφὴ τοῦ νεκροταφείου ἐδείχθη καὶ διὰ τῆς εὑρέσεως παρὰ τὴν στήλην εὐμεγέθους ποδὸς τραπέζης ἐξ ἀσβεστολίθου, κοσμουμένου πρὸς τὰ ἄνω δι' ἑλίκων.

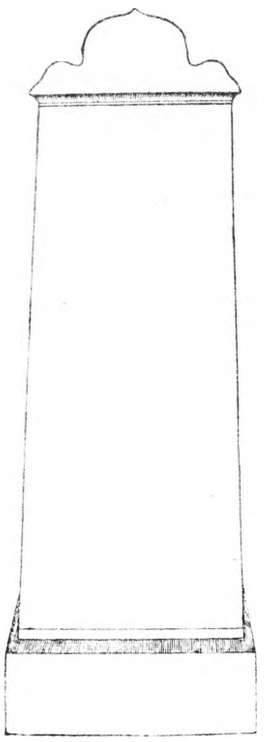

Εἰκ. 2. Ἡ στήλη μετὰ τοῦ βάθρου.

Ἀνωτέρω εἴπομεν, ὅτι εἰς τοὺς καλλιεργητὰς τὸ εὕρημα ἔκαμε μεγάλην ἐντύπωσιν. Βεβαίως τὸ ἀσύνηθες καὶ ἡ ἐλπὶς τῆς ἀμοιβῆς συνεκίνησαν τοὺς ἁπλοϊκοὺς ἀνθρώπους. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μικροτέρα ἡ συγκίνησις παντὸς ἀσχολουμένου μὲ τὴν ἀρχαιότητα, ὅταν ἐν μέσῳ ἐρημίας καὶ φύσεως ἀγρίας εὑρίσκεται πρὸ ἑνὸς τόσον λαμπροῦ δείγματος πολιτισμοῦ. Ἡ ἀντίθεσις μὲ τὰς σημερινὰς συνθήκας εἶναι τεραστία καὶ μὲ κατάπληξιν ἀναμετρεῖ κανεὶς τὴν ἀπόστασιν καὶ τὴν εἰς τὰ κύρια ζητήματα, τῆς τέχνης καὶ τῆς ζωῆς, ὑπεροχὴν τῶν ἀρχαίων.

Τὸ ὑλικὸν εἶναι χονδρόκοκκον μάρμαρον λευκόν, γαλακτῶδες, ἐλαφρῶς κυα

νίζον. Εἶναι μάρμαρον θεσσαλικόν, τὸ ὁποῖον οἱ παλαιοὶ ἐξῆγον ἐκ τῶν παρὰ τὸν Ἄτρακα, τὸν σημερινὸν Ἀλήφακα, λατομείων (Lepsius, Griech. Marmorstudien S. 38). Τοῦ αὐτοῦ ὑλικοῦ εἶναι τὰ ἀνάγλυφα τῆς συλλογῆς τοῦ Τυρνάβου καὶ τὰ ἐκ Λαρίσσης εἰς Ἀθήνας συγκομισθέντα. Διαστάσεις: ὕψος 1,66, πλάτος κατὰ τὴν βάσιν 71 περιοριζόμενον ἄνω εἰς 61, πάχος 08, μέγιστον βάθος τοῦ ἀναγλύφου 08. Βάθρου διαστάσεις: 78 × 55 × 25. Ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας οὐδένα παρουσίαζε τόρμον, ὥστε πιθανῶς θὰ ἦτο ἐπὶ τοῦ γηΐνου ἐδάφους τοποθετημένον. Ἡ κορωνίς, ὕψος μεγ. 26, ἐκοσμεῖτο διὰ γραπτοῦ ἀνθεμίου, ὅπερ ὁδηγούμενοι ἐκ τοῦ περιγράμματος εὐκόλως δυνάμεθα νὰ ἀναπαραστήσωμεν.

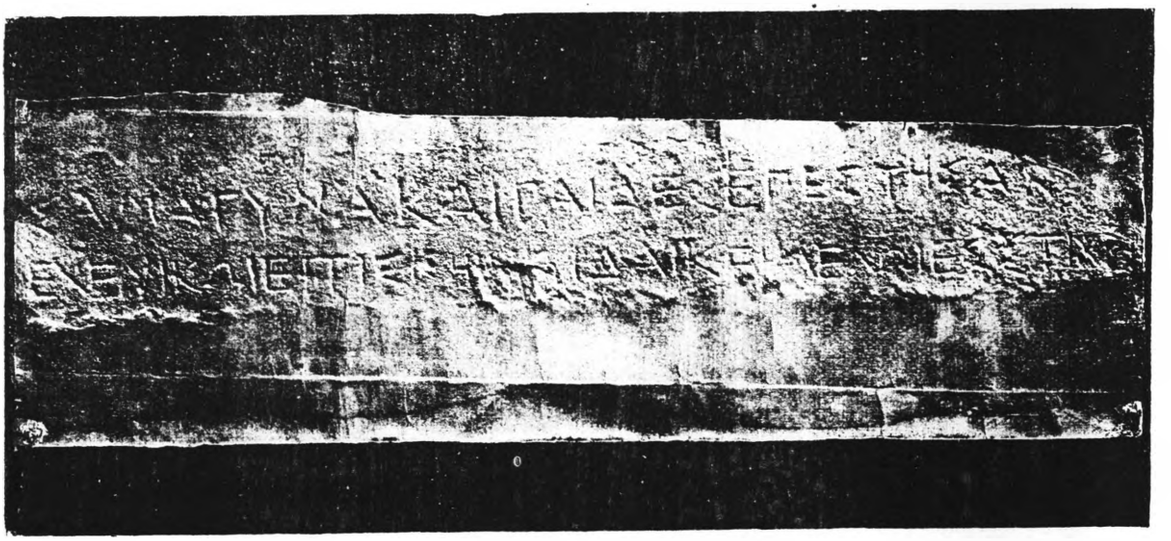

Εἰκ. 3. Τὸ ἐπίγραμμα.

Ἐπὶ τοῦ πρωτοτύπου βλέπει τις ἀμυδρῶς τὸ σχῆμα τοῦ κεντρικοῦ φύλλου, τὸ διαφυλαχθὲν ἐκ τοῦ μετὰ χρόνον ἐκπεσόντος χρώματος.

Ἐχένικος ὠνομάζετο ὁ διὰ τῆς στήλης τιμώμενος. Κατὰ συνήθειαν μαρτυρουμένην καὶ δι' ἄλλων θεσσαλικῶν μνημείων ἔχομεν ἐπὶ τῆς στήλης ἐπιγραφήν, ἡ ὁποία τὴν φορὰν αὐτὴν εὐτυχῶς εἶναι ὁλόκληρον καλῶς διατηρούμενον ἐπίγραμμα (Εἰκ. 3). Οἱ χαρακτῆρες ἀνήκουν βεβαίως εἰς τὸν Δ΄ π. Χ. αἰῶνα. Ἂν πρέπει νὰ ὀνομάσωμεν τὸ α΄ ἢ β΄ ἥμισυ τοῦ αἰῶνος, δὲν ἔχομεν ἱκανὰ στοιχεῖα νὰ κρίνωμεν. Ἡ χάραξις ἄλλως δὲν εἶναι πολὺ ἐπιμελής. Κατὰ τὴν τελευταίαν λέξιν ὁ χαράκτης παρέλειψε τὸ γράμμα Α. Μεταξὺ τοῦ Η καὶ Ν ἐν τῷ κῆν φαίνεται ὡσεὶ τὸ ἀνώτερον ἥμισυ ἑνὸς ἰῶτα. Ἀλλ' εἶναι πιθανώτερον, ὅτι τοῦτο προέρχεται ἐκ κτυπήματος τυχαίου, διότι ὁ στενὸς χῶρος δὲν ἐπιτρέπει ἄλλο ἐκεῖ γράμμα. Μεταγραφόμενον τὸ ἐπίγραμμα ἔχει ὡς ἕπεται:

σᾶμα γυνὰ καὶ παῖδες ἐπέστησαν Ἐχενίκῳ,
εἴ τις κῆν Ἅιδα ζημένο ἔσσιτ χ(ά)ρις.

Ὁ νοῦς εἶναι φανερός. Ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἐχενίκου ἔστησαν τὴν στήλην ἡ σύζυγος αὐτοῦ καὶ οἱ παῖδες. Ἂν εἶναι δυνατὸν καὶ εἰς τὸν Ἅδην ποὺ εἶναι νὰ τοῦ χαρίσῃ τοῦτο κἄτι καλόν. Ἡ πένθιμος ἀμφιβολία, ἂν ὑπάρχει καὶ εἰς τὸν Ἅδην κάτω κἄποια πηγὴ χαρᾶς, εἶναι εἰς τοὺς παλαιοὺς μόνιμος καὶ ἀρχαία. Χαῖρε μοι, ὦ Πάτροκλε, καὶ εἰν Ἀΐδαο δόμοισιν (Ψ, 19) ἐκφωνεῖ ἤδη ὁ Ἀχιλλεύς. Καὶ εἰς μεταγενέστερα ἐπιγράμματα ἐπαναλαμβάνεται ἡ μελαγχολικὴ σκέψις. Εἴπερ χρηστοῖς γέρας ἐστίν, λέγει ὁ τιμῶν τὴν τροφόν του Μέλιτταν παρὰ Kaibel Epigr. 48. Ἐπὶ τοῦ θεσσαλικοῦ ἐπιγράμματος ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ἁπλότης καὶ σαφήνεια συγχρόνως δὲ καὶ ἡ συντομία, μεθ' ἧς ἔργον καὶ σκέψις ἐκφέρονται διὰ τῶν δύο τούτων στίχων.

Εἰκ. 4. Ἡ στήλη τοῦ Ἐχενίκου.

Ἐκτὸς τῶν δωρισμῶν (γυνά, σᾶμα, Ἄδᾳ) ἡ γλῶσσα τοῦ ἐπιγράμματος εἶναι ἡ συνήθης ἀττικὴ ἄνευ ἰωνισμῶν, ὡς τοιούτους παρουσιάζει τὸ σύγχρονον ἐπίγραμμα, IG IX, II, 252. Διαλεκτικὸν στοιχεῖον δὲν ὑπάρχει ἄλλο ἐκτὸς τοῦ διπλασιασμοῦ τοῦ σ ἐν τῷ ἐσστὶ (πρβλ. IG IX, II, 254).

Τίς εἶναι ὁ Ἐχένικος οὗτος δὲν ἠδυνήθην ἄλλοθεν νὰ μάθω. Βεβαίως πρόκειται περὶ προσωπικότητος ὁπωσδήποτε σημαντικῆς εἰς τὸν ἀπόκεντρον τόπον καὶ κατὰ τὸ μικρὸν νεκροταφεῖον δὲν θὰ ἦσαν συχναὶ αἱ ἀνάγλυπτοι μαρμάριναι στῆλαι. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι ἐξ ἐπιγραφῆς τῶν Γόμφων τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος (IG IX, II, 287) μνημονεύεται μεταξὺ τῶν ἀπελευθερωσάντων δούλους καὶ Ξείνων ὁ Ἐχενίκου. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπίθανον ὁ Ἐχένικος τῆς στήλης νὰ ἀνῆκεν εἰς τὴν αὐτὴν ἐπιφανῆ οἰκογένειαν τῶν Γομφέων, ἐν ᾗ ἐπανελαμβάνετο κατὰ τὴν συνήθειαν τὸ αὐτὸ ὄνομα. Κατὰ ταῦτα ἔχομεν καὶ ἄλλην ἔνδειξιν, ὅτι ὁ μικρὸς συνοικισμὸς παρὰ τοὺς Καλογέρους ἀνῆκεν εἰς τὴν πόλιν τῶν Γόμφων.

Ἂς ἴδωμεν τώρα τὸν σπουδαιότερον κόσμον τῆς στήλης, τὴν ἀνάγλυπτον παράστασιν. Ὁ Ἐχένικος, ἀνὴρ ὥριμος, μὲ ἐξωτερικὸν στρατιωτικοῦ, διευθύνεται πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ ἐγγίζει μὲ τὴν δεξιὰν τὴν κεφαλὴν παιδαρίου κρατοῦντος πτηνὸν ἐπὶ τοῦ στήθους. Φορεῖ χιτῶνα ἐζωσμένον, ὅπως καλύτερον φαίνεται ἐπὶ τῆς εἰκόνος 4, καὶ ὑπεράνω χλαμύδα, τῆς ὁποίας τὸ ἔμπροσθεν μέρος ἐδιπλώθη καὶ ἀνεσηκώθη ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου. Οὕτω ἔμεινεν ἐλευθέρα καὶ φανερὰ ἡ ἀριστερά, κρατοῦσα δύο ἀκόντια. Ἐπὶ τοῦ ὤμου, ὅπως συμβαίνει κατὰ τὴν πορείαν, ἔχει πέσει ὁ πέτασος καὶ συγκρατεῖται βεβαίως ἐκεῖ διὰ λωρίου παριστωμένου ἄλλοτε διὰ χρώματος. Ἡ ὑπόδεσις συνίσταται ἐξ ἐμβάδων ἢ εἴδους κρηπίδων. Οἱ δάκτυλοι τῶν ποδῶν καλύπτονται, καὶ ὑπεράνω διὰ τῆς ἀφῆς μόλις ἀντιλαμβανόμεθα τὰ ἀνάγλυπτα λωρία, τὰ ὁποῖα κατὰ τὰ λοιπὰ ὑπὲρ τὸν ἀστράγαλον θὰ συνεχίζοντο διὰ χρώματος. Τὸ παιδάριον, ἀδήλου γένους, φορεῖ ἁπλοῦν χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ τὴν ἀριστερὰν ἔχει κενήν.

Εἰκ. 5. Ἡ στήλη τοῦ Ἐχενίκου.

Τοῦ ἀναγλύφου ἡ ἐργασία δὲν εἶναι πανταχοῦ ἡ αὐτή. Ἐνῷ τὰ ἐνδύματα, αἱ χεῖρες καὶ ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἐχενίκου ἀποδίδονται μὲ ἱκανὴν ἐπιτυχίαν τὰ γυμνὰ σκέλη δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένα κἄποιας σκληρότητος, κατὰ δὲ τὸ πρόσωπον καὶ τὸν λαιμὸν τοῦ παιδίου ὡς καὶ κατὰ τὸν λαιμὸν τοῦ ἀνδρὸς παρατηροῦμεν ἀμέλειαν πλησιάζουσαν εἰς βαρβαροτεχνίαν.

Τὸ φαινόμενον ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ἱκανῶς μεγάλης ἀποστάσεως, ἥτις χωρίζει τὸν χειροτέχνην μαρμαρογλύφον ἀπὸ τοῦ προτύπου, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὑπ᾽ ὄψιν.

Τοῦ προτύπου τούτου αἱ ἀρεταὶ εἶναι μεγάλαι. Θαυμαστὸν εἶναι ἐν πρώτοις, διὰ ποίας δεξιότητος ἀπέμεινεν ἐλάχιστος ἀκόσμητος χῶρος. Τὸ ἀρχαῖον πρόβλημα τῆς διακοσμήσεως τῶν ὑψηλῶν στενῶν στηλῶν διὰ τῆς μορφῆς τοῦ τιμωμένου, παριστωμένου ὀρθίου εἰς πλαγίαν ὄψιν, ἔχει ἀποβῆ πολυπλοκώτερον. Ἡ ὄψις τῶν τριῶν τετάρτων ὅσον φυσικωτέρα καὶ ἂν ἦτο παρεῖχε μεγαλυτέρας δυσκολίας. Διότι οὕτω ἐκοσμεῖτο ἡ στήλη κατὰ τὴν μίαν μόνον διαγώνιον, μὲ τὴν κλίσιν τῆς κεφαλῆς καὶ τὴν πρὸς τὰ δεξιὰ διεύθυνσιν τοῦ ἀριστεροῦ ποδός, τὰ δὲ πέρατα τῆς ἄλλης διαγωνίου ἔμενον κενά. Ἔξοχος ἄρα ἦτο ἡ εὑρεθεῖσα λύσις μὲ τὸ προστεθὲν παιδίον ἀφ' ἑνὸς καὶ τὸν καταπεσόντα πέτασον καὶ τὰ ἀκόντια ἀφ' ἑτέρου. Ἐπιτυγχάνεται οὕτω ἡ ἰσοδυναμία τῶν ἀντιθέτων ροπῶν καὶ ὁ χῶρος πληροῦται, δηλ. στολίζεται κατὰ τὸν τελειότερον δυνατὸν τρόπον. Ἡ ἀναδίπλωσις τῆς χλαμύδος ἔπειτα ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου ἦτο σημαντικὴ εἰς ἀποτελέσματα. Ἐλευθερώνεται ὄχι μόνον ἡ ἀριστερά, ἀλλὰ φαίνεται καὶ ἡ ζῶσις τοῦ χιτῶνος, ἥτις χωρίζει οὕτω σπουδαίως τὸ ἀνάστημα καὶ ἀποδίδει εἰς τὴν μορφὴν μέγεθος. Πρὸς τούτοις διὰ τοῦ ἀνασηκώματος πλουτίζεται εἰς ποικιλίαν ἡ πτύχωσις τῆς χλαμύδος, διακρινομένης σαφῶς ὡς βαρέος μαλλίνου ὑφάσματος ἀπὸ τοῦ ἐλαφροτέρου χιτῶνος. Αἱ μεγάλαι γωνιώδεις ποικίλαι πτυχαὶ καὶ τὰ μεταξὺ ἐλαφρῶς κυματούμενα μέρη, ἡ παράστασις τοῦ κρασπέδου καὶ τῶν παρ' αὐτὸ θυσάνων παρέχουν μεγάλας σαφεῖς ὡραίας εἰκόνας. Ὁ πέτασος τέλος διὰ τὴν μαλακότητα τοῦ ὑλικοῦ καὶ τὴν πλαγίαν ὡς πρὸς τὸ κατακόρυφον ἐπίπεδον θέσιν του παρεστάθη προοπτικῶς ἐξαίρετα. (Ἰδὲ λ. χ. τὸ ἐλλειψοειδὲς σχῆμα καὶ τὴν κυκλοτερῆ βάθυνσιν, τὴν ἐν εἴδει ὀμφαλοῦ, κατὰ τὸ ἄκρον, ἐνῷ ἰχνογραφικῶς θὰ ἦτο κατὰ τὸ μέσον). Εἶναι προφανές, ὅτι πάντα ταῦτα ὁ μαρμαρογλύφος εὗρε θησαυρισμένα ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ. Τὸ ἰδικόν του ἔργον εἶναι ἡ καλὴ ἢ μετρία ἀπόδοσις τῶν προϋπαρχουσῶν τούτων ἀξιῶν.

Ἂν ἀρνούμεθα οὕτω πᾶσαν καλλιτεχνικὴν δημιουργίαν εἰς τὸν ἐκτελέσαντα τὸ ἀνάγλυφον, ὅμως ὀφείλομεν νὰ ἀναγνωρίσωμεν, ὅτι εἰργάζετο οὗτος εἰς ἐποχὴν ὄχι πολὺ ἀφισταμένην τῶν μεγάλων καλλιτεχνῶν τοῦ Δ΄ αἰῶνος, ἐποχὴν καλῶν παραγγελιῶν καὶ ἀκμῆς τῆς ἐπαγγελματικῆς τέχνης. Σχετικῶς πρὸς τὸ πρότυπον, ἐὰν ἀποβλέψωμεν εἰς τὰ νεώτατα στοιχεῖα αὐτοῦ, ὡς εἶναι ἡ προοπτικὴ παράστασις τοῦ πετάσου καὶ τὸ βαθύ, ἂς εἴπωμεν σκοπάδειον, βλέμμα τοῦ ἀνδρὸς θὰ εὕρωμεν, ὅτι τοῦτο θὰ εἶχε συντελεσθῇ ἤδη κατὰ τὸ 350 περίπου π. Χ. Ἐκ τῶν δελφικῶν ἀναθημάτων τοῦ ἐκ Φαρσάλων Λαόχου, ἔργων τοῦ λυσιππείου ἐργαστηρίου μετὰ τὸ 338, ὁ ἀνδριὰς τοῦ κατὰ τὸν Homolle Ἀκνονίου (BCH 1899, pl. XXV, 2, p. 421 κ. ἑ. Πρβ. Fouilles de Delphes l. LXVI) παρουσιάζει τὴν αὐτὴν ἐπὶ τοῦ ὤμου ἀναδίπλωσιν τῆς χλαμύδος, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἡμετέρας στήλης σοβαρὰ παρατηρεῖται ἐπίδρασις τοῦ λυσιππείου τρόπου, καθ'

ὂν τὸ μάλλινον ὕφασμα παριστάνεται μὲν φυσικώτερα, ἀλλ' ὄχι μὲ τόσον ὡραίας σχηματικὰς πτυχάς. Ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ ἡ ἐκτέλεσις τοῦ ἀναγλύφου θὰ ἔγινε κατὰ τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ αἰῶνος καὶ ὄχι βραδύτερον. Εἰς τοῦτο, ὡς εἴδομεν, δὲν ἀντιτίθενται καὶ οἱ χαρακτῆρες τοῦ ἐπιγράμματος.

Κατὰ ταῦτα ἡ καλῶς διατηρουμένη στήλη τοῦ Ἐχενίκου εἶναι ἡ νεωτάτη ἐξ ὅσων ἔχομεν θεσσαλικῶν ἐπιταφίων στηλῶν. Πρὸ πολλοῦ δηλ. καὶ ἰδίως ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἀναγλύφων τῆς συλλογῆς τοῦ Τυρνάβου ὑπὸ τοῦ Heberdey (AM 1890, σελ. 199 κέ.) γνωρίζομεν, ὅτι ἐν Θεσσαλίᾳ ὑπῆρχεν ἐργαστήριον τοπικὸν χειροτεχνῶν, οἵτινες εἰργάζοντο διὰ τὰς χρείας τῶν ἐντοπίων ἐπιτυμβίους στήλας καὶ ἄλλα ἀνάγλυφα κατ' ἰδιάζοντα τρόπον. Τοῦ ἐργαστηρίου τούτου τὰ γνωρίσματα εἶναι κυρίως ἐξωτερικά, ὡς εἶναι ἡ αὐτὴ ἀμφίεσις ἐπὶ τῶν ἀνδρῶν, χιτὼν χειριδωτὸς ἐζωσμένος καὶ χλαμύς, ὁ πέτασος, ἡ αὐτὴ ὑπόδεσις τῶν κρηπίδων, τὰ ὁποῖα γνωρίζομεν καλῶς ἐκ τῆς παραδόσεως[1] ὡς ἀνταποκρινόμενα εἰς τὰς συνηθείας τοῦ τόπου. Τὸ παλαιότατον μέλος τῆς σειρᾶς εἶναι τὸ ὡραῖον ἐκ Φαρσάλων θραῦσμα τοῦ Λούβρου μὲ τὰς ἀνθοφορούσας κορασίδας[2] (περίπου 500 π. Χ.). Ἀκολουθεῖ ἡ ἐκ Λαρίσης ὁμὰς τῆς στήλης τοῦ Γεκεδάμου, τῆς Πολυξένας, τῆς μεγάλης ἀκεραίας στήλης μὲ τὸν λαγὸν κρατοῦντα νεανίαν καὶ ἄλλης γυναικὸς ἐλλιποῦς, φυλασσομένων ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ. Εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα ἀνήκει χρονικῶς, περὶ τὸ 460 π. Χ., τὸ τεμάχιον τῆς νηθούσης ἐκ Φαλάννης, τῆς συλλογῆς τοῦ Τυρνάβου (BCH 1888, 273, pl. XVI. Fougères). Ἔπονται αἱ στῆλαι, ἃς ἐδημοσίευσεν ὁ Ἀρβανιτόπουλος ἐν AE 1916, 20 ἐκ Φαλάννης καὶ AE 1917, 132 κέ. πίν. 3 ἐκ Χυρετιῶν. Πρὸς τὴν πρώτην ἔδει νὰ παραβληθῇ ἡ ἀκεραία στήλη τῆς συλλογῆς τοῦ Τυρνάβου, AM, 1890, T. VII. Καὶ αἱ τρεῖς ἀνήκουν εἰς τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ Ε΄ αἰῶνος. Νεώτεραι εἶναι τεσσάρων ἄλλων τεμάχια τῆς αὐτῆς συλλογῆς, AM 1890, VI, 1, 2. V, 1, 2. Τὰ δύο τελευταῖα ἀνήκουν ἀσφαλῶς εἰς τὸν Δ΄ αἰῶνα, μάλιστα τὸ V, 1, ὅπου γίνεται προσπάθεια παραστάσεως καὶ τοῦ ἵππου κατὰ τρία τέταρτα. Ἀλλ' ἐπειδὴ διατηροῦνται τόσον ἐλλιπῶς δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ἂν αἱ στῆλαι εἶναι σύγχρονοι πρὸς τὴν τοῦ Ἐχενίκου.

---

[1] Τὸν θεσσαλικὸν πέτασον ἤδη ὁ Σοφοκλῆς ἀναφέρει ἐν Οἰδ. Κολ. 313 μὲ ἄλλας λέξεις (ἡλιοστερὴς κυνῆ θεσσαλίς), ὁ Θεόφραστος, Φυτ. Ἱστ. IV, 8, ὡς πίλον θετταλικὴν καὶ ὁ Δίων ὁ Κάσσιος μνημονεύει (LIX, 7) ***πίλους τὸν Θεσσαλικὸν τρόπον***. Παραθέτομεν ἐκ τῆς κομψῆς περιγραφῆς τοῦ Ἡλιοδώρου Αἰθιοπ. III, 3 τὸ σχετικὸν πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν τῶν Θεσσαλῶν ἱππέων (Αἰνιάνων) μέρος: ***«κρηπὶς μὲν αὐτοῖς ἱμάντι φοινικῷ διάπλοκος ὑπὲρ ἀστράγαλον ἐσφίγγετο, χλαμὺς δὲ λευκὴ περόνῃ χρυσῇ πρὸς τοῖς στέρνοις ἐσφήκωτο, τὴν εἰς ἄκρον πέζαν κυανῇ τῇ βαφῇ κεκυκλωμένη»***. Πρβλ. BCH 1899, 427 (Homolle).

[2] Εἰς τὸ γνωστὸν τοῦτο ἀνάγλυφον τῶν Φαρσάλων πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ἑτέρας στήλης παρομοίας τὸ κάτω μέρος: Heuzey Macédoine, 417, pl. 24.

Ἐκ τῆς εὐτυχοῦς διατηρήσεως τῆς ἐκ Γόμφων στήλης καὶ τῆς ἀνωτέρω δειχθείσης ἀσφαλοῦς χρονολογίας αὐτῆς ἔχομεν ἐν πρώτοις τὸ σημαντικὸν κέρδος, ὅτι τὸ ἰδιάζον θεσσαλικὸν ἐργαστήριον τῶν μαρμαρογλύφων διετηρεῖτο καὶ καθ' ὅλον τὸν Δ΄ π. Χ. αἰῶνα. Ἔπειτα μανθάνομεν ὅτι ἡ ἀρχικῶς ἰωνικὴ στήλη ἡ στενὴ καὶ ὑψηλὴ μὲ τὸ ἀνθέμιον ὑπεράνω, ὡς γνωρίζομεν αὐτὴν ἐκ Δορυλαίου, Σύμης, Νισύρου [1] καὶ ἄλλοθεν, ἡ ἐπικρατήσασα ἐπὶ μακρὸν ἐν Ἀττικῇ κατὰ τὸν Ϛ΄ αἰῶνα ἔχει πραγματικῶς τὴν νεωτάτην ἐμφάνισίν της εἰς τὴν στήλην τοῦ Ἐχενίκου [2]. Ὁ Rodenwaldt AJ 1913, 315 ἔγραψεν ὅτι ἡ στήλη φθάνει μόνον μέχρι τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ Ε΄ αἰῶνος, ἐπειδὴ εἶχεν ὑπ' ὄψιν του τὰς ἐκ Θεσπιῶν τοῦ Ἐθν. Μουσείου καὶ τὴν ἐκ Πέλλης ὡραίαν στήλην τοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐν Ἀττικῇ δὲν ἐξηφανίσθη κατὰ τὸν Ε΄ καὶ Δ΄ αἰῶνα, ἀλλὰ μετεβλήθη συμφώνως πρὸς τὰς συγχρόνους ἀπαιτήσεις. Ἐπειδὴ δὲν ἠρκοῦντο πλέον εἰς τὴν παράστασιν ἑνὸς μοναδικοῦ προσώπου, ἐχώρισάν ἐπὶ τῆς στήλης ἰδιαίτερον χῶρον διὰ τὸ ἀνάγλυφον, περιέχον πλείονα τοῦ ἑνὸς πρόσωπα εἰς μικρὸν μέγεθος, καὶ τὸ ὑπεράνω μέρος ἐκόσμησαν διὰ ῥοδάκων καὶ ἐπιγραφῶν. Ἀλλ' εἶναι φυσικόν, ὅτι εἰς τὴν Θεσσαλίαν, χώραν βεβαίως ἐπαρχιωτικὴν ὡς πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴν κίνησιν, διετήρησαν μέχρι τέλους τοῦ Δ΄ αἰῶνος τὸν ἀρχαῖον τρόπον.

Θὰ ἦτο ὁ πλέον ἀφόρητος σχολαστικισμός, ἂν ἀφήνομεν νὰ ἐννοηθῇ, ὅτι τὸ σχῆμα τῆς στήλης μόνον του εἰσήχθη ἐξ Ἀνατολῆς, ὥς τι καινοφανὲς σπουδαῖον εἶδος. Ὄχι. Ἡ στήλη εἶναι ἀναπόσπαστος ἀπὸ τὴν γλυπτικὴν καὶ τὴν ἐν γένει διακοσμητικὴν τέχνην τῶν Ἰώνων, ἥτις ἤδη καὶ πρότερον ἀλλ' ἀπὸ τῶν μέσων κυρίως τοῦ Ϛ΄ αἰῶνος ἔπνεεν ἀπὸ τῶν ἰωνικῶν νήσων καὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Μ. Ἀσίας ὡς πνεῦμα ζῳογόνον καὶ δημιουργικὸν ἐπὶ τὴν λοιπὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα. Ἀλλ' ἐνῷ ἐν Ἀττικῇ καὶ Πελοποννήσῳ διὰ τὴν ἐκεῖ ὕπαρξιν ἰδιορρύθμου ἀρχαίας τέχνης τὸ ἰωνικὸν τοῦτο πνεῦμα ἀφωμοιώθη καὶ μετουσιώθη, εἰς τὰς πρὸς Β ἀνατολικὰς ἑλληνικὰς χώρας ἡ ἰωνικὴ τέχνη παρέμεινεν ἀμιγὴς καὶ ἔσχε διάφορον ἐξέλιξιν. Τὴν διαφορὰν ταύτην παρετήρησε μὲ ὀξυδέρκειαν ὁ Brunn AM, 1883, 81 κἑ. καὶ προσεπάθησε νὰ καθορίσῃ τὸν χαρακτῆρα μιᾶς βορείας ἑλληνικῆς γλυπτικῆς. Ἀλλὰ περιέπεσεν εἰς τὸ σφάλμα νὰ μεταχειρισθῇ ὑλικὸν διαφόρου ἀξίας ὡς ἰσότιμον. Οὕτω παρὰ τὴν ἐξαίρετον στήλην τῶν Φαρσάλων ἐξήτασε καὶ τὰ ἀρκούντως χειρωνακτικὰ ἔργα τοῦ Γεκεδάμου καὶ τῆς Πολυξένας, ἐξ ὧν συνήγαγεν ἀτόπως ὡς χαρακτηριστικὰ τῆς

---

[1] S. Reinach Revue Archéol. 39, 1901, 158 κἑ.

[2] Ὅτι καὶ ἄλλα σχήματα ἐπιταφίων στηλῶν, ὡς τὸ μετ' ἀετώματος, εἶχον εἰσαχθῆ καὶ εἰς τὴν Θεσσαλίαν δεικνύει καὶ τὸ ἐπίσης ἐκ Γόμφων ἀνάγλυφον παρὰ Heuzey Macédoine 418, Pl. 26, 2.

βορείας ταύτης τέχνης τὰς ἐσφαλμένας μιμήσεις τῶν χειροτεχνῶν. Ἐκ τοῦ μεθοδικοῦ τούτου λάθους ἐδιδάχθημεν, ὅτι τὰ χειρωνακτικὰ ἔργα πρέπει μὲ πολλὴν προφύλαξιν καὶ ὡς δευτερεύοντα μέσα νὰ μεταχειριζώμεθα, ἐνῷ, ἂν ἀναχωροῦμεν ἐκ τῶν πρώτης τάξεως ἔργων, ὡς τὸ ἀνάγλυφον τῶν Φαρσάλων, φθάνομεν ταχέως καὶ ἀσφαλῶς εἰς θετικὰ συμπεράσματα. Πρὸ τῶν ὡραίων τούτων κορῶν μὲ τὰ εὔχυμα μεστὰ σώματα, τὰ ἁπαλὰ φευγαλέα περιγράμματα καὶ τὴν ἁβρὰν μαλακότητα τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ γυμνοῦ ἐνθυμούμεθα ἀμέσως τὰ γνωστὰ ἀνάγλυφα τῆς Ξάνθου τῆς Λυκίας, ἀνήκοντα εἰς τὸν ἰωνικὸν κύκλον, ἐν ᾧ ἀκτινοβολεῖ τὸ περίφημον ἀνάγλυφον τῆς Villa Albani καὶ ἡ Φίλλις τῆς Θάσου. Ἀλλ' ὅσον λαμπραὶ καὶ μεγάλαι εἶναι αἱ ἀρεταὶ αὐταί, τόσον ἐπικίνδυνοι ἀποβαίνουν εἰς τοὺς μετρίους, ὡς εἶναι κατὰ κανόνα οἱ Θεσσαλοί, χειροτέχνας. Ἡ χάρις τοῦ ἐλαστικοῦ περιγράμματος καὶ ἡ ἁπαλότης τῶν ἐπιφανειῶν καταντᾷ ἄτονος ἁδρομέρεια καὶ χονδροκοπιὰ χωρὶς ἔκφρασιν. Ἐπίσης εἰς τὰ ἐνδύματα ἡ μετρία ἢ κακὴ ἐκτέλεσις φέρει εἰς ἐπιπολαιότητα καὶ τοιαύτην ἀποτυχίαν, ὥστε οὔτε τὸ ἔνδυμα μὲ καλὰς χαρακτηριστικὰς πτυχὰς νὰ παριστάνεται καὶ τὸ ὑπ' αὐτὸ σῶμα νὰ μένῃ ἄγνωστον. Διδακτικὴ ὡς πρὸς τοῦτο εἶναι ἡ παραβολὴ τοῦ ἀναγλύφου τῆς συλλογῆς Τυρνάβου (AM 1890, T. VII) πρὸς τὸ ἐν ΑΕ 1916, 20 δημοσιευθὲν τεμάχιον. Ὡς πρὸς τὴν καθημένην καὶ τὰ δύο ἀνάγλυφα ἀντιγράφουν τὸ αὐτὸ πρότυπον, ὅμως μὲ διάφορον ἐπιτυχίαν. Τὸ πρῶτον, ἂν καὶ χειρωνακτικὸν καὶ τοῦτο ἀρκετά, εἶναι καλύτερον. Φαίνεται ὁπωσδήποτε ἐπ' αὐτοῦ ἡ μαλακότης καὶ πληθωρικότης τῶν σαρκῶν, ἐνῷ ἐπὶ τοῦ ἑτέρου τὸ σῶμα κρύπτεται ὑπὸ τὰς χονδροειδεῖς πτυχάς. Οὕτω τὰ δύο ταῦτα διαφόρου ἀξίας ἔργα παριστῶσι δύο βαθμῖδας, δι' ὧν εὐκόλως καὶ ἀσφαλῶς θὰ ἀναβῶμεν εἰς τὴν ὑψηλοτέραν τρίτην, ὅπου εὑρίσκομεν τὰ ἀναμφισβήτητα καὶ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἰωνικοῦ τρόπου ἔργα.

Ὅταν περὶ τοῦ ἰωνισμοῦ τοῦ θεσσαλικοῦ ἐργαστηρίου εἴμεθα βέβαιοι, ἑλκυστικὸν εἶναι νὰ μνημονεύσωμεν [1] τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλινίου (H. N. 34, 68) περὶ τοῦ ἐκ Φωκαίας Τηλεφάνους, ὅστις εὐδοκιμώτατα εἰργάσθη ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ κατὰ τοὺς παλαιοὺς τεχνοκρίτας ἦτο ἐφάμιλλος πρὸς τὸν Πολύκλειτον, Μύρωνα καὶ Πυθαγόραν. Ἀλλὰ καὶ ἂν παραβλέψωμεν τὴν ἰσχνότητα καὶ ἀνεπάρκειαν τῆς εἰδήσεως ταύτης τοῦ Πλινίου, ὅθεν προῆλθεν ἀσυμφωνία μεταξὺ τῶν νεωτέρων λογίων περὶ τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς πατρίδος τοῦ ἀρχαίου καλλιτέχνου (Brunn Gesch. d. gr. Künstler 211, 298. Perrot-Chipiez VIII, 356, 1) δὲν κερδίζομεν τίποτε περισσότερον ἐκ τῆς συσχετίσεως αὐτοῦ πρὸς τὸ θεσσαλικὸν ἐργαστήριον. Διότι εἶναι φανερόν, ὅτι περὶ τοῦ Τηλεφάνους, ὡς καλλιτέχνου πρώτης

[1] Πρβλ. ΑΕ 1916, 20 καὶ ΑΕ 1917, 134.

τάξεως, οὐδὲν θὰ διδάξουν ἡμᾶς τοιαῦτα ἔργα μαρμαρογλύφων ἐπαγγελματιῶν. Τὸ μόνον, ὅπερ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, εἶναι, ὅτι, ἂν οἱ χαλκοῖ ἀνδριάντες αὐτοῦ εἰκόνιζον ἐπιφανεῖς Θεσσαλούς, ὡς π. χ. τοὺς Ἀλευάδας τῆς Λαρίσσης, οὗτοι θὰ ἐνεφανίζοντο μὲ χλαμύδας καὶ κρηπῖδας ὡς ἐπὶ τῶν ἀναγλύφων καὶ τῶν γνωστῶν ἐκ Δελφῶν λυσιππείων ἔργων. Τίποτε ἄλλο. Ὁ δὲ ἰωνισμὸς τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου ἑρμηνεύεται καὶ ἄνευ τῆς συσχετίσεως αὐτῆς, ὡς ἑρμηνεύεται ἡ ὡραία στήλη τῆς Πέλλης καὶ τὸ σπουδαῖον ἐργαστήριον τῶν Θεσπιῶν (Rodenwaldt AJ 1913, 309-339) ὅπερ, ἂν καὶ τόσον ἐγγὺς τῶν Ἀθηνῶν, διετήρησε μέχρι καὶ τοῦ Δ΄ αἰῶνος τὰς ἰωνικὰς παραδόσεις.

Ἂν ἐπανέλθωμεν τέλος εἰς τὴν στήλην τοῦ Ἐχενίκου θὰ ἐννοήσωμεν καλῶς, ὅτι αὕτη εἶναι γνήσιον ἔργον μιᾶς τέχνης ἐπαρχιωτικῆς καὶ συντηρητικῆς, ἥτις εἶχε μὲν εὐγενῆ τὴν καταγωγήν, ἀλλὰ δὲν ἐδέχετο μετὰ ζωηρότητος τὰς ἔξωθεν ἐπιδράσεις καὶ τὸ σπουδαιότερον ἠσκεῖτο ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὑπὸ χειροτεχνῶν μετρίας ἀξίας. Διὰ τὸ συντηρητικὸν πνεῦμα ἐξηγεῖται ἡ διατήρησις τοῦ ἀρχαίου σχήματος τῆς στήλης καὶ τοῦ ἀρχαίου τρόπου, καθ' ὃν τὸ ὕψος τοῦ ἀναγλύφου εἶναι σχετικῶς μικρόν. Τὴν βιασύνην τοῦ μαρμαρογλύφου δηλώνει ἡ ἀνομοία ἐργασία. Σκληρὰ καὶ ξηρὰ εἶναι τὰ σκέλη τοῦ ἀνδρὸς κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἁπαλὰς εὐγράμμους χεῖρας, τὰς ὁποίας θὰ ὠνόμαζέ τις μετὰ πεποιθήσεως ἰωνικάς. Τὸ ἐξηρτημένον πνεῦμα τοῦ ἀντιγραφέως φανερώνει ἡ παράθεσις τῆς ὡραίας χλαμύδος πρὸς τὸν ἄσχημον διὰ τὰς πτυχὰς χιτῶνα τοῦ παιδαρίου. Περὶ πάντων τούτων πολὺ διδακτικὴ εἶναι ἡ στήλη τοῦ Ἐχενίκου. Ἀλλὰ καὶ παρέχει τὴν βάσιμον ἐλπίδα ὅτι τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου ἔργα ὄχι μόνον πολλὰ θὰ εὑρεθοῦν ἐν Θεσσαλίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἰσάξια πρὸς ἐκεῖνο τῶν Φαρσάλων καὶ ἐξ ὅλων τῶν ἐποχῶν.

Ἰούλιος 1920.

Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΤΟΥ 1919

ΤΟ ΩΔΕΙΟΝ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ

Ἀπὸ τοῦ 1914 ἀνασκαπτομένων τῶν ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀγορασθέντων τριῶν οἰκίσκων κειμένων κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἄνωθεν τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, ὡς καὶ τοῦ μεταξὺ χώρου τοῦ εἰς τὸ δημόσιον ἀνήκοντος καὶ περατωθεισῶν πρὸ ὀλίγου τῶν ἐφέτος δι' ἡμῶν ἐνεργηθεισῶν ἀνασκαφῶν πρὸς ἀνακάλυψιν τοῦ Ὠδείου τοῦ Περικλέους, συνοψίζομεν δι' ὀλίγων ἐνταῦθα τὰ ἀποτελέσματα τὰ μέχρι τοῦδε ἐπιτευχθέντα, ἅπερ ἐδημοσίευσα ἤδη ἔν τε τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι (1914, 1915, 1917, 1918 καὶ 1919) καὶ ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Ὡς γνωστὸν τοῖς πᾶσιν, ἠγνοεῖτο μέχρι τοῦδε ἡ ἀκριβὴς θέσις τοῦ Ὠδείου τοῦ Περικλέους, οὐδ' ἐφαίνοντό που λείψανα αὐτοῦ, ὥστε νὰ ὁδηγηθῇ ὁ ἀρχαιοδίφης πρὸς εὕρεσιν τῆς θέσεως ἐν ᾗ ἐξετείνοντο. Πολλὰ χωρία τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ποιοῦνται μνείαν τοῦ Περικλείου ἱδρύματος, ἀλλὰ μόνον ἐκ τοῦ Ἀνδοκίδου καὶ τοῦ Βιτρουβίου, οἵτινες καθώριζόν που ποῦ ἔδει νὰ ἀναζητήσωμεν τὸ Ὠδεῖον.

Καὶ ὁ μὲν Ἀνδοκίδης (περὶ μυστηρίων 38) λέγει: ***«ἐπεὶ δὲ παρὰ τὸ προπύλαιον τὸ Διονύσου ἦν, ὁρᾶν ἀνθρώπους πολλοὺς ἀπὸ τοῦ Ὠδείου καταβαίνοντας εἰς τὴν ὀρχήστραν»***.

Ὁ δὲ Βιτρούβιος (V. 21) ἀπαριθμῶν τὰ περὶ τὸ θέατρον τοῦ Διονύσου λέγει τὰ ἑξῆς: «**Exeuntibus e theatro sinistra parte Odeum, quod Themistocles** (ἀντὶ Περικλέους, βεβαίως ἐκ λάθους μνήμης) **columnis lapideis dispositis navium malis et antennis e spoliis persicis pertexit**».

Αἱ μαρτυρίαι τῶν δύο ἀνωτέρω συγγραφέων συμπίπτουσιν ἀκριβῶς πρὸς τὴν θέσιν ἔνθα **ἡμεῖς** ἀνεσκάψαμεν, δηλαδὴ πρὸς τὸ Ὠδεῖον τοῦ Περικλέους. Καὶ ὁ μὲν Βιτρούβιος λέγει ὅτι ἔκειτο ἀριστερὰ τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου, ὁ δὲ Ἀνδοκίδης λέγει ὅτι ὁ δοῦλος, ὅστις κατὰ τὴν νύκτα τῶν Ἑρμοκοπιδῶν, εἶδε τὰ γενόμενα διηγεῖται, ὅτι ἐκ τοῦ Περιβόλου τοῦ Διονύσου εἶδε τοὺς συνωμότας ἀπὸ τοῦ Ὠδείου εἰς τὴν ὀρχήστραν (τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου) ***καταβαίνοντας*** καὶ ἐκεῖ χορεύοντας, μυκτηρίζοντας καὶ χλευάζοντας τὰ μυστήρια.

Κατὰ δὲ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀππιανοῦ (Μιθριδατικὸς κ. 38) μανθάνομεν ὅτι τὸ Ὠδεῖον τοῦτο, κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Σύλλα πολιορκίαν τῶν Ἀθηνῶν τῷ 86 π. Χ. ἐνέπρησεν ὁ στρατηγὸς τοῦ Μιθριδάτου Ἀριστίων «***ἵνα μὴ ἑτοίμοις ξύλοις αὐτίκα ὁ Σύλλας ἔχει τὴν Ἀκρόπολιν ἐνοχλεῖν***» ὅπερ ἀποδεικνύει τὴν γειτνίασιν τοῦ Ὠδείου εἰς τὴν Ἀκρόπολιν (Εἰκ. 1).

Τὸ δὲ ἵνα μὴ ἑτοίμοις ξύλοις ἐνοχλεῖν, σημαίνει ἵνα μὴ τὸ τοῦ Ὠδείου ὑλικόν, ὅπερ κατὰ Βιτρούβιον (9, 1), ὡς προείπομεν, ἦν ἐστεγασμένον ἐκ τῶν ἱστῶν καὶ κεραιῶν τῶν νηῶν καὶ ἄλλων λαφύρων τοῦ περσικοῦ στόλου, τοῦθ' ὅπερ δεικνύει ὅτι καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν ὡς καὶ παρ' ἡμῖν νῦν, ὅτε κατασκευάζομεν ἀνδριάντας ἐκ τηλεβόλων ἐκ τοῦ ἐχθροῦ εἰς ἀνάμνησιν, οὕτω καὶ ἐκεῖνοι ἐποίουν ὁμοίως. Ἵνα μὴ μεταχειρισθῶσι λοιπὸν ταῦτα οἱ πολέμιοι πρὸς κατασκευὴν ἰκρίων καὶ δι' αὐτῶν ἀνέλθωσιν εἰς τὴν Ἀκρόπολιν κατ' αὐτὸ δὴ τοῦτο τὸ σημεῖον οὖσαν χαμηλοτέραν ὡς ἐκ τοῦ ὑπερκειμένου βράχου.

Ταῖς μαρτυρίαις αὐτῶν στοιχοῦντες προέβημεν πρὸ πενταετίας μετὰ τὴν ἀπαλλοτρίωσιν τοῦ κατὰ τὰ ΝΑ τῆς Ἀκροπόλεως χώρου, εἰς τὴν κατεδάφισιν τῶν οἰκίσκων καὶ τὴν ἐνέργειαν ἀνασκαφῶν, ἐξ ὧν καὶ ἐβεβαιώθημεν πλέον τελέως ἐκ τῶν σχετικῶν εὑρημάτων ὅτι τὸ ζητούμενον Ὠδεῖον εἶναι αὐτὸ τοῦτο· ὡρίσθη ἀναμφιβόλως ἡ θέσις αὐτοῦ.

Τὰ εἰς φῶς ἐκ τῆς πενταετοῦς ἀνασκαφῆς ἡμῶν προελθόντα, ἀπεδείχθησαν ὅτι πράγματι ἀνήκουσιν εἰς τὸ ἵδρυμα τοῦ Περικλέους. Τὰ περισωθέντα ἐρείπια τοῦ κτιρίου, ὅσα κατὰ χώραν εἰσέτι κεῖνται, διότι πλὴν τῶν θεμελίων καὶ τῶν ἐπὶ τοῦ μαλακοῦ βράχου ἐγκεκομμένων τοίχων τῶν διὰ μαρμαρίνων (Εἰκ. 2) πλα-

κῶν ἐπενδεδυμένων, ὧν σειρὰ ὅλη ἀνεκαλύφθη ἐπ' ἐσχάτων εἰσὶ ἱκανὰ νὰ βεβαιώσωσιν ἡμᾶς ὅτι εὑρισκόμεθα πρὸ τοῦ Ὠδείου. Ἐπίσης εὑρέθησαν καὶ ὀρθοστάται ἐφ' ὧν ἐστηρίζοντο οἱ διαθέοντες κατὰ τὸν Βιτρούβιον τὸ Ὠδεῖον κίονες, καὶ οἵτινες ἦσαν λίθινοι καθὼς καὶ τὰ ἑδώλια, ὧν εὕρομεν περὶ τὰ δεκαπέντε περίπου νύσου φέρει ἐν ἀναγλύφῳ τὰ σχετικὰ σύμβολα, ἤτοι δύο Σατύρους καὶ ἑκατέρωθεν σταφυλάς, ἔχομεν τὴν γνώμην, ὅτι τὰ ἡμέτερα ἑδώλια μὲ τὸ σχετικὸν σύμβολον τῆς γλαυκὸς ἀνῆκον εἰς τὴν Ἀθηνᾶν, εἰς τιμὴν τῆς ὁποίας ἴσως ἦτο ἀφιερωμένον τὸ Ὠδεῖον τοῦ Περικλέους.

Ἡ ὕπαρξις τῆς γλαυκὸς ταύτης ἐπὶ τῆς προ-

Εἰκ. 1. Ἡ ΒΑ γωνία τῆς Ἀκροπόλεως.

φέρονται ἐπὶ τῆς προσόψεως αὐτῶν ἀνάγλυπτον γλαῦκα (Εἰκ. 3).

Ὡς γνωστὸν ἡ γλαὺξ ἦτο σύμβολον τῶν Ἀθηνῶν καὶ φέρεται ἐπὶ τῶν τετραδράχμων νομισμάτων αὐτῶν, ἅτινα διὰ τοῦτο καὶ ***Γλαῦκες*** ἐκαλοῦντο. Ἐπισταμένως ἐν τῷ Διονυσιακῷ θεάτρῳ παρετήρησα ὅτι οὐδεὶς θρόνος φέρει τὸ σύμβολον τοῦτο. Ἐπειδὴ ὡς γνωστόν, τὸ ἐπὶ Λυκούργου κτισθὲν θέατρον ἦτο ἀφιερωμένον τῷ Διονύσῳ Ἐλευθερεῖ, οὗ ὁ θρόνος τοῦ Διοσόψεως τῶν ἑδωλίων καθ' ἡμᾶς δύναται νὰ ἔχῃ καὶ ἑτέραν συμβολικὴν ὑποτύπωσιν τοῦ ἐπὶ Περικλέους ἱδρυθέντος Ὠδείου, ὅστις Ἀθηναῖος ὤν, καὶ ἱδρυτὴς συγχρόνως ἠθέλησε νὰ διαιωνίσῃ τὸ σύμβολον τῆς πατρίδος του ἐπὶ τοῦ μαρμάρου, κατὰ τοσοῦτον μᾶλλον, καθόσον καὶ τὰ Ἀθηναϊκὰ νομίσματα, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, ἔφερον τὸν τύπον τοῦτον.

Ἐπίσης εὑρέθησαν καὶ μαρμάρινα τινα ὑπερφυσικοῦ μεγέθους προσωπεῖα ἀνήκοντα προφα-

Eix. 2.

νῶς εἰς τὸν τοῦ ἱδρύματος ἀρχιτεκτονικὸν διάκοσμον (Εἰκ. 4 καὶ 5).

Ἐπίσης εὑρέθη ἐν τοῖς κάτω στρώμασιν ἐπὶ τοῦ στερεοῦ σχεδὸν ἐδάφους ἀνδρικὴ μαρμαρίνη εἰκονικὴ κεφαλή, φυσικοῦ μεγέθους (Εἰκ. 6 καὶ 7), μετὰ μέρους τοῦ λαιμοῦ ἀγένειος καὶ ἀμύσταξ, ἀποκεκρουμένη τὸ ὄπισθεν δεξιὸν ὑπὲρ τὸ μέτωπον καὶ τὴν ῥίνα, στεφανηφόρος διὰ στεφάνου ἐκ φύλλων δάφνης περιβαλλομένη ἀφίνει τοὺς βοστρύχους νὰ καταπίπτωσιν ἐπὶ τοῦ μετώπου. Ἐὰν κρίνωμεν ἐπὶ τῶν οὐσιωδῶν τοῦ προσώπου χαρακτηριστικῶν, ἤτοι ὅτι τὰ μῆλα τῶν παρειῶν εἶναι ἐξωδηκότα, τὰ χείλη προτεταμένα, ἡ ῥὶς σιμὴ καὶ πλατεῖα, ἀγόμεθα νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι αὕτη δὲν παρίστησι Ἕλληνα ἄνδρα, ἀλλὰ βάρβαρον καὶ οὐχὶ κοινόν, ἀλλ' ἡγεμόνα τινά. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἐν τοῖς ἡμετέροις καὶ ξένοις Μουσείοις γνωστῶν κεφαλῶν πρὸς οὐδεμίαν ἠδυνήθην νὰ ταυτίσω, ἐκ παραβολῆς ὅμως πρὸς περισωθέντα νομίσματα τοῦ βασιλέως τῆς Καππαδοκίας Ἀριοβαρζάνου Β΄, τοῦ ἀνιδρύσαντος, ὡς εἴπομεν τὸ πυρπολιηθὲν Ὠδεῖον, καὶ τοῦ τρόπου τῆς παραστάσεως τῶν ὀφθαλμῶν, ἐχόντων τι τὸ ἡγεμονικὸν καὶ πρὸς τὰ ἄνω ἀτενίζον, δὲν διστάζομεν νὰ ἀποδώσωμεν αὐτὴν εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν βασιλέα Ἀριοβαρζάνην, οὗτινος ἀναμφιβόλως, ὡς εὐεργέτου ἡ πόλις, πλὴν τῆς γνωστῆς ἀναθηματικῆς

Εἰκ. 3. Ἐδώλιον ἐκ τοῦ Ὠδείου τοῦ Περικλέους.

ἐπιγραφῆς (IG. III 541) εἶχε καὶ δαφνοστεφῆ εἰκόνα αὐτοῦ στήσει.

Οὐδὲν δ' ἄλλο εὑρέθη, τῶν πάντων κιόνων, βάθρων, ἐδωλίων καὶ λοιπῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν χρησιμοποιηθέντων εἰς μεταγενέστερα οἰκοδομήματα διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ὡς εὕρομεν αὐτὰ ἐν τῷ Ἀσκληπιείῳ καὶ τῷ Διονυσιακῷ θεάτρῳ καὶ ὡς ὑλικὸν ἐν τῷ διὰ μέσου τοῦ Ὠδείου διερχομένῳ Βαλεριανείῳ ἀκανονίστῳ τείχει, ὡς σημειοῖ ὁ Judeich (Topographie von Athen σελ. 113) καὶ εἰς ἀσβετοποίησιν ὑπὸ τῶν κατὰ καιροὺς δεσποσάντων τῆς πόλεως τῆς Παλλάδος.

Τὴν γνώμην ἡμῶν ταύτην προσεπικυροῦσι καὶ τὰ ἅμα τῇ ἐνάρξει τῶν ἀνασκαφῶν εὑρεθέντα στρώματα τέφρας καὶ ἡμικαύτων ξύλων ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς πυρᾶς καὶ οὐκ ὀλίγους σιδηροῦς ἧλους μετὰ σιδηρῶν ἐλασμάτων (Εἰκ. 8), ἅτινα ἐχρησίμευον πρὸς σύνδεσιν τῶν δοκῶν τῆς στέγης καὶ προερχομένων βεβαίως ἐκ τῆς καείσης ξυλίνης στέγης τοῦ οἰκοδομήματος, περὶ οὗ βεβαιοῦσιν ἡμᾶς τὰ ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου καὶ Ἀππιανοῦ λεγόμενα.

Ἐπίσης ἄπειροι κεραμῖδες πήλιναι (σωλῆνες καὶ καλυπτῆρες) (Εἰκ. 9 καὶ 10) ὡς καί τινες φέρουσαι γραπτὸν κόσμημα (Εἰκ. 10[α]) ἀνακαλυφθεῖσαι ἐβεβαιώθη ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τοὺς Περικλείους χρόνους, διατηροῦσαι ἔτι ἴχνη πυρᾶς.

Ὡσαύτως εὕρομεν ὑπὸ τὸ Βαλεριάνειον τεῖχος ὑδραγωγεῖον πήλινον (Εἰκ. 10[β]) τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Εἶναι δὲ τοῦτο τετράγωνος ὀχετός. Τοῦτο ἀνεγνωρίσαμεν ὅτι εἶναι συνέχεια

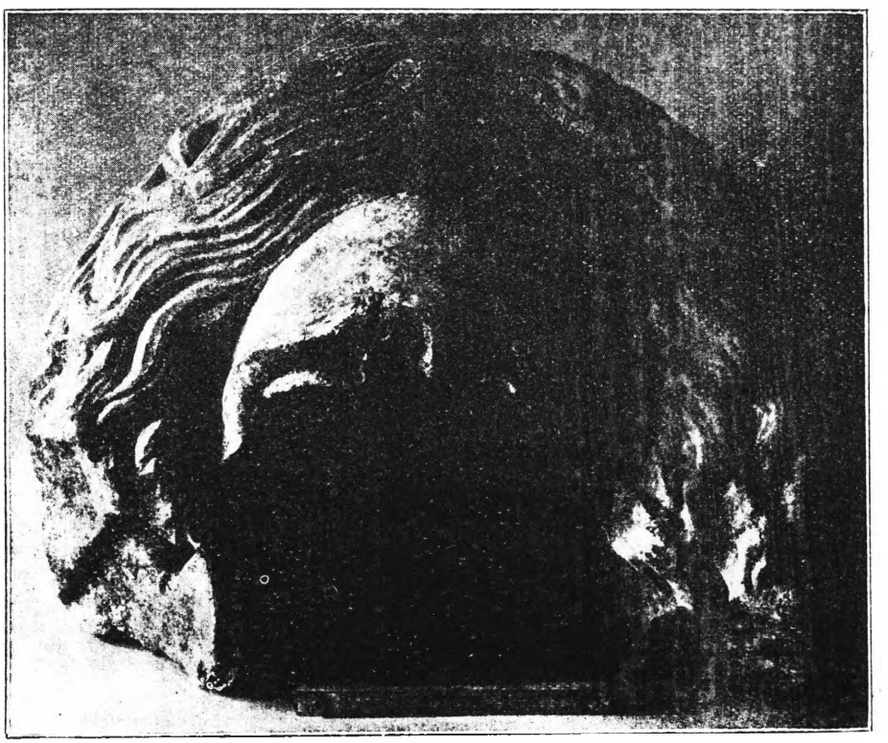

Εἰκ. 4. Μαρμαρίνου προσωπείου ὄψις προσθία.

τοῦ παρὰ τὴν Ἐννεάκρουνον ὑδραγωγείου τοῦ εὑρεθέντος κατὰ τὰς ὑπὸ τοῦ Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου διὰ τοῦ κ. Dörpfeld γενομένας ἀνασκαφὰς τῷ 1902 πρβ. F. Graeber «Die Enneakrunos» ἐν AM 1905 σελ. 23.

Ὡς καὶ ἄλλοτε εἴπομεν τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο καὶν ἐπὶ τῆς ὑπὸ Σύλλα καταστροφῆς τῶν Ἀθηνῶν (86 π. Χ.) ἀνῳκοδομήθη ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Καππαδοκίας Ἀριοβαρζάνου Β΄ τοῦ Φιλοπάτορος $63/_2$ - $62/_1$ π. Χ. ἴσως κατὰ τὸ ἀρχαῖον σχέδιον, διὰ τῶν ἀρχιτεκτόνων Γαΐου καὶ Μάρκου, Σταλλίων καὶ Μεναλίππου (Vitr. v. 91) οἷς οἱ Ἀθηναῖοι ἵδρυσαν ἀναθηματικὴν στήλην ὡς ἐκ τῆς κατωτέρω ἐπὶ κίονος τοῦ

Ὠδείου ἐπιγραφῶν (Ig. III 541) μανθάνομεν (Εἰκ. 11).

Βασιλέα Ἀριοβαρζάνην Φιλοπάτορα τὸν ἐκ βασιλέως Ἀριοβαρζάνου Φιλορωμαίου καὶ βασιλίσσης Ἀθηναΐδος Φιλοστόργου, οἱ κατασταθέντες ὑπ' αὐτοῦ ἐπὶ τὴν τοῦ Ὠδείου κατασκευὴν Γάϊος καὶ Μᾶρκος Στάλλιοι Γαΐου υἱοὶ καὶ Μενάλιππος ἑαυτῶν εὐεργέτην.

Ὅτι ὁ τιμώμενος βασιλεὺς τῆς Καππαδοκίας Ἀριοβαρζάνης Β΄ εἶναι ὁ ἀνεγείρας τὸ καὲν ὅμως ἀναγράφει ὑπηρεσίας μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ Ὠδείου τοῦ Περικλέους, καὶ δι' ἄλλας ἴσως μείζονας ἢ ἐλάσσονας εὐεργεσίας αὐτοῦ. Ἄλλως τοῦτο οὔτε ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἐγένετο, οὔτε νῦν γίνεται προκειμένου περὶ ἐκφράσεως ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης πρός τινα. Ἡ δὲ δεδομένη τινὶ προσωνυμία τοῦ εὐεργέτου ἦν ἡ μεγίστη ἔκφρασις εὐγνωμοσύνης· καὶ ἐν τῷ ἀναθηματικῷ κίονι δὲν ἠδύνατο νὰ γίνῃ λόγος περὶ τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ Ὠδείου τοῦ

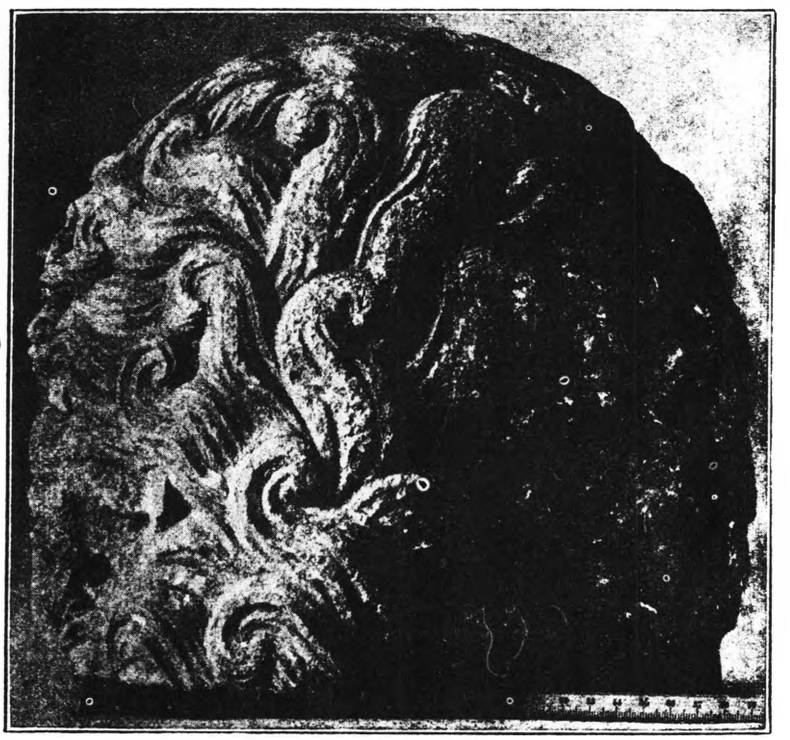

Εἰκ. 5. Μαρμαρίνου προσωπείου ὄψις ὀπισθία.

Ὠδεῖον, τὸ ὑπὸ τοῦ Βιτρουβίου ἀναφερόμενον (Vitr. v, 9, 1) προσεπιμαρτυρεῖ ἤδη ἡ ἄνω ἐπιγραφὴ εὑρεθεῖσα κατὰ τὰς τῷ 1862 γενομένας ἀνασκαφὰς τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου (Α. Ρουσόπουλος ΑΕ 1862 σελ. 167 — Σ. Κουμανούδης ἐν Φιλίστορι, 1862 σελ. 462 — Περβάνογλους ἐν Bulletino 1862 σελ. 120.

Ὁ κίων ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή, ἣν ἐντετοιχισμένος ἐν τῇ ὀρχήστρᾳ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, ἐν τῷ κατὰ τοὺς ἐσχάτους ῥωμαϊκοὺς χρόνους κατασκευασθέντι προμαχῶνι. Βεβαίως δὲν ἐνδείκνυται διὰ ποίαν εὐεργεσίαν ἀνετέθη αὐτῷ ὁ ὁ τιμητικὸς οὗτος κίων ὑπὸ τοῦ δήμου, πάντως Περικλέους. Ἀλλὰ γεννᾶται νῦν τὸ ζήτημα ποῦ ὁ δῆμος τὸν ἀναθηματικὸν τοῦτον κίονα, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή, ἵδρυσεν; ἐν τῷ ἀνοικοδομηθέντι ὑπὸ τοῦ Ἀριοβαρζάνου Ὠδείῳ, ἐν ᾧ νὰ ἐπιδεικνύεται ὡς εὐεργέτης ὁ φιλαθήναιος βασιλεύς, ἢ ἀλλαχοῦ; λ. χ. ἐν τῇ Ἀγορᾷ, ἢ ἐν τῷ παρακειμένῳ θεάτρῳ τοῦ Διονύσου, ἔνθα ἐπίσης ἠδύνατο, ὡς γινώσκομεν ἐκ τῶν συγγραφέων καὶ ἐπιγραφῶν, νὰ ἐπιδεικνύεται ἡ πρὸς τὸν εὐεργέτην εὐγνωμοσύνη τοῦ δήμου. Φρονοῦμεν ὅθεν, ὅτι ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή, ἐν ᾧ ἀναγινώσκεται ὁ Ἀριοβαρζάνης ὡς εὐεργέτης τοῦ δήμου, εὑρίσκετο ἀρχικῶς ἐν τῷ Ὠδείῳ

καὶ ὅτι μετηνέχθη ἐκεῖθεν ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις εἰς τὸ Διονυσιακὸν θέατρον ὅπως ἐντοιχισθῇ ἐν τῷ ἄνω ῥηθέντι προμαχῶνι.

Ὅτι ὁ σπόνδυλος ἐφ' οὗ ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ ἀνῆκεν εἰς ἵδρυμά τι καὶ δὴ εἰς τὸ Ὠδεῖον δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς βέβαιον, διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ ἐξωτερικοὶ κίονες χετο ἑκατέρωθεν πρὸς ἄλλους σπονδύλους ὁμοίου ἀρραβδώτου κίονος, πάντως ἐκ παρακειμένου οἰκοδομήματος προερχομένου οἷον ἦτο τὸ Ὠδεῖον. Ἐπίσης δὲ καὶ ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου εὕρομεν καὶ δύο ἕτερα τεμάχια ὁμοίων σπονδύλων, μὴ ἀνήκοντα εἰς οὐδὲν ἕτερον οἰκοδόμημα, ἢ εἰς τὸ παρακείμενον Ὠδεῖον

Εἰκ. 6. Κεφαλὴ Ἀριοβαρζάνου (;).

αὐτοῦ ἦσαν λίθινοι καθὼς καὶ τὰ ἐδώλια καὶ ὅτι ἐφ' ἑνὸς τῶν σπονδύλων τῶν κιόνων τούτων, εἰς μνήμην ἀΐδιον τοῦ εὐεργέτου καὶ ἀνδρυτοῦ τοῦ καέντος Ὠδείου, ἀνέγραψαν, ὡς ἦτο ἐπόμενον, οἱ Ἀθηναῖοι τὸ ὄνομα τοῦ Ἀριοβαρζάνου, οὗ μνημονεύει ἡ ἐπιγραφή. Ἄλλως δὲ καὶ ὁ σπόνδυλος οὗτος προέρχεται ἐκ κίονος διότι φέρει ἀναθυρώσεις καὶ τόρμους ἄνωθεν καὶ κάτωθεν, ἐξ ὧν συνάγομεν ὅτι οὗτος συνεί-

τοῦ Περικλέους. Εἶναι δὲ γνωστὸν ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης, ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων ἴδιον εἶναι οἱ ἀρράβδωτοι κίονες.

Οὕτως ἀνοικοδομηθὲν τὸ Ὠδεῖον ἐτέθη αὖθις εἰς χρῆσιν. Πόσον ὅμως κατὰ τὴν νέαν αὐτοῦ μορφὴν χρόνον διετηρήθη τοῦτο ἀκριβῶς, δὲν γινώσκομεν, σώζεται ὅμως ὑλικὸν αὐτοῦ ἐντοιχισθὲν ἐν τῇ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου σκηνῇ, ἥτις ἐχρησίμευσεν ὡς προμαχὼν κατὰ

τὸν μ. Χ. Ε΄ αἰῶνα. Ἐπίσης 1 ½ - 2 μέτρων ἄνωθεν τῶν θεμελίων τοῦ Ὠδείου εὕρομεν τάφους χριστιανικοὺς τοῦ Γ΄ καὶ Ζ΄ αἰῶνος, ἐν οἷς ὑπῆρχον πήλιναι λυχνίαι φέρουσαι ἄνωθεν ἔντυπον σταυρὸν καὶ τεφροδόχους λαγύνους καὶ πίθους περιέχοντας ὀστᾶ μικρῶν παίδων. Ὥστε ἀσφαλῶς δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ἐκ τούτων ὅτι τὸ Ὠδεῖον κατεστράφη μεταξὺ τῶν χρόνων τοῦ μ. Χ. Γ΄ καὶ Ζ΄ αἰῶνος.

Εἰς τὰ ὑψηλότερα στρώματα καὶ εἰς βάθος 1 μέτρου τῆς ἐπιφανείας τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους, εὕρομεν ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς ἡμῶν κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ οἰκοδομήματος θεμέλια συνοικισμῶν μεταγενεστέρων χρόνων ἐκ μεγάλων εἰργασμένων λίθων τροχμαλοπαγῶν, εἰλημμένων ἐκ τοῦ ἐγγὺς ἀναλήμματος τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου. Ἐν δὲ τοῖς ὑπογείοις τῶν οἰκιῶν τούτων εὕρομεν πίθους τινὰς εὐμεγέθεις (Εἰκ. 12) ἐν τῇ γῇ κεχωσμένους, χρησιμεύοντας εἰς ἐναπόθεσιν δημητριακῶν καρπῶν· τινὲς τούτων

Εἰκ. 7. Κεφαλὴ Ἀριοβαρζάνου (;).

ἐπικεχρισμένοι ἔσωθεν δι' ἀμμοκονίας ἐχρησίμευον εἰς ἐναπόθεσιν ὑγρῶν, ὕδατος, οἴνου ἢ ἐλαίου.

Τὰ θεμέλια τῶν οἰκιῶν τούτων δὲν φθάνουσι μέχρι τοῦ στερεοῦ ἐδάφους, ἀλλ' ἐξικνοῦνται

Εἰκ. 8.

μόλις 3 μέτρων ἐν ᾧ τὸ στερεὸν ἔδαφος ἔνθα τὰ θεμέλια τοῦ Ὠδείου ἔχουσι βάθος 6 $^1/_2$ μέτρα. Αἱ οἰκίαι αὗται, ὡς εἰκάζομεν, θὰ ἀνηγέρθησαν πᾶσαι μετὰ τὴν ἅλωσιν τῶν Ἀθηνῶν (1455), ἤτοι ἐπὶ τουρκοκρατίας. Οἱ κάτοικοι τῶν Ἀθηνῶν ἐκ φόβου τῶν πειρατῶν κατὰ

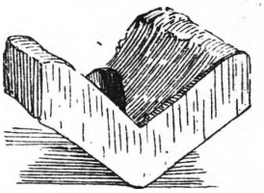

Εἰκ. 9.

τοὺς χρόνους ἐκείνους ἠναγκάσθησαν νὰ συσπειρωθῶσι περὶ τὴν ΒΔ καὶ Μ τῆς Ἀκροπόλεως πλευρὰν καὶ περιφράξωσι τὸ μέρος ἐκεῖνο διὰ λίθων ληφθέντων ἐκ παντοειδῶν ἀρχαίων μνημείων. Τοῦτο ἐγένετο κατάδηλον ὅτε μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος ἀνεκαλύφθη-

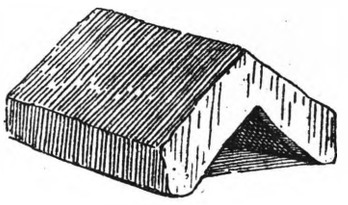

Εἰκ. 10.

σαν ὑπὸ τὰ χώματα ἐνταῦθα τειχίσματα καὶ ὀχετοὶ καὶ πίθοι καὶ ἑστιῶν ἴχνη (ὕρα Πιττάκη σημείωσιν ἐν ΑΕ 1852 φυλλ. 31). Καὶ ἡμεῖς παρετηρήσαμεν τοῦτο ἐν τῇ ἀνασκαφῇ τοῦ Ὠδείου. Ὅθεν ἐκ φόβου τῆς λιμαινομένης τότε πειρατείας συνωκίσθη τὸ μέρος τοῦτο κατὰ τὸν ΙΣ΄ αἰῶνα. Ἐπίσης εὕρομεν καὶ δύο ἀσβεστοκαμίνους. Ἡ εὕρεσις τούτων ἐξηγεῖ τὴν γενομένην ἐνταῦθα μεγάλην καταστροφὴν τοῦ Ὠδείου καὶ τῶν ὑλικῶν ἅτινα ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ ταύτας, ὧν οὐκ ὀλίγα μαρμάρινα θραύσματα εὑρέθησαν ἐν αὐταῖς ἡμικεκαυμένα ἔτι, ἐν μέσῳ πυκνοῦ στρώματος ἐλαιοπυρήνων, οἵτινες ὡς καύσιμος ὕλη ἐτίθετο ἐκεῖ.

Ἡ ἐπίχωσις καὶ ἐνταῦθα εἶναι μεγίστη ὑπερ-

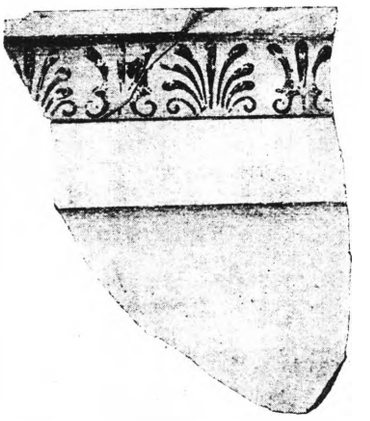

Εἰκ. 10α.

βαίνουσα τὰ 6 μέτρα· προῆλθε δὲ ἐν μέρει ἐκ τῶν ἀπὸ τῶν κλιτύων τῆς Ἀκροπόλεως κατερχομένων χωμάτων, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ὅμως κατεχώσθη ὁ χῶρος οὗτος ἐκ τῶν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου (τῷ 1862) ἀπορριφθέντων ἐκεῖ χωμάτων. Ὁ πυκνὸς συνοι-

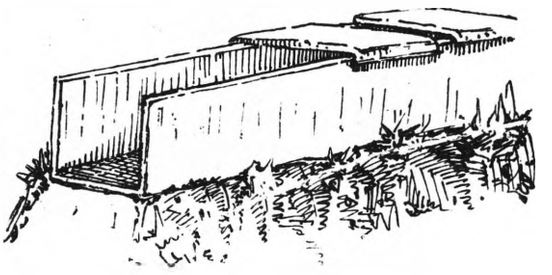

Εἰκ. 10β.

κισμὸς τοῦ τμήματος τούτου τῆς πόλεως ὡς καὶ τοῦ Β μέρους τῆς Ἀκροπόλεως, ὅπερ σήμερον καλεῖται Πλάκα, κατωκεῖτο ὑπὸ τῆς ἀριστοκρατίας κατὰ τοὺς ἐπὶ τουρκοκρατίας χρόνους καὶ ὀλίγον ἔτι μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Κατὰ περίεργον σύμπτωσιν καὶ ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἐνταῦθα ἐτοποθετεῖτο ὁ τῶν Κυδαθηναίων δῆμος, περὶ οὗ ἐν τῇ περὶ δήμων τοῦ Ἄστεως

πραγματείᾳ ἡμῶν (Die Demen von Attika, Leipzig 1886 σελ. 257) ἀπεδείξαμεν.

Ἐκ τῆς ἐφετεινῆς δ' ἀνασκαφῆς ἐβεβαιώθημεν πλέον καὶ περὶ τοῦ ἀκριβοῦς σχήματος τοῦ Ὠδείου, ὄντος τετραγώνου καὶ οὐχὶ περιφεροῦς, ὡς ὑπετίθετο ὑπὸ τῶν κακῶς ἑρμηνευόντων τὰ τοῦ Πλουτάρχου. Καθ' ἡμᾶς ὁ Πλούταρχος (βίος Περικλέους 13) πολὺ ὀρθῶς λέγει: ***«Τὸ δ' Ὠδεῖον, τῇ μὲν ἐντὸς διαθέσει πολύεδρον καὶ πολύστυλον, τῇ δ' ἐρέψει περικλινὲς καὶ κάταντες ἐκ μιᾶς κορυφῆς πεποιημένον, εἰκόνα λέγεσθαι γενέσθαι καὶ μίμημα τῆς βασιλέως σκηνῆς, ἐπιστατοῦντος καὶ τούτῳ Περικλέους».***

Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο, ὡς λέγει ὁ Πλούταρχος ἦτο παραλληλόγραμμον διὰ πολλῶν κεκοσμημένον στύλων, οἵτινες ἔσω καὶ ἔξω τῆς σκηνῆς, συνάμα δὲ καὶ ὑπὲρ τὰς σειρὰς τῶν ἑδωλίων κατὰ ῥυθμὸν στοᾶς περιθεούσης τὸν περίβολον (πρβ. Βιτρούβιον V. 6. 4.), ***μόνον δὲ κατὰ τὴν κορυφὴν ἦτο περικλινὲς ἀπολῆγον εἰς κωνικὸν σχῆμα ὁμοιάζον πρὸς τὴν σκη-***

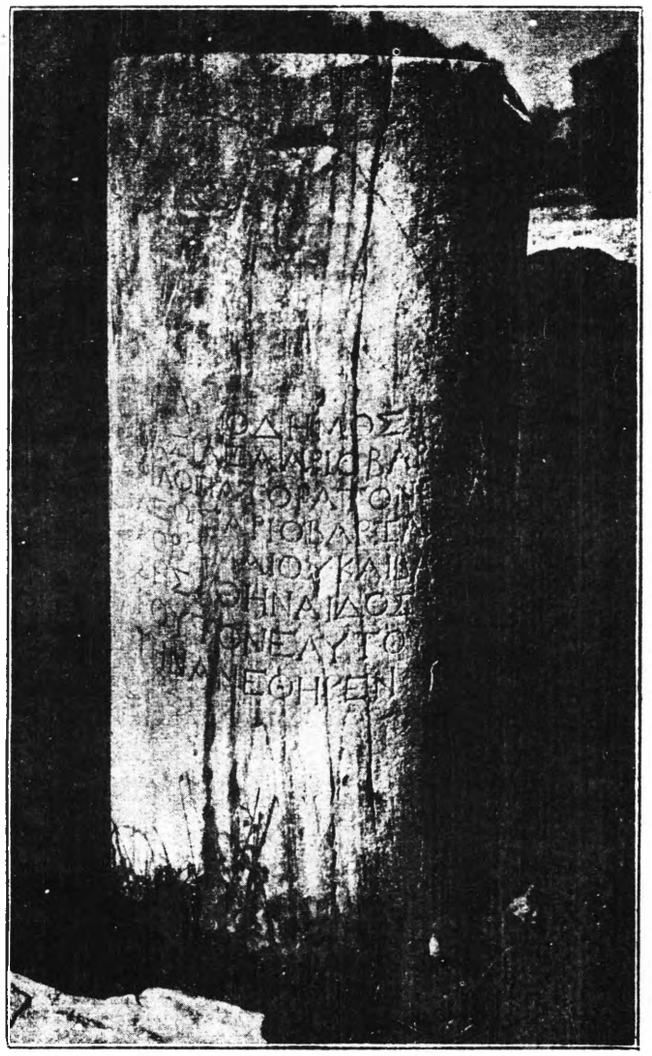

Εἰκ. 11. Σπόνδυλος κίονος ἐκ τοῦ Ὠδείου τοῦ Περικλέους, ἐφ' οὗ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ εἰς Ἀριοβαρζάνην.

νὴν τοῦ Ξέρξου, ἐντεῦθεν δὲ καὶ οἱ κωμικοὶ ἐν χλεύῃ παρέβαλον τὴν κεφαλὴν τοῦ Περικλέους πρὸς αὐτό.

Καὶ ἐν τῷ ἐπὶ νομίσματος εἰκονιζομένῳ Ὠδείῳ (Εἰκ. 13) παρατηρεῖται ὅτι παριστᾷ τετράγωνον στοὰν μετὰ κιονοστοιχίας γύρωθεν· μόνον δὲ πρὸς τὰ ἄνω συγκλίνει ἡ ξυλίνη αὐτοῦ στέγη ἀπολήγουσα εἰς κῶνον. Τοιοῦτον σχῆμα ἀπεκάλυψαν ἡμῖν αἱ ἀνασκαφαὶ ἤτοι δὲ τῇ ὀρχήστρᾳ θὰ ὑπῆρχον μόνον αἱ ἕδραι τῶν μουσικῶν, ὡς βλέπομεν ἐν τῷ μικρῷ θεάτρῳ τῆς Πομπηΐας (πρβλ. ἐν Baumeister Denkmaeler εἰκ. 1837), δι' ὃ καὶ ὁ Πλούταρχος καλεῖ αὐτὸ πολύεδρον. Κατόπιν τούτων δυνάμεθα νὰ ἀναπαραστήσωμεν τὸ σχῆμα τοῦ Ὠδείου, ἤτοι: ἐπὶ τοῦ διαζώματος ὅπερ διαθέει γύρωθεν τὴν στοὰν καὶ ἥτις ἐσχηματίσθη δι' ἀποκοπῆς τοῦ μαλακοῦ βράχου ὁριζοντίως, ἐκεῖ ὑπῆρχον

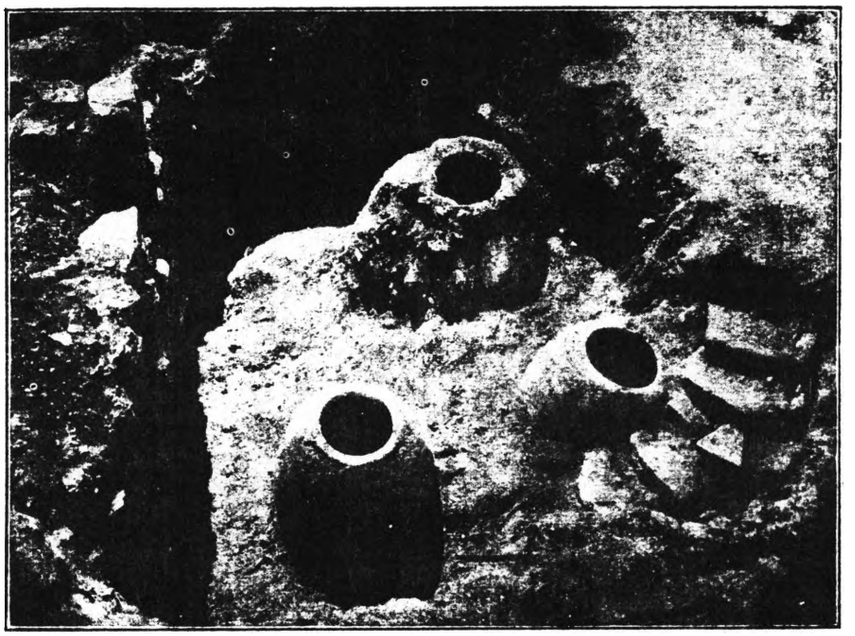

Εἰκ. 12.

στοὰν τετράγωνον περιθεομένην διὰ λιθίνων κιόνων.

Ἡ ἀποκάλυψις τῆς στοᾶς ταύτης καὶ ἡ κατὰ μῆκος τῆς κορυφῆς τοῦ κοίλου, ἤτοι τῆς γραμμῆς τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς τοῦ διαζώματος διάταξις, ὡς εἴδομεν τοῦτο ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἀνασκαφέντων καὶ ἀποκαλυφθέντων τῶν δύο αὐτοῦ πλευρῶν, ἤτοι τῆς βορείου καὶ τῆς δυτικῆς, συμφωνοῦσι πληρέστατα πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Βιτρουβίου λεγόμενα περὶ τῆς ἐσωτερικῆς αὐτοῦ διατάξεως.

Τὸ κοῖλον δὲν ἦτο ἀμφιθεατρικόν, ἀλλὰ τετράγωνον. Ὅθεν ἐπειδὴ μόνον μουσικαὶ παραστάσεις ἐν αὐτῷ ἐτελοῦντο, φαίνεται ὅτι αἱ ἕδραι δὲν ἦσαν ὡς ἐν τοῖς θεάτροις, ἡμικυκλικῶς διατεθειμέναι ἀπέναντι τῆς σκηνῆς, ἀλλὰ κατελάμβανον πᾶσαν τὴν γύρωθεν στοάν. Ἐν κίονες, οἵτινες ὑπεβάσταζον τὴν στέγην, ὄπισθεν τῶν ὁποίων ἦσαν αἱ σειραὶ τῶν ἑδωλίων διὰ τοὺς θεατάς, ἀκριβῶς ὡς ἐν τῷ Βουλευτηρίῳ τῆς Πριήνης.

Πρὸς τὴν γνώμην ἡμῶν ταύτην συνεφώνησαν καὶ οἱ ἐπισκεφθέντες τὰς ἀνασκαφὰς ἡμῶν ἀρχαιολόγοι καθηγηταὶ κ. κ. Knackfuss, Καββαδίας καὶ Ὀρλάνδος.

Μετὰ τὰ ὑφ' ἡμῶν ἐκτεθέντα, δημοσιεύομεν παρὰ πόδας ὅσα εὐηρεστήθη νὰ γράψῃ ὁ φίλος συνάδελφος καὶ ἀρχιτέκτων κ. Α. Ὀρλάνδος περὶ τοῦ Ὠδείου ἡμῶν, ἐπισκεψάμενος καὶ μετ' ἐπιστάσεως ὑπὸ ἀρχιτεκτονικὴν ἔποψιν μελετήσας τοῦτο: «Τὸ οἰκοδόμημα ἀνηγέρθη ἐν μέρει ἐντὸς καὶ ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ πετρώματος, ὅπερ κατὰ τὴν ΝΑ τῆς Ἀκροπόλεως γωνίαν τυγχάνει νὰ εἶναι σεσαθρωμένη μάργα

Ἐπωφεληθέντες τὴν φυσικὴν κλιτὺν τοῦ ἐδάφους ἀνέῳξαν διὰ κατατομῆς τοῦ βράχου μέγα ὀρθογώνιον παραλληλεπίπεδον, οὗ αἱ ἀκριβεῖς διαστάσεις καθορισθήσονται εὐθὺς ὡς καταστῇ δυνατὴ ἡ ἀφαίρεσις τῆς παρὰ τὸ ΝΔ πέρας

Εἰκ. 13. Τὸ Ὠδεῖον τοῦ Περικλέους ἐπὶ νομίσματος.

ἐπιχώσεως». «Πρὸς τὸ παρὸν ἐκ τῶν πλευρῶν τῆς ῥηθείσης ὀρθογωνίου σκάφης ἀπεκαλύφθησαν διὰ τῶν ἀνασκαφῶν ἡ ΒΑ καὶ μέγα μέρος τῆς ΒΔ (τὸ οἰκοδόμημα ἀποκλίνει κατὰ 28° ἀπὸ τοῦ μαγνητικοῦ βορρᾶ)».

«Ἀμφότεραι αἱ ἀποκαλυφθεῖσαι πλευραὶ τοῦ ῥηθέντος ὀρθογωνίου εἶναι ἐσωτερικῶς ἐπενδε-

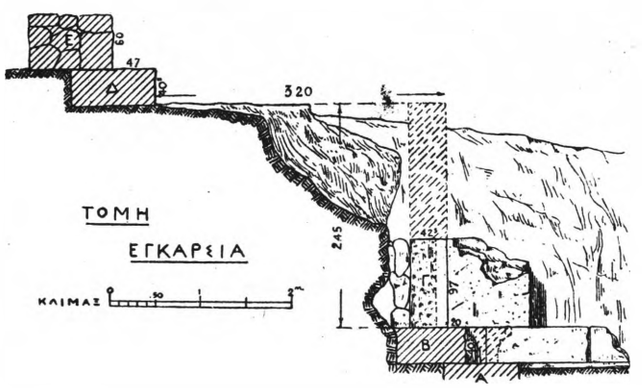

Εἰκ. 14. Περίκλειον Ὠδεῖον.

δυμέναι διὰ τοίχου ἐκ σκληροῦ πωρολίθου παραμεμιγμένου μετὰ κρυσταλλικοῦ ἀσβεστολίθου. Ὁ τοῖχος ἀπαρτίζεται ἐκ τῶν ἑξῆς μερῶν».

« 1ον. Ἐξ εὐθυντηρίας Α (ὅρα εἰκ. τομῆς τοῦ κτιρίου) ἧς ἡ ἄνω ἐπιφάνεια ὑπερέχει (Εἰκ. 14) νῦν τῆς ἐπιφανείας τοῦ στερεοῦ ἐδάφους τῆς σκάφης (ὀρχήστρας;) κατὰ 0,05 - 0,07, πιθανώτατα λόγῳ ἀφαιρέσεως τῶν πλακῶν δι' ὧν θὰ ἦτο πάλαι ἡ ὀρχήστρα ἐστρωμένη».

« 2ον. Ἐξ ἀναβαθμῶν Β ὕψους 0,405 καὶ πάχους 0,76 κειμένου κατὰ 0,58 ἐσώτερον τοῦ ἐξωτερικοῦ χείλους τῆς εὐθυντηρίας. Οἱ λίθοι, ἐξ ὧν ὁ ἀναβαθμὸς σύγκειται, ἔχουσι τοὺς μὲν πλαγίους ἁρμοὺς καλῶς δι' ἀναθυρώσεως ἁρμόττοντας, τὴν δὲ προσθίαν ὅμως ἐπιφάνειαν ἀνώμαλον».

« 3ον. Ἐξ ὀρθοστατῶν Γ, κειμένων κατὰ 0,22 ἐσώτερον τῶν ἀναβαθμῶν. Ἐκ τῶν ὀρθοστατῶν εἷς καὶ μόνον διεσώθη κατὰ χώραν, ὁ τῆς ΒΑ γωνίας ἔχον μῆκος 1,33, ὕψος 0,97 καὶ πάχος 0,44 (αἱ διαστάσεις, αἵτινες ἀναφέρονται ἐν ΛΕ 1915_{152}, δὲν εἶναι ἀκριβεῖς). Φέρει δ' ὁ ὀρθοστάτης οὗτος προσπεφυκὸς (0,015) τμῆμα τοῦ καθέτως ἐπ' αὐτὸν χωροῦντος σκέλους τοῦ τοίχου, ὅστις ἐπεξετείνετο κατά τε τὴν ΒΑ καὶ τὴν ΒΔ πλευρὰν ὡς συνάγεται ἐκ τῆς πλατείας ἀναθυρώσεως ἣν φέρει ὁ σῳζόμενος ὀρθοστάτης ἑκατέρωθεν, ἤτοι ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς καὶ ἐπὶ τῆς ῥηθείσης ἀποφύσεως. Τὸ ἀκριβὲς ὕψος τοῦ τοίχου δὲν γινώσκομεν, διότι ἄλλοι ἀνώτεροι τῶν ὀρθοστατῶν δόμοι δὲν περιεσώθησαν. Εἶναι ὅμως πιθανώτατον ὅτι θὰ ἐξικνεῖτο κατὰ 2,45 ἄνω τοῦ ἀναβαθμοῦ ἤτοι μέχρι τῆς ὁριζοντίως ὡμαλισμένης ἐπιφανείας τοῦ βράχου, ἥτις ἀπετέλει τὸ διάζωμα. Κύριος σκοπὸς τοῦ τοίχου ἦτο ἡ ἐπένδυσις τοῦ βράχου ἐσωτερικῶς. οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἡ συγκράτησις τῶν χωμάτων, δι' ὧν ἐπληροῦντο τὰ μεταξὺ τοίχου καὶ βράχου κενὰ ἐπετυγχάνετο ἡ ὁριζοντιότης τοῦ ἐδάφους τοῦ 3,20 εὐρέος διαζώματος. Φαίνεται δὲ μάλιστα ὅτι διὰ τὸ ἀσθενὲς πάχος τοῦ ἐξεταζομένου τοίχου (0,425) κατεσκευάσθησαν αἱ κατὰ τόπους (5 - 6 μ.) σῳζόμεναι ἐνισχυτικαὶ ἀντηρίδες (0,46 + 0,60) αἱ εἰσχωροῦσαι εἰς τὸ σῶμα τοῦ βράχου. Εἰς τὰς ἀντηρίδας δὲ ταύτας, ὡς δεικνύει ἡ ἀντεστραμμένη ἀναθύρωσις, καὶ ὑποτομὴ ἦν φέρουσιν. Συνεδέοντο δ' αἱ ἀντηρίδες πρὸς τοὺς λίθους τοῦ τοίχου διὰ χονδρῶν πειοσχήμων συνδέσμων ὧν, ὡς γνωστόν, χρῆσις ἀποκλειστικὴν ἐγίνετο κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς μάλιστα χρόνους».

«Κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν γραμμὴν τοῦ διαζώματος ἀνευρέθη σειρὰ λίθων Δ ὕψους 0,405 καὶ πλάτους 0,90 ἐχόντων τοὺς ἁρμοὺς καλῶς ἁρμόττοντας καὶ μίαν ὁρατὴν ἄρα, τὴν προσθίαν ἐπιφάνειαν. Οἱ λίθοι οὗτοι δύνανται ἄριστα νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς ἐδώλια».

«Ἐπὶ τῶν λίθων Δ βαίνει 0,47 ἐσώτερος τοῖχος Ε μεταγενεστέρων χρόνων ἐξ ἀργῶν τὰ

πολλὰ λίθων, ἀντικαταστήσας κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀρχαιότερον τοῖχον ἐν τῇ αὐτῇ θέσει εὑρισκόμενον οὗ λείψανα συμπεριελήφθησαν ἐν τῇ ἀνακατασκευῇ».

«Ὡς ἐν τῷ ἄνω διαζώματι, οὕτω καὶ κάτω περὶ τὴν ὀρχήστραν εἶμαι βέβαιος ὅτι θὰ ὑπῆρχον ἑδώλια καὶ δὴ κατὰ τὴν προέκτασιν τῶν λίθων Β, τὴν βεβαιότητά μου δὲ στηρίζω ἐπὶ τῶν ἑξῆς κυρίως λόγων: Ὡς εἶπον ἤδη, ἡ καὶ σήμερον ὁρατὴ ἐξωτερικὴ σειρὰ τῶν λίθων Β βὲς ὅμως πλάτος αὐτῶν (πάντως ἔλασσον τῶν 0,58) ἀγνοεῖται, ὡς ἀγνοεῖται καὶ ἡ διατομὴ αὐτῶν, ἣν ἐσχεδίασα δι' ἐστιγμένης γραμμῆς ἐν τῷ διαγράμματι ὁμοίαν πρὸς τὴν τῶν θεάτρων».

Ὁ βράχος ἦν λαξευμένος εἰς ὕψος 3 μέτρων καὶ ἦν ἐπενδεδυμένος δι' ὑμηττίων πλακῶν, ἄνωθεν δ' ἤρχετο εἰς πλάτος $1\frac{1}{2}$ μ. περίπου τὸ διάζωμα ἢ ὁ λεγόμενος ***περίπατος*** ὄπισθεν δὲ ὑπῆρχον τὰ μαρμάρινα ἑδώλια. Τὸ σύνολον τοῦ κτιρίου ἐκαλύπτετο ὑπὸ τῆς ξυλίνης στέγης,

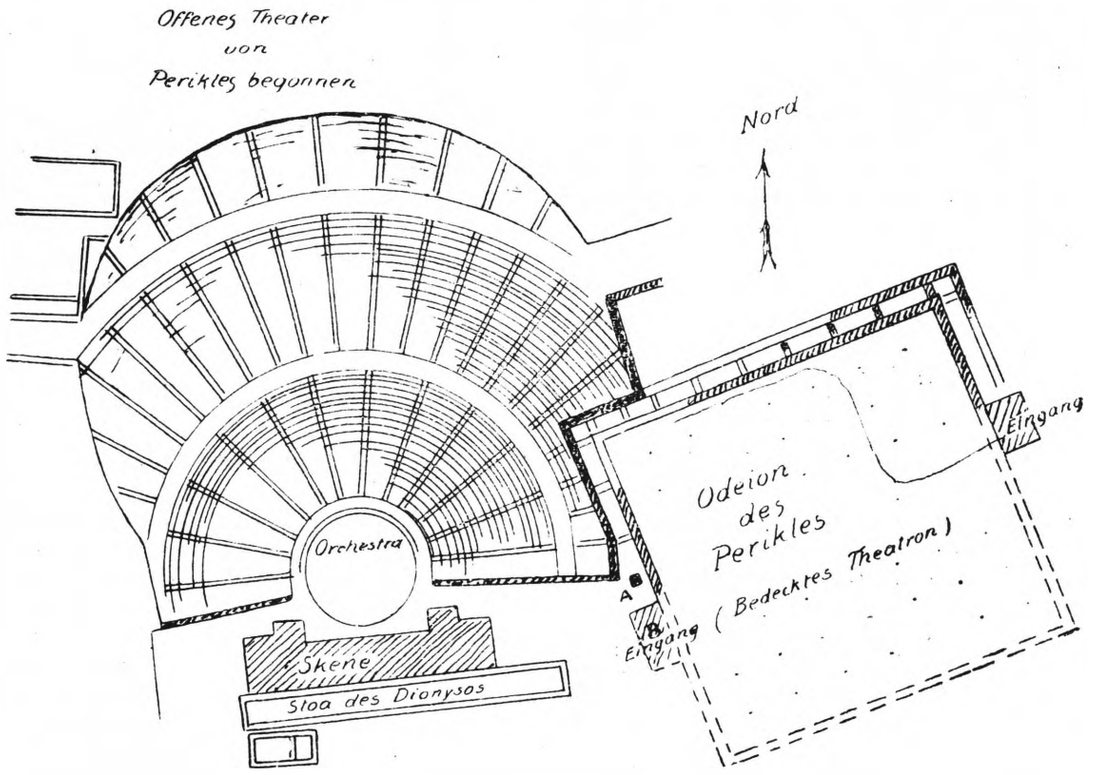

Εἰκ. 15.

εἶναι ἀνωμάλως λελαξευμένη, τόσον μάλιστα πολὺ ὥστε, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἐπιμελείας μεθ' ἧς ἐξετελέσθη τὸ οἰκοδόμημα, ἀδύνατον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι προωρίζετο νὰ εἶναι ὁρατή. Θὰ ὑπῆρχε λοιπὸν ἀναγκαίως πρὸ αὐτῆς σειρά τις λίθων, δι' οὓς μάλιστα ὑπάρχει καὶ προσφορώτατον θεμέλιον, ἢ ἄλλως ὑπερβολικῶς (10,58) πλατεῖα εὐθυντηρία Α. Τὸ ὕψος τῆς ἐλλειπούσης σειρᾶς ἑδωλίων, (ὧν εὐκολωτάτη ἡ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους ἀφαίρεσις λόγῳ τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως συνδέσμων) ἦτο 0,405 ἀκριβῶς δηλαδὴ τόσον ὅσον καὶ τὸ ὕψος τῶν ἑδωλίων Δ τοῦ ἄνω διαζώματος. Τὸ ἀκριβὲς ὕψος τῶν ἑδωλίων Γ δὲν δύναται νὰ ὁρισθῇ ἀκριβῶς, ἀλλὰ δὲν ὑπερβαίνει τὰ 0,45 μ. Ἐκ τούτων συνάγεται ὅτι τὸ ὕψος τῆς ὀρχήστρας ἦτο ἐλάχιστον 0,80 μ. ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ περιπάτου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐστηρίζοντο οἱ κίονες τοῦ ὀπισθίου κλίτους τῆς στοᾶς τοῦ Διονύσου. Ἐπὶ τοῦ περιπάτου τούτου ἐστηρίζοντο καὶ οἱ κίονες τοῦ ὀπισθίου κλίτους τοῦ Ὠδείου τοῦ Περικλέους, ὡς ἐκ τῆς ἀναπαραστάσεως τοῦ ὁποίου ἐν τῷ ἐπιτυμβίῳ ἀναγλύφῳ τοῦ Μενάνδρου (Ἐφ. Ἀρχ. 1862, πίν. 61) ἐξάγεται ἀσφαλῶς ὅτι ἦτο ἐξαστύλου προστύλου ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως. Ἐκ τούτου ἐξ

Ταῦτα ἐν συνόλῳ ὑπῆρξαν τὰ μέχρι σήμερον ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα τῆς πενταετοῦς ἀνασκαφῆς ἡμῶν ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν τοῦ Ὠδείου.

Εἶχον γράψει τὰ ἀνωτέρω ὅτε ἐσχάτως παρεπιδημῶν ἐν Ἀθήναις ὁ καθηγητὴς καὶ ἄλλοτε διευθυντὴς τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου κ. Dörpfeld καὶ ἐπισκεφθεὶς τὸ οἰκοδόμημα συνεφώνησε μὲ τὴν γνώμην ἡμῶν ὅτι τὸ ὑφ' ἡμῶν ἀνασκαφὲν καὶ εἰς φῶς ἐλθὸν οἰκοδόμημα εἶναι ὄντως τὸ Ὠδεῖον τοῦ Περικλέους. Ἡ γνώμη τοῦ διαπρεποῦς ἀρχαιολόγου βαρύνει πολὺ καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ αὐθεντία ὡς πρὸς τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ζητήματα, διὰ τοῦτο παραθέτω ἐνταῦθα περικοπὴν τῆς πρός με ὑποβληθείσης βραχείας ἐκθέσεώς του ὡς καὶ σχεδιάγραμμα (Εἰκ. 15) μετὰ σαφῶν παρατηρήσεων, ἃς φιλικῶς μοι ὑπέδειξε. Ἡ ἔκθεσις ἦν μοι ἀπηύθυνεν ὁ κ. Dörpfeld ἔχει οὕτω:

Athen den 6. 5. 21

Lieber Herr Kastriotis

Es freut mich sehr, Ihnen mitteilen zu können, dass Ihr Bau, den Sie ausgegraben und gefunden hatten, wirklich das Odeion des Perikles ist! Der Bau hängt mit dem Theater zusammen und ist wahrscheinlich ein sehr grosser viereckiger Bau, dessen NW Ecke auch schon bekannt war und in den Zuschauerraum des offenen Dionysos-Theater einschneidet (Eik. 15).

Das Odeion war ein bedecktes Theater, das unmittelbar neben dem offenen Theater lag, in ähnlicher Weise, wie in Megalopolis das Thersilion, das vermutlich nach dem Vorbilde des Odeion gebaut war.

Sie haben die Nordost-Ecke des Baues, die Nordmauer fast in ihrer ganzen Länge und wahrscheinlich das Fundament des östlichen Einganges aufgedeckt. Das Fundament des westlichen Einganges ist schon früher beim Theater (bei B) gefunden worden. Nördlich davon steht bei A noch eine Basis in situ. Die Umfassungs-mauer des Odeions war nach dem Felsen hin doppelt gebaut und beide Mauern waren durch Strebepfeiler verbunden. Sie haben beide Mauern gefunden, die äussere liegt nur auf höherem Niveau.

Im Innern des Baues werden ebenso wie im Thersilion, viele Säulen gestanden haben, die vielleicht aus Holz bestanden. Die Fundamente werden Sie finden, wenn Sie etwas tiefer graben werden.

Ich gratuliere Ihnen dazu, dass Sie in der Tat das Odeion richtig gefunden hatten.

Ich glaube, dass Perikles nicht nur das Odeion gebaut, sondern zugleich auch das offene Theater geplant und angefangen hat, das später von Lykurg vollendet wurde. Er wird auch schon den jüngeren Tempel des Dionysos geplant haben in dem das Bild dieses Gottes von Alkamenes stand.

Mit besten Grüssen

Wilhelm Dörpfeld.

Ἤδη ἐναπόκειται πλέον τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἑταιρείᾳ ἡ περαιτέρω ἐργασία δι' ἐξαγορᾶς τῶν παρακειμένων οἰκιῶν ὅπως ἐπεκταθῇ ἡ ἀνασκαφὴ πρὸς ΝΑ καὶ οὕτω ἀποκαλυφθῇ πρὸς τιμὴν τῆς Ἑταιρείας τελέως τὸ πρῶτον ἔργον τοῦ Περικλέους, τὸ ἐν ἔτει 456 π. Χ. ᾠκοδομηθέν, ἔστω καὶ ἐν ἐρειπιακῇ καταστάσει.

Ἀθήνησι κατὰ Ἰούνιον 1921.

Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ

ΕΡΓΑ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

Πλὴν τῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως ἐνηργήθησαν κατὰ τὰ ἔτη 1915, 1916 καὶ 1917 δαπάναις τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας καὶ αἱ κάτωθι ἐργασίαι στερεώσεως.

α') Ἐν τῷ ***Ὡρολογίῳ τοῦ Ἀνδρονίκου Κυρρήστου.*** Σκοπὸς τῆς ἐνταῦθα ἐργασίας ἦτο ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ στερέωσις τῆς κωνικῆς στέγης τοῦ μνημείου. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν παρασίτων φυτῶν, ἅτινα εἶχον ἀφθόνως βλαστήσει ἐπὶ τῆς στέγης ταύτης, ἀπεφασίσθη νὰ ἀφαιρεθῇ καὶ ὁ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ κώνου ἐπὶ τουρκοκρατίας κατασκευασθεὶς μέγας ἐκ κεραμοκονίας κόμβος, ὁ προφανῶς τουρκικὸν κεφαλόδεσμον (σαρίκι δερβίσου) ἀπομιμούμενος (Εἰκ. 1). Ἡ κατεδάφισις δ' αὕτη ἐγένετο ὅπως τοποθετηθῇ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ του θέσει τὸ παρὰ Stuart καὶ Revett (Antiquities of Athens ἔκδ. 1913 πίν. IX) εἰκονιζόμενον κορινθιακὸν κιονόκρανον, τὸ φέρον ποτὲ — κατὰ Βιτρούβιον (De architectura I, 6) — τὸν μετὰ ραπίδος χαλκοῦν Τρίτωνα, ὅπερ καταπεσόν, τίς οἶδε πότε, ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ ἐκ κονιάματος κόμβου, ὅταν τὸ μνημεῖον μετεβλήθη ὑπὸ τῶν Τούρβων εἰς τεκέν, γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα τεκὲς τοῦ

Μπραΐμη [1]. Τοῦ κιονοκράνου τούτου σώζεται δυστυχῶς μόνον τὸ κάτω ἥμισυ, συμφυὲς μετὰ τμήματος ἀμελῶς εἰργασμένου ὀκταγωνικοῦ κορμοῦ. Παρετηρήθη νῦν ὅτι ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τούτου, καὶ δὴ κατὰ τέσσαρα σταυροειδῶς διατεταγμένα σημεῖα εὑρηνται τόρμοι διατηροῦντες ἔτι ἴχνη σκωρίας. Ἀντιστοίχως δὲ πάλιν ἐπὶ τεσσάρων ἐκ τῶν τριγωνικῶν πλακῶν τῶν ἀπαρροῦ κινδύνου, ὃν θὰ διέτρεξεν ἡ εὐστάθεια τοῦ κορυφώματος. Σημειωτέον δ' ὅμως, ὅτι αἱ εἰρημέναι ράβδοι δυσκόλως ἦσαν ἐκ τῶν κάτω ὁραταί, ὡς δὲν ἦτο ὁρατὸς καὶ ὁ ἀμελῶς εἰργασμένος ὀκταγωνικὸς κορμός, ἐφ' οὗ βαίνει τὸ κιονόκρανον. Περὶ τούτου πείθεταί τις ἂν προεκτείνῃ τὴν κλίσιν τῆς στέγης μέχρι τοῦ κιονοκράνου, ὁπότε θὰ ἴδῃ ὅτι ἡ συνάντησις τελεῖ-

Εἰκ. 1. Τουρκικὸν κορύφωμα τοῦ ὡρολογίου.

τιζουσῶν τὴν στέγην, εὑρηνται ὅμοιοι μεγάλοι τόρμοι. Ἐκ τῆς συμπτώσεως ταύτης συνάγομεν ὅτι ράβδοι σιδηραῖ ὑπεστήριζόν ποτε, δίκην ἀντηρίδων, τὸ ἀποτελοῦν τὸ κορύφωμα τῆς στέγης, ἀστήρικτον δ' ἄλλως, κιονόκρανον. Ἐπειδὴ δ' ἡ παρουσία σιδηρῶν ράβδων ἐξωτερικῶς τεθειμένων ζημιοῖ τὸ κάλλος τοῦ μνημείου, πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι αἱ ράβδοι ἐτέθησαν πολὺ μεταγενεστέρως, κατόπιν βεβαίως σοβαται ἀκριβῶς κατὰ τὸ ἀνώτατον σημεῖον τοῦ κορμοῦ.

Μεταξὺ τῶν ἐν τῇ ἀνασκαφῇ τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς κατεσπαρμένων τεμαχίων ἀνευρέθησαν καὶ τρία μάρμαρα ἀνήκοντα εἰς τὸ κυκλοτερὲς θωράκιον, ὅπερ περιέβαλλε τὸ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ πύργου ὡρολόγιον. Ὅτι τὰ τεμάχια ταῦτα ἀνήκουσι πράγματι εἰς τὸ εἰρημένον θωράκιον ἐξάγεται οὐ μόνον ἐκ τῆς συμπτώσεως τῆς καμπυλότητός των πρὸς τὴν καμπυλότητα τῆς ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου στρώματος τοῦ πύργου λαξευ-

[1] Ὅρα Καμπούρογλου. Ἱστορ. τῶν Ἀθηναίων Α΄ 160.

θείσης πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ θωρακίου αὐλακος (Antiquities of Athens ἔκδ. 1913 πίν. VIII), ἀλλὰ καὶ ἐκ τεμαχίου μαρμαρίνου ἐμβόλου σῳζομένου ἐπὶ ἑνὸς τῶν λίθων καὶ ἄριστα πρὸς τὰς διαστάσεις τῆς αὐλακος ἁρμόττοντος. Τῶν λίθων εἷς ἀνήκει εἰς τὸ ἄνω καὶ δύο εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ κιγκλιδώματος. Ἐξ οὐδενὸς ὅμως δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν τὸ ἀκριβὲς ὀλι-

δ΄) Ἐν τῇ ***«Πύλῃ τῆς Ἀγορᾶς»*** (Ἀθηνᾶς Ἀρχηγέτιδος). Ταύτης συνεπληρώθησαν διὰ σιδηροπαγοῦς κονιάματος ἀποκεκρουσμένα τινὰ τμήματα τῶν ραβδωτῶν κορμῶν τῶν δύο βορείων κιόνων (Εἰκ. 3), στερεωθέντα δ' ἀνετοποθετήθησαν μέρη τινὰ τοῦ θριγκοῦ καὶ τοῦ ἀετώματος τὸ κορυφαῖον γεῖσον (Εἰκ. 4).

γ΄) Ἐν ***Φαλήρῳ***. Ἐνταῦθα ἐστερεώθη καὶ

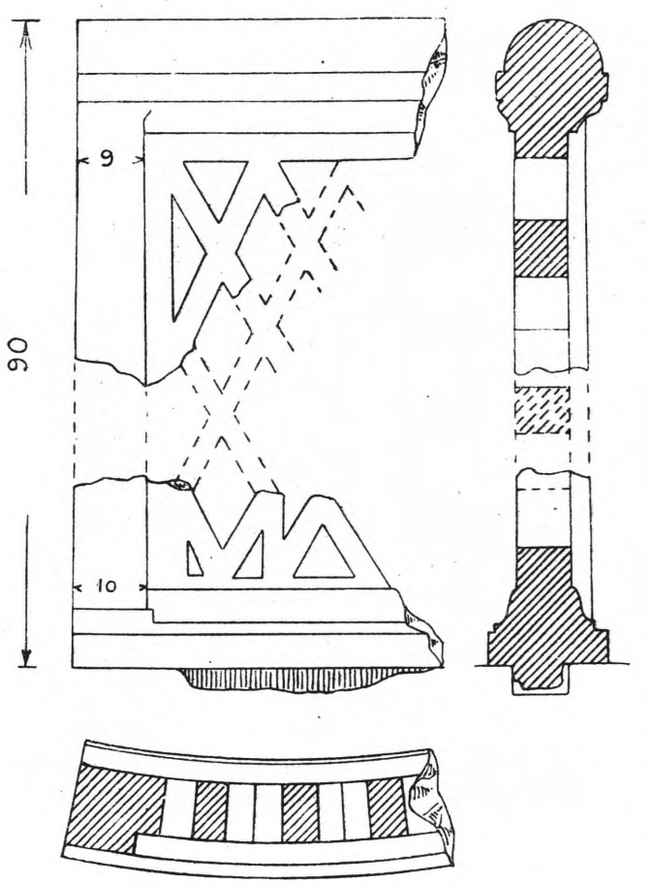

Εἰκ. 2. Θωράκιον ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ὡρολογίου.

κὸν ὕψος, ὅπερ, κατὰ τὴν ἐν τῷ συνημμένῳ σχεδίῳ (Εἰκ. 2) συμπλήρωσιν, δυνατὸν νὰ ἦτο 0.90 μ. Τὸ θωράκιον ἀπομιμούμενον δρύφακτον εἶχε τὴν ἐπίστεψιν ἡμικυλινδρικήν, τὰ καθ' ἕκαστον δὲ τεμάχιά του συνεδέοντο ἄνω διὰ συνδέσμων πιομόρφων.

Ἐν τέλει τῆς ἐργασίας ἐγένετο παραπλεύρως τοῦ μνημείου πρόχειρος συναρμολόγησις τῶν σῳζομένων τεμαχίων τοῦ θριγκοῦ τοῦ ΒΔ προστῴου.

ὑπεστηρίχθη τμῆμα τοῦ ***φαληρικοῦ*** ἢ ***διαμέσου*** τείχους ἀριστερᾷ τῷ διὰ τοῦ σιδηροδρόμου μεταβαίνοντι εἰς Πειραιᾶ. Τὸ τμῆμα τοῦτο τοῦ τείχους (Εἰκ. 5) εἶνε τὸ μόνον λείψανον, ὅπερ διεσώθη κατὰ τὸ μέρος τοῦτο μετὰ τὴν ἐκ τῆς διελεύσεως τῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν ἐπενεχθεῖσαν καταστροφήν.

δ΄) Ἐν ***Δελφοῖς,*** πρὸς ἐπαναφορὰν λίθων τινῶν τοῦ ἐνεπιγράφου πολυγωνικοῦ τείχους εἰς τὴν κανονικὴν αὐτῶν θέσιν, ἀφ' ἧς εἶχον ἐξω-

σθῆ εἴτε λόγῳ σεισμῶν, εἴτε λόγῳ τῆς ὠθήσεως τῶν ὄπισθεν χωμάτων. Ὁμοίας φύσεως ἐργασία ἐγένετο καὶ διὰ τὸ ἰσοδομικὸν ἀνάλημμα τῆς Μαρμαριᾶς, οὗτινος ἀνῳκοδομήθησαν καταπεσόντες τινὲς δόμοι. Μικρὰ δέ τις ὑποστήριξις ἐπεχειρήθη καὶ ἐν τῷ ὄπισθεν τοῦ ἀναθήματος τῶν Πλαταιῶν ἀναλημματίῳ.

θεῖσα πλάξ, ἡ ἀποτελοῦσα τὴν κλεῖδα τῆς θόλου. Τέλος ἐκαθαρίσθη τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου, ἐφράχθη δ' ἡ εἴσοδος αὐτοῦ διὰ μεγάλης σιδηρᾶς κιγκλιδωτῆς θύρας, ὅπως ἐμποδισθῇ ἡ περαιτέρω χρῆσις τοῦ τάφου ὡς στάνης.

ς΄) Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἀνῳκοδομήθη ἐν ***Δαφνίῳ*** ἡ ΝΑ γωνία τοῦ ἔξω τοῦ περιβόλου τῆς

Εἰκ. 3. Κίων τῆς Πύλης τῆς Ἀγορᾶς.

ε΄) Κατὰ δὲ τὸ 1917 ἐργασία στερεώσεως ἐγένετο ἐν τῷ παρὰ τὸ ***Μενίδι*** γνωστῷ θολωτῷ μυκηναϊκῷ τάφῳ. Τούτου συνεπληρώθησαν χάσματά τινα, κατὰ τὸ ὕπερθεν τῆς εἰσόδου τῆς θόλου τμῆμα τοῦ ἀναλήμματος, ἐπανιθρύθησαν καταπεσόντες τινὲς ὀγκόλιθοι ἐκ τῆς ἀνωτάτης κεκλιμένης σειρᾶς τῶν λίθων τοῦ δεξιοῦ ἀναλήμματος τοῦ δρόμου καὶ ἐφράχθη διὰ νέου λίθου ἡ πάλαι ὑπὸ τυμβωρύχων ἀφαιρε-

Μονῆς κειμένου παρεκκλησίου, συνεπληρώθη δὲ καὶ μέγα μέρος τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (Εἰκ. 6). Ὁ πέριξ τοῦ ναϋδρίου χῶρος, ὡς καὶ τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ ἐκαθαρίσθησαν ἀπὸ τοῦ ὄγκου τῶν χωμάτων, ἅτινα ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ὁ χρόνος εἶχον συσσωρεύσει, οὕτως ὥστε δύναταί τις νῦν νὰ διακρίνῃ εὐκρινῶς τὰ λείψανα τῶν βάθρων τῶν κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ βαινόντων ἀψιδωμάτων.

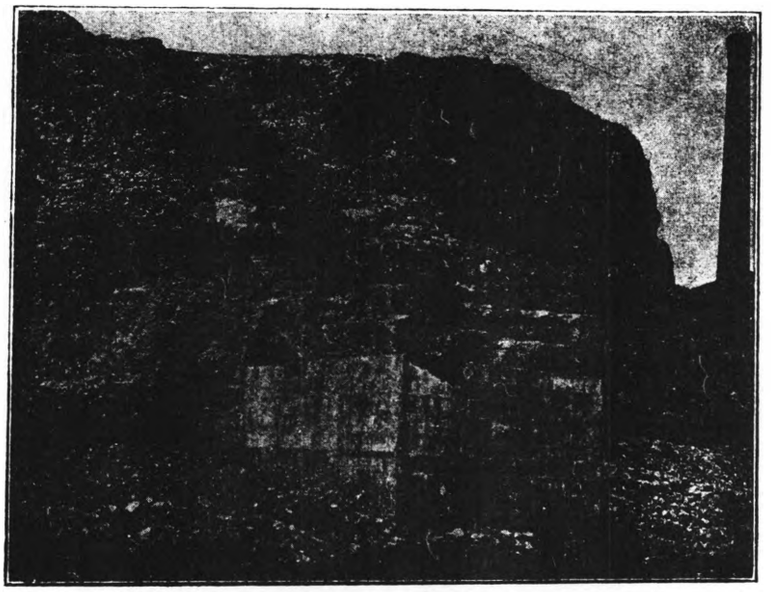

Εἰκ. 5. Ἀρχὴ τοῦ φαληρικοῦ τείχους.

Εἰκ. 6. Ἀψὶς τοῦ ἐν Δαφνίῳ παρεκκλησίου (κοιμητηρίου).

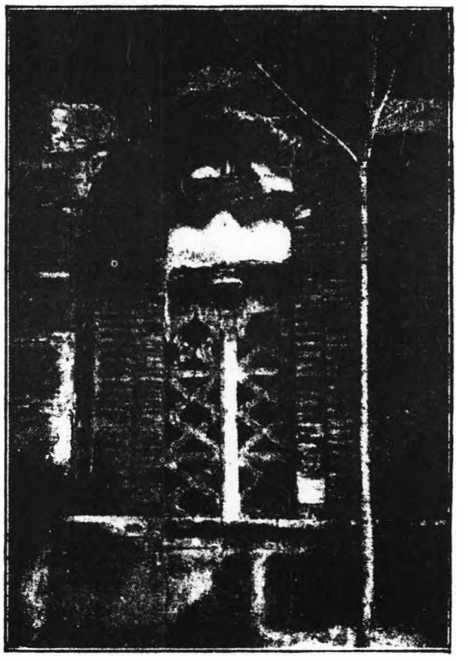

Εἰκ 7. Παράθυρον τοῦ ΝΑ παρεκκλησίου τοῦ ναοῦ Δαφνίου.

Ἐν δὲ τῷ καθολικῷ τῆς αὐτῆς Μονῆς, τὸ ἀνατολικὸν παράθυρον τοῦ κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν παρεκκλησίου ἀπαλλαγὲν ἐξωτερικῶς τῶν κονιαμάτων, δι' ὧν ἐφράσσετο, ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἀρχικήν του ὄψιν, συμπληρωθέντος τοῦ

ζ΄) Τέλος ἐν τῷ ἐν *Ἄρτῃ* βυζαντινῷ ναῷ τῆς Παρηγορητίσσης, ἐτοποθετήθησαν κατὰ τὸ 1917 τὰ κατὰ τὸ 1916 κατασκευασθέντα ξύλινα, βυζαντινοῦ ρυθμοῦ ὑαλοστάσια τοῦ τε κεντρικοῦ τρούλλου καὶ τῶν τεσσάρων κατὰ

Εἰκ. 4. Ἡ Πύλη τῆς Ἀγορᾶς ἀπὸ Δυσμῶν.

λιθίνου δρυφάκτου διὰ νέων τεμαχίων ἐκτελεσθέντων ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ σῳζομένου παλαιοῦ τεμαχίου, ὡς ἡ εἰκὼν 7 δεικνύει. Εἶνε δὲ τὸ παράθυρον τοῦτο τὸ μόνον ἐν Δαφνίῳ ὅπερ διεφύλαξεν τὸν ἀρχαῖον τύπον τοῦ δρυφάκτου, ὅστις πολὺ προσομοιάζει τὸν τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ. (Ὅρα Schulz aud Barnsley The Monastery of St Luke of Stires πίν. 10).

τὰς γωνίας τοῦ ναοῦ τρουλλίσκων. Ἐλπίζεται ὅτι προσεχῶς θέλει συντελεσθῆ ἡ τοποθέτησις καὶ τῶν ὑπολοίπων ὑαλοστασίων ἤτοι τῶν παραθύρων τοῦ ἄνω ὀρόφου, ἵνα οὕτω ἀποτραπῇ τοῦ λοιποῦ ἡ εἰς τὸ θαυμαστὸν μνημεῖον εἴσοδος τῶν τόσην ζημίαν προκαλουσῶν κορωνῶν.

Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

ΕΡΓΑ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1915-1917

Ἡ ἀπὸ τοῦ 1908 ἀρξαμένη ἀναστήλωσις τῆς ἀνατολικῆς προστάσεως τῶν Προπυλαίων συνεχισθεῖσα καὶ κατὰ τὰ ἔτη 1915, 1916, ἐπερατώθη ὁλοσχερῶς κατὰ Μάϊον τοῦ 1917.

Μετὰ τὴν συγκόλλησιν καὶ τοποθέτησιν τῶν πάντες συναπαρτισθέντες ἐκ παλαιῶν καὶ αὐτόθι ἀνηκόντων τεμαχίων. Ἐπὶ τῶν ὀρθοστατῶν τούτων ἐτέθησαν τὰ ὀλίγα περισωθέντα τεμάχια κεκλιμένων γείσων, μὴ καλύψαντα δυστυχῶς πάντας τοὺς ὀρθοστάτας. Τέλος ἐπὶ τῶν γείσων τούτων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἐτοποθετήθησαν πέντε τεμάχια σιμῶν, ὅσα κατέστη δυνατὸν νὰ συγκροτήσωσι ἀκεραίας εἰς μῆκος καὶ πλάτος σίμας. Ἐν ἀντιθέσει ὅμως πρὸς τὰς σίμας τοῦ ἀετώματος τὰ ἐν ἀφθονίᾳ διασωθέντα τεμάχια τῆς ὡραίας διατρήτου ὑδρορρόης τῆς

Εἰκ. 1. Ἀνατολικὴ πρόσοψις τῶν Προπυλαίων πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

τριῶν βορείων δοκῶν τῆς δωρικῆς ὀροφῆς ἠκολούθησε ἡ ἐπανίδρυσις τῶν ὁριζοντίων γείσων τῆς τε ἀνατολικῆς καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς προστάσεως. Τῶν γείσων τούτων ὁλοσχερῶς νέον εἶνε τὸ τῆς ΒΑ γωνίας, τῶν δὲ λοιπῶν συνεπληρώθησαν, ὅπου παρίστατο ἀνάγκη, αἱ οὐραί, αἵτινες, ἐπειδὴ ὄπισθεν ἔξεῖχον τῆς ζωοφόρου καὶ δὲν εἶχον ἐπαρκῆ τὴν ἕδρασιν, ἐστηρίχθησαν ἐπὶ κατακορύφων σιδηρῶν στύλων, περιβληθέντων διὰ σκυροκονιάματος.

Ἐπὶ τῶν ὁριζοντίων γείσων ἐτοποθετήθησαν κατὰ τὴν πρόσοψιν τρεῖς ὀρθοστάται τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τοῦ τυμπάνου τοῦ ἀετώματος, βορείου πλευρᾶς ἐπέτρεψαν τὴν εἰς ἱκανὸν μῆκος ἐπανίδρυσιν αὐτῆς ὡς ἡ εἰκὼν 2 ἐν παραβολῇ πρὸς τὴν εἰκ. 1 δεικνύει. Ὄπισθεν δὲ τῶν σιμῶν τούτων ἐτέθησαν τεμάχιά τινα στρωτήρων καὶ καλυπτήρων κεράμων.

Μετὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν λίθων τοῦ ἀετώματος ἠκολούθησε ἡ ἀνύψωσις τῶν ἀπὸ καιροῦ συγκεκολλημένων φατνωμάτων τῆς ὀροφῆς, ἐκτελεσθεῖσα τελευταία λόγῳ τῆς ἐσωτερικῆς διὰ τῶν κενῶν τῶν δοκῶν τῆς ὀροφῆς γενομένης ἀνυψώσεως τῶν τεμαχίων τοῦ ἀετώματος. Κάτοψιν τῶν συναρμολογηθέντων φατνωμάτων μετὰ τὴν κατὰ χώραν τοποθέτησιν αὐτῶν παρέ-

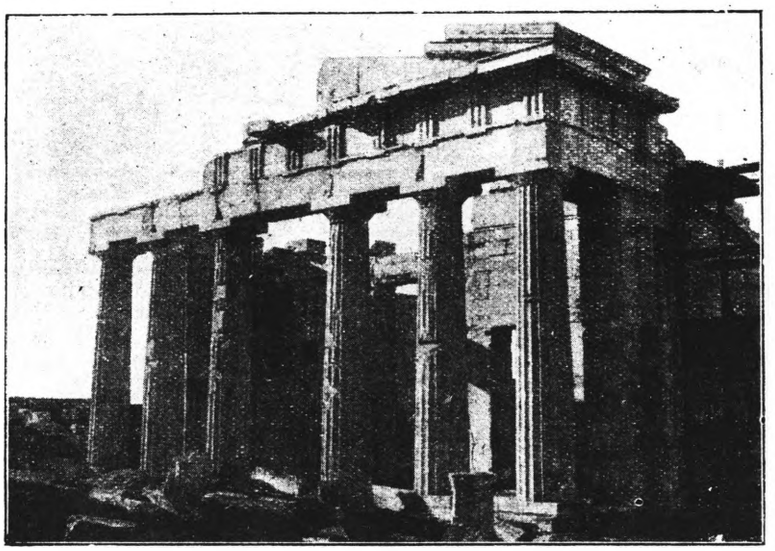

Εἰκ. 2. Ἀνατολικὴ πρόοψις τῶν Προπυλαίων μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

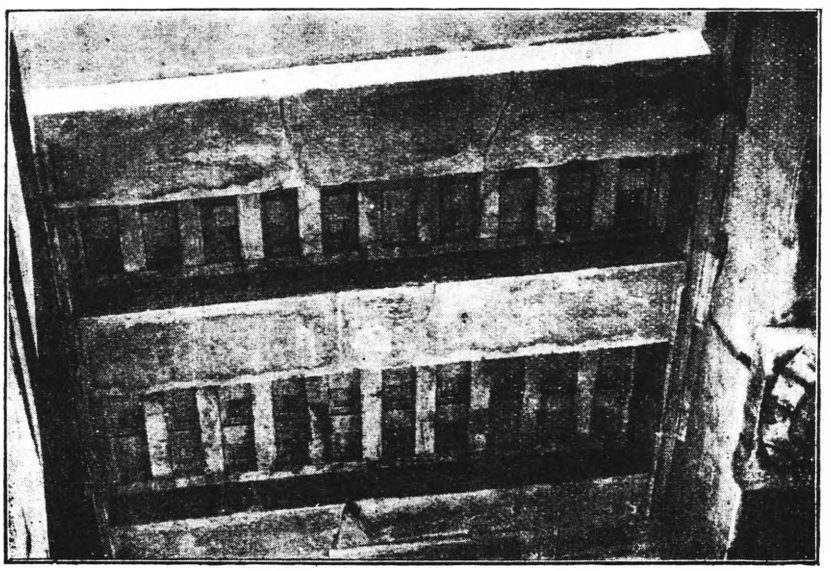

Εἰκ. 3. Ὀροφὴ ἀνατολικῆς προστάσεως τῶν Προπυλαίων.
(Φωτογραφία εὐμενῶς παραχωρηθεῖσα παρὰ τοῦ κ. Δρος Βέλτερ).

Εἰκ. 5. ΒΔ γωνία τῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

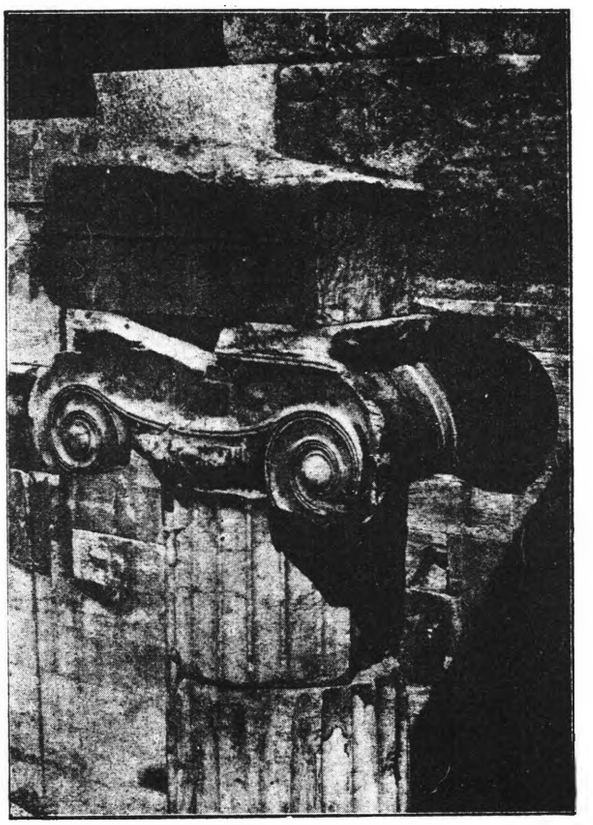

Εἰκ. 6. Κιονόκρανον ἀναστηλωθέντος ἰωνικοῦ κίονος τῆς ἐσωτερικῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων ἐκ τεσσάρων διαφόρων τεμαχίων ἀπαρτισθέν.

Εἰκ. 7. Ὀροφὴ δυτικῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων.
(Φωτογραφία εὐμενῶς παραχωρηθεῖσα παρὰ τοῦ κ. Δρος Βέλτερ)

χει ἡ ὑπ' ἀριθ. 3 εἰκών. Αἱ εἰκόνες 4, 5, 6 καὶ 7 παρέχουσι σαφῆ τεκμήρια τῶν λεπτομερειῶν τῆς γενομένης ἀναστηλώσεως καὶ τῶν σημαντικῶν αὐτῆς πορισμάτων, ὅπως εἶναι ταῦτα ὁρατὰ ἀπὸ τοῦ Μαΐου 1917, ὅτε συνετελέσθησαν αἱ ἐργασίαι. Αἱ δὲ εἰκόνες 3 καὶ 4 παριστῶσι τὴν κατάστασιν τῆς ἀνατολικῆς προστάσεως, ἡ μὲν 3 εἶχεν αὕτη πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν (πρὸ τοῦ 1908), ἡ δὲ 4 μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀναστηλώσεως (Μάϊος 1917).

Ὡς βλέπει τις ἡ ἀναστήλωσις περιωρίσθη εἰς τὴν ἀνατοποθέτησιν τῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως κατεσπαρμένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, διὰ τῆς προσθήκης ***ὡς οἷόν τε ὀλιγωτέρων νέων τεμαχίων*** διότι πρόγραμμα καὶ σκοπὸς τῶν ἐργασιῶν τῆς ἀναστηλώσεως δὲν εἶναι ἡ συμπλήρωσις τοῦ κτιρίου ἀλλ' ἡ εἰς τὰς ἀρχικάς των θέσεις ἐπανίδρυσις τῶν σῳζομένων ἀρχαίων τεμαχίων.

Πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς γενομένης ἐργασίας ὑπολείπεται ἤδη ἡ ὕπερθεν τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς κατασκευὴ δώματος στεγανοῦ πρὸς παρεμπόδισιν τῆς εἰς τοὺς ἁρμοὺς τῶν λίθων διεισδύσεως ὀμβρίων ὑδάτων, ἅτινα πολλὰς προκαλοῦσι ζημίας.

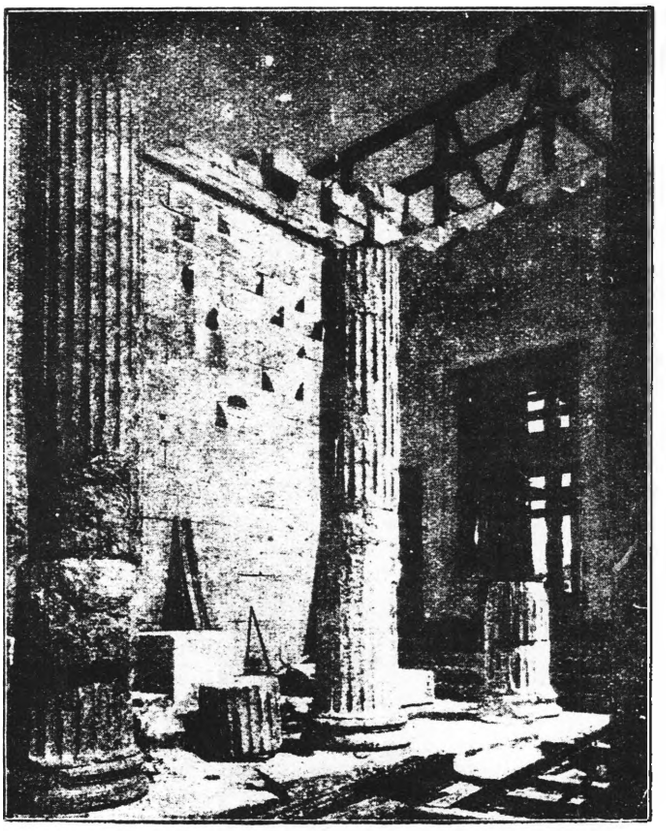

Εἰκ. 4. ΒΑ γωνία τῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΠΑΛΑΝΟΣ

ΣΗΜ. Ἁδραὶ περιγραφαὶ τῶν προγενεστέρως ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν ἐδημοσιεύθησαν ἐν Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ 1910, 281 καὶ Ἀρχ. Δελτ. 1915, 49 κλπ.

Λεπτομερῆ δὲ περιγραφὴν τῆς ὅλης ἡμῶν ἐργασίας ἐπιφυλασσόμεθα νὰ δημοσιεύσωμεν ἐν καιρῷ.

Ν. Μ.

Β΄ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ. 1917-19.

Α΄ ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

Ἀνασκαφὴ τῆς «Πυρᾶς» τῆς Οἴτης.

Εἰς ῥάχιν ἄδενδρον τῶν δυτικῶν κλιτύων τοῦ (1800 μ. που ὕψος) Ξηροβουνιοῦ τῆς Παύλιανης, δεσπόζουσαν ἀπὸ Ν τοῦ ὑψιπέδου τῆς κυδὲ πελωρίαν ἔκτασιν τεφροχωμάτων ἀναφύρτων μετ᾽ ἀπείρων θρυμμάτων λευκαζόντων ὀστῶν, περαιτέρω δὲ περὶ τὰ 150 μ. βορείως ἐπὶ τῆς αὐτῆς ῥάχεως θεμέλια ὀρθογωνίου στοᾶς ὁμοίου οἰκοδομήματος (εἰκ. 1), εἶχον ἀπ᾽ ἀρχῆς συλλάβει τὴν σκέψιν ὅτι ἐπὶ τοῦ ὕψους ἐκείνου ὑπὲρ τὴν Τραχῖνα καὶ τὴν Ἡράκλειαν (3 καὶ 4 ὥρας ἀνατολικώτερον ὑποκειμένας), ἐν τῇ ἀμέσῳ ἀπὸ Βορρᾶ γειτονίᾳ τῆς ἀρχαίας Δωρίδος καὶ τῆς

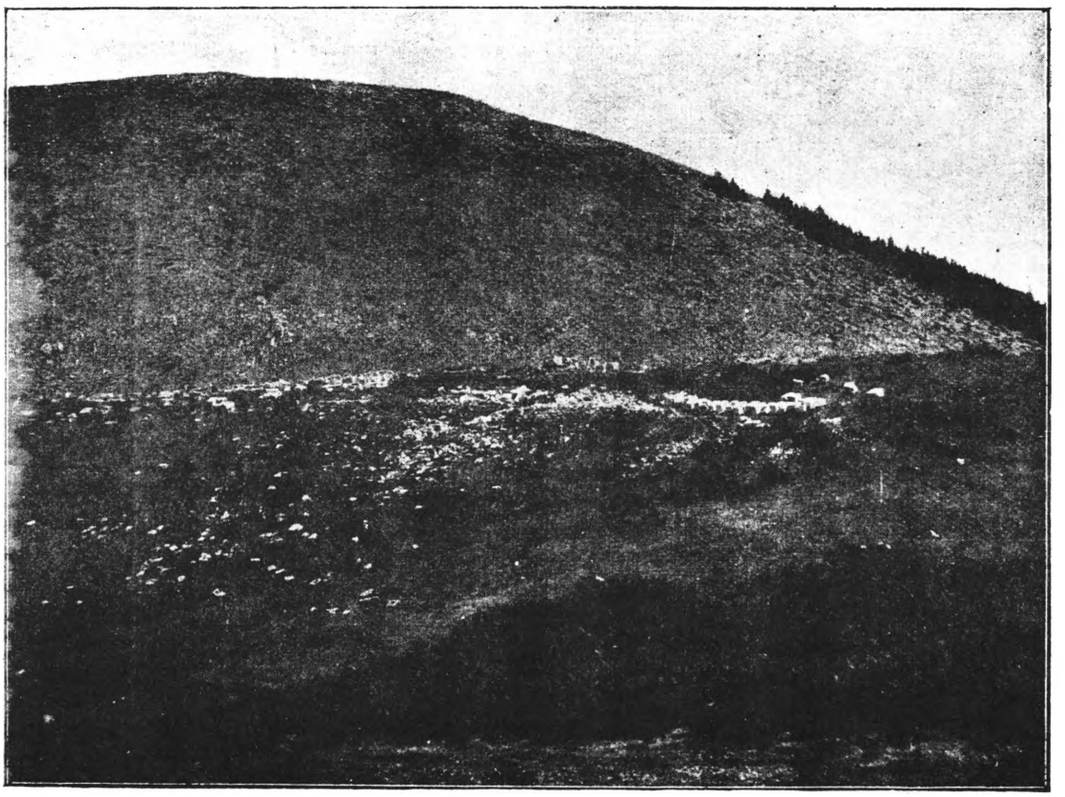

Εἰκ. 1. Πυρᾶς καὶ σηκοῦ λείψανα ἀπὸ δυσμῶν.

ρίας καταβόθρας τῆς Οἴτης, κατὰ τὸν αὐχένα, καθ᾽ ὃν ὑπερβάλλει μὲν ἀνέκαθεν τὰς ΜΑ ἀκρωρείας τῆς Οἴτης ἡ ἐκ τῆς κοιλάδος τοῦ Σπερχειοῦ διὰ τῆς Τραχινίας πρὸς τὸν Δάφνον, τὴν Ναύπακτον κλπ. ἐπαρχιακὴ ὁδός, χωρίζονται δὲ τὰ ὕδατα τοῦ ἄνω Δάφνου καὶ τοῦ Ἀσωποῦ καὶ ἡ σημερινὴ ἐπαρχία Παρνασσίδος ἀπὸ τῆς Φθιώτιδος, ἤγαγεν ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ 1918 ἡ πληροφορία τῆς ὑπάρξεως «***Μαρμάρων***» ἐνταῦθα.

Παρατηρήσαντες δὲ πράγματι ἐκτεταμένα μὲν ἐρείπια δωρικοῦ οἰκοδομήματος, παραπλεύρως προκατόχου αὐτῆς Δρυοπίας, πλησίον δὲ (¾ ὥρας βορ.) τῶν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ὑψιπέδου πηγῶν τοῦ Γοργοποτάμου, ἤτοι τοῦ καθ᾽ Ἡρόδοτον (Ζ΄ 198) ἀκριβῶς ***πρὸς σβέσιν τῆς πυρᾶς τοῦ καιομένου Ἡρακλέους ἀναφανέντος Δύρα*** εἶχον ἐνώπιόν μου ἁπλούστατα ἐν ἐρειπίοις εὐλόγου λατρείας τὴν «***Ἡρακλέους πυρὰν***» τῶν ἀρχαίων ἢ τὸ ***[Ἐμ]πρήστιον*** τῆς παραδόσεως καὶ ἐν τῇ γυμνῇ ἐκείνῃ ῥάχει ἀκριβῶς τὴν ὁμώνυμον θέσιν τῆς Οἴτης ἢ τὴν «***Φρυγίαν***» ἀπὸ τοῦ ἐν αὐτῇ πεφρῦχθαι τὸν Ἡρα-

κλέα»· καὶ ἡ ἀμέσως λοιπὸν παρ' αὐτὴν ὁδὸς θὰ ἦτο αὐτὴ ἐκείνη, ἣν διώδευε τυχαίως μὲν ὁ Φιλοκτήτης (ἢ Ποίας) τῆς παραδόσεως ὅτε ὑφῆψε τὴν πυρὰν τοῦ φίλου ἥρωος, ἀλλὰ καὶ ὁ Γλαβρίων τῆς ἱστορίας (Liv. 36, 30) σκοπίμως ***ἐκ τῆς Ἡρακλείας*** (κατ' εὐθεῖαν λοιπόν, ὄχι δι' Ὑπάτης, ὁδὸν ἡμέρας!) ἀναβαίνων, ἵνα θύσῃ τῷ Ἡρακλεῖ in eo loco, quem Pyram appellabant καὶ συνεχίσῃ ἐκεῖθέν ποθεν ἀναλαμβάνων τὸν δι' ὁμαλωτέρων προπεμφθέντα στρατόν του toto agmine εἰς Ναύπακτον. Καὶ δὲν ἦτο λοιπὸν οὐδὲ ἠδύνατο νὰ εἶναι ***Πυρὰ*** ἡ ὑψίστη κορυφὴ τοῦ ὄρους, τὸ ***Γρεβενό***, ἐφ' οὗ ματαίως φυσικὰ ζητήσαντές τι αὐτῆς ἴχνος καὶ ὁ Ross καὶ ἄλλοι ἐξηκολούθουν ὅμως ἁπλῶς ἅπαντες νὰ τοποθετῶσιν, ἐλλείψει ἁπτοῦ τινος μνημείου, τὴν ***ἁπλῆν δῆθεν παράδοσιν τῆς αὐτοπυρώσεως τοῦ ἥρωος***· διότι καὶ ἐφαίνετο αὐτονόητον ὅτι ***μυθικὴ*** ἁπλῶς ἀνάληψις ἁρμόζει ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ ὑψίστου σημείου τοῦ ὄρους, ἀδιάφορον ἂν ***«πυρὰ τραχίνιος»*** (Θεοκρ. ΚΔ΄ 82) καὶ ῥητῶς λέγεται καὶ δι' ὅλων τῶν οἰταϊκῶν καὶ δρυοπικῶν μύθων ὁ Ἡρακλῆς συνδέεται πρὸς τὴν νοτιωτέραν ταύτην Οἴτην (ὄχι τὸ Γρεβενὸ τῶν Αἰνιάνων). Ὅτι ὅμως οὐχὶ μυθικὴ ἁπλῶς ἀναλήψεως θέσις, ἀλλὰ καὶ λατρείας μακρᾶς λείψανα γνωρίζει ἐπὶ τῆς Οἴτης ἡ τυχαία παράδοσις, οὐδεὶς εἶχε παραδύξως ἐπιστήσει τὴν προσοχήν του· πρβλ. ἐκ πολλῶν π. χ. Στοβ. ἀνθ. Δ΄ 154 σελ. 26 «τῆς Οἴτης ἐπὶ τῇ ἀκρωρείᾳ θύεσθαι ὅσα ἐστὶ (γρ. ***ὅσα ἔτη***)

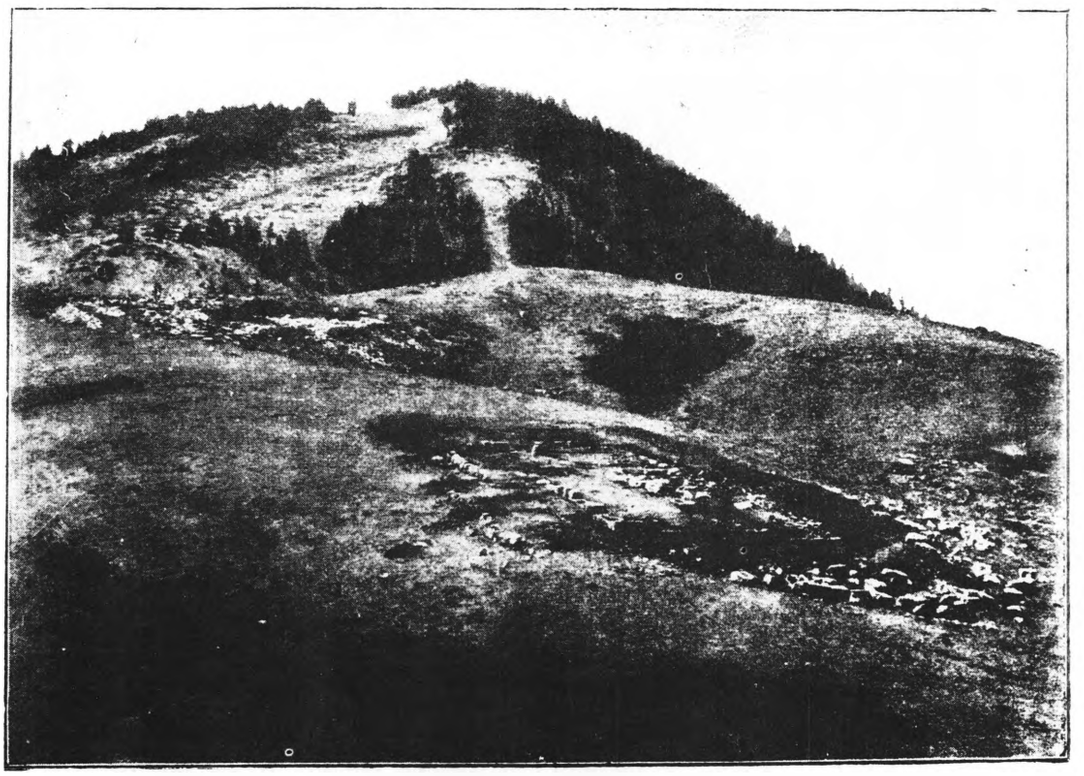

Εἰκ. 2. Ἡ πυρὰ τῆς Οἴτης· προσθία στοά.

νόμος καὶ Ἡρακλεῖ καὶ Φιλοκτήτῃ εἰς μνήμην τοῦ παλαιοῦ παθήματος ***καὶ τὴν τέφραν ἐπὶ τῇ πυρκαϊᾷ ἐν χώρᾳ μένειν*** καὶ Sil. Ital. VI 452 Herculei **monimenta regi**, ἐξ ὧν ὡς καὶ ἄλλων χωρίων ἀσφαλὲς συμπέρασμα προκύπτει ὅτι καὶ ***ἅπτόν τι*** μνημεῖον τῆς πυρᾶς ὑπῆρχεν.

Ἀνακοινώσαντες δὲ τὴν ἐκ τῆς γραπτῆς παραδόσεως ἤδη γνώμην ἡμῶν ταύτην ἔκτοτε ἐν συνεδρίᾳ τῆς Ἐπιστημονικῆς ἑταιρείας, προέβημεν εἶτα καὶ εἰς ἀνασκαφὴν τῶν ἐρειπίων κατ' Αὔγουστον τοῦ 1919 δαπάνῃ τοῦ Σεβ. Ὑπουργείου. Τῶν δὲ σχετικῶν πρὸς τοῦτο ὑπ'

ἀριθ. 96 καὶ 104 τοῦ 1919 ἐκθέσεων ἡμῶν δημοσιεύομεν, ἐνταῦθα περίληψιν (εἰκ. 2).

Τοῦ μὲν πρὸ δεκαετηρίδων τινῶν ἔτι σῳζομένου κατὰ ὁμοφώνους περιοίκων μαρτυρίας ***πωρίνου περιβόλου τοῦ τεμένους*** μόνον ἴχνη βλέπομεν ἀμυδρὰ πλέον εἰς αὐλάκια διακεκομμένα βαίνοντα πέραν τῆς ἐκτάσεως τῶν τεφροχωμάτων μέχρι τῆς νοτίας ἄκρας τῆς ῥάχεως ἑκατέρωθεν, ὅπου κατέληγεν εἰς τετράγωνον, ἀνατολικὴν πρόσοψιν, δύο σπόνδυλοι ἐλλιπεῖς καὶ ἄλλων ὀλίγα τεμάχια, μὲ 9 καὶ 6 ῥαβδώσεις δωρικάς, ἑκατέρωθεν δὲ ἀδιάξεστον ἐπιφάνειαν σῴζουσαν ἔν τισιν ὀπὴν κιγκλίδος· ἀλλὰ παρακείμενα μέλη ἐξ ὅλων τῶν μερῶν τοῦ οἰκοδομήματος εὕρομεν ἄφθονα, ὄχι μόνον τῶν δύμων ἀλλὰ καὶ τοῦ θριγκοῦ, δηλ. ἐπιστύλια πολυάριθμα, λίαν δὲ βραχέα (0,91 μ. μῆκος, τὰ δὲ γωνιαῖα 0,97), ὥστε προδήλως ἐπὶ τοίχων, ὄχι

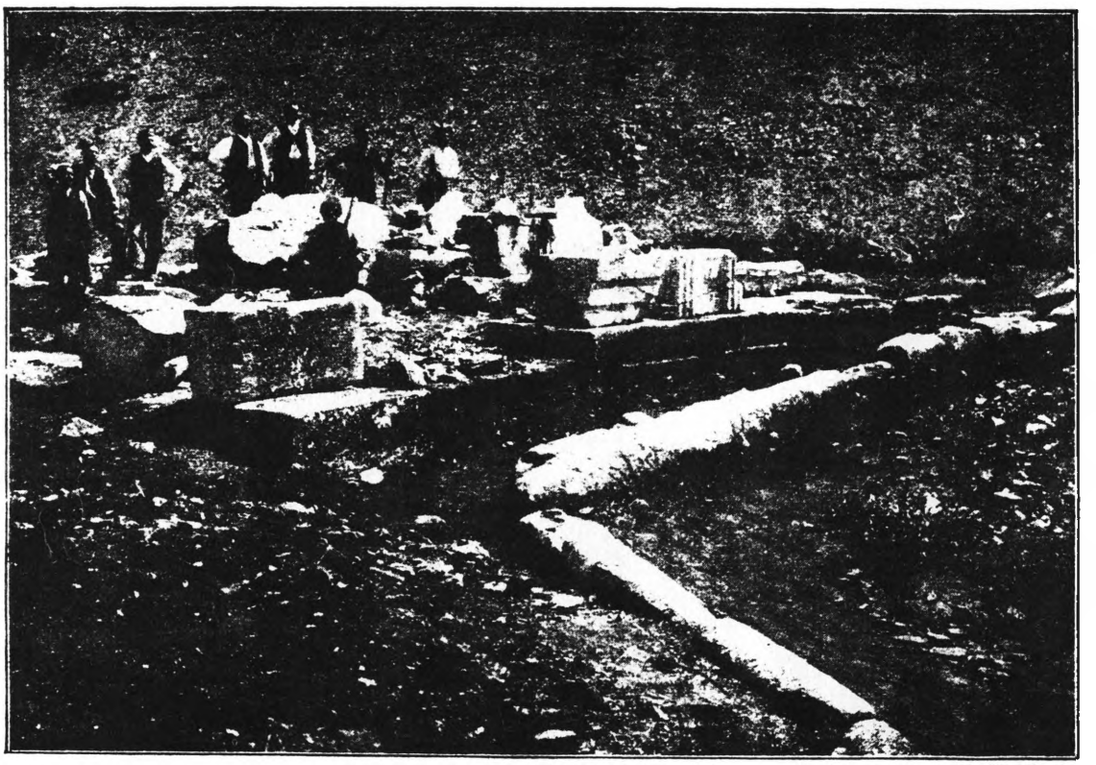

Εἰκ. 3. ΒΔ γωνία τῆς πυρᾶς καὶ ΝΔυτικὴ τοῦ σηκοῦ.

πυρόκτιστον, μικρὸν οἰκοδόμημα, ἴσως μικρὰν ***πυράν*** ποτε.

Κατὰ τὴν πρώτην ταύτην περίοδον ἐκαθαρίσθη πρῶτον ὁ σύμφυρτος σωρὸς συντριμμάτων καὶ ἀποπελεκημάτων μακροχρονίων λατομιῶν τῶν περιοίκων, ὁ καλύπτων τὸ κυρίως ***ἱερὸν*** καὶ ἀνασκαφὲν τοῦτο κατὰ τὸ πλεῖστον κατεφάνη ὡς ***δώριος ναὸς*** ἢ μᾶλλον ἁπλοῦς ***σηκὸς ἐν παραστάσιν***, ἐκ τιτανολίθου ὅλος πλὴν τῶν μαρμαρίνων κεραμίδων θεμελιωμένος ἐπὶ τῶν σαθρῶν πλέον λειψάνων προκατόχου ***πωρίνου***, ὑπεστρωμένων ἀντὶ στερεοβάτου. Καὶ κιόνων μὲν αὐτοῦ λείψανα εὑρέθησαν μόνον κατὰ τὴν περιστάσεως, βαίνοντα, ἔπειτα τριγλύφους τοξοειδοῦς ἄνω ἀφέσεως τῶν ποδῶν, γεῖσα ὁριζόντια μὲ τὰς συνήθεις προμόχθους καὶ καταιέτια χωρὶς αὐτάς, σίμας μαρμαρίνας καὶ κεραμίδας ὡσαύτως, στρωτῆρας καὶ καλυπτῆρας[1], λίθους τυμπάνου τοῦ ἀετώματος κλπ., — ἐν συνόλῳ ἐπαρκοῦντα καὶ εἰς ἀναπαράστασιν τοῦ ὅλου· κατὰ χώραν ὅμως, σημειωτέον, διετηρεῖτο μόλις

[1] Ἔτι δὲ καὶ ***θύρας*** ὀλίγα μέλη καὶ τέλος ***μικρότερά τινα γεῖσα*** (ἓν ὁρατὸν ἐν εἰκ. 4 δεξιᾷ), ἃ τελευταῖον ἀνεγνώρισεν ὁ φίλος κ. Ἀν. Ὀρλάνδος ὡς ἐπὶ ***θωρακίων τῆς προσόψεως κτιστῶν*** μεταξὺ τῶν παραστάδων ἐπικείμενα, ὅμοια τοῖς ἐν Λυκοσούρᾳ.

ἡ ΜΔ γωνία καὶ δὴ ὅλη που ἡ Μ πλευρὰ 14 μ. που) ***τῆς εὐθυντηρίας μόνης καὶ μιᾶς βαθμίδος***, ἐντὸς δὲ τῆς γωνίας καὶ τμῆμα, πλακόστρωτον πεζῶς, ἐδάφους φαίνεται ὑπὸ λατρευτικὸν ἄγαλμα στρωθέντος ἐν ὑστέροις ῥωμαϊκοῖς χρόνοις (εἰκ. 3 - 4)· τὴν ἐκ θεμελίων ἐξαφάνισιν τῶν ἄλλων πλευρῶν ἐξηγοῦσιν αἱ πληροφορίαι ἡμῶν, ὅτι ἀκριβῶς τοὺς ὑπὸ τὴν γῆν λίθους προετίμων νὰ ἐκθεμελιῶσιν οἱ κάτοικοι καὶ τῆς Παύλιανης (τῷ 1864 πρὸς ἀνάκτισιν τοῦ ναοῦ τοῦ χωρίου των) καὶ οἱ τῆς Γκούρας, ὡς ἀφθάρτους ὑπὸ παγετῶν καὶ ἡλίων.

Ἐπιγραφῆς μιᾶς μόνης, φαίνεται, τρία τεμάχια εὑρέθησαν, ὧν ἓν ἀναφέρει Κόμμοδον, τὸν γνωστὸν ἐν βασιλεῦσιν Ἡρακλέα κλπ. καὶ ἱπποδρόμιον (ἢ ἱπποδρομίαν), ἀναμφιβόλως λοιπὸν ὄχι ἄσχετον πρὸς τὰ Οἰταῖα Ἡράκλεια, οὐδὲν ὅμως περιπλέον ἀτυχῶς διασαφοῦντα τῆς πυρᾶς.

Περὶ δὲ τὰ 15 μ. ἀνατολικῶς ἀπεκαλύψαμεν καὶ ***βωμὸν*** ὀρθογώνιον, ὁμοίως τιτανολιθικὸν (6×4 μ.) σῴζοντα μόνον ὀλίγους ὀρθοστάτας (μονοὺς) ἐπὶ τῆς ἐκ δύο δόμων κρηπῖδος, παρὰ δὲ τοῦτον συναφὲς βάθρον ὑπὲρ 5 μ. τὸ μῆκος, τοὐλάχιστον διβάθμιον.

Ὡς πρὸς δὲ τὸν ***χρόνον*** τῆς κτίσεως καὶ σηκοῦ καὶ βωμοῦ κατ' ἀρχὰς πιστεύσαντες (ἐκ τῶν τριγλύφων ἰδίᾳ καὶ τῶν συνδέσμων, πελεκίνων ὅλων) ὅτι ἠδύναντο καὶ μέχρι τοῦ Ε΄ αἰῶνος π. Χ. νἀναχθῶσιν, ἀνεγνωρίσαμεν ἀργὰ ὅτι πολὺ μᾶλλον ***αἰτωλικῶν χρόνων*** (Γ΄ αἰῶνος) εἶναι ἀμφότεροι, μόνον δὲ ὁ πώρινος ὁ προκά-

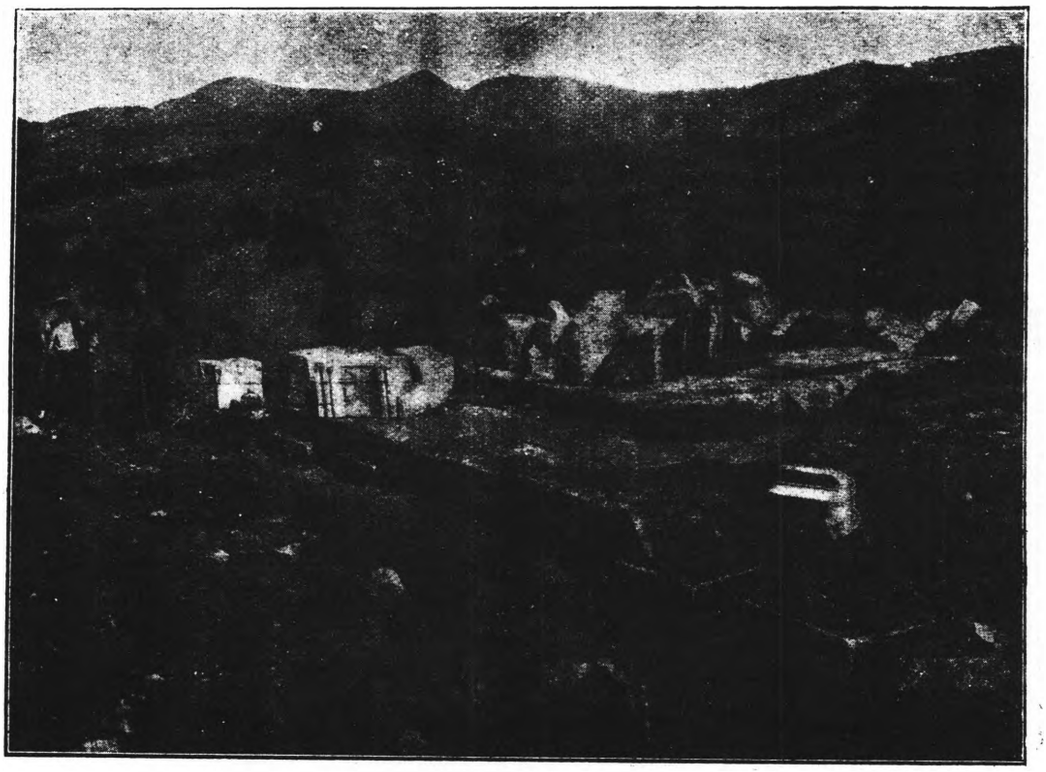

Εἰκ. 4. Θεμέλια σηκοῦ Ἡρακλέους παρὰ τὴν πυράν.

τοχος καί τινα τῶν εὑρημάτων ἦσαν καὶ πολὺ ἀρχαιότερα.

Ἡ δὲ ***κυρίως πυρά,*** ἐκσκαφεῖσα, κατεφάνη ὡς λεκάνη, τετράπλευρος (πλάτ. 20 - 25 - 30 μ.), περιειλημμένη κατὰ τὴν τελευταίαν, μορφὴν αὐτῆς ἐντὸς μονολίθου ***περιχειλώματος*** τομῆς καθέτου ◺, ἐφαπτομένου σχεδὸν ἀπὸ Β τῆς Μ πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ, ἧς διὰ τοῦτο ὅλως μέχρι καὶ τοῦ θριγκοῦ εὑρίσκομεν τοὺς λίθους σχεδὸν ἀσβεστοποιημένους τὴν ἐπιφάνειαν ὑπὸ τῶν λευκῶν φλογῶν.

Ἀλλ' ἐνῷ τὸ περιχείλωμα, εἴπομεν, ἐτέθη ἐν ῥωμαϊκοῖς μόλις χρόνοις κατά τινα ὑπ' αὐτὸ

Εἰκ. 5. Διάγραμμα πυρᾶς τοῦ Ἡρακλέους.

εὑρήματα — καὶ ἐξετείνετο κατὰ ἴχνη βέβαια καὶ πορρωτέρω πρὸς τὴν νοτιανατολικὴν ἄκραν, ὥστε νὰ περιφράσσῃ καὶ ἄλλους ἐπαλλήλους χώρους (κατ' ἀποστάσεις 25, 7 καὶ 8 που μ.), πιθανῶς ἀφωρισμένους πρὸς χωριστὰς ***φύλων πυρὰς*** ἄλλας, — αἱ ἐν τῇ κυρίᾳ λεκάνῃ ὅμως τέφραι, πάχους ὁλικοῦ 0,30 - 0,80 μ., κατεφάνησαν αἰῶνας ἀρχαιότεραι, καὶ δὴ αἱ μὲν περὶ τὸν κεντρικὸν πυρῆνα (ὑπόλευκον, ἀλευρώδη ὅλως, μὲ μικρότατα ἀπειροπληθῆ λευκάζοντα ὀστάρια) πᾶσαι ἁπλῶς, ἀκόμη δηλ. καὶ αἱ ἐπιπολῆς, ἤτοι αἱ τοῦ χωματοποιημένου καὶ ὀλίγην πόαν φύοντος ἐπιπάγου, ***ἀρχαϊκαί, ἤδη τοῦ Ϛ΄ αἰῶνος*** κατὰ τὰ ἄφθονα τεμάχια ***μελανογράφων καὶ χαρακτῶν ἀγγείων*** — οὐδενὸς δ' ἐρυθογράφου: αἱ δὲ πρὸς τὰ πλαίσια καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὸν σηκὸν μεταγενέστεραι βαθμηδόν, μέχρι καὶ ῥωμαϊκῶν κατὰ πολλά τινα λυχνάρια μὲ πριμνοειδεῖς λαβὰς ὀπίσω καὶ ἔκτυπον κοινὸν κόσμον) ἀλλὰ καὶ ὑέλινα τεμάχια· μάτην ὅμως ἐζητήσαμεν νὰ δικρίνωμεν στρώματα, ἐκλεπίζοντες καὶ τμηματικῶς χωροῦντες (μόνα διακριτὰ ἦσαν τὸ ***λευκάζον*** τῆς καθαρᾶς ***ὀστοτέφρας*** τοῦ κέντρου καὶ τὸ ἐπ' αὐτοῦ καὶ περὶ αὐτὸ ***μελάγγειον*** διὰ τὴν φυτικὴν ἐξαλλοίωσιν, πάλιν δὲ μελανώτερον τὸ κατώτατον, ἐπὶ τοῦ κεκαυμένου δηλ. στερεοῦ). — Προδήλως ἡ πυκνὴ ἐπαλληλία τῶν ἐνιαυσίων πιθανώτατα καύσεων ἠφάνιζεν ἐκπυροῦσα πᾶν στρῶμα διάμεσον, ἀφοῦ ὄχι μόνον δόμους ***καὶ ἐπιστύλια ἀκόμη*** τῆς νοτιοαναλικῆς πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ λείχουσα ἐξησβέστωνεν ἡ φλὸξ ἐν μέρει, ἀλλὰ καὶ μεταλλικὰ σκεύη ἢ εἰδώλια κατέτηκεν, ὄχι μόνον μολύβδινα, ὧν ἀπείρους παντοῦ μάζας ἀμόρφους οὐδὲ συνελέγομεν πλέον, ἀλλὰ ***καὶ χαλκᾶ.*** Ἀσφαλὲς μόνον ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους, τοὺς ἀρχαϊκοὺς ἰδίᾳ, ἀλλὰ καὶ τὸν Ε΄ αἰῶνα, ***παντοῦ ἀδιακρίτως*** καίοντες — ἰδίᾳ δὲ περὶ τὸ κέντρον τῆς νῦν λεκάνης καὶ νοτιώτερον, ἀλλὰ καὶ ἔξω, εἴδομεν, ὑπὸ τοῦ βωμοῦ τὰ θεμέλια, — βαθμηδὸν ἐπλησίαζον οἱ ὕστεροι πρὸς τὸν ὡς εἴπομεν, ἀπὸ τοῦ Γ΄ αἰῶνος (ἐπὶ αἰτωλοκρατίας, ἤδη κατὰ τἀρχαιότερα τῶν περὶ αὐτὸν νομισμάτων) λίθινον ἀνακτισθέντα σηκόν· διότι ἐνταῦθα τῆς λεκάνης μόνον, πρὸς τὸ βόρειον δηλ. πλαίσιον, εὑρίσκομεν καὶ ἑλληνιστικὰ καὶ ῥωμαϊκὰ ἐν γένει πράγματα.

Καὶ τοῦ μὲν πυρὸς ἡ ἔντασις ἅμα καὶ ἡ ἔκτασις κατεφαίνετο οὕτω πελωρία, ἐνθυμίζουσα ἀληθῶς τὰ περσικὰ καὶ καππαδοκικὰ ***πυρεῖα*** ἢ ***πυραιθεῖα***· εἴδη δὲ ζῴων καιομένων διεκρίναμεν ἐκ τῶν ἡμικαύστων τεμαχίων ὀστῶν καὶ βοῦς καὶ χοίρους καὶ πρόβατα (οὐδὲ ἕν δὲ ἀνθρώπινον, οἷα ἔλεγον εἰς τοὺς ἐγχωρίους διαβατικοί ποτε λόγιοι ἐκ μάχης δῆθεν, ἢ οἷά τα πλάσσει παράδοσις ἐγχωρία, ἐντοπίζουσα ἐδῶ τὴν πυργοποιΐαν τῆς Γραφῆς καὶ διηγουμένη ὡς τιμωρίαν τῶν αὐθαδῶν «Ἑλλήνων, ποῦ ἤθελαν νἀνεβοῦν στὸν οὐρανὸν» ἐγκατάθαψιν αὐτῶν ὑπὸ τὸ θεόργιστον κρήμνισμα. — Ξύλων τοὐναντίον ἢ καρπῶν εἶδος οὐδὲν διακριτὸν — ποσὰ δὲ θυμάτων, ἐκ τοῦ ὄγκου τῶν ὀστοβριθῶν στρωμάτων, βεβαίως μυριάδας.

Ἀλλ' ἐντὸς τῶν τεφρῶν, εἴπομεν, εὑρίσκοντο καὶ πρίγματα μεταλλικὰ καὶ πήλινα, ἀφιερωμένα καὶ ***συγκατακεκαυμένα*** (ὁριστικῶς, μετά τινας ἀμφιβολίας, ἀφ' ὅτου εἴδομεν καὶ χαλκῶν ***ἀγαλματίων ἡμίτηκτα*** τεμάχια), κυρίως κατὰ τὰς ἔξω τοῦ κέντρου κλίσεις, ὥστε προφανῶς ἀποκυλισμένα ἐκ τοῦ ὕψους τῶν ξυλοσωρῶν κατὰ τὰς καύσεις· ἦσαν ταῦτα· α΄) ***ὅπλα*** (δεκάδες αἰχμῶν δοράτων καὶ μαχαιρῶν ποικίλων, τούτων πιθανῶς ***ἱεροθυτικῶν,*** ἀφιερωμένα δηλ. μετὰ τὰς ἐπιτοπίους σφαγάς· ἐδῶ καὶ κράνος εὑρημένον ὑπὸ Παυλιανιτῶν πρὸ 60 ἐτῶν)· β΄) ***ἐργαλεῖα ὑλοτομικά,*** ὡσαύτως βέβαια μετὰ τὴν ἐδῶ χρησιμοποίησιν, ἀξίνας, πελέκεις (ὧν 5 διπλοῖ) ἢ ***ὀπτητικὰ*** (ὀβελοί τινες) καὶ ὅλως χειρωνακτικὰ (δρέπανα σιδηρᾶ, χαλκῆ σμιλίς, ἔτι καὶ ἄκμων αὐτούσιος)· γ΄) ***σκεύη ἱερά,*** λοιβῶν κλπ, οἷον κυλίχνη χαλκῆ μὲ ἡλοκόλλητα ὦτα, ἀρύταινα χαλκῆ μὲ λαβὴν σιδηρᾶν, φιάλη χαλκῆ συντεθλασμένη, ἄλλων ποικίλα τεμάχια κατεφθαρμένα ὑπὸ τοῦ πυρός, λαβῆ καδίσκου χαλκῆ, πυθμένες ἀγγειδίων χαλκῶν μολυβδοπλήρωτοι — καὶ ***ἐπενδύματα χαλκᾶ*** ξυλίνων κιστιδίων, ἐλάσματα δηλ., οἷον πιθανῶς ἦτο καὶ ***Σφὶξ ἀρχαϊκὴ*** ὀρθόπτερος, μήκους 0,20 μ., κλεῖθρον κλπ.· δ΄) ὀλίγιστα ***κοσμήματα,*** ἰδίᾳ δακτύλιοι σιδηροῖ κατεφθαρμένοι, 2 πόρπαι ἁπλαῖ τοξωταί· ε΄) κυριώτατα ***ὁμοιώματα*** αὐτοῦ τοῦ ἥρωος προφανῶς, ***δύο ἀγαλμάτια γυμνοῦ Ἡρακλέους χαλκᾶ,*** τὸ μὲν τέχνης ἀρχαϊκῆς ἐπιμελοῦς (ὕψος 0,10 εἰκ. $6^{α}$ - $7^{α}$) ἄπουν, τὸ δὲ ὠρίμου καὶ πολὺ καλῆς ἄρτιον καὶ ἄριστα διατηρούμενον (ὕψος 0,09 εἰκ. $6^{β}$ - $7^{β}$)· ἀμφότερα εἰκονίζουν τὸν ἥρωα ἐν τῇ γνωστῇ στάσει ζωηρᾶς ἐπιθέσεως πρὸς δεξιά, ὑψοῦντα πλαγίως παρὰ τὸν κρόταφον τὸ ῥόπαλον διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς προτείνοντα βεβαίως τὸ τόξον (ἂν καὶ ἀμφότερα λείπουν ἐκ τῶν κενῶν ἤδη ὀπῶν τῶν συνεσφιγμένων χειρῶν· ἄνευ τοῦ ἐν τῇ στάσει «χιασμοῦ» ἔτι ἀμφότερα, τὸ δὲ μεῖζον καὶ τραχὺ μᾶλλον ἀκόμη τὴν μορφοδοσίαν, προσθέτουν ὅμως κάτι ἀξιόλογον διὰ τὴν εἰκονιζομένην ὁρμὴν καὶ δύναμιν εἰς τὴν σειρὰν τῶν (ἐκ Δωδώνης κ. ἄ.) ἤδη γνωστῶν ἀρχαϊκῶν εἰδωλίων ***«ἐφορμώντων»,*** ἰδίᾳ τὸ μικρότερον,

ἐννοεῖται, τὸ οὕτως ἠρεμώτερον καὶ φυσικώτερον ἅμα τοῦ γνωστοῦ ἐν τῷ Cabinet des médailles ὑπερβολικοῦ Ἡρακλέους: ἐὰν τὸ α΄ παριστᾷ τὴν τεχνικὴν βαθμίδα τοῦ Ἀγελάδα π. χ. (ποιήσαντος, ὡς γνωστόν, καὶ ἀγένειον Ἡρακλέα), τὸ β΄ εἰκονίζει ἤδη τὴν μυρώνειον περίπου· ἀλλὰ καὶ ἄλλα χαλκᾶ τεμάχια ἀγαλματίων, χεῖρες ἰδίᾳ καὶ πόδες, εὑρέθησαν καὶ κορμὸς ἀποτετηγμένος τὴν κεφαλὴν καὶ τὰ ἄκρα, ἐνῷ ***πήλινα εἰδώλια ἐλλείπουν*** σχεδὸν ὅλως (ἐκτὸς τμήματος ὀπισθίων ταύρου).

Εἰς τὰ ***ἀναθήματα*** ὅμως, τἀναμφισβήτητα, καταλεκτέον, πλὴν 2 ἀστραγάλων χαλκῶν, ἰδίᾳ ***ῥόπαλον*** σιδηροῦν (μῆκος 0,46) καὶ τέλος τὰ σχετικῶς ὄχι ὑπεράφθονα ***πήλινα ἀγγεῖα,*** δηλ. μόνον τεμάχια καὶ οὐδὲν ἀκέραιον, διὸ καὶ ἀσφαλῶς συμπεραίνομεν ὅτι θὰ συνελέγοντο καὶ ἀπεφέροντο μετὰ τὰς θυσίας ἑκάστοτε, εἴς τινα ἀποθέτην ἴσως· ὅτι καὶ ταῦτα ἐπετίθεντο πρὸς συγκατάκαυσιν, οἱ ***πίθοι*** π. χ. οἵων ἔχομεν γύρους πλήρεις ἴσως ὑγρῶν σπενδομένων, καταφαίνεται ἐκ τῆς ἐπιφανείας ἤδη πολλῶν, ἐκλεπισμένης ὑπὸ τοῦ πυρός· τούτων τὰ πλεῖστα, ἐκτὸς τῶν ἀρχαιοτάτων, μελανογράφων εἴπομεν, ἦσαν μελαμβαφῆ μὲν ἀλλὰ σχημάτων λίαν ἀρχαιοφανῶν, τέσσαρα δὲ φέρουσι καὶ χαράγ-

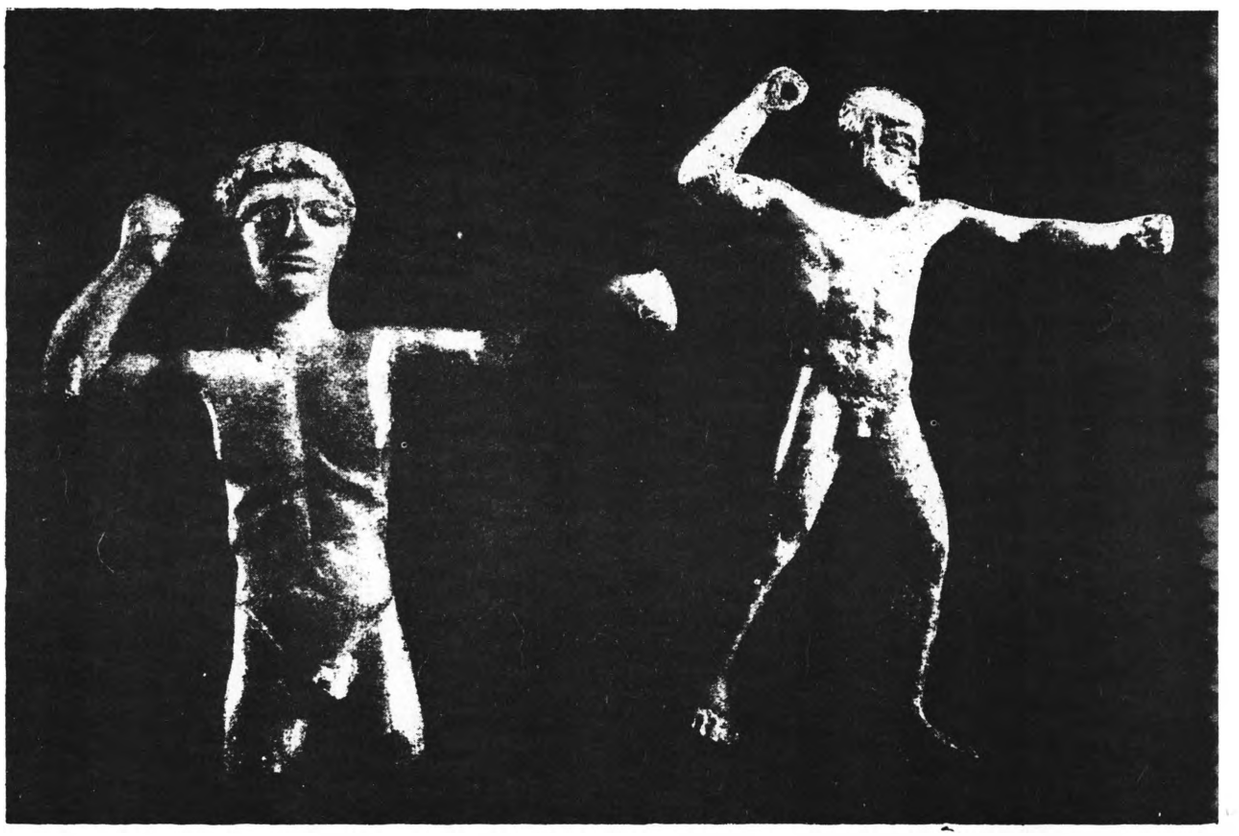

Εἰκ. 6 (α-β). Χαλκᾶ εἰδώλια Ἡρακλέους ἐκ τῶν τεφρῶν.

ματα ΕΡΑΚΛΕΙ ἢ ΗΡΑΚΛΕΙ ἢ ΗΡΑΚΛΕΙ,—ὡς δὴ καὶ δύο χαλκᾶ χείλη ἀγγείων (βουστροφηδὸν) τὰ [α]ΝΕΘΕ[κε.

Τοὐναντίον τὰ ***νομίσματα*** (ἐν ὅλῳ 13 ἐκ τῆς πυρᾶς, σχεδὸν ἅπαντα περὶ τὸ βόρειον πλαίσιον, οὐδὲν ἐκ τοῦ κέντρου τοῦ τεφροσωροῦ), τὰ πλεῖστα Αἰτωλῶν, ἀλλὰ καὶ Αἰνιάνων-Λαμιέων καὶ 2 ***Οἰταίων*** μὲ τὴν σχετικὴν πιθανῶς πρὸς τὰς ἐδῶ θυσίας ***ἱεροθυτικὴν μάχαιραν*** προδήλως τυχαῖα, πεσμένα ἐνταῦθα, ὄχι ἀναθήματα.

Συγκεφαλαιοῦμεν τὰ περὶ τῶν ἐνταῦθα καύ-

σεων ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς πορίσματα: πιστοῦται πρῶτον ἡ ***συγκατάκαυσις ἀναθημάτων*** ὡς ὁμοία πρὸς τὰς νεκρολατρικὰς τῶν κτερισμάτων· ἀσφαλῶς ἐπίσης κυροῦται ἡ ***ὁλοκαύτωσις*** αὐτῶν ἐκ τῶν ὀστῶν, ***παντομερῶν*** ὄντων καὶ οὐχὶ ἐκ μηρῶν μόνων (διὸ καὶ βοῶν καὶ κάπρων καὶ προβάτων ὀδόντες ἀλλὰ καὶ πόδες κλπ.), ὥστε καὶ κατὰ τοῦτο ἡ λατρεία προσφέρεται ὡς χθονίῳ τινί, οὐχὶ τελείως Ὀλυμπίῳ τῷ Ἡρακλεῖ. Ἀπεφέροντο δ' ὅμως μετὰ τὰς καύσεις τὰ ἀκέραια τῶν ἀναθημάτων, ὡς εἰκάζομεν ἐκ τοῦ ***ἐλλιποῦς*** τῶν τεμαχίων, ὃ δὲν θὰ ἐξήγει ἡ ἄλλως πιθανωτάτη διαρπαγὴ τῆς πυρᾶς ὑπ' ἀρχαίων καὶ νέων θησαυροδιφῶν, ἡ καὶ περὶ συγχρόνων μαρτυρουμένη. Τῶν καύσεων ἡ διάρκεια πιστοῦται μακραίων, ἀπὸ ἀρχαϊκῶν καὶ δὴ τοῦ ϛ΄ π. Χ. αἰῶνος τοὐλάχιστον μέχρι ῥωμαϊκῶν ὑστέρων, ἀλλ' ὡς ἐντονωτάτη φαίνεται ἐπὶ Αἰτωλοκρατίας — καὶ εἶτα ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων.

Ὀλίγον ὅμως, πολὺ ὀλίγον, βοηθεῖται ὑπὸ τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς λύσιν τὸ μέγα, ὅσον καὶ ἡ Οἴτη ἡ βαστάζουσα, πρόβλημα ***τῆς ἀρχῆς τῆς ἐνταῦθα λατρείας,*** ἂν δηλ. ὑπόκειται ἰθαγενής, καὶ δὴ ἐκ τῆς παναρχαίας ἤδη ἰαπετικῆς κοιτίδος κληρονομημένη πυρολατρικὴ παράδοσις ***(αὐτοπυρώσεως)*** ἢ μεταφύτευσις καὶ εἰς τὴν συνήθη ἑλληνικὴν ***ἡρωολατρείαν ἐγκέντρισις*** μικρασιατικῶν ***ἱστορικῶν*** ἐπιδράσεων (ταρσικοῦ Ἡρακλέους ἢ Σανδὼν κιλικικοῦ, πυρῶν συριακῶν πολὺ γνωστῶν κλπ.)· ἂν συνηγορεῖ πως ὑπὲρ τῆς πρώτης γνώμης ἡ ἀρχαιότης τῆς Οἰταίας πυρᾶς (βεβαίας ἐπαναλαμβάνομεν, ἀπὸ τοῦ ϛ΄ αἰῶνος π. Χ. τοὐλάχιστον) καὶ αὐτὸ τὸ ὕψος, — ἐξ ὧν δηλ. θὰ συνεπέραινέ τις ὅτι ***ἐγχωρία*** θὰ ἦτο ἀνέκαθεν καὶ ἡ παράδοσις τῆς ἐκ πυρᾶς ***εἰς οὐρανὸν*** ἀναλήψεως τοῦ Ἀλκείδου, — ἡ ***νεκρολατρικὴ*** τἀνάπαλιν φύσις τῶν θυσιῶν βαρύνει πολὺ ὑπὲρ τῆς γνώμης, ὅτι οὐχὶ ὡς ὀλυμπίῳ ἀλλ' ***ὡς ἥρωϊ πανταχοῦ ἀρ-***

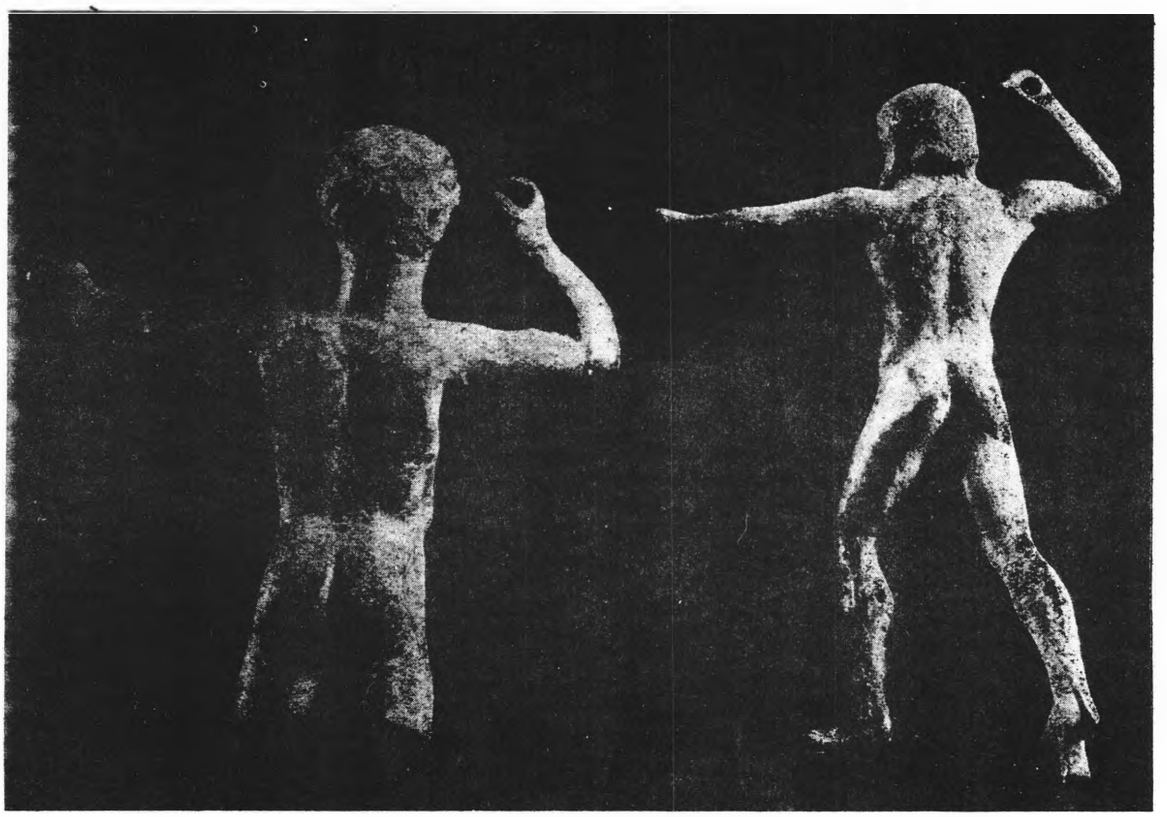

Εἰκ. 7 (α-β). Χαλκῶν εἰδωλίων Ἡρακλέους νῶτα.

χικῶς θύοντες καὶ οἱ Οἰταῖοι τῷ Ἡρακλεῖ, ὁλοκαυτοῦντες λοιπὸν ἁπλῶς καὶ εἰς αὐτὸν ἱερεῖα, ***ἔξωθεν ἁπλῶς*** ἐδέχθησαν, ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, ***τὸ ἐπὶ ὕψους*** οὐρανογείτονος καίειν τὰς πυρὰς καὶ δὴ (ἐκ τῆς ποιήσεως κυρίως τοῦ Κρεωφύλου· Friedländer Her. 82 ἑ. 121 ἑ. Robert griech. Heldensage II 569) καὶ τὴν πίστιν τῆς ***αὐτοπυρώσεως καὶ ἀναλήψεως***· καὶ ἔκτοτε λοιπὸν μόνον (καὶ ὄχι ἀπὸ προϊστορικῶν, ὡς θὰ προσεδοκῶμεν, χρόνων) ἔγινε τὸ Ξηροβοῦνι ***Φρυγία,*** δῆθεν ἐκ τοῦ πεφρῦχθαι τὸν Ἡρακλέα, ἐνῷ πράγματι ἦτο ἁπλῶς «κατα-πεφρυγμένη» ὑπὸ τὰς ῥιπὰς τοῦ Βορρᾶ καὶ τὸν παγετόν, εἰς οὓς εἶναι ἀναπεπταμένη, φορεὺς ἅμα τῆς περιφημοτέρας ***πυρᾶς*** καὶ τοῦ ὀνόματος καὶ τῶν περὶ ἀναλήψεως παραδόσεων.

Μικραὶ σκαφαί.

Μικραὶ σκαφαὶ ἐνεργήθησαν ἐξ ἀφορμῆς τυχαίων εὑρημάτων δύο ἐν Θήβαις, μία μὲν ἀμέσως ἔξω τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς Καδμείας πρὸς ἐξαγωγὴν ***σωροῦ ὅλου μυκηναϊκῶν γραπτῶν ὀστράκων ἀγγείων*** μέσης καὶ νεωτάτης περιόδου ἐκ τῆς παχυτάτης ἐκεῖ ἐπιχώσεως ***ἐκριμμάτων*** προδήλως μᾶλλον παρὰ ἐξ οἰκημάτων κατεφθαρμένων (ἀφοῦ ἐν ἱκανοῖς σποράδην λίθοις ὑπῆρξεν ἀδύνατον νἀκριβώσωμεν θεμέλια τοίχου) ἢ λειψάνων ἀγγειοπλαστείου· ἄλλως δὲ καὶ πέριξ τῆς θέσεως ἐκείνης πρὸς τὸν ***Ποῦρον*** (περὶ οὗ ἴδε Κεραμοπούλλου Θηβαϊκὰ σ. 348 ἑ.) ἄφθονα παντοῦ εἶναι κατεσπαρμένα ἐντὸς τῶν μακραιώνων ἐπιχώσεων ὅμοια ὄστρακα· ἀφοῦ δὲ καὶ δύσκολον πάντα νὰ προέρχωνται ἐξ ἀπορρίψεων ὕπερθεν τοῦ τείχους καὶ καθ' ἑαυτὴν ἀξιωτάτη θὰ ἦτο ἡ ἀποκάλυψις τοῦ δυτ. σκέλους τῆς Καδμείας, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον οἰκήσεων ὑπ' αὐτήν, ἐνδείκνυται συστηματικὴ ἐνταῦθα σκαφικὴ ἔρευνα. Ἐκ τῶν εὑρεθέντων πολλὰ φέρουσι κάλλιστον κόσμον γραπτόν, ἱκανὰ δὲ εἶναι συγκολλήσιμα καὶ εἰς πλήρη ἀγγεῖα.

Ἑτέραν δ' ἐν Θήβαις ἀνασκαφὴν ***τάφου θαλαμοειδοῦς λαξευτοῦ*** ἐτελέσαμεν κατὰ τὴν δυτικὴν κλιτὺν τῆς χαράδρας τῆς Δίρκης περὶ τὰ 200 μ. πέραν τῆς κρήνης Παραπορτιοῦ (Κεραμοπούλ. ἔ. ἀ. σελ. 322 ἑ., 430 ἑ.) καταλαβόντες ἀνοιγόμενον ὑπὸ τοῦ ἰδιοκτήτου Π. Τσοκανῆ καὶ ἤδη φθειρόμενον τὸν τάφον· ἦτο ***διθάλαμος καμαρωτὸς ἀμφοτέρας τὰς παραπλεύρους ὀροφὰς*** καὶ τὰς θύρας (κατὰ τὴν μίαν τὴν σῳζομένην), μετὰ δρόμου (μήκους σῳζομένου 3 μ.), ὡσαύτως λαξευτοῦ εἰς τὸ στερεὸν ἀλλ' ἅμα καὶ τειχία ἑκατέρωθεν καὶ στέγην, ὑστερογενῆ, φαίνεται, ἔχοντος (εἰκ. 8). Καὶ τοῦ μὲν προθαλάμου ἡ ὀροφὴ εἶχε πάλαι καταρρεύσει ὡς καὶ τὸ ἄνω τῆς (πλατ. 1,55) θύρας, ἀλλ' ὕψος εἶχε τοὐλάχιστον 3,20 μ., μῆκος δὲ 3,20 καὶ πλάτος 2,60 — καὶ ἦτο κεκονιαμένος καὶ τὰ τοιχώματα καὶ τὸ ἔδαφος διὰ λεπτοῦ λευκοῦ ἀσβεστοκονιάματος· ἐκ δὲ τούτου ἄγει καμαρωτὴ θύρα πρὸς τὸν ἀριστερὰ κύριον καί πως εὐρύτερον θάλαμον (ὕψος 2,70 × 3,50 × 3,15), ὑφ' οὗ τὸ ἔδαφος ἐσκαμμέναι τρεῖς ὀρθογώνιαι (μέσων διαστάσεων 1,90 × 55 × 45 μ.) θῆκαι περὶ τὰς πλευράς, ἀποτελοῦσαι τοὺς κυρίως τάφους, εἶχον καὶ συνεχὲς πλαίσιον πέριξ κτιστὸν ὡς πεζοῦλλι ἐξ ὀπτοπλίνθων καὶ ἀσβέστου, — τὸ πλεῖστον ἤδη κατεστραμμένον — καὶ ὑψη-

Εἰκ. 8. Τάφος διθάλαμος Θηβῶν.

λότερα περίπου 1 μ. ἀνὰ μίαν λαξευτὴν ὡσαύτως μικρὰν κόγχην, πρὸς ἐναπόθεσιν βεβαίως ποτὲ κτερισμάτων.

Ἀτυχῶς ὁ ***οἰκογενειακὸς*** βεβαίως τάφος ἦτο ἤδη πάλαι διηρπασμένος, ὡς ἐδείκνυον ἀμέσως τὰ φύρδην καὶ ὑψηλὰ ὑπὲρ τὸ ἔδαφος ἐντὸς τῶν χωμάτων διερριμμένα ὀστᾶ (τοὐλάχιστον 5 σκελετῶν) ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνατροπὴ τῶν δύο λιθίνων θυρωμάτων (πεζῶν τινων ἄλλως), τὰ παντοῦ ἐγκατεσπαρμένα τεμάχια ἀμμοκονιάματος· διὸ καὶ πενιχρὰ καὶ τὰ ἐκ τῶν χωμάτων φύρδην ὑπολειφθέντα ἡμῖν εὑρήματα, ἤτοι: πλὴν δωδεκάδος τεμαχίων πηλίνων εἰδωλίων, ἁπάντων γυναικείων μεταγενεστέρων, 4 λυχνάρια

ρωμαϊκοῦ τύπου μὲ τὴν γνωστὴν πρυμνοειδῆ ὀπίσω προεξοχὴν ἀντὶ λαβῆς, ἔχοντα ὑπὸ τὸν πυθμένα χαρακτὰ δύο μὲν τὸ ΛΟΥΚΙΟΥ, ἓν δὲ τὸ ΒΕΝΥCΤΟΥ καὶ ἓν μόνον μέγα Α· ἔτι τραγικὸν προσωπεῖον καλῶς διατηρούμενον, τὸ μόνον πιθανῶς κατὰ χώραν ἀφειμένον (ὄρθιον ἐν γωνίᾳ τοῦ προθαλάμου) ὑπὸ τῶν ἀρχαίων τυμβωρύχων καὶ ἓν μόνον χρυσοῦν φυλλάριον.

Ἀκριβῶς χάριν ἀσφαλεστέρας φυλάξεως ἐπετράπη εἰς τὸν ἰδιοκτήτην νὰ χρησιμοποιῇ τὸν τάφον ὡς ἀποθήκην.

Μεγαλύτεραι δὲ ἀνασκαφαὶ ἐτελέσθησαν πρῶτον μὲν εἰς δύο περιόδους ὑπὸ τὸν ***Ταξιάρχην τῆς Κορωνείας*** παρὰ τὰς πηγὰς τοῦ Φαλάρου· ἀλλὰ περὶ ταύτης δημοσιεύοντες ἐν τῷ προσεχεῖ τόμῳ τοῦ ΑΔ ἐκτενῆ πραγματείαν, ἐνταῦθα συνοψίζομεν μόνον βραχύτατα, ὅτι ἐκ τοῦ ἐρειπιῶνος ἐκείνου μονῆς βυζαντιακῆς ἀπεκομίσαμεν ἐκτὸς πλήθους γραπτῶν βυζαντιν. ἀγγείων, τινῶν ἐξαιρέτων, καί τινων νομισμάτων βυζαντινῶν καὶ φραγκικῶν, παντοῖον ἀρχαῖον ὑλικὸν ἐκ τῆς ἀρχαίας Κορωνείας καὶ τῶν νεκροταφείων αὐτῆς εἰλημμένον· τούτου δὲ ἀξιόλογοι ἰδίᾳ εἶναι οἱ ἐνεπίγραφοι λίθοι, πλὴν δηλ. πολλῶν δεκάδων ἐπιτυμβίων, ἀναθηματικαί τινες καὶ τιμητικαὶ (π. χ. εἰς Τύχην, εἰς τὸν Σύλλαν, τὸν Λολλιανόν, τὸν Οὐαλεριανὸν κλπ.), ψήφισμα εἰς τραγικὸν Ἔφεσιον τοῦ Β΄ π. Χ. αἰῶνος, κυρίως ***πέντε μεγάλαι αὐτοκρατορικῶν γραμμάτων*** (Ἀδριανοῦ, Ἀντωνίου Πίου καὶ Μ. Αὐρηλίου) περιεκτικαὶ ἐπιγραφαί, ὧν πολυτιμοτάτη (ἐκτὸς τῆς κυρούσης τὴν αὐτονομίαν τῆς Κορωνείας) ἰδίᾳ ἡ πιστοῦσα ***μεγάλα τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ ἐν τῇ Κωπαΐδι ὑδραυλικὰ ἔργα*** (***προχώματα*** κανονίζοντα τὰς κοίτας Φαλάρου, Ἑρκύννης καὶ Κηφισοῦ).

ΝΙΚ. Γ. ΠΑΠΠΑΔΑΚΙΣ

ΑΝΟΡΥΞΙΣ ΘΑΛΑΜΟΕΙΔΩΝ ΤΑΦΩΝ ΕΝ ΜΥΚΗΝΑΙΣ

Τὴν 3 Ἰουνίου 1919 ἠρξάμην δαπάναις τοῦ Δημοσίου τῆς ἀνορύξεως τάφων τινῶν θαλαμοειδῶν ἐν Μυκήναις τέως ἀφανῶν καὶ μήπω ἐρευνηθέντων. Τὴν ὕπαρξιν ἐνίων τούτων μοὶ ὑπέδειξαν ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ ἔμπειρος περὶ τὰ τοιαῦτα τέως ἐπιστάτης ἀνασκαφῶν, νῦν δὲ διευθυντὴς τοῦ μικροῦ ἐν Μυκήναις τῆς «Ὡραίας Ἑλένης τοῦ Μενελάου» Ξενοδοχείου Δημήτριος Ντάσης, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ πρώην φύλαξ ἀρχαιοτήτων ἐκεῖ Γεώργ. Ἀλεξόπουλος.

Ὁ πρῶτος ἀνορυχθεὶς θαλαμοειδὴς ἢ σπηλαιοειδὴς ἀκριβέστερον τάφος εὑρηται ἐν θέσει «Διάσελο», κάτωθι δηλ. καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ λόφου, ἐφ' οὗ ἡ μικρὰ τῆς Παναγίας ἐκκλησία. Μετὰ ἐργασίαν ἡμερῶν τινων ἀνωρύξαμεν ὁλόκληρον τὸν δρόμον καὶ ἐν τέλει ἀνεύρομεν τὴν εἴσοδον τοῦ τάφου εἰς ἱκανὸν βάθος ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν τοῦ λόφου. Πλὴν αὕτη ἦτο κατεστραμμένη ἐκ τῆς πτώσεως μεγάλων ὄγκων χωμάτων, ὥστε μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ἀποφρασσόντων τὴν εἴσοδον λίθων ἦτο ἀδύνατος ἡ εἰς αὐτὸ εἴσοδος. Ἐκ τούτου ἀπεδείχθη ὅτι ὁ τάφος εἶχεν ὑποστῆ καθίζησιν, ἦτο δηλ. κατὰ τὴν κοινὴν ἔκφρασιν «βουλιαγμένος». Οὕτω ἐδέησε νἀρχίσῃ ἡ ἐργασία ἄνωθεν καὶ νἀνασκαφῇ ὁλόκληρος ὁ τάφος, τοῦθ' ὅπερ ἀπῄτησεν ἐργασίαν πολλῶν ἡμερῶν καὶ ἐπίπονον. Ἀλλὰ συνήθως οἱ τάφοι οὗτοι ἱκανοποιοῦσι τὰς ἀνασκαφάς, διότι εἰσὶν ἄθικτοι.

Ὄντως μετά τινας ἡμέρας ἐφθάσαμεν εἰς τὸ νεκρικὸν στρῶμα, ὅπου ἡ συγκομιδὴ ἦν ἱκανῶς πλουσία. Ὁ τάφος λελαξευμένος ἐν τῷ βράχῳ εἶχε σχῆμα τετραγωνικόν. Καὶ τὸ μὲν ὕψος αὐτοῦ ἦν 4 μ., τὸ μῆκος 3 μ. καὶ τὸ πλάτος 2,80. Τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου 0,82, τὸ μῆκος τοῦ δρόμου 12 μ., τὸ ὕψος 4 καὶ τὸ πλάτος αὐτοῦ 0,60. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ ἀριθμοὶ οὗτοί εἰσι κατὰ προσέγγισιν, διότι εἰς τοιούτους τάφους αἱ διαστάσεις ποικίλλουσι λίαν ὡς ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ἐδάφους.

Εὐθὺς δὲ παρὰ τὴν εἴσοδον ὑπὸ λίθους τινὰς ἀργοὺς ἐκ τῶν ἀποφρασσόντων ταύτην εὑρέθησαν 1) ***φύλλα τινὰ χρυσοῦ*** (διπλᾶ τριγωνοειδῆ), 2) ***ψηφὶς πρασίνη ἐξ ὑελώδους μάζης,*** 3) ***λίθος ἐγγεγλυμμένος μέλας*** μὲ ὑδατίνας γραμμάς, 4) ***ψηφὶς κυανῆ*** τεθραυσμένη εἰς τρία τεμάχια, 5) ***ψηφὶς ἐκ μέλανος λίθου*** λίαν στιλπνοῦ σχήματος κωνοειδοῦς ἀκανονίστου, 6) ***ψηφὶς σφαιρικὴ ὑπομέλαινα*** μικροσκοπική, 7) ***λίθος ἐγγεγλυμμένος*** ἀμυγδαλοειδοῦς σχήματος, χρώματος καφεχρόου μετὰ λευκῶν στιγμάτων. Ὁ λίθος οὗτος φέρει ἐγκοπὰς τινὰς καὶ παριστᾷ κεφαλὴν ἵππου, 8 - 10) ***τρία ὀστέϊνα ἀντικείμενα,*** ἐξ ὧν ἓν κομβίον καὶ δύο ψηφίδες διάτρητοι, 11) ***λίθος ἐγγεγλυμμένος,*** τροχοειδὴς καὶ κιτρινόχρους, σκληρότατος, πιθανὸν ὄνυξ, διαμ. 0,12, ἐπὶ τῆς κυρίας ὄψεως τοῦ ὁποίου παρίστανται ***τρεῖς γυναικεῖαι μορφαί,*** ὧν ἡ ἐν τῷ μέσῳ ὑπερέχει πολλῷ τῶν ἄλλων δύο ἑκατέρωθεν, ἐξ οὗ εἰκάζομεν ὅτι αὕτη παριστᾷ θεάν. Πᾶσαι κατὰ τὸν συνήθη μυκηναϊκὸν τρόπον ἐνδεδυμέναι, ἔχουσιν κεκαμμένους τοὺς βραχίονας καὶ ἐρειδομένους ἐπὶ τῆς ὀσφύος ἐν σχήματι ὀρχήσεως. Ὅτι δὲ πρόκειται περὶ τοιούτου τινὸς μαρτυρεῖται

καὶ ἐκ τῆς κινήσεως τῶν σωμάτων καὶ τῶν τριῶν γυναικῶν, διότι πᾶν ἄλλο ἢ ἀκινησίαν δηλοῦσι τὰ σχήματα τούτων. Ἡ δ' ὄρχησις αὕτη δὲν θὰ ἦτο βεβαίως πρὸς ψυχαγωγίαν, ἀλλ' ἀσφαλῶς ***θρησκευτική,*** ὡς εἴθιστο κατὰ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους (Εἰκ. 1).

Εἰκ. 1. Ἔγγλυπτος μυκηναϊκὴ σφραγίς.

Ἡ θεὰ αὕτη ἔχει τὴν κεφαλὴν ἐν κατατομῇ ἐστραμμένην πρὸς τὰ δεξιά, ἔχει δὲ τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος μέχρι τῆς ὀσφύος τελείως γυμνὸν μὲ μεγάλους μαστοὺς καὶ μὲ ψέλια περὶ ἀμφοτέρους τοὺς βραχίονας, ὄπισθεν δὲ ἐπὶ τῶν νώτων αὐτῆς πίπτει πλουσία κόμη εἰς πλοκάμους. Περὶ τὸν λαιμὸν φέρει περιδέραιον, ὄπισθεν δὲ τούτου παρίστανται ἀνεμιζόμενα τὰ ἄκρα ταινίας (φιόγκου), τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύνατό τις ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ ἐκλάβῃ ὡς πτέρυγας. Ἡ ὀσφὺς εἶνε λίαν ἐσφιγμένη, ἐνῶ τοὐναντίον τὸ κάτωθεν ἔνδυμα, ἀληθὴς σημερινὴ «φοῦστα», εὐρύνεται λίαν πρὸς τὰ κάτω εἰς σχῆμα κωδωνοειδὲς (cloche). Εἶνε δὲ τοῦτο, ὡς πάντα τὰ μυκηναϊκὰ ὅμοια γυναικεῖα ἐνδύματα, οὐχὶ ἁπλοῦν, ἀλλ' ἀποτελεῖται ἐξ ἐρραμμένων ἀλλεπαλλήλων στολίδων (volants). Χάριν περιεργείας παραθέτω ὧδε φωτογραφικὴν ἀπεικόνισιν ξυλίνης συγχρόνου βελονοθήκης ἐκ τῶν φυλακῶν Παλαμηδίου ἐν Ναυπλίῳ (Εἰκ. 2), ἥτις ἔχει σχῆμα γυναικὸς φερούσης ἔνδυμα λίαν ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς ἐπὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ σφραγιδολίθου θεᾶς. Μετὰ τόσας χιλιετηρίδας παρατηρεῖ τις μετὰ καταπλήξεως πῶς ἐν Ἑλλάδι διετηρήθη ἡ αὐτὴ ἐγχώριος τεχνοτροπία, ἡ ἀρεσκομένη πάντοτε σχεδὸν εἰς τὰ αὐτὰ περίπου γεωμετρικὰ σχήματα.

Εἰκ. 2. Σύγχρονος ξυλίνη βελονοθήκη.

Αἱ ἑκατέρωθεν μικραὶ χορεύτριαι φέρουσι τὸ αὐτὸ σχεδὸν ἔνδυμα, εἶνε δὲ κομψόταται καὶ κύπτουσι χαριέντως ὡς σύγχρονοι δεσποινίδες ἐν χοροεσπερίδι . . .

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται ἡ σπουδαιότης τοῦ εἰρημένου λίθου, ὅστις τυγχάνει ἐκ τῶν σπανιωτάτων διὰ τὴν ἐνδιαφέρουσαν ταύτην παράστασιν.

Ἐκτὸς τῶν εὑρημάτων τούτων ἀνευρέθησαν καὶ πολλὰ τεθραυσμένα ἀγγεῖα τοῦ συνήθους μυκηναϊκοῦ τύπου (Εἰκ. 3).

Τάφος δεύτερος. Τοῦτον ἀνώρυξα καθ' ὅλως ἀνέλπιστον τρόπον. Κατά τινα δηλ. καταιγίδα ἐπισυμβᾶσαν ἐσχάτως ἐν Μυκήναις κατέπεσε μέρος τοῦ ἀριστεροῦ τοιχώματος τοῦ δρόμου θολωτοῦ τινος τάφου, ὃν πρὸ ἐτῶν εἶχεν ἀνασκάψει ὁ κ. Τσούντας. Ὁ τάφος οὗτος εὑρηται οὐχὶ μακρὰν τοῦ πρώτου καὶ πλησίον κατεστραμμένου θολωτοῦ τάφου, οὗ σώζεται ἡ Πύλη μὲ τὸ μέγα ἄνωθεν ὑπέρθυρον (ἴδε Mycenean Age κλπ. σελ. 125 εἰκ. 46).

Κατὰ τὴν κατάπτωσιν λοιπὸν τοῦ τοιχώματος ἀνεφάνη τάφος μικρὸς θαλαμοειδὴς ἐν σχήματι κλιβάνου πλάτους 2 μ., μήκους 2,20 καὶ ὕψους 1,70. Τὸ ἄνοιγμα αὐτοῦ 0,80 καὶ τὸ ὕψος 1,70. Οἱ ἀνασκάψαντες δηλ. καὶ κατασκευάσαντες τὸν δρόμον τοῦ προειρημένου θαλαμοειδοῦς τάφου δὲν ἐγνώριζον τὴν ὕπαρξιν ἐκεῖ πλησίον ἑτέρου τάφου, οὕτω δὲ τὸ τοίχωμα τοῦ πρώτου ἀπεῖχε μόλις ὀλίγα ὑφεκατοστόμετρα ἀπὸ τοῦ τέρματος τοῦ κλιβανοειδοῦς μικροῦ τούτου τάφου, ἐξ οὗ διαπιστοῦται ἅπαξ ἔτι πόσον ἐπιμελῶς ἀπεκρύπτοντο οἱ τάφοι οὗτοι, οὐδενὸς ἄνωθεν σημείου δηλοῦντος τὴν ὕπαρξίν των.

Ἀνερευνήσαντες τοῦτον ἀνεύρομεν τὰ ὀστᾶ ἑνὸς μόνου νεκροῦ, ἴσως γυναικός, παρὰ δὲ τὴν εἴσοδον αὐτοῦ ἑπτὰ ψηφῖδας ἐξ ὑελώδους μάζης διαφόρου σχήματος, ἤτοι στρογγύλας, ἐπιμήκεις καὶ ρομβοειδεῖς.

Τάφος τρίτος. Τοῦτον ἀνώρυξα ἐν θέσει «Καλκάνι» πλησίον τοῦ καλουμένου «Κάτω πηγαδιοῦ» τοῦ χωρίου Χαρβατίου, ὅπου καὶ ἄλλοτε ἀπεκαλύφθησαν τάφοι θαλαμοειδεῖς. Ὁ τάφος οὗτος εὑρηται πρὸς τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν τοῦ λόφου. Αἱ διαστάσεις του ἔχουσιν ὡς ἑξῆς: Μῆκος δρόμου 6 μ., ὕψος 2,80, πλάτος 120 - 0,70, παρὰ δὲ τὴν εἴσοδον 0,60. Τοῦ δὲ κυρίως τάφου κυκλοτεροῦς σχεδὸν τὸ σχῆμα: διάμετρ. 2 - 2,50, ὕψος 2 μ., ὕψος εἰσόδου 1,70.

Ὁ μικρὸς οὗτος τάφος ἐκτὸς ὀλίγων ὀστῶν δὲν περιεῖχεν ἢ μικροσκοπικὴν ***ψηφῖδα*** καὶ ἓν μικρὸν ***λίθινον σφονδύλιον.***

Τάφος τέταρτος. Ὁ τάφος οὗτος ὡς καὶ οἱ ἑπόμενοι τρεῖς εὑρηνται ἐν τῷ χωρίῳ ***Πρίφτανι*** ἀπέχοντι περὶ τὴν $^1/_2$ ὥραν ἀπὸ τῶν Μυκηνῶν καὶ πρὸς ταριστερὰ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης εἰς Ἡραῖον. Ὁ θάλαμος τοῦ τάφου τούτου εἶνε

σχήματος ὀρθογωνικοῦ μετὰ μικρᾶς πρὸς Β ἐν εἴδει κόγχης εἰσοχῆς, οἷαι ὑπάρχουσι πολλάκις ἐν τοῖς μυκηναϊκοῖς τάφοις. Τὸ ὕψος αὐτοῦ εἶνε 2,30, τὸ μῆκος 4 μ. καὶ τὸ πλάτος 2,80. Τοῦ δὲ δρόμου τὸ μῆκος εἶνε 6,50, τὸ πλάτος 1 μ. Περὶ δὲ τὸ στόμιον τοῦ τάφου 0,80 καὶ ὕψος 3 μ. Ἐντὸς αὐτοῦ ἀνεύρομεν ***δέκα ἀγγεῖα*** ἤτοι: πρώτης 0,275, εὖρος στομίου 0,12· ὕψος δευτέρας 0,225, εὖρος στομίου 0,10. Τὰ τοιχώματα λίαν παχέα. Διατηροῦνται ἀμφότεραι τελείως ἀκέραιαι. 5) ***Στάμνος*** μετὰ τριῶν λαβῶν καθέτων ὕψος 0,205, διάμ. στομίου 0,115· πηλὸς ἀνοικτὸς ἐρυθροκίτρινος. 6 - 10) ***Πέντε στεγανόστομοι ἀμφορίσκοι,*** ὧν τρεῖς τελείως ἀκέ-

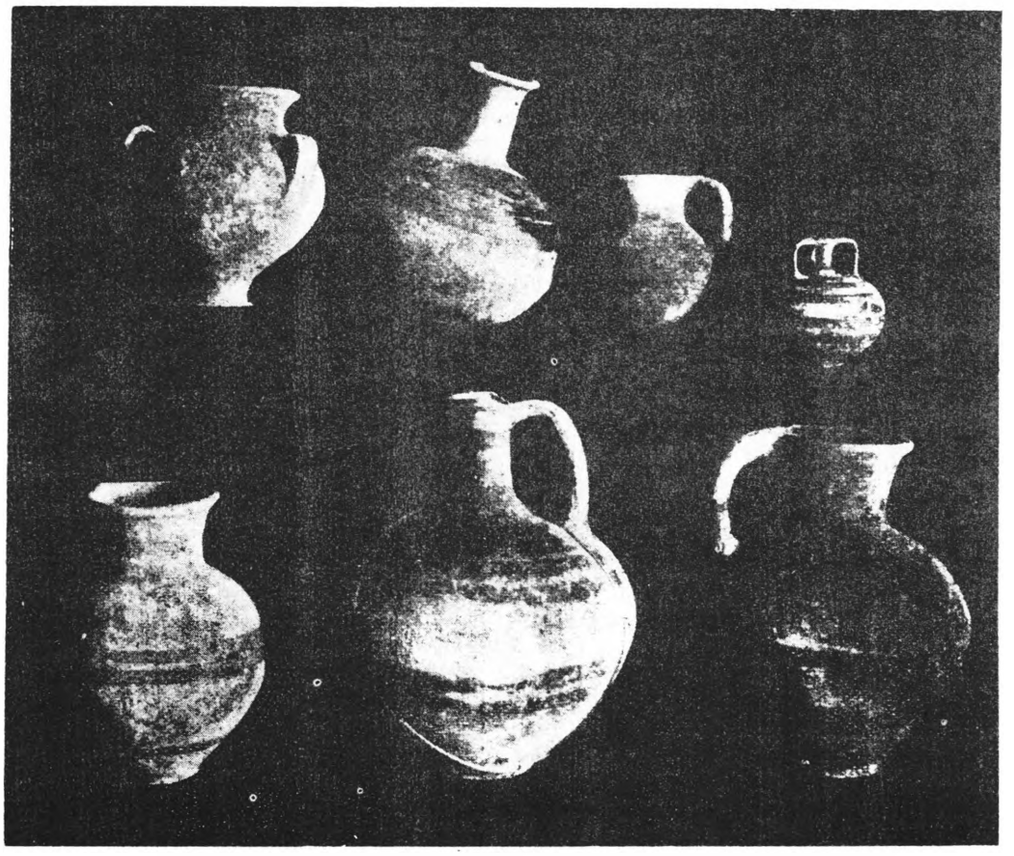

Εἰκ. 3. Μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα δευτέρου τάφου.

1) ***Ὑδρίαν*** ὕψος 0,285, διάμετρ. στομίου 0,07. Χρώματος πορτοκαλόχρου μετὰ ταινιῶν καστανοχρόων ὁριζοντίων περὶ τὴν γαστέρα. Ἐν τῇ πρώτῃ ζώνῃ μετὰ τὸν τράχηλον ἑλικοειδῆ κοσμήματα. Συνεκολλήθη ἐκ πολλῶν τεμαχίων. 2) Ὁμοία ὕψος 0,305, διάμετρ. στομίου 0,07, πηλὸς πορτοκαλόχρους. Φέρει ὁριζοντίας ζώνας καί τινα κοσμήματα ἐπὶ τῆς πρώτης ζώνης ἄνω. Συνεκολλήθη ἐκ πολλῶν τεμαχίων. 3 καὶ 4) ***Δύο προχοΐδες*** σφαιροειδεῖς μετὰ στρογγύλης λαβῆς. Φέρει καστανοχρόους ζώνας ἐν τῷ μέσῳ τῆς γαστρός. Πηλὸς ὠχροπράσινος. Ὕψος τῆς ραιοι, ὕψος τούτων 0,105, 0,08, 0,065 (Εἰκ. 4).

Τάφος πέμπτος. Οὗτος ὁ μέγιστος πάντων κεῖται ὅλως πλησίον τοῦ προηγουμένου. Μετὰ τὴν ἐκσκαφὴν τοῦ δρόμου εὑρέθη καὶ οὗτος ἐν καθιζήσει ὡς ὁ πρῶτος, ἐξ οὗ καὶ ἐδέησε νἀνασκαφῇ ἐξ ὁλοκλήρου ἄνωθεν. Τὸ σχῆμα αὐτοῦ εἶνε τελείως ἀκανόνιστον, διότι πρὸς ἁπάσας τὰς πλευρὰς αὐτοῦ σχηματίζει κοιλότητας καὶ κόγχας. Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὑπάρχουσι καὶ λάκκοι πολλοί, ἐφ' οὗ δηλοῦται τὸ πλῆθος τῶν ἐν αὐτῷ ἐνταφιασθέντων νεκρῶν. Αἱ διαστάσεις αὐτοῦ ἔχουσιν ὧδε: μῆκος μέγιστον 5 μ., πλά-

τος 3,50, ὕψος 3 μ. Τοῦ δρόμου μῆκος ἄδηλον, διότι δὲν ἀνεσκάφη ἢ ἐλάχιστον τούτου τμῆμα, ὕψος 2,60, πλάτος 1 μ., παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ τάφου 0,80.

Ἐντὸς τῶν κογχῶν καὶ τῶν λάκκων ἀνευρέθησαν πολλὰ ἀγγεῖα καὶ ὀστᾶ, ἀλλὰ πλεῖστα

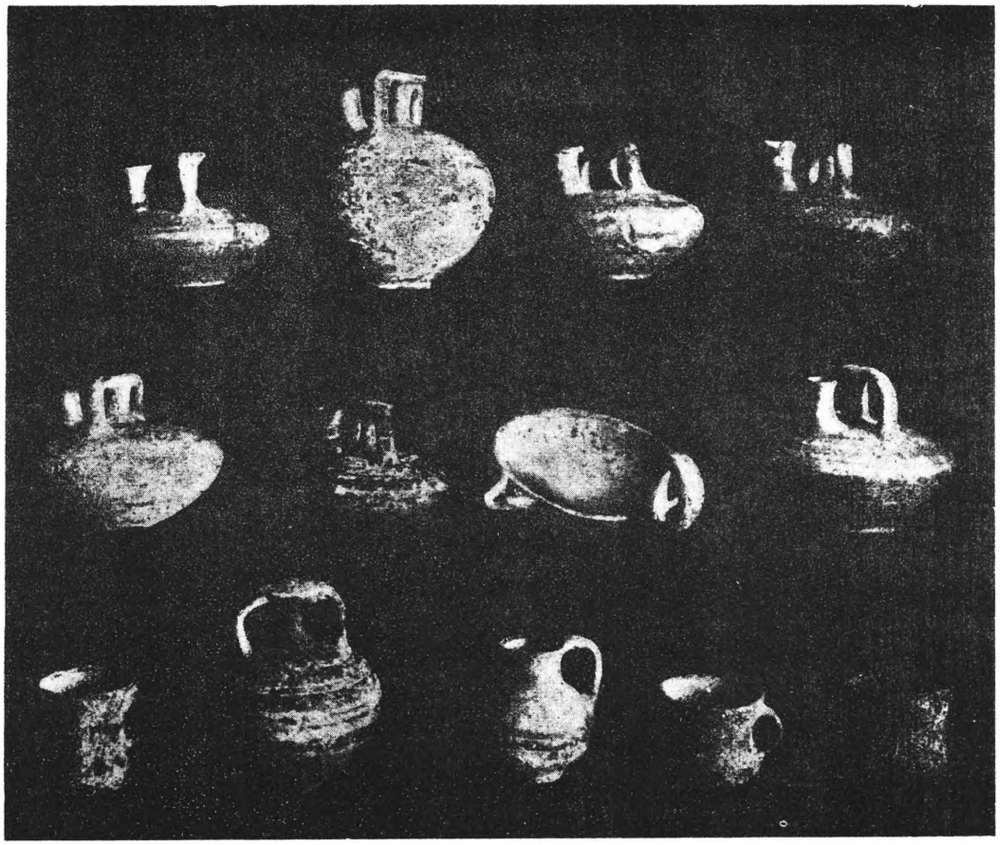

Εἰκ. 4. Μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα τετάρτου τάφου.

ἦσαν καὶ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς νεκρικῆς στρώσεως, ἐξ οὗ προῆλθε καὶ ἡ θραῦσίς των μετὰ τὴν κατάπτωσιν τοῦ ἄνωθεν φυσικοῦ θόλου τοῦ τάφου.

Τὰ εὑρεθέντα κτερίσματά εἰσι τὰ ἑξῆς: 1) ***Πρόχους*** μετὰ στενοῦ λαιμοῦ καὶ σφαιροειδοῦς γαστρός. Πηλὸς πορτοκαλόχρους. Κατὰ τὸ ἥμισυ τεθραυσμένος, ὕψος 0,15, διάμετρ. στομίου 0,065. Ταινίαι ὁριζόντιοι καστανόχροοι. 2) ***Ὁμοία*** ἐκ πηλοῦ πρασινοχρόου μετὰ ταινιῶν καστανοχρόων ὁριζοντίων ἐν τῷ μέσῳ τῆς γαστρός. 3 - 14) ***Δώδεκα στεγανόστομοι ἀμφορίσκοι,*** ὧν ἑπτὰ τελείως ἀκέραιοι. Τὰ μεγέθη των ποικίλλουσιν ἀπὸ 0,065 - 0,13. Πάντες φέρουσιν ταινίας ὁριζοντίας ἐρυθρὰς ἢ καστανοχρόους ἐπὶ πηλοῦ ἐρυθροῦ ἢ καστανοχρόου. Ἐπὶ τῶν ὤμων φέρουσι τινὲς μὲν μικροὺς κύκλους μετὰ κοκκίδων, τινὲς δὲ ἡμικυκλικὰ συγκεντρικὰ τόξα, ἄλλοι δὲ τέλος δυσδιάκριτα σχήματα. 15 - 17) ***Τρεῖς κύαθοι*** μετὰ μιᾶς λαβῆς, δύο δὲ τούτων καὶ μετὰ προχοῆς. Ὕψος τούτων 0,06 - 7, διάμ. χείλους 0,11 - 0,13.

18 - 21) ***Τέσσαρα μικρὰ κύπελλα*** μετὰ λαβῆς χειροποίητα ὕψος 0,045 - 0,055 καὶ διάμ. χείλους 0,05 - 0,06 μετὰ ὁριζοντίων ζωνῶν. 22) ***Κύαθος*** μικρὸς ἡμισφαιρικὸς μετὰ λαβῆς τεθραυσμένης. Φέρει ὁριζόντιον ζώνην, ὕψος 0,06, διάμ. 0,085. 23) ***Προχοΐς*** ἀρτία ὕψος 0,07, διάμετρ. 0,035. 24) ***Σφονδύλιον*** ἐκ σκληροῦ λίθου. 25) ***Δεπὶς ἐξ ὀψιανοῦ λίθου.*** 26) ***Τε-***

μάχιον ἐλέφαντος. 27) ***Εἰδώλιον*** γυναικὸς κρατούσης βρέφος εἰς τὰς ἀγκάλας τοῦ γνωστοῦ πρωτογενοῦς μυκηναϊκοῦ τύπου, ὕψ. 0,11. Τεθραυσμένον εἰς δύο τεμάχια. Πηλὸς καὶ διακόσμησις ἐρυθρά.

Τάφος ἕκτος. Καὶ οὗτος ἀνευρέθη πλησίον τῶν προηγουμένων ἐπὶ τῆς αὐτῆς πρὸς τὸ Ἡραῖον ὁδοῦ ἐν τῷ χωρίῳ Πρίφτανι. Ἔχει μῆκος 3,50 καὶ πλάτος 2,80, ὕψος δὲ 1,80. Ὁ δρόμος αὐτοῦ: μῆκος 7-8 μ., ὕψος 3 μ. καὶ πλάτος κατὰ τὴν εἴσοδον τοῦ τάφου 0,60-0,80. Ἐν αὐτῷ εὕρομεν πρὸ μὲν τῆς εἰσόδου ***τρία μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα,*** ἤτοι δύο στεγανοστόμους ἀμφορίσκους ὕψος 0,15 καὶ ***κύαθον*** μετὰ λαβῆς ὕψος 0,06, διάμ. στομίου 0,09. Οἱ ἀμφορίσκοι φέρουσι τὰς συνήθεις ὁριζοντίους ζῶνας καί τινα ἐπὶ τῶν ὤμων κοσμήματα.

Ἐντὸς δὲ τοῦ τάφου ἀνωρύξαμεν εὐθὺς παρὰ τὴν εἴσοδον πρὸς τἀριστερὰ τετράπλευρον ὀρθογώνιον λάκκον μήκους περίπου 1,60, ἐν ᾧ ὑπῆρχον ὀστᾶ νεκροῦ. Ἄνωθεν δὲ τοῦ τάφου εὑρέθησαν 1) Εὐμεγέθεις ***κάλπαι*** μὲ τέσσαρας μιηκύλας καθέτους λαβὰς ἐπὶ τῶν ὤμων. Ἐπὶ τῆς γαστρὸς φέρουσι ζώνας ὁριζοντίους. Ὕψος 0,23, διάμ. στομίου 1,10. 2) ***Στεγανόστομος ἀμφορίσκος*** τεθραυσμένος. 3) ***Κυαθίσκος*** ἄνευ λαβῶν φέρων ζώνας ὁριζοντίους ἐρυθροκαστανόχρους. Ὕψος 0,12, διάμ. στομίου 0,125. Ἐν τῷ πυθμένι φέρει μικρὰν ὀπὴν πρὸς ἐκροὴν τῶν ὑγρῶν. 4) ***Σφονδύλιον*** ἐκ σκληροῦ λίθου. 5) ***Χαλκῆ πόρπη*** τεθραυσμένη.

Τάφος ἕβδομος. Παραπλεύρως τοῦ προειρημένου ἀνωρύξαμεν ἕτερον μέγαν σπηλαιοειδῆ τάφον, ὅστις εἶχε τὸ ἑξῆς περίεργον καὶ σπάνιον ὅτι δηλ. ἐν τῷ δρόμῳ αὐτοῦ περὶ τὰ 6-7 μ. ἀπὸ τῆς εἰσόδου τοῦ κυρίως τάφου ὑπῆρχον κοιλότητες μεγάλαι ἑκατέρωθεν ἐντὸς τῶν τοιχωμάτων τοῦ δρόμου (πρὸς Α καὶ Δ), ἐν αἷς εἶχον ταφῆ νεκροί, μὴ ὑπάρχοντος πιθανὸν πλέον χώρου ἱκανοῦ ἐντὸς τοῦ μεγάλου τάφου. Ἐντὸς τῶν σπηλαιοειδῶν τούτων κογχῶν εὑρέθησαν τὰ ἑξῆς κτερίσματα:

1) ***Ἀμφορίσκος στεγανόστομος,*** οὗ ἐλλείπουσιν ἡ ἑτέρα τῶν λαβῶν καὶ τμῆμα ἐκ τῆς γαστρός. Ὕψος 0,16, διάμ. 0,095.

2) ***Καδίσκος*** πεπλατισμένος μὲ τρεῖς λαβὰς καὶ φέρων ἐπὶ τῆς κοιλίας ζώνας ἐρυθροκαστανίνας, ἐπὶ δὲ τῶν ὤμων τεθλασμένας καθέτους γραμμάς. Ὕψος 0,065, διάμ. 0,05.

3) ***Πρόχους*** μὲ ὑψηλὸν λαιμὸν καὶ σφαιροειδῆ γαστέρα, ἐφ' ἧς φέρονται συγκεντρωτικοὶ κύκλοι καὶ κάτωθεν τούτων ζῶναι ὁριζόντιοι.

4) ***Καδίσκος*** ὅμοιος πρὸς τὸν ὑπ' ἀριθ. 2, ἀλλ' ἔχων ἀποκεκρουσμένον τὸ στόμιον καὶ τὰς λαβάς.

5 καὶ 6) ***Δύο κύλικες ὑψίποδες*** κατὰ τὸ ἥμισυ τεθραυσμέναι. Ὕψος περίπου 0,10.

7) ***Κύαθος*** τεθραυσμένος, οὗ ἐλλείπει ἡ λαβή. Ὕψος 0,04, διάμ. 0,10.

Ὁ κυρίως τάφος μήκους 3,20, πλάτους 2,85 καὶ ὕψους 2,80 δὲν περιεῖχεν ἢ ***μέγα ἀγγεῖον*** συνήθους ἐκ ταινιῶν διακοσμήσεως καὶ ἐντὸς λάκκου ***ἓξ ἀγγεῖα*** τεθραυσμένα, πάντα μικρὰ τὸ μέγεθος καὶ ἁπλᾶ τὴν διακόσμησιν. Πάντα τὰ ἀνευρεθέντα ἀγγεῖα καὶ λοιπὰ κτερίσματα κατετέθησαν εἰς τὸ ἐν Ναυπλίῳ ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον ἐκτὸς τοῦ ἐγγεγλυμμένου σφραγιδολίθου καὶ τοῦ ἔχοντος σχῆμα ἵππου λίθου, οἵτινες κατετέθησαν εἰς τὸ ἐνταῦθα Ἐθνικ. ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 5 Νοεμβρίου 1921.

ΑΛΕΞ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ

ΕΡΜΑΪΚΗ ΣΤΗΛΗ ΗΡΩΔΟΥ ΤΟΥ ΑΤΤΙΚΟΥ

Κατὰ τὴν δεινὴν θύελλαν τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου προπαρελθόντος ἔτους ἐξεβράσθη ὑπὸ τοῦ χειμάρρου «Λεύκων» ἐν Κορίνθῳ στήλη ἑρμαϊκὴ τετράγωνος ἀκέφαλος φέρουσα τὴν ἐπιγραφήν:

ΗΡΩΔΗΣ
ΕΝΘΑΔΕ
ΠΕΡΙΕΠΑΤΕΙ

Ἐκ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ τραχήλου ἐφαίνετο ὅτι ἡ κεφαλὴ ἀρτίως εἶχεν ἀποκοπῇ, τοῦτο δὲ παρεῖχεν ἐλπίδας ἀνευρέσεώς τινος. Ὄντως δὲ μετά τινας ἡμέρας ἀνευρέθη αὕτη ὑπὸ γυμνασιοπαίδων παρὰ τὴν ἀκτὴν τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, ὅπου μετ' ὀλίγας στιγμὰς ἴσως διὰ παντὸς θὰ ἐξηφανίζετο . . . Ἤδη συναρμοσθείσης τῆς κεφαλῆς προχείρως μετὰ τῆς τετραγωνικῆς στήλης εὑρηται ἐν τῷ Μουσείῳ Παλ. Κορίνθου, ἡ δὲ παροῦσα εἰκὼν ἐλήφθη ἐκ φωτογραφίας, ἣν εὐγενῶς ἔλαβεν ἐκ τοῦ πρωτοτύπου ὁ ὑποδιευθυντὴς τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀρχαιολ. Σχολῆς, κ. Μπλέγκεν, ἂν καὶ ὁ φωτισμὸς τῆς ἑρμαϊκῆς στήλης ἦν ὅλως δυσμενὴς πρὸς φωτογράφησιν. Διὰ μείζονα σαφήνειαν ἐξετέλεσα ὁ ἴδιος πρόχειρον σχεδίασμα, ἐν τῷ ὁποίῳ, ἂν μή τι ἄλλο, διακρίνονται καλλίτερον οἱ χαρακτῆρες τοῦ προσώπου τοῦ μεγάλου τῶν Ἀθηνῶν εὐεργέτου, διότι αὐτὸν παριστᾷ, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἡ παροῦσα ἑρμαϊκὴ στήλη.

Αὕτη ἔχει ὕψος 1,84 καὶ 0,285 πλάτος κατ' ἐνώπιον, κατὰ τὰ πλευρὰ δὲ ταύτης 0,25. Ὡς πάντες δ' οἱ τετράγωνοι Ἑρμαῖς καὶ ὁ παρὼν ἔχει τὰς δύο ἑκατέρωθεν τῶν ὤμων τετραγωνικὰς ὀπάς, εἰς ἃς προσηρμόζοντο μαρμάρινοι κανόνες, νῦν ἐξαφανισθέντες. Τὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς καθ' ἑαυτὴν ἀνέρχεται ἀπὸ τῆς κορυφῆς μέχρι τῆς γραμμῆς τῆς τομῆς εἰς 0,33. Καὶ ἡ μὲν ἐπιγραφὴ εὕρηται εἰς τὸ σύνηθες ἄνω ὕψος, ὀλίγον τι ὑπὸ τὴν προτομήν, κάτωθεν δὲ ταύτης ἐξέχει ἀνάγλυπτον τὸ ἀνδρικὸν μόριον, πλὴν ἠκρωτηριασμένον. Ἡ κεφαλὴ ὡς βλέπει τις εἰς ἀμφοτέρας τὰς παρατιθεμένας εἰκόνας, εἶνε λίαν

ἐφθαρμένη, διότι ἔχει ἀποκεκρουσμένην τὴν ῥῖνα, τὸν μύστακα μετὰ τοῦ ἄνω χείλους, τὰ ἄκρα τῶν ὤτων καὶ ἐν γένει πᾶν ἐξέχον μέρος τοῦ προσώπου ὡς αἱ ὀφρεῖς κλπ. παριστᾷ δὲ ἄνδρα ὡρίμου ἡλικίας, πωγωνοφόρου, εὐειδῆ καὶ σεμνόν, οἱ δὲ ἀμυγδαλόσχημοι ὀφθαλμοὶ μὲ τὰς πρὸς τἄνω ὀλίγον νευούσας κόρας δηλοῦσιν ἄνδρα φιλόσοφον καὶ φιλόμουσον, τὸ εὐγενὲς καὶ ἰδεῶδες φιλοῦντα, πάντα δὲ ταῦτα λίαν συνᾴδουσι πρὸς ὅ,τι γνωρίζομεν περὶ τοῦ περιφανοῦς ῥήτορος καὶ φιλομουσοτάτου τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Κορίνθου καὶ πλείστων ἄλλων ἑλληνίδων πόλεων διακοσμητοῦ, ***Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ.***

Τὴν εἰκασίαν δὲ ταύτην ἐνισχύει καὶ ἡ μόνη σωζομένη ἐκ τῆς ἀρχαιότητος προτομὴ τοῦ μεγάλου σοφιστοῦ καὶ εὐεργέτου τῶν Ἀθηνῶν, εἶνε δ' αὕτη ἡ γνωστὴ προτομὴ τοῦ Ἡρώδου ἡ παρὰ τὸν Μαραθῶνα ἐντὸς τάφου ἀνευρεθεῖσα καὶ νῦν ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Λούβρου διαφυλασσομένη. Ταύτης χαλκογραφίαν ἐδημοσίευσεν ὁ I. Bernouilli ἐν τῇ Griech. Ikonographie II σελ. 207 1901. Ἂν καὶ ἡ χαλκογραφία ἐλευθεριάζει ὀλίγον, ἐν τούτοις ἀναγνω-

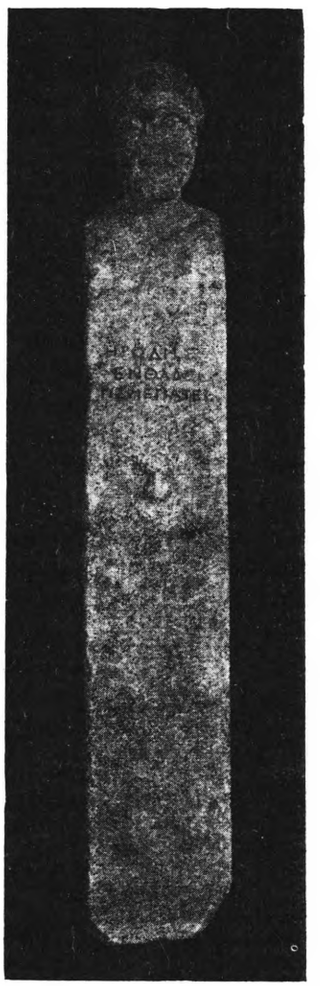

ρίζει τις τὸν αὐτὸν πωγωνοφόρον καὶ σοβαρὸν φιλόσοφον καὶ μουσόληπτον Ἀθηναῖον, οὕτω δὲ πιστοποιεῖται οὐ μόνον ἡ ἡμετέρα ἑρμαϊκὴ στήλη, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ τοῦ Λούβρου προτομή, περὶ ἧς ὑπῆρχον ἐνδοιασμοὶ καὶ ἀμφιβολίαι. Τὸ «Ἑρμεῖον» λοιπὸν τῆς Νέας Κορίνθου ἀποκτᾷ μεγίστην ἀξίαν, διότι εἶνε ἡ αὐθεντικωτέρα προτομὴ τοῦ διασήμου σοφιστοῦ, ἡ δ' ἐπιγραφὴ

περὶ πλέον μαρτυρεῖ ὅτι αὕτη ἀνέκειτο ἐν δημοσίῳ τινὶ κήπῳ τῆς ἀρχαίας Κορίνθου, ἐν τῷ Κρανείῳ δηλ. ὅπερ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἔκειτο παρὰ τὸν σημερινὸν σταθμὸν Ἐξαμιλίου, ὁπόθεν διέρχεται ὁ ῥηθεὶς χείμαρρος «Λεύκων», ὅστις ἐκεῖθεν ἀναμφισβητήτως παρέσυρε ταύτην πρὸς τὴν παραλίαν τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, ὅπου καὶ ἐξεβράσθη. Τελευτῶντες μίαν διακαῆ ἐκφράζομεν εὐχήν, ὅπως δαπάναις τοῦ Δημοσίου ἀνιδρυθῶσι δύο ἀντίγραφα ταύτης, ἓν ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ Σταδίῳ καὶ ἕτερον ἐν τῷ Ὠδείῳ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ὅπου ἐς ἀεὶ θὰ προσβλέπωσι τὴν εὐγενῆ μορφὴν τοῦ μεγάλου τῶν Ἀθηνῶν εὐεργέτου εὐγνωμόνως οἱ ἐπισκέπται καὶ προσκυνηταὶ τῶν μεγαλοπρεπῶν τούτων τῆς γενναιοδωρίας του μνημείων!

ΑΛΕΞ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΕΚ ΤΗΣ Η΄ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ 1919

ΑΛΥΖΙΑ ΤΗΣ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Δαπάναις τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας ἐνηργήθησαν κατὰ τὸν λιμένα τῆς ἀρχαίας πόλεως, τὸν λεγόμενον σήμερον Βοῦλκον, ἀνασκαφαὶ διαρκέσασαι περὶ τοὺς δύο μῆνας. Αἱ ἀνασκαφαὶ ἀπέβλεπον εἰς τὴν διαφώτισιν τοῦ παρὰ τὸ ἐκκλησίδιον τῆς Ἁγ. Τριάδος ὑποφαινομένου σωροῦ μαρμάρων. Ὑπετίθετο, ὅτι ἀνῆκον εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Στράβωνος μαρτυρούμενον τέμενος τοῦ Ἡρακλέους, γνωστὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης διὰ τὴν ἐκεῖ ἀνάθεσιν ἔργων τοῦ Λυσίππου, εἰκονιζόντων τοὺς ἄθλους τοῦ ἥρωος. Ἀλλ' αἱ προβλέψεις δὲν ἐπληρώθευσαν. Ἀντὶ τοῦ ἀναμενομένου Ἡρακλείου τοῦ Δ΄ τοὐλάχιστον αἰῶνος ἐβεβαιώθη διὰ τῆς ἀνασκαφῆς, ὅτι τὰ μάρμαρα ἀνῆκον εἰς ἐπιφανὲς ἐπιτάφιον μνημεῖον τοῦ Β΄ μ. Χ. αἰῶνος. Τοῦ ἀκριβῶς τετραγώνου κτίσματος διατηρεῖται ἡ βάσις μὲ τέσσαρας βαθμίδας ἐξ ἀσβεστολίθου, ἐξ ὧν ἡ κατωτάτη ἔχει μῆκος 9,30 μ. Αἱ βαθμίδες περικλείουν ἀσβεστοπαγὲς στρῶμα ἐκ λιθαρίων κοινῶν μὲ τὸ κατὰ τὸ μέσον χάσμα τῆς πρὸ πολλοῦ καταστραφείσης μαρμαρίνης σαρκοφάγου. Ἡ ἀνωτέρα κατασκευή, ὑποθέτω, ἦτο παρομοία πρὸς τὴν τῶν μικρασιατικῶν μνημείων τῆς Λυκίας καὶ τῆς Ἁλικαρνασσοῦ. Ὑπὲρ τὴν βάσιν ὑψώνετο κτίσμα τετράγωνον, πιθανώτατα περίκλειστον, ἀνέχον ἰωνικὸν ναΐσκον. Τοῦ κλειστοῦ κτίσματος διατηροῦνται πολυάριθμοι ὀρθοστάται, δόμοι, ἐπιστύλια καὶ γεῖσα ἰωνικά, πάντα μαρμάρινα. Ἐκ τοῦ ὑπεράνω ναΐσκου ἔχομεν μικροτέρους ὀρθοστάτας καὶ κιονόκρανα ἰωνικά. Ἐπειδὴ τὸ ὑλικὸν τῶν μαρμάρων διετηρήθη κατὰ μέγα μέρος ἄθικτον κατὰ χώραν, ἔχομεν τὴν βάσιμον ἐλπίδα, ὅτι συντελουμένης τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ ὅλου ἐρειπίου, θὰ γίνῃ δυνατὴ ἡ τελεία ἀναπαράστασις τοῦ μνημείου. Ἐκ τῶν εὑρημάτων τὸ λαμπρότερον εἶναι εὐμέγεθες γωνιαῖον ἀκρωτήριον τοῦ ὑπεράνω ναΐσκου, ὅπερ μεταφερθὲν εἰς Ἀθήνας συνεπληρώθη σχεδὸν κατὰ τὸ ὅλον, ἐπειδὴ ὄχι μόνον διετηρήθη τὸ κάτω στερεὸν μέρος τῶν δύο πλευρῶν κοσμούμενον μὲ φύλλα ἀκάνθης, ἀλλὰ καὶ 35 θραύσματα ἐκ τῶν ὑπεράνω διατρήτων πλεγμάτων καὶ ἀνθεμίων.

Κατὰ τὸ διάστημα τῆς τριμήνου διαμονῆς μου ἐν Ἀλυζίᾳ ἠσχολήθην καὶ εἰς τὴν σπουδὴν τῶν πέριξ τόπων καὶ ἐπέτυχον καὶ μερικὰ εὑρήματα. Ἀγαλμάτιον χαλκοῦν Ἡρακλέους εὑρεθὲν ὑπὸ χωρικοῦ ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ λόφου τῆς ἀρχαίας πόλεως παρὰ τὴν Καντήλαν ὡς καὶ τεμάχιον κόρης παριστώσης τὸν αὐτὸν ἥρωα ὑποδεικνύουν, ὅπως καὶ ἄλλως εἶναι εὔλογον, ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Ἡρακλέους δὲν περιωρίζετο εἰς τὸν φερώνυμον λιμένα τῆς Ἀλυζίας, ἀλλ' ἐτελεῖτο καὶ εἰς τὸ κέντρον τῆς ἀρχαίας πόλεως, τὴν ἀκρόπολιν. Νοτίως τοῦ Μύτικα 1 ὥραν ἐβεβαίωσα μικρὸν ἀγροτικὸν ἱερόν, Ἀρτέμιδος, ὡς φαίνεται. Διατηροῦνται ἀναλήμματα καὶ ἐλάχιστα λείψανα τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ. Πέριξ εὑρέθησαν ὑπὸ χωρικῶν καὶ παρεδόθησαν δύο ὡραῖαι μικραὶ κεφαλαὶ μαρμάρινοι καὶ ἐπίσης μαρμάρινον ἀκέφαλον ἀγαλμάτιον Ἀρτέμιδος. Τέλος εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ἐκ Καντήλας Ἀποστολάκη παρετήρησα καὶ ἐξησφάλισα διὰ τοῦ ἀρχαιοφύλακος Δ. Τσαμπιέρη ἀξιόλογον ἰωνικὸν κιονόκρανον. Ἀνῆκεν ὡς φαίνεται εἰς στήλην ἐπιταφίαν καὶ κοσμεῖται καὶ κατὰ τὰς *τέσσαρας* πλευρὰς διὰ διπλῆς ἕλικος. Τοιαῦτα κιονόκρανα γνωρίζομεν ἐκ νεωτέρας ἐποχῆς, ἀλλὰ τὸ τῆς Ἀλυζίας ἀνήκει διὰ τὴν ἁπλότητα καὶ ἀκρίβειαν τῆς ἐργασίας, ἂν μὴ εἰς τὸν Ε΄, εἰς τὸν Δ΄ τοὐλάχιστον αἰῶνα.

ΣΤΡΑΤΟΣ

Κατὰ τὴν καλλιέργειαν τοῦ κήπου του ὁ Δ. Γιαννούλης εἰς τὸ Σοροβίγλι ἀνεῦρε καλῶς διατηρούμενον λίθον εἰκονίζοντα ἐμπρὸς τρίγλυφον καὶ μετόπην κοσμουμένην δι' ἀναγλύπτου βουκρανίου. Μῆκος 0,688 (0,413 + 0,275) ὕψος 0,515. Διὰ τὸ βουκράνιον εἶναι πιθανόν, ὅτι ὁ λίθος θὰ ἀνῆκεν εἰς μέγαν βωμόν, κοσμούμενον διὰ τριγλύφου ὡς ὁ ἐν Κερκύρᾳ εὑρεθείς. Ἡ ἐργασία εἶναι ἀκριβῶς ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τοῦ

ἐν Στράτῳ ναοῦ τοῦ Διός, τοῦ Δ΄ δηλ. αἰῶνος. Εἰς τὴν μικρὰν συλλογὴν ἀρχαίων τὴν φυλασσομένην ὑπὸ τοῦ νεωστὶ διορισθέντος ἀρχαιοφύλακος Στράτου Ν. Μοσίου προσετέθη καὶ τεμάχιον κεραμίδος μὲ γράμματα ἔντυπα τοῦ Β΄ π. Χ. αἰῶνος: Στρατ. Ἡ ἔντυπος σφραγὶς συμπληρουμένη εὐκόλως εἰς ***Στρατίων*** εἶναι ἡ πρώτη ἐπιγραφικὴ ἔνδειξις περὶ τῆς ἐξ ἄλλων λόγων πρὸ πολλοῦ γνωστῆς πόλεως.

Δ΄ αἰῶνος μὲ τὸ στρογγυλὸν ἐπίμηκες πρόσωπον καὶ τὸ ὑψηλὸν τριγωνικὸν μέτωπον εἶναι ἀπαραγνώριστος. Τὴν κεφαλὴν ἐξετείχισα ἐκ τάφου σημερινοῦ νεκροταφείου τῆς Λευκάδος καὶ μετέφερα εἰς τὴν συλλογὴν τῆς Πρεβέζης, ὅπως δὲ θετικῶς ἔμαθον ὁ τυμβωρύχος εὑρέτης εἶχε μὲν ἐκθάψει τὴν κεφαλὴν ἐκ τῆς ἀνατολι-

Εἰκ. 1. Κεφαλὴ μαρμαρίνη ἐκ Παλαίρου.

ΠΑΛΑΙΡΟΣ

Ἡ παραπλεύρως (εἰκ. 1) εἰκονιζομένη μαρμαρίνη κεφαλὴ προέρχεται ἐκ τῆς γνωστῆς καὶ μάλιστα εἰς τοὺς τυμβωρύχους πλουσίας νεκροπόλεως τῆς Παλαίρου. Εἶναι ἀπόκομμα μεγέθους φυσικοῦ ἀναγλύφου ἰσχυρῶς ἐκτύπου. Παρὰ τὴν φθορὰν ἡ ἐργασία φαίνεται καλή. Καὶ ὁ ἀττικὸς τύπος γυναικείας κεφαλῆς τοῦ

κῆς πλευρᾶς τῆς Κεχροπούλας κατέθεσε δ' αὐτὴν εἴς τινα φίλον του εἰς Λευκάδα, ὅστις ἀποθανούσης τῆς γυναικός του ἐνόμισε καλὸν νὰ χρησιμοποιήσῃ καὶ πάλιν τὴν ἀρχαίαν εἰκόνα! Κατὰ τὴν ὀνομασθεῖσαν νεκρόπολιν πολυάριθμα εἶναι τὰ παρὰ τοὺς συληθέντας τάφους μαρμάρινα συντρίμματα ἀναγλύφων καὶ ἀγαλμάτων.

ΛΕΥΚΑΣ

Εἰς Ζαβέρδαν παρέλαβον παρὰ τοῦ κ. Κ. Γεροκωστοπούλου ἀνάγλυφον Νυμφῶν τεθραν-

σμένον εἰς δύο, ἄλλως ἀκέραιον, καὶ ἐξησφάλισα προσωρινῶς εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἀρχαιοφύλακος Δ. Γαρίδα. Εἰκονίζεται τὸ βραχῶδες ἄντρον μὲ τὸν Πᾶνα καὶ τὰς κάτω χορευούσας

Εἰκ. 2. Μαρμάρινος λέων Νικοπόλεως.

τρεῖς Νύμφας. Ἡ ἐργασία εἶναι μετρία. Ὑπὸ τοῦ εὑρέτου τοῦ ἀναγλύφου Β. Κόρου ὡδηγήθην εἰς τὸν τόπον τῆς προελεύσεως.

Ἡμίσειαν ὥραν δυτικῶς τοῦ Κουλούμου, ὅπως ὀνομάζεται ἡ ἀκρόπολις τῆς ἀρχαίας Λευκάδος, εἰς τὴν θέσιν Περιβολάκια καὶ παρὰ τὸ ἀμπέλι τοῦ Κ. Κοψιδᾶ παρατηροῦνται πολλὰ πολυγωνικὰ ἀναλήμματα κατερειπωμένα καὶ ὄστρακα. Ἐδῶ Κόρος εὗρε πρὸ ἐτῶν τὸ ἀνάγλυφον.

Οἱ πέριξ βράχοι, οὓς προχείρως ἠρεύνησα, δὲν παρουσίασαν σημεῖα ἱεροῦ ἄντρου, ὡς ἐκ Λευκάδος γνωρίζομεν τὸ τῆς Χοιροσπηλιᾶς καὶ τὸ τῆς Ἁγ. Κυριακῆς ἀπέναντι τοῦ Νιδρίου.

ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ

Μικρὸν ἔξω τῶν τειχῶν καὶ βορείως αὐτῶν κατὰ τὴν πρὸς τὸ μέγα θέατρον διεύθυνσιν παρετηρήθη κατὰ Φεβρουάριον ὑπὸ ποιμένος ὁ ἀνωτέρω εἰκονιζόμενος συμπαθητικὸς λέων (εἰκ. 2). Εἶχε καλυφθῆ διὰ φρυγάνων ἐντὸς χάνδακος ὑπὸ κερδαλεοφρόνων, οἵτινες εὐτυχῶς ἀνέβαλον τὴν ἀπαγωγήν. Πάντως ὁ ἀρχικὸς τόπος τοῦ λέοντος δὲν θὰ εἶναι μακρὰν καὶ διὰ τὸ δύσκολον τῆς μετακινήσεως καὶ διὰ τὴν μεγάλην πιθανότητα, ὅτι οὗτος θὰ ἐχρησίμευσεν ὡς κόσμημα τάφου ἐκ τῶν τῆς πλησίον βορείας πύλης. Εἶναι μαρμάρινος, ὕψους ἄνευ τῆς πλίνθου 1,15 μ. Ἡ ἐργασία πανταχοῦ εἶναι ἀρκετὰ καλή. Ἡ στάσις ἐνθυμίζει ἀμέσως τὸν μέγαν τῆς Χαιρωνείας (Collignon, Statues Funeraires 253 fig. 153) μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ὁ τελευταῖος ὀρθοῦται περισσότερον καὶ βλέπει πρὸς τὰ ἐμπρός. Ἡ στροφὴ τοῦ τῆς Νικοπόλεως πρὸς τὰ δεξιὰ σημαίνει, ὅτι ἐπὶ τοῦ ἐπιταφίου μνημείου κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον ὑπῆρχε καὶ ἀντίστοιχος στρεφόμενος πρὸς τὰ ἀριστερά. Παράδειγμα ἀνάλογον ἔχομεν τοὺς δύο λέοντας τοῦ Ἐθν. Μουσείου, τοὺς προερχομένους ἐκ τοῦ περιβόλου Διονυσίου τοῦ Κολλυτέως (Brückner, Eridanos, 80 - 82).

ΑΜΒΡΑΚΙΑ

Ἡ συλλογὴ τοῦ Γυμνασίου Ἄρτης (πρβλ. ΑΔ, 1916, 52 - 53) ἐπλουτίσθη διὰ τῆς προσθήκης τῆς συλλογῆς μικρῶν ἀρχαίων τοῦ φιλαρχαίου Κ. Κατσάνου. Μεταξὺ τῶν κορῶν τῆς συλλογῆς ἀξιοσημείωτος εἶναι μία μὲ τεράστιον πέτασον ἢ θολίαν, εἰκονίζουσα κοράσιον. Ἀξιόλογα πρὸς τούτοις εἶναι περὶ τὰ 20 συντρίμματα πηλίνων μητρῶν, μικρῶν καὶ μεγάλων, προερχομένων ἔκ τινος θέσεως τοῦ λόφου τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος. Ἐκεῖ πρέπει νὰ ὑπῆρχεν ἀρχαῖον κοροπλαστεῖον ἄξιον ἐρεύνης. Προσετέθησαν καὶ ἄλλα πολυάριθμα πήλινα συντρίμματα ἐκ Κουδουνότρυπας συνιστῶντα τὴν διὰ τῆς σκαπάνης ταχεῖαν ἐξερεύνησιν τοῦ ἐκεῖ ἄντρου τῶν Νυμφῶν.

Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΓΛΥΦΟΝ ΕΚ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

Κατὰ τὴν ἐνεργηθεῖσαν ἐσχάτως ἐξασφάλισιν τοῦ περιβόλου τῆς Μονῆς Περιβλέπτου ἐν Μυστρᾷ ἐγένετο συγχρόνως καὶ ταξινόμησις γλυπτῶν τινων τοῦ ἐκεῖ Μουσείου πλουτισθέντος διὰ τῆς μεταφορᾶς ἀναγλύφων ἐκ τῆς Παντανάσσης, Παλατίων, Ἁγ. Νικολάου κ.λ.π.

Μεταξὺ τῶν ἀναγλύφων τούτων ὑπάρχει ἓν προερχόμενον ἐκ τῆς Παντανάσσης, ὅπου ἀνευρέθη κατὰ τὸ 1907 ἢ 1908 ὑπὸ τῶν ἐκεῖ μοναζουσῶν ἀδελφῶν Παϊσίας καὶ Εὐσεβίας Γιανου ἐκ τοῦ κάτω ἄκρου τοῦ μαρμάρου. Τὸ ἔδαφος τοῦ ἀναγλύφου πληροῦσι ἐλαφρῶς γεγλυμμένα φύλλα καὶ βλαστοὶ λίαν ἐκπεφυλισμένης μορφῆς. Τέλος εἰς τὴν κάτω πλευρὰν τοῦ μαρμάρου διεσώθη μικρὸν τμῆμα διακοσμήσεως συνισταμένης ἐκ συμπλεκομένων κλάδων.

Ἡ παρατιθεμένη τομὴ τοῦ τεμαχίου καὶ ἡ ὕπαρξις διακοσμήσεως καὶ ἐπὶ τῆς κάτω πλευρᾶς πείθουσιν, ὅτι τοῦτο ἀνήκει εἰς ἐπιστύλιον εὑρισκόμενον ἄλλοτε εἰς τὸ ἄνω μέρος τέμπλου καὶ βασταζόμενον ὑπὸ κιόνων οὕτως ὥστε ἡ μεταξὺ αὐτῶν ὁρατὴ ἐπιφάνεια τῆς κάτω πλευρᾶς τοῦ ἐπιστυλίου νὰ παρουσιάζηται κεκοσμημένη, ὡς συνήθως βλέπομεν τοῦτο εἰς διασω-

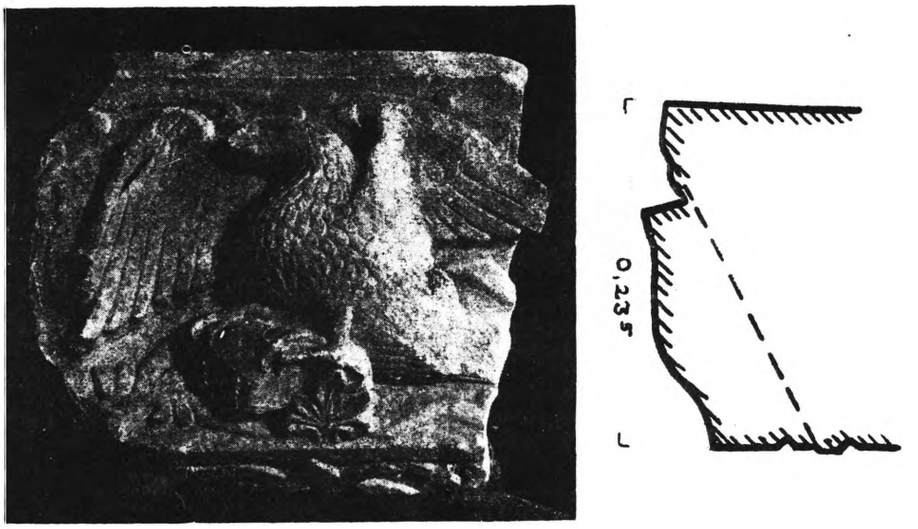

Εἰκ. 1. Ἀνάγλυφος παράστασις τοῦ συμβόλου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου.
(Μουσεῖον Μυστρᾶ).

τράκου ἀπερριμμένον ἐντὸς ὑπογείου μεταξὺ ἀχρήστων λίθων.

Τὸ γλυπτὸν τοῦτο, ὡς ἀνευρεθὲν μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐν Μυστρᾷ ἐρευνῶν τοῦ κ. G. Millet δὲν περιελήφθη εἰς τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθὲν λεύκωμα τῶν βυζαντινῶν μνημείων τοῦ Μυστρᾶ.

Ἐπὶ τοῦ τεμαχίου τούτου, πλάτ. 0,32, ὕψος 0,235 (Εἰκ. 1), παρίσταται ἐν λίαν ἐξέχοντι ἀναγλύφῳ μεγαλοπρεπὴς ἀετὸς ἐστραμμένος πρὸς ἀριστερὰ καὶ ἔχων τὰς πτέρυγας ἀναπεπταμένας κατ' ἀντιθέτους διευθύνσεις οὕτως ὥστε νὰ πληροῦται δι' αὐτῶν ὅλος σχεδὸν ὁ πέριξ χῶρος. Δι' ἀμφοτέρων τῶν ποδῶν κρατεῖ ὀγκώδες βιβλίον κλειόμενον διὰ φυλακτήρων καὶ φαίνεται στηριζόμενος ἐπὶ μικροῦ ἀνθεμίου φυομένου ἐκ τοῦ κάτω ἄκρου τοῦ μαρμάρου. Τὸ ἔδαφος τοῦ ἀναγλύφου πληροῦσι ἐλαφρῶς γεγλυμμένα φύλλα καὶ βλαστοὶ λίαν ἐκπεφυλισμένης μορφῆς. Τέλος εἰς τὴν κάτω πλευρὰν τοῦ μαρμάρου διεσώθη μικρὸν τμῆμα διακοσμήσεως συνισταμένης ἐκ συμπλεκομένων κλάδων.

Ἡ παρατιθεμένη τομὴ τοῦ τεμαχίου καὶ ἡ ὕπαρξις διακοσμήσεως καὶ ἐπὶ τῆς κάτω πλευρᾶς πείθουσιν, ὅτι τοῦτο ἀνήκει εἰς ἐπιστύλιον εὑρισκόμενον ἄλλοτε εἰς τὸ ἄνω μέρος τέμπλου καὶ βασταζόμενον ὑπὸ κιόνων οὕτως ὥστε ἡ μεταξὺ αὐτῶν ὁρατὴ ἐπιφάνεια τῆς κάτω πλευρᾶς τοῦ ἐπιστυλίου νὰ παρουσιάζηται κεκοσμημένη, ὡς συνήθως βλέπομεν τοῦτο εἰς διασωθέντα κατὰ χώραν βυζαντινῶν χρόνων τέμπλα[1].

Τὸ βιβλίον, ὅπερ κρατεῖ μεταξὺ τῶν ποδῶν του ὁ ἀετός, φαίνεται ὅτι εἶναι εὐαγγέλιον καὶ ἑπομένως ἔχομεν ἐνταῦθα ἀπεικόνισιν συμβόλου εὐαγγελιστοῦ καὶ δὴ τοῦ Ἰωάννου, τὸν ὁποῖον, ὡς γνωστόν, συμβολίζει τὸ πτηνὸν τοῦτο. Τὸ ὅτι δὲ ὁ ἀετὸς ἐνταῦθα δὲν φέρει φωτοστέφανον δὲν εἶναί τι ἐξαιρετικόν, ἀφοῦ καὶ πολλὰ ἄλλα παραδείγματα ἐλλείψεως φωτοστεφάνου ἔχομεν[2].

---

[1] Ὅσιος Λουκᾶς: Schultz-Barnsley The Monastery of St Luke of Stiris in Phokis London 1901 Πίν. 22-24.

[2] Πρβ. Kraus R. Encyklopädie der christlichen Alterthümer I 466θ κέ., ***Σωτηρίου*** ἐν ΑΔ IV (1918

Τὸ ἰσχυρῶς ἐξέχον ἀνάγλυφον τοῦ τεμαχίου τούτου καὶ ἡ μεγίστη περὶ τὴν ἐκτέλεσιν ἐλευθερία εἶναι φαινόμενα οὐχὶ συνήθη δι' ἔργον βυζαντινῶν χρόνων. Ὁ ἀετὸς δὲν ἔχει τὴν γνωστὴν ἐσχηματοποιημένην μορφήν, ἣν ἁπαντᾷ τις συχνὰ εἰς τὰ βυζαντινὰ γλυπτά. Τὸ ὅλον ἔχει σχεδιασθῆ καὶ ἐκτελεσθῆ ὑπὸ τεχνίτου, σπουδάσαντος, ὡς φαίνεται, ἐπιμελῶς τὴν φύσιν καὶ μὴ ἀπομιμηθέντος τὰ ἔργα τῆς ὑφαντουργικῆς, τὴν συνήθη πηγὴν τῶν βυζαντινῶν γλυπτῶν καὶ ἀγγειογράφων. Τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο, δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ἀποτελεῖ ἐξαίρεσιν μάλιστα διὰ τὸν Μυστρᾶν, ὅπου κυριαρχοῦσι σχεδὸν γενικῶς τὸ λίαν ἐλαφρὸν ἀνάγλυφον καὶ τὸ ἐπιπεδόγλυφον.

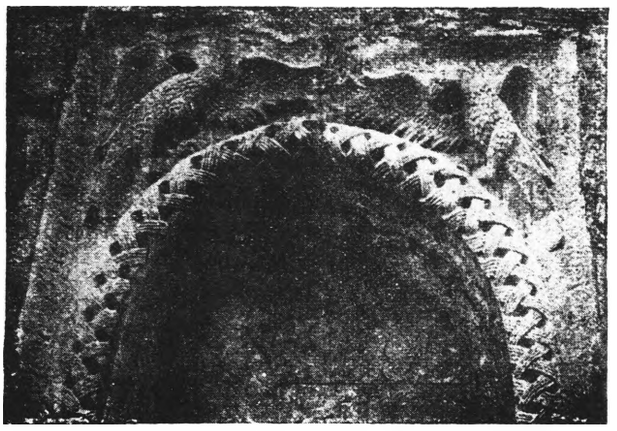

Εἰκ. 2. Μαρμάρινον πλαίσιον μετ' ἀναγλύφων ἀετῶν. (Ναὸς Ἁγ. Γεωργίου κάτω Μυστρᾶ).

Ἐν τούτοις τὰ αὐτὰ ἀκριβῶς χαρακτηριστικὰ παρουσιάζει καὶ ἕτερον γλυπτὸν ἐφελκύσαν ἤδη καὶ ἄλλων τὴν προσοχὴν διὰ τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸ τολμηρὸν αὐτοῦ [1].

Τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο εἶναι νῦν ἐντετειχισμένον ἐπὶ τῆς Δ πλευρᾶς τῆς ἐν Κάτῳ Μυστρᾷ ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, προέρχεται ὅμως ἀναμφιβόλως, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ἐκεῖ ἐντετειχισμένα γλυπτά, ἐκ τοῦ μεσαιωνικοῦ Μυστρᾶ. Ἐπὶ τῆς πλακὸς ταύτης (Εἰκ. 2) [2] ὑπάρχει τόξον σχηματιζόμενον ὑπὸ διατρήτου πλέγματος κατὰ τὰς τρεῖς δὲ πλευρὰς περιβάλλει αὐτὴν τετράγωνον πλαίσιον κοσμούμενον δι' ἐπιπεδογλύφων ἀνθεμίων. Τὰς μεταξὺ τοῦ τόξου καὶ τοῦ τετραγώνου πλαισίου σχηματιζομένας ἄνω γωνίας κοσμοῦσι δύο ἀετοί, ἐντελῶς διάφοροι κατὰ τὴν κίνησιν πρὸς ἀλλήλους, ἐκτείνοντες τὰς πτέρυγας, δι' ὧν πληροῦται τὸ μεταξὺ κενόν.

Οἱ δύο οὗτοι ἀετοὶ παρουσιάζουσι τὸ αὐτὸ ἐξέχον ἀνάγλυφον, τὴν ἰδίαν πλαστικότητα καὶ ὁμοίαν τεχνικὴν ἐπεξεργασίαν πρὸς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐπιστύλιον τοῦ Μουσείου. Ἁπλῆ παραβολὴ τῶν δύο τούτων γλυπτῶν πείθει, ὅτι ἡ μεταξὺ αὐτῶν συγγένεια εἶναι τόσον στενὴ ὥστε νὰ δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἀμφότερα εἶναι ἔργα ἴσως τοῦ ἰδίου τεχνίτου καὶ ἐκόσμουν πιθανώτατα τὸ αὐτὸ μνημεῖον.

Ἡ χρῆσις πλακῶν ὁμοίου σχήματος πρὸς τὴν εἰκόνα 2 εἶναι γνωστή. Τοιαῦται πλάκες ἐτοποθετοῦντο εἰς τὰ μέτωπα τῶν τοίχων τῶν χωριζόντων τῆς κυρίως ἁψῖδα ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ καὶ ἐχρησίμευον ὡς σύνδεσμοι μεταξὺ τῶν τριῶν μερῶν τοῦ τέμπλου τῶν ἀντιστοιχούντων πρὸς τὰς τρεῖς κόγχας [1]. Ὅμοιαι πλάκες εὑρίσκονται κατὰ χώραν καὶ ἐν Μυστρᾷ (Μητρόπολις, Περίβλεπτος) [2] καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα μέρη.

Ἐκ τῆς στενωτάτης τεχνικῆς συγγενείας τῶν γλυπτῶν τούτων δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν μετὰ πολλῆς πιθανότητος, ὅτι ἀμφότερα ἀπετέλουν ποτὲ μέρος τοῦ αὐτοῦ τέμπλου τῆς Παντανάσσης Τοῦτο καθιστᾷ πολὺ πιθανώτερον τὸ γεγονός, ὅτι ἡ πλάξ, ἐφ' ἧς οἱ ἀετοί, ἔχει τὸ αὐτὸ πλάτος (περίπου 0,80) πρὸς τὰ μέτωπα τῶν τοίχων τῶν χωριζόντων ἐν τῇ Παντανάσσῃ τὴν κυρίως ἁψῖδα ἀπὸ τῶν δύο ἄλλων [3].

Εἰς τὸ αὐτὸ τέμπλον δυνάμεθα τέλος νὰ προσθέσωμεν καὶ ἓν εἰσέτι τεμάχιον ἀποκείμενον ἐν τῷ Μουσείῳ, οὗτινος ἡ ἐκ τῆς Παντανάσσης προέλευσις εἶναι γνωστή. Ἐπὶ τούτου, ἀνήκοντος εἰς τὸ αὐτὸ ἐπιστύλιον, εἰς ὃ καὶ ὁ ἀετός, ὡς τοὐλάχιστον δεικνύουσι αἱ αὐταὶ διαστάσεις καὶ ἡ αὐτὴ τομή, παρίσταται ἐν ὁμοίως ἐξέχοντι ἀναγλύφῳ λέων βαίνων πρὸς ἀριστερὰ καὶ στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω στηριζόμενος δὲ ἐπὶ ἀνθεμίου ὁμοίου πρὸς τὸ τοῦ

Παράρτημα σελ. 65 εἰκ. 20 (Χειρόγραφον Μ. Μεγάλου Σπηλαίου).

[1] **Brehier** Nouvelles recherches sur l'histoire de la sculpture byzantine. Archives des Missions scientifiques, fasc. 9 (1913) σελ. 53.

[2] **Millet** Monuments byzantins de Mistra Paris 1910 Πίν. 54_2.

[1] **Strzygowski** ἐν Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθνολογ. Ἑταιρείας III 124. **Van Berchem - Strzygowski** Amida, Heidelberg 1910 214 κέ.

[2] **Millet** Mistra Πίν. 43_1, 45_1, 49_1.

[3] **Struck** Mistra Wien 1910 σελ. 125 εἰκ. 58. **Millet** Mistra Πίν. 35.

ἀετοῦ. Τέλος ὅμοια φύλλα καὶ κλάδοι μετὰ σταφυλῶν πληροῦσι τὸ ἔδαφος[1]. Ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τἀνωτέρω λεχθέντα περὶ τοῦ ἀετοῦ δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ λέων ἐνταῦθα συμβολίζει τὸν Εὐαγγελιστὴν Μᾶρκον.

Ἐκ τῆς Παντανάσσης ὅμως προέρχεται καὶ ἄλλη σειρὰ ἀναγλύφων, νῦν ἐν τῷ Μουσείῳ ἀποκειμένων, ἀνηκόντων δὲ εἰς τέμπλον ἐντελῶς διάφορον τοῦ ἄλλου[2]. Τὰ γλυπτὰ ταῦτα φέρουσι διακόσμησιν ἐκ λίαν ταπεινοῦ ἀναγλύφου καὶ παρουσιάζουσι συχνὴν χρῆσιν προεξεχόντων κομβίων (cabochons).

Ἔχομεν λοιπὸν δύο ἐντελῶς διάφορα τέμπλα ἀνήκοντα εἰς τὴν αὐτὴν ἐκκλησίαν τῆς Παντανάσσης. Ταῦτα ἀντιστοιχοῦσιν ἀκριβῶς εἰς τὰς δύο περιόδους, αἱ ὁποῖαι διακρίνονται ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ μνημείου τούτου.

Ἐκ πατριαρχικοῦ σιγιλλίου τοῦ 1365 μανθάνομεν, ὅτι ὁ δεσπότης Μανουὴλ Καντακουζηνὸς ἤγειρε τὸν ναὸν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Ζωοδότου (τὴν ἔπειτα Παντάνασσαν), ὃν κατόπιν κατέστησεν Μονὴν ἀνδρῶν[3]. Ὁ δεσπότης Μανουὴλ Καντακουζηνὸς ἔμεινεν ἐν Μυστρᾷ ἀπὸ τοῦ 1349 μέχρι τοῦ 1380· ὅθεν ἡ κτίσις τοῦ Ναοῦ τοῦ Ζωοδότου δέον νὰ τοποθετηθῇ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1349 καὶ 1365. Εἰς τὸν πρῶτον τοῦτον ναὸν φαίνεται ὅτι ἀνήκει τὸ τέμπλον, τοῦ ὁποίου τὰ τεμάχια φέρουσι τὴν ἐν ἐλαφρῶς ἐξέχοντι ἀναγλύφῳ διακόσμησιν. Τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τῶν ἐπί τινων τεμαχίων τῆς σειρᾶς ταύτης ἀναγλύφων μονογραμμάτων τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ καὶ τῆς Ἰσαβέλλας de Lusignan[1], ἥτις παρὰ τὰς ὑπαρχούσας ἀμφιβολίας φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε σύζυγος αὐτοῦ[2].

Ἐξ ἀπολεσθείσης ἐπιγραφῆς, ἣν κατὰ τὸ 1730 ἀντέγραψεν ὁ Fourmont, μανθάνομεν, ὅτι ὁ ναὸς οὗτος, ὁ ὀνομαζόμενος πλέον Παντάνασσα, ἐπεσκευάσθη καὶ μετερρυθμίσθη περὶ τὸ ἔτος 1428[3]. Ἡ ἐπισκευὴ αὕτη ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Πρωτοστράτορος Ἰωάννου Φραγκοπούλου, οὗτινος τὸ ὄνομα ἀναγράφουσι πολλὰ συμπιλήματα καὶ ἐπιγραφαὶ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ, ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἄνω ὀρόφου καὶ ἐπὶ τοῦ ἐπιθήματος ἑνὸς κίονος τῆς κάτω κιονοστοιχίας, ἐξ οὗ δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν τὴν μεγάλην ἔκτασιν, ἣν ἔλαβον αἱ ἐργασίαι τῆς ἐπισκευῆς ταύτης[4]. Ἐκ τούτου δυνάμεθα νὰ ἐξηγήσωμεν καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς κατασκευῆς νέου τέμπλου, τοῦ ὁποίου τεμάχια φαίνεται, ὅτι εἶναι τἀνωτέρω περιγραφέντα τὰ ἐν τῷ Μουσείῳ καὶ τῷ Ἁγίῳ Γεωργίῳ τοῦ Κάτω Μυστρᾶ εὑρισκόμενα.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

---

[1] Millet Mistra Πίν. 58_9. Εἰς τὸ ἴδιον τέμπλον ἀνήκει πιθανῶς καὶ τεμάχιον ἐπιστυλίου ὁμοίως ἐκ Παντανάσσης προερχόμενον (Millet ἔνθ' ἀν. Πίν. 59_1).

[2] Millet Mistra Πίν. 53_{11}, $58_{1-5, 11, 14}$, $59_{2, 5, 8}$, 62_{15}.

[3] Struck ἔνθ' ἀν. 127 κέ. *Ζησίου* Σύμμικτα Ἀθῆναι 1892, 35 Ν. Ἑλληνομνήμων IV (1907) 169.

[1] Millet Mistra Πίν. $58_{1, 3, 11, 14}$, 62_{15}. Millet ἐν B.C.H XXIII (1899) σ. 142, 155. B.C.H XXX (1906) σελ. 453 κέ. *Ζησίου* ἐν Βυζαντίδι I (1909) σελ. 440, II (1911-12) σελ. 164, 167.

[2] W. Miller Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, μετάφρ. Λάμπρου Ἀθῆναι 1909-10 I 413. Struck ἔνθ' ἀν. 50, 87. Millet B.C.H XXX (1906) 459.

[3] Millet B.C.H XXIII (1899) 137 κέ. Struck ἔνθ' ἀν. 128 κέ.

[4] Millet ἔνθ' ἀνωτ. 134 κέ. *Ζησίου* ἐν Βυζαντίδι I 440 κέ. Millet Mistra Πίν. 38_4. 40_1, 148_1.

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑΙ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΠ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

(20 Μαρτίου 1872 — 19 Νοεμβρίου 1919).

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία ἀπώλεσε τὸν ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ὑπὸ ἐπιμόνου καὶ ὀδυνηρᾶς νόσου κατατρυχόμενον Ἔφορον τῶν Ἀρχαιοτήτων Δημήτριον Σταυρόπουλον, ἄνδρα χρηστὸν καὶ εὐθύν, μετ' ἀφοσιώσεως καὶ φιλοπατρίας ὑπηρετήσαντα τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν, προσφιλέστατον δὲ γενόμενον εἰς τοὺς συναδέλφους αὐτοῦ διά τε τὴν χάριν τοῦ πνεύματος καὶ τὴν εὐγένειαν τῆς ψυχῆς.

Νεώτατος, μόλις εἰκοσαετής, κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1892, εἰσελθὼν εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν ἅμα τῷ πέρατι τῶν ἐν Ἀθήναις πανεπιστημιακῶν αὐτοῦ σπουδῶν, καθ' ἃς ἠρίστευσε λαβὼν καὶ τὸ Ῥάλλειον χρηματικὸν βραβεῖον, ὑπηρέτησε τὸ πρῶτον ὡς ἐπόπτης τῶν ἐν Δελφοῖς ἐκτελουμένων ἀνασκαφῶν καὶ ἔπειτα διαδοχικῶς ἐν Ἐρετρίᾳ, Δελφοῖς, Μυκόνῳ καὶ Ἀθήναις. Τῷ 1895 ὁ Σταυρόπουλος διωρίσθη μετὰ τὸν ἀπαιτούμενον διαγωνισμὸν ἔφορος ἀρχαιοτήτων καὶ ἐτοποθετήθη εἰς Ὀλυμπίαν, ὅπου παρέμεινε μέχρι τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1897, ὅτε μετετέθη εἰς Μύκονον ὡς ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων Δήλου καὶ Μυκόνου, διετήρησε δὲ τὴν θέσιν ταύτην μέχρι τέλους, ἀπὸ τοῦ 1910 μάλιστα καὶ ὡς ἔφορος τῆς ὅλης περιφερείας τῶν Κυκλάδων νήσων.

Ἐν Ἐρετρίᾳ διατρίβων ὁ Σταυρόπουλος συνέλεξε πλείστας ἐπιγραφὰς καὶ ἐδημοσίευσεν αὐτὰς τῷ 1893 ἐν τῷ περιοδικῷ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνᾷ τ. Ε' σελ. 345-370, ἤδη δὲ ἀπὸ τῆς πρώτης ταύτης δημοσιεύσεως ἔδειξε τὴν διακρίνουσαν αὐτὸν περί τε τὴν ἀπόδοσιν καὶ περὶ τὴν ἑρμηνείαν ἀκρίβειαν καὶ ὀξύτητα. Μετά τινα χρόνον ἐξέδωκεν ὁ Σταυρόπουλος θετικώτερον καὶ εὐχυμότερον καρπὸν τῆς ἐν Ἐρετρίᾳ ἀσχολίας αὐτοῦ, τὰ ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι τοῦ 1895 καταχωρισθέντα Ἐρετρικὰ Μελετήματα.

Ἐν τοῖς Μελετήμασι τούτοις ὁ Σταυρόπουλος πρώτην δημοσιεύει μελέτην περὶ τῶν Ἐρετρικῶν δήμων, ἐν τῇ ὁποίᾳ μετὰ πάσης ἐπιμελείας καὶ λεπτότητος συνοδευομένης ὑπὸ ἀρτιωτάτης φιλολογικῆς συγκροτήσεως, λαμβάνων δὲ ὑπ' ὄψιν καὶ τά τε ἕως τότε γνωστὰ ἐπιγραφικὰ μνημεῖα καὶ τὰς ἐκ τῆς ἄλλης ἀρχαίας παραδόσεως παραδεδομένας μαρτυρίας καταρτίζει πρῶτος αὐτὸς ἀναγραφὴν τῶν Ἐρετρικῶν δήμων καὶ μετ' εὐστοχίας πραγματεύεται, ἔνθα τοῦτο εἶναι δυνατόν, περὶ τῆς τοπογραφικῆς αὐτῶν ἐν τῇ Ἐρετρικῇ θέσεως, παρασχὼν οὕτω στερεὰν βάσιν εἰς τὰς μεταγενεστέρας ἀναγραφὰς τοῦ Geyer Topographie und Gesch. der Insel Euboia (1903) σελ. 73, τοῦ Κουρουνιώτου Ἀρχ. Ἐφ. 1911, 24 καὶ τοῦ Ziebarth IG XII fasc. IX p. 164.

Ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν ἐρετρικῶν αὐτοῦ μελετημάτων ὁ Σταυρόπουλος διεξέρχεται ἀπὸ τῶν Ἐρετρικῶν ἐπιγραφῶν ἀφορμώμενος τὰ κατὰ τὰ δύο ἱερὰ τῆς Ἀμαρυσίας Ἀρτέμιδος, τό τε Ἐρετρικὸν καὶ τὸ Ἀττικόν, καὶ μετὰ πρωτοτυπίας καὶ αὐτοτελείας ἐργαζόμενος καταλήγει εἰς ἀσφαλέστερα τοπογραφικὰ συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα ὕστερον ἐπεβεβαίωσεν ἡ ἔρευνα τοῦ Κουρουνιώτου Ἀρχ. Ἐφημ. 1900, 5 ἑ., εἶναι δὲ καὶ σήμερον γενικῶς παραδεδεγμένα· πρβλ. Παππαβασιλείου Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων 52, 86. Ziebarth IG XII, IX p. 161 στ. 90 ἑ.

Ἀλλὰ καὶ αἱ ἐν τῷ τρίτῳ τῶν Ἐρετρικῶν μελετημάτων εὑρισκόμεναι νέαι τοῦ Σταυροπούλου ἀναγνώσεις καὶ ἐπανορθώσεις Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν τὴν αὐτὴν μαρτυροῦσιν ἀκρίβειαν καὶ ἀσφάλειαν τῆς κρίσεως τοῦ ἀνδρός.

Δυστυχῶς ταῖς πρώταις ταύταις οὕτω χαρακτηριστικαῖς ἐργασίαις οὐδεμία ἄλλη ἐπηκολούθησε δημοσία ἐπιστημονικὴ ἀνακοίνωσις.

Μετὰ τὴν εἰς Μύκονον τοποθέτησιν αὐτοῦ ὁ Σταυρόπουλος περιωρίσθη εἰς τὴν ὑπηρεσιακὴν ἀσχολίαν, ἀφοσιωθεὶς εἰς τὴν τακτοποίησιν τοῦ Μουσείου τῆς Δήλου καὶ εἰς τὴν συγκρότησιν τοῦ ἐν Μυκόνῳ, τοῦ ὁποίου ὑπῆρξεν αὐτόχρημα ἥρως κτίστης Ἀνασκάψας εὐτυχέστατα ἐν τῇ νήσῳ Ῥηνείᾳ τῷ 1898, 1899 καὶ 1900 συνεκόμισεν ἐκ τῶν ἐργασιῶν ἐκείνων πολυτιμότατα, εὑρήματα, περὶ τῶν ὁποίων ἔγραψε συντόμους ἐκθέσεις ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1898 σελ. 100-104, 1899 σελ. 66-9, καὶ 1900 σελ. 67-71. Τοσαύτη δὲ ἦτο ἡ πληθώρα τῶν εὑρημάτων καὶ οὕτως αἰσθητὴ ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ χρόνου, παρ' ὅλην τὴν ἀποκλειστικὴν τοῦ Σταυροπούλου ἀφοσίωσιν εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν αὐτῶν, ὥστε ἠναγκάσθη οὗτος ἅμα τῷ πέρατι τῆς τρίτης ἐπαναλήψεως τῶν ἐργασιῶν νὰ προτείνῃ ἐν τῇ πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν ἐκθέσει αὐτοῦ (ΠΑΕ 1900, 71), ὅπως διακοπῇ πρὸς καιρὸν ἡ ἀνασκαφή. Ἦτο δὲ τοῦτο ὄντως ἐπάναγκες, διότι ἡ δεξιῶς ὁδηγουμένη σκαπάνη εἶχεν ἀποκαλύψει ἄφθονα ὄστρακα ἐν ἐκτεταμένῳ βόθρῳ συσσωρευθέντα κατά τινα περίστασιν, ἥτις ἀπῄτησε τοιαύτην ἀθρόαν ἀπόθεσιν καὶ τὴν ὁποίαν εὐθὺς ἀμέσως καὶ ἀδιστάκτως ὁ Σταυρόπουλος ἐταύτισε πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου I, 8, 1 ἀναφερομένην δευτέραν ἀπὸ τοῦ Πεισιστράτου κάθαρσιν τῆς Δήλου, τὴν ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων τῷ 426/5 π. Χ. συντελεσθεῖσαν, ὅτε καὶ ἀπηγορεύθη τὸ ἐναποθνῄσκειν καὶ ἐντίκτειν τοῦ λοιποῦ ἐν Δήλῳ (ΠΑΕ 1898, 101 [κατὰ Θουκυδ. IV 104]). Τὰ κυριώτατα ἐκ τοῦ βόθρου τούτου εὑρήματα ἦσαν τὰ τεμάχια ἀναριθμήτων καὶ παντοίων ἐποχῶν ἀγγείων, ἤδη δ' ἐν τῇ δευτέρᾳ αὐτοῦ ἐκθέσει (ΠΑΕ 1899, 69) γράφει ὁ Σταυρόπουλος «τὰ ἀγγεῖα ταῦτα πάμπολλα ὄντα καὶ πάσας σχεδόν, τὰς μὲν μᾶλλον, τὰς δ' ἧττον, τὰς περιόδους καὶ τεχνοτροπίας τῆς Ἑλληνικῆς ἀγγειοπλαστικῆς τέχνης ἀπὸ τῶν γεωμετρικῶν μέχρι τῶν ἐρυθρομόρφων ἐκπροσωποῦντα, ὅσημέραι ἀπαρτίζονται πληρέστερα, μάλιστα μετὰ τὴν προσθήκην τῶν νέων τεμαχίων, ἅτινα πολλαχῶς συμπληροῦσι τὰ κενὰ αὐτῶν». Περὶ ταῦτά τε καὶ περὶ ἄλλα ἐξ ἄλλων τόπων τῆς Ῥηνείας παντοῖα αὐτοῦ εὑρήματα ἀδιακόπως ἠσχολεῖτο μέχρις ἐσχάτων ὁ Σταυρόπουλος παρασκευάζων τὴν ἔκδοσιν αὐτῶν καὶ κατατριβόμενος περὶ τὴν κοπιώδη τῆς δημοσιεύσεως τεχνικὴν παρασκευὴν δι' ἐπανειλημμένων καθαρισμῶν καὶ συγκολλήσεων τῶν ἀγγείων καὶ διὰ λεπτολόγου καὶ εὐσυνειδήτου αὐτῶν ἐξετάσεως, ἥτις παρατεινομένη ἀπεμάκρυνεν αὐτὸν ἔτι μᾶλλον ἀπὸ τῆς ἀποφάσεως τῆς δημοσιεύσεως καὶ οὕτω μᾶλλον ἄλλῳ ἢ ἑαυτῷ ὑπηρετοῦντα ἀνήλωσε τὸν ἀείμνηστον συνάδελφον.

Εὐκταῖον νῦν εἶναι νὰ συντελεσθῇ ἡ ἀπὸ πάσης ἀπόψεως πολύτιμος ἐργασία ἐκείνη, τῆς ὁποίας ἑδραῖα ἔθηκε τὰ θεμέλια καὶ μετὰ τῆς ὁποίας ἀρρήκτως συνέδεσε τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἀτρύτως μοχθῶν ὁ Δημήτριος Σταυρόπουλος, ἵνα ἴδωσι ταχέως τὸ φῶς τὰ σημαντικώτατα μνημεῖα τῆς Ῥηνείας, τοῦτο δὲ θὰ εἶναι καὶ τῶν πόνων καὶ τῆς αὐταπαρνήτου ἀφοσιώσεως ἐκείνου καλλίστη καὶ δικαιοτάτη ἀμοιβὴ καὶ τοῦ διακαοῦς αὐτοῦ πόθου ἐντελὴς πλήρωσις πρὸς τιμὴν καὶ ὠφέλειαν τῆς τε Ἑλληνικῆς καὶ τῆς καθ' ὅλου ἐπιστήμης.

Γ. Ο.

ΓΕΩΡΓ. Α. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Μετὰ λύπης ἀγγέλλομεν τὸν θάνατον τοῦ πολυτίμου ἐπιμελητοῦ ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν μνημείων Γερακίου Γ. Α. Παπανικολάου, σύντομον βιογραφίαν τοῦ ὁποίου δημοσιεύει ἐνταῦθα ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ καὶ πολύτιμος βοηθὸς τοῦ ἀποθανόντος εἰς τ' ἀφορῶντα τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐξερεύνησιν Γερακίου ἐφέτης Πρόεδρος τῶν ἐν Ἀθήναις Πρωτοδικῶν κ. Π. Πουλίτσας.

«Κατὰ Ἰούλιον τοῦ λήξαντος ἔτους ἀπεβίωσεν ἐν Γερακίῳ τῆς Λακεδαίμονος, ἄγων ἡλικίαν 70 σχεδὸν ἐτῶν, ὁ ἐπιμελητὴς τῶν αὐτόθι ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν μνημείων καὶ Πρόεδρος τῆς Κοινότητος Γερακίου Γεώργιος Α. Παπανικολάου.

Μετὰ ἀρτιωτάτας ἐγκυκλίους σπουδάς, ἃς κατόπιν συνεπλήρωσε δι' εὐρυτάτης ἐγκυκλοπαιδικῆς μορφώσεως, ἀφωσιώθη ἀνέκαθεν εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν κοινῶν, παρασχὼν ἐν ἄκρᾳ ἀνιδιοτελείᾳ μεγίστας ὑπηρεσίας εἰς τὸν τόπον καὶ τοὺς συμπολίτας αὐτοῦ, ἐφ' αἷς ἐτιμήθη καὶ ὑπὸ τούτων, διὰ τῆς σχεδὸν συνεχοῦς ἐπὶ 30 ἔτη ἐκλογῆς του ὡς Δημάρχου τοῦ τέως δήμου Γερονθρῶν καὶ ὡς Προέδρου τῆς Κοινότητος Γερακίου, καὶ ὑπὸ τῆς Πολιτείας διὰ τῆς ἀπονομῆς αὐτῷ τοῦ ἀργυροῦ Σταυροῦ τοῦ Σωτῆρος.

Ἰδιαιτέρας ὅμως εὐφήμου μνείας ἄξιαι τυγχάνουσιν αἱ σπουδαῖαι ὑπηρεσίαι τοῦ ἀειμνήστου ἀνδρὸς εἰς τὴν διάσωσιν, περισυλλογήν, ἐπισκευὴν καὶ εὐτρεπισμὸν τῶν ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος ἡμῶν, τῶν ἀρχαίων Γερονθρῶν καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ Γερακίου.

Ἐμφορούμενος ὑπὸ σπανίου ἀληθῶς ζήλου κατέγινε μετὰ μεγίστης καὶ ἀόκνου ἐπιμελείας εἰς τὴν περισυλλογὴν πάντων τῶν ὑπαρχόντων καὶ ἀνευρισκομένων ἀρχαίων ἀντικειμένων τέχνης, ἀναγλύφων, ἐνεπιγράφων πλακῶν, τεμαχίων ἀγαλμάτων κ.λ.π., δι' ὧν κατήρτισεν ἀληθὲς μουσεῖον. Χάρις εἰς τὰς φροντίδας αὐτοῦ διεσώθησαν πλεῖσται ἀξιόλογοι ἀρχαιότητες, αἵτινες ἀλλέως ἀσφαλῶς θὰ εἶχον καταστραφῇ, χρησιμοποιούμεναι ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικὸν ὑπὸ τῶν ἀμαθῶν χωρικῶν.

Πολύτιμοι ὡσαύτως εἶναι αἱ ὑπηρεσίαι τοῦ μακαρίτου εἰς τὴν διάσωσιν τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τοῦ Γερακίου, καὶ δὴ τῶν αὐτόθι πολυαρίθμων καὶ ἀξίων λόγου βυζαντινῶν ναῶν, καὶ δύναται ὁρισμένως νὰ λεχθῇ, ὅτι ἄνευ τῆς μερίμνης ἐκείνου, οἱ πλεῖστοι τούτων θὰ κατέκειντο νῦν εἰς ἐρείπια.

Οὕτω πρὸ εἰκοσαετίας ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας ἐπεμελήθη τῆς ἐπισκευῆς, γενομένης μετὰ λαμπρᾶς ἐπιτυχίας ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίβλεψιν καὶ τὰς τεχνικὰς ὁδηγίας του, τοῦ καλλίστου καὶ συμμετρικωτάτου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σώζοντος, φέροντος πλεῖστα ῥήγματα ἐν τῷ περικόμψῳ τυμπάνῳ, ταῖς ἁψίσι, τῇ ἀρκτικῇ καὶ τῇ δυτικῇ πλευρᾷ, καὶ ἐν γένει ἑτοιμορρόπου ὄντος.

Ὁμοίως κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐπεσκεύασε καὶ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ἀποτελοῦντα τὸ ἀντίστοιχον τοῦ ἀνωτέρου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σώζοντος ἑτοιμόρροπον καὶ αὐτὸν καθ' ὅλου ὄντα. Κατ' ἀτυχίαν τοῦ ναοῦ τούτου τὸ τύμπανον εἶχε καταπέσει εἰς παλαιοτέραν ἐποχὴν καὶ κατεσκευάσθη ἔκτοτε ὑπ' ἀδεξίου τεχνίτου ἀπειροκάλως. Εἶναι ἀτύχημα ὅτι δὲν ὑπῆρχε τότε ὁ Γεώργ. Παπανικολάου ἵνα πλὴν τῆς παραμορφώσεως ταύτης τοῦ δευτέρου ναοῦ, προλάβῃ τὴν πλήρη σχεδὸν φθορὰν τῶν ἁγιογραφιῶν ἀμφοτέρων τῶν ναῶν τούτων ἐκ τῶν εἰσρεόντων ὑδάτων καὶ τὴν ἐπίχρισιν αὐτῶν. Ἠδυνήθη ὅμως νὰ διασώσῃ ὀλίγας τινὰς ὑπολειφθείσας ἁγιογραφίας, ὡς δείγματα τῆς τέχνης τῶν τοιχογραφιῶν ἀμφοτέρων τῶν ναῶν τούτων, ὄντων ἄλλοτε καταγράφων ἐσωτερικῶς.

Ἐπίσης τότε ἐπεμελήθη τῆς ἐπισκευῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἀξιολόγου διὰ τὰς τοιχογραφίας αὐτοῦ, καλῶς ὅπωσδήποτε διατηρουμένας, καὶ τὴν προσωπογραφίαν τοῦ πιθανοῦ κτίτορος «Χριστοφόρου ἱερέως καὶ χαρτοφύλακος Κοντολέου» (ἔτος 1450). Ὡσαύτως τοῦ ἐντὸς τοῦ κάστρου κειμένου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐν ᾧ καὶ τὸ περίφημον μέγα γλυπτὸν εἰκονοστάσιον (κουβούκλιον), λίαν δὲ ἐνδιαφέροντος καὶ διὰ τὰς ἁγιογραφίας αὐτοῦ καὶ ἰδίᾳ διὰ τὰς καλλίστας εἰκόνας τῶν Ἁγίων Γεωργίου καὶ Λημητρίου καὶ πρὸς τούτοις διὰ τὸ πολλαχοῦ εἰκονιζόμενον ὡραῖον οἰκόσημον εἴτε τοῦ ἱδρυτοῦ τοῦ κάστρου βαρώνου Γουΐ δὲ Νιβελέ, εἴτε πιθανώτερον τοῦ Ἕλληνος χωροδεσπότου Σεβαστοῦ Τζαουσίου Ἰσαακίου. Ὁμοίως τοῦ ὡραίου ἁψιδωτοῦ ναοῦ τοῦ Προφήτου Ἠλιοῦ τῆς ἄλλοτε Μονῆς Δάφνης, ἐν ᾧ διασώζονται ἄρτιαι πᾶσαι αἱ τοιχογραφίαι, τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων καὶ ἄλλων τινῶν μικροτέρων ναῶν.

Πρό τινων ἐτῶν ἐπεμελήθη ὡσαύτως τῆς ἐπισκευῆς, ἐκτελεσθείσης καὶ ταύτης ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν καὶ τὰς τεχνικὰς ὁδηγίας του λίαν ἐπιτυχῶς, τοῦ ὑπὸ τὸ κάστρον κομψοῦ καὶ ἰδιορρύθμου ναοῦ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς. Κατὰ δὲ τὸ παρελθὸν ἔτος τοῦ ἐπίσης ὑπὸ τὸ κάστρον κειμένου ναοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, λίαν ἐνδιαφέροντος διὰ τὸ ὡραῖον γλυπτὸν πλαίσιον τῆς θύρας, τὰς ἁγιογραφίας, ἰδίᾳ τὴν καλλίστην εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἑλκομένου (παρὰ τὴν κλίμακα) καὶ τὰς ἐπιγραφὰς (ἔτος 1431).

Ἐὰν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι πάσας τὰς ἐργασίας καὶ ἐπισκευὰς ταύτας ἐξετέλεσεν ὁ ἀοίδιμος Γ. Παπανικολάου, ἄνευ οὐδεμιᾶς οὐδαμόθεν ὑποδείξεως καὶ ἐνισχύσεως, ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας, διὰ δαπανῶν αὐτοῦ καὶ τινων εὐλαβῶν συμπολιτῶν του, καὶ δι' ἀτρύτων προσωπικῶν του μόχθων, παρισταμένου, ἐποπτεύοντος καὶ καθοδηγοῦντος καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν, δὲν δύναται ἢ νὰ αἰσθανθῇ ἀληθῆ θαυμασμὸν καὶ βαθεῖαν εὐγνωμοσύνην πρὸς τὸν ὑπέροχον ἐκεῖνον ἄνδρα.

Ἐν τέλει δὲν πρέπει νὰ παραλειφθῇ ἡ μνεία τῆς πρόφρονος ξενίας, τῆς προθύμου συνδρομῆς καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν, ἃς παρεῖχε πρὸς πάντας τοὺς μεταβαίνοντας εἰς Γεράκιον πρὸς μελέτην τῶν αὐτόθι ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν μνημείων, καὶ περὶ ὧν ὑπηρεσιῶν του εὔφημον ποιοῦνται μνείαν καὶ οἱ ξένοι ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ ἡμέτεροι (Wace, ὁ νῦν διευθυντὴς τῆς ἐνταῦθα Ἀγγλικῆς ἀρχαιολογικῆς σχολῆς ἐν τῷ «Annual» αὐτῆς τόμ. 11 σελ. 99. —Ὁ Οὔϊλλιαμ Μύλλερ, ὁ συγγραφεὺς τῆς «Ἱστορίας τῆς φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι» ἐν ἄρθρῳ του ἐν τῷ «Ἑωθινῷ Ταχυδρόμῳ» τοῦ Λονδίνου. —Ὁ Γαβριὴλ Millet ἐν τῇ «Ecole Greque dans l'architecture byzantine». —Ὁ Κ. Ζησίου ἐν τῇ «Βυζαντίδι» τόμ. Α' σελ. 133 κ. ἄ.)».

Π. Η. ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ